

MOHÁCS 1526–2026
REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

MORDORTÓL MOHÁCSIG

A MOHÁCSI CSATATÁJ
TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KUTATÁSA

Szerkesztette

PAP NORBERT

MORDORTÓL MOHÁCSIG –
A MOHÁCSI CSATATÁJ TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KUTATÁSA

MOHÁCS 1526–2026
REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

Sorozatszerkesztő
Fodor Pál és Pap Norbert

MORDORTÓL MOHÁCSIG

A MOHÁCSI CSATATÁJ TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KUTATÁSA

Szerkesztette

Pap Norbert

Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Budapest

2020

A szöveget szakmai szempontból ellenőrizte:
FODOR PÁL, LÓCZY DÉNES, VARGA GÁBOR

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programjának „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” című (a Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Pécsi Tudományegyetem együttműködésében megvalósuló) projektje keretében jelent meg.

© Szerkesztő és szerzők, 2020
© Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020

ISBN 978-963-416-225-4
ISSN 2676-895X

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés: Glied Viktor
Tipográfia, borító: Marafkó Bence
Olvasószerkesztő: Zagyi Nándor
Nyomdai munka: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

TARTALOM

Előszó	7
PAP NORBERT	
Mordortól Mohácsig. A történeti földrajzi vizsgálatok szükségessége	9
GYENIZSE PÉTER – VARGA GÁBOR	
A Mohácsi-sík és környéke geomorfológiai viszonyai, valamint ezek szerepe a mohácsi csatában.	23
GYENIZSE PÉTER – LÓCZY DÉNES	
A Mohácsi-sík vízrajza és annak hatása a mohácsi csatára	51
GYENIZSE PÉTER	
A Mohácsi-terasz középkori településhálózatának vizsgálata.	91
GYENIZSE PÉTER – MORVA TAMÁS	
A Mohácsi-sík és környéke felszínborításának és területhasználatának változása a 16–20. század között.	101
PAP NORBERT – GYENIZSE PÉTER – KITANICS MÁTÉ – SZALAI GÁBOR	
Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői	123
PAP NORBERT – KITANICS MÁTÉ – GYENIZSE PÉTER – SZALAI GÁBOR – POLGÁR BALÁZS	
Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői	169

PAP NORBERT – GYENIZSE PÉTER – KITANICS MÁTÉ – SZALAI GÁBOR	
II. Lajos halálának helye	211
 PAP NORBERT – FODOR PÁL – KITANICS MÁTÉ – MORVA TAMÁS – SZALAI GÁBOR – GYENIZSE PÉTER	
A mohácsi Törökdomb	249
 KITANICS MÁTÉ – NAGY LEVENTE – HANCZ ERIKA – GYENIZSE PÉTER – SZALAI GÁBOR – NAGY LÁSZLÓ – KLEMBALA ZSOMBOR – POLGÁR BALÁZS – PAP NORBERT	
A Törökdomb a régészeti vizsgálatok tükrében: 1924–2020	273

ELŐSZÓ

E könyv alapjául szolgáló kutatás ötlete 2016 szeptemberében született meg a szigetvári szőlőhegyen, a mohácsi csatában győzedelmeskedő I. Szulejmán szultán turbéki síremléke közelében. Szigetvár 1566. évi ostromának 450. évfordulójára emlékezett akkoriban a város és Magyarország. A szulejmáni türbe, illetve a szultáni sírkomplexum azonosítására és feltárására irányuló, 2012 vége óta zajló kutatásaink sikerre vezettek. Az alkalmazott módszertan, valamint az intézményeken és tudományágakon átívelő összefogás ereje megmutatta, hogy komplex, interdiszciplináris megközelítést kívánó történeti problémák megoldására is alkalmasak lehetünk. Így merült fel a gondolat, hogy 2026-ra, a mohácsi csata 500. évfordulójára tisztázhatnánk a Mohács környéki hadi topográfia számos vitás kérdését is.

A jelen kötet merőben különböző szakmai törekvések eredőjeként jött létre. A baranyai vízrendszert vizsgáló geomorfológusok, a limest és más korok katonai vonatkozású jelenségeit kutató régészek, a 16–17. századi hódoltsági korral foglalkozó turkológusok, történészek és a military landscapet rekonstruáló történeti földrajzosok ritka együttműködésére került sor 2017–2020 között, hála a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programja „*Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és emlékezet*” című projektjének. Nagyon ritka és különleges lehetőség, hogy ennyi különböző szakma képviselői együtt dolgozhatnak egy olyan komplikált probléma megoldásán, mint amilyen a mohácsi csata földrajzi kereteinek megrajzolása.

A projekt időszaka lezárult, és a mi hároméves munkánk is véget ér. A vizsgálatainkban olyan messzire jutottunk, amire mi magunk 2016-ban nem is számítottunk. Az eredmények kijelölik a további Mohács-kutatás irányait is. A csata képe nem lesz már többé ugyanaz. De ennél többről van szó. A vizsgálataink a táj kutatásában mintát teremtenek: főként a katonai táj, de mindenféle emberi használatú táj történeti rekonstrukciójához kínálunk olyan módszertant, amelyet – komplexitását tekintve – eddig még senki nem alkalmazott.

Az a 2016-ban megfogalmazódott elképzelésünk azonban, hogy a mohácsi csatát érintő, 500 éve zajló szakmai vitát megnyugtató módon rendezhetjük, sajnos nem vált valóra. Ez biztosan nem csak rajtunk múlott. Ma meglehetősen valószínűnek tűnik, hogy maga a vita a Mohács-probléma alaptermészetéhez tartozik. Úgy vélem, hogy az alapkérdéseken nemcsak ez a nemzedék, hanem az elkövetkezők sem lesznek képesek túllépni, hiszen a mohácsi ütközet nem egyszerűen csak egy csata: jóval több annál ...

Pécs, 2020. augusztus 15.

Dr. Pap Norbert

MORDORTÓL MOHÁCSIG. A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI VIZSGÁLATOK SZÜKSÉGESSÉGE²

BEVEZETŐ GYANÁNT

A kontinens délkeleti részén fekszik az ország, ahol egy széles, kiterjedt száraz síkságon – egy mocsár és a magaslatok közötti területen – nagy hadseregek csapnak össze, hogy eldöntsék a Birodalom sorsát.

A Duna mocsaras ártere és a Baranyai-dombság között terül el a Mohácsi-síkság. 1526-ban itt csapott össze az iszlám és a kereszténység: a következmény a magyarság tragikus kimenetelű csatavesztése és egy máig velünk élő történelmi trauma megszületése lett. Több mint egy csata! Egész mitológia épült rá és a következményeire, a résztvevők nem maradtak egyszerű emberek, hanem hőroszok, összeesküvők vagy épp kegyetlen gyilkosok lettek.

A muszlim és keresztény mártírok sorsa mindkét oldalon a szakralizálás lett, a csata elvesztéséért felelősnek tekintett szereplőké a démonizálás és konteo-gyártás. Érdekes azonban, hogy a Mohács-történetben idővel nemcsak a szereplők vesztették el valóságos jellemzőiket, hanem a csatáj is.

A törökök számára a „*Szerencse mezeje*” lett, ahol szinte kötelező volt táborozni, megállni, amikor seregeik a későbbiekben átvonultak a területen, a csata napja pedig szerencsenap. A magyarok számára pedig „*hősvértől pirosult gyász-tér*” és „*nemzeti nagylétünk nagy temetője*”.³ Felfedezte magának az irodalom és

1 Pap Norbert, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszéke, Szentágotthai János Kutatóközpont, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum.

2 A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programjának „*Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet*” című, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Pécsi Tudományegyetem együttműködésében megvalósuló projektje keretében készült.

3 Kisfaludy Károly: Mohács. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Verstar-vers-tar-otven-kolto-osszes-verse-2/kisfaludy-karoly-6663/elso-konyv-lyrai-koltemenyek-6668/mohacs-670F/> (A letöltés ideje: 2020. július. 28.).

a képzőművészet is. A csatatér a valós helyből mitikus tájjá alakult, melynek nem a valósága, hanem a szimbolikus tartalma vált fontossá.

A bevezető mondatban szereplő hely minden hasonlatosság ellenére nem Mohács, hanem a világhírű regény, *A Gyűrűk Ura* Mordora.⁴ Tolkien egy kitálat világ szimbolikus tartalmakkal teli földrajzát írta meg: tetszése szerint alakíthatta, rendezte be a történetmesélés igényei szerint. A mohácsi csata esetében is annak szimbolikus jelentősége, kulturális és politikai fontossága sok tekintetben elnyomta a valós hely képét. A drámai körülmények ábrázolását így nem a természeti környezet, hanem az ikonográfia szabályai, igénye alakította az elmúlt századokban.

MIÉRT VAN SZÜKSÉG (TÖRTÉNETI) FÖLDRAJZI KUTATÁSOKRA?

A Mohácsi-síkság kora újkori történeti földrajzi rekonstrukciós vizsgálataira azért van szükség, mert az 1526. évi mohácsi csatával foglalkozó, mintegy 130 évet átfogó kiterjedt szakirodalomban az ütközet leírását, a keresztény és oszmán oldali pozíciók topográfiai értelmezését illetően nem sikerült konszenzusra jutni: a táborozás, a felvonulás és a harci cselekmények helyszíneiről szélsőségesen változatos következtetések láttak napvilágot. A szóban forgó helyeket a történettudományi és különösen a hadtörténeti vitákban értelmezik, elhelyezik, de azokat a komplex földrajzi környezetből kiszakítva, a táj változásának figyelembevétele nélkül, jellemzően recens állapotában értékelik, ugyanakkor az interpretációkban a földrajzi nihilizmus⁵ szemlélete is kitapintható.

Az alábbiakban néhány, a csatáról szóló, klasszikussá vált tanulmányból származó idézetet vegyünk vizsgálat alá: „*Nem tudjuk megmondani, hogy a Borza vize mekkora akadály volt 1526-ban? Nagy nem lehetett, mert különben Brodarics megemlétené, hogy nehezen vergődtek át rajta.*”⁶ Gyalókay előbb eldöntötte, hogy hol volt a csata, majd az egykori terepadottságot, amiről keveset tudott (csak a saját korának viszonyai szerinti benyomása volt róla), ehhez igazította.

4 Mordor J. R. R. Tolkien angol író fantasy regényeiben egy, az író által megálmodott ország neve, mely Szauron, a Gyűrűk Ura birodalma. Középfölde délkeleti részén terül el. Itt található Dagorlad, a Csatamező, mely egy mocsár és a hegyek között elterülő száraz síkság: itt vívják meg a Gonosz és a Jó erői a harmadkor döntő csatáit. J. R. R. Tolkien: *A Gyűrűk Ura*. Bp., 1981.

5 A földrajzi nihilizmus a 20. század eleje óta jellemzi a közgondolkodást: a földrajzi determinizmus ellentéte. Az emberiség történetének túlnyomó részében a társadalom környezettől való függősége igen nagy volt, amiből sok gondolkodó azt a következtetést vonta le, hogy a földrajzi tényezők meghatározó, determináló szerepet játszanak az emberi cselekvésben. A nihilizmus ugyanilyen szélsőség: képviselői szerint a környezet csak csekély, vagy semmilyen szerepet sem játszik a döntések mérlegelésében. Minden környezeti, földrajzi kérdés megoldható, csak technikai, esetleg pénzügyi kérdés. A technológiai modernizáció előrehaladásával a földrajz korlátozó, befolyásoló szerepe lecsökken, esetleg meg is szűnik. Mendöl Tibor: *A földrajztudomány története az ókortól napjainkig*. Bp., 1999.

6 Gyalókay Jenő: A mohácsi csata. In: *Mohács emlékkönyv 1926*. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1926. 218.

„Burgio és Thurzó a Duna egyik ágáról ír ugyan, de ez nyilvánvaló tévedés, mert a király kétségtelenül az országútra akart kivergődni, hogy gyorsabban menekülhessen; már pedig ha valami Dunaágon gázol át, akkor egyik szigetre jutott volna.”⁷ A forrásokból kiderül, hogy a Duna egyik ágáról van szó, de nem illik bele a szerző menekülésről alkotott, bár forrással alá nem támasztott saját koncepciójába, ezért inkább tévedésnek nyilvánítja.

„Itt fölvetődhet az a kérdés, hogy a megdagadt Borza nem volt-e akadály a menekülésnek? Erre csak határozott nemmel felelhetünk. Tapasztalatból tudjuk, hogy az ilyen helyeken az összeköttetés fenntartására több helyen széles pallókat szokás a víz fölött készíteni.”⁸ Bende is a saját korának Borzájából indult ki: egy 4–6 méter hosszú pallóval áthidalhatónak vélte a patak medrét. A megáradt Borza szélessége valójában sokszorosa volt ennek.

Perjés Géza a Brodarics által említett, a csatatéren keresztülhúzódó, időnként fedezékként is használt „völgyet”, mivel ilyet nem tudott azonosítani, inkább önkényesen átértelmezte a Mohácsi teraszos síkot nyugatról határoló tereplépcsővé.⁹ A sort még hosszan folytathatnánk.

A szerzőknek a tereppel és a hadműveletekkel foglalkozó katonatiszti hátterű csoportja – ezen belül a legnagyobb hatású Gyalókey Jenő és Perjés Géza – topográfiai szemléletét leginkább a saját koruk katonai tereptani képzése és földrajzi gondolkodása határozta meg. Ez a harctéri szemlélet statikus. A domborzattal és vízrajzzal, mint a katonai tevékenységet segítő és gátló tényezők egy szűk körével foglalkozik, viszont azok dinamikus állapotával, az oksági rendszerekkel, a hosszabb idő alatt lejátszódó nagyobb mértékű változásokkal – mivel egyébként a katonai tereptan nem is tekinti/tekintheti azt feladatának – nem számol. Ez eredményezi azt a sajátos problémát, hogy míg a földtudományokban a 20. században jelentős változások történtek, amelyek mind elméleti, mind módszertani értelemben forradalmi megújuláshoz vezettek, addig a csatatér kutatói még a saját koruk földrajztudományának elméleti és gyakorlati lehetőségeit sem aknázták ki. A kérdésre vonatkozó tudományközi párbeszéd, a tudományterületeken átívelő együttműködés sem egykor, sem napjainkban nem működik elvárható hatékonysággal.

A Mohácsi-sziget és a Mohácsi teraszos sík földrajzi kutatása szinte egyidőben kezdődött meg a csata történeti kutatásával. Ugyanakkor már a korai földtudományi eredmények, mint például Lóczy Lajosnak a váripusztai mészkő kváderkövekkel kapcsolatos úttörő meglátásai sem kerültek át a régészeti és a történettudományi ismeretek körébe.¹⁰ Az olyan 20. századi tudományos felis-

7 Uo. 251.

8 Bende Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 13 (1966) 3. sz. 563.

9 Perjés Géza: *Mohács*. Bp., 1979.

10 A Mohácsi-sziget északi, magasabb részén, a Baracska-Duna partján Lóczy triász mészkőből épült falakat írt le 1912-ben. Ő maga Szabó József 1865-ös írása alapján jutott el a helyszínre. A váripusztai triász mészkő kibúváson egy, a római korban épült és egy 15. századi középkori erőd maradványait azonosították. Az erődök mindkét periódusban a Duna baracska szakaszán létesített átkelőt vigyázták akkor, amikor a folyó fő ága még ott helyezkedett el. A római erőd mészkőből épült, a középkori erősség viszont palánktechnikával készült. Felte-

merések pedig, mint a lemeztektonika és a klímaváltozás, amelyek a Mohácsi-síkság környezeti viszonyainak alakításáért nagymértékben felelősek, vagy az óriási szerepet játszó antropogén felszínformálás hatásai, jellemzően nem kerültek be a tereppel, a csatatér környezetével kapcsolatos mérlegelések részletes szempontjai közé.

A mohácsi csatát meghatározó koncepciók döntően három főbb időszakban: az első világháború előtti két évtizedben, az 1920-as, majd az 1960-as és 1970-es években születtek. Nincs nyoma annak, hogy a csata történetével foglalkozó szerzők a vizsgálatok ezen három periódusában a klíma változásával, a földtani, morfológiai változásokkal és az antropogén felszínformálással, valamint az ezekből fakadó nagymértékű tájatalakulás lehetőségével számoltak volna. A történeti térképek megvizsgálásával ugyan látták, hogy van eltérés az egykori és a mai helyzet között, de a fő és egyetlen kérdésük az volt, hogy a Duna nem mosta-e el az egykori csatateret? Felmerült az is, hogy a csatamező átkerült a Mohácsi-szigetre. „*Ismételten felhangzott már az az állítás, hogy a mohácsi csatatér ma már nincs meg, mert a Duna teljesen elmosta, úgy hogy a harc színhelye manapság vagy a Duna medrébe, vagy éppenséggel a mohácsi szigetre esik.*” Végül megnyugodtak, hogy nem: „*abból a területből, amelyen II. Lajos királyunk serege Szulejmán szultánéval megvívott, semmisen hiányzik.*”¹¹ Ma már viszont tudjuk, hogy a térség nagymértékben átalakult.

Napjainkra jól ismert és elfogadott nézet, hogy a középkor végén és az újkorban egy hidegebb klímaperiódus alakult ki és gyakorolt hatást az emberi életre, amit kis jégkorszaknak neveznek.¹² Vizsgálati korszakunkat illetően Európában a Little Ice Age (LIA)-teória megjelenése és a kapcsolódó helyi vizsgálatok forradalmi felismerésekkel jártak. Az első vizsgálati eredmények a második világháború kitörésekor jelentek meg az Amerikai Egyesült Államokban,¹³ így az 1940-es évek a kutatás számára gyakorlatilag elvesztek. A nyugati

hetőleg ez utóbbit jelöli a szigeten több helyen fellelhető „földvár” történő utalás. Szabó József: Földtani jegyzetek Batina-Bán és a mohácsi szigetről 1865 April 3–5. In: *A Magyarhoni Földtani Társulat munkálatai III.* Szerk. Hantken Miksa. Pest, 1867. 133–141.; Lóczy Lajos: A Villányi és Báni hegység geológiai viszonyai. *Földtani Közlemények* 42 (1912) 9–10 sz. 672–695.; Szederkényi Tibor: Ma már nem látható, jelentős kőzetkibúvások Tolnában és Baranyában a Duna mentén. In: *Tiszteletkötet Tóth Józsefnek.* Szerk. Dövényi Zoltán. Pécs, 2002. 209–215.; Konkoly Sándor: Középkori vár vagy római erőd? Rejtélyes romok a Mohácsi-szigetről. In: *Móra Akadémia szakkollégiumi tanulmánykötet.* Szakkollégiumi Füzetek 2. Szerk. Bíró Gyöngyvér. Szeged, 2015. 93–117.

11 Gyalóka: *A mohácsi csata*, 212.

12 Azt megelőzően a 9–13. században, ezzel ellentétesen egy szárazabb, melegebb periódus volt jellemző („a középkori meleg időszak”). Ez az időszak volt az, amikor létrejöhettek a grönlandi viking telepek. Az Árpád-kori Magyarországon is ebben az időszakban melegebb és szárazabb lett a klíma. Vadas András – Rácz Lajos: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. *Agrártörténeti Szemle* 51 (2010) 1–4. sz. 39–62.

13 A klíma változásával kapcsolatos gondolatoknak voltak ugyan előfutárai, de a felvetés sokáig visszhangtalan maradt. Az egyik legelső írást Matthes jegyzi. François E. Matthes: Report of Committee on Glaciers, April 1939. *Eos, Transactions American Geophysical Union*. 20 (1939) 518–523. Matthes a kaliforniai Sierra Nevada gleccsereit vizsgálta és ezek alapján születtek felismerései.

világban az 1950-es években kaptak lendületet az ilyen irányú vizsgálatok. Az első jelentős tudományos publikációkat az 1970-es évek elején tették közzé.¹⁴ A szocialista országokban a kérdést illetően ideológiai, politikai kötöttségek is érvényesültek,¹⁵ ami miatt a nyugati felismerések, tudományos eredmények alkalmazására nem alakult ki kedvező szellemi környezet. A teória nálunk majd csak az 1980-as években kezd felbukkanni, de széles körű ismertségre csupán az 1990-es években tett szert. A kérdés első, Magyarországra vonatkozó, átfogó feldolgozása csak 1999-ben jelent meg.¹⁶ A mohácsi csatájára vonatkozó alapvető nézetek még ezen forradalmi felismeréseket megelőzően szilárdultak meg, így a mohácsi csatát érintő tudományos vitákban – mostanáig – nem játszottak szerepet. A Gyalóky Jenő és Perjés Géza hadszíntér-értelmezésére támaszkodó, egyébként pedig velük és egymással is számos kérdésben vitatkozó újabb és újabb nemzedékek az ő tájra vonatkozó értékelésüket alapjaiban nem kérdőjelezték meg, amiben talán szerepet játszhatott a harctéri, terepi kérdésekben elismert szakmai tekintélyük is.

A lemeztektonika elméletének is részben hasonló volt a sorsa, mint a klímaváltozásé. A teória az 1960-as években Nyugaton született meg, de a szovjet érdekszférába tartozó országok tudományosságában csak jóval később bukkant fel. Magyarországon is jelentős ellenállás fogadta az elméletet és csak az 1970-es években folytatott tudományos csatározásokat követően nyert polgárjogot.¹⁷ Általános elfogadottságra csak az 1980-as években tett szert. A Mohácsi-síkság és a Mohácsi-sziget esetében azért volt jelentősége ezen új elméletnek, mert így lehetett értelmezni azt a jellegzetességét a területnek, hogy a síkot és a szigetet hordozó lemezek emelkednek és süllyednek, ezzel pedig a Duna, valamint a mellékfolyók és más kisebb vízfolyások mederképződését, az üledékképződés sajátosságait, illetve a táj képét befolyásolják.¹⁸

14 Emmanuel Le Roy Ladurie: *Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate Since the Year 1000*. Garden City, NY, 1971.; Hubert Horace Lamb: *The cold Little Ice Age climate of about 1550 to 1800. Climate: present, past and future*. London, 1972.; Hubert Horace Lamb: *Climate, History and the Modern World*. London, 1995.

15 A szovjet vezetés hosszabb időn keresztül kereste a módját, hogy a természeti körülmények figyelmen kívül hagyásával a szibériai nagy folyók (Ob, Jenyiszej) folyásirányának megváltoztatását elérje. A sztálini nézetek szerint a természet az emberi társadalom léptékével nézve szinte változatlan, így a környezet szerepét szinte negligálták. Az 1960-as években Hruscsov igen intenzíven foglalkozott a kérdéssel, és még bukása után is sokáig zajlott a terv realizálását célzó tervezési folyamat. Michael Overman: *The Rerouting of Rivers*. In: uő: *Water. Solutions to a Problem of Supply and Demand*. Garden City, NY, 1969. 183. Az 1960-as és 1970-es években a fentebb vázolt politikai körülmények miatt nem alakult ki kedvező szellemi környezet a tájváltozás és a klímaváltozás megtárgyalásához, vagy akár csak felfelé sem.

16 Rác Lajos: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged, 2001.

17 A geofizikus Stegena Lajos és az őslénytanos Géczy Barnabás voltak az első hirdetői, de a geológia és a kapcsolódó más tudományok képviselői csak jóval később kezdték el alkalmazni a vizsgálatokban.

18 Az elmúlt tízezer évben a terület több tíz métert süllyedt, bár időben nem egyenletesen. Ez azt jelenti, hogy az elmúlt 500 évben a meder- és üledékképződésre a süllyedés jelentős hatást gyakorolt.

Az antropogén hatásoknak kiemelt szerepe volt a táj jellegének változásában. Ennek folyamata általánosságban ismert volt, és talán túlzottan is nagy szerepet tulajdonítottak neki a természetes folyamatokkal összehasonlítva. A folyószabályozás, a síkság képét meghatározó nagyüzemi mezőgazdaság térhódítása és az ártéri területeken a fokrendszer felszámolása tartozik a főbb emberi hatások közé. A csatatájat érintő következményei közé tartozik a Mohácsi teraszos síkon a helyi vízrendszer jelentős mértékű megváltozása, a mocsarak, vizenyős területek lecsapolása, a vízfolyások kanalizálása, a természetes növényzet szinte teljes kiirtása és a mikrodomborzat radikális megváltoztatása, legömbölyítése, részben elsímitása. A folyamatnak a Duna mentén élő helyi társadalomra és a tájra vonatkozó következményeit átütő jelleggel és komoly hatással a társtudományok körében az etnográfus Andrásfalvy Bertalan írta meg az 1970-es években.¹⁹ Úgy tűnik, hogy a csata és a csatát befogadó táj kutatásában ezeknek a felismeréseknek a figyelembevétele is elmaradt.

A geográfusok által végzett baranyai és a Duna-völgyet, illetve Mohácsot érintő vizsgálatok is folyamatosak voltak a teljes korszakban. Ezen munkák közül kiemelkedik Pécsi Mártonnak a Duna-völgy geomorfológiai viszonyait tárgyaló műve²⁰ és a Lehmann Antal, valamint Erdősi Ferenc által jegyzett Mohács-monográfia,²¹ továbbá Gábris Gyulának a Mohácsi-síkságról írt tanulmánya.²² A földrajzi szakirodalom a folyó futásával, felszíninformáló képességével, a települések, főként Mohács városának telepítő tényezőivel és fejlődésével foglalkoztak, amelyek fontos adalékot szolgáltatottak a tájhasználat megértéséhez. Ezen művek fontos referenciát képezhettek volna a csata környezetének értelmezéséhez.

A tudományközi párbeszéd hiánya végül oda vezetett, hogy a csata helyeinek azonosítására vonatkozó történeti gondolkodás sokáig a történelmi regények szintjén mozgott. Ugyanazon forrásbázisra támaszkodva voltak történetek, akik a síkság északi részére, mások a közepére, de olyanok is, akik a déli felére helyezték az ütközetet. A történeti elemzés a 16. századi fizikai valósággal nem, vagy csak kivételesen találkozott. Mohácsból így lett – legalábbis egy időre – „Mordor”. Ki-kí a maga történetmesélése során berendezte a csatamezőt, ahol vagy figyelembe vette a földrajzi körülményeket, vagy nem, vagy pedig átértelmezte azokat olyan módon, hogy megfeleljen a történetmesélés igényének.

A hadtörténész szerzők az írott primer forrásoknak a környezet elemeire vonatkozó utalásait jobb híján a mai, eredeti jellegzetességeit már elvesztő tájban igyekeztek azonosítani, ami szükségképpen félreértésekhez, részben pedig az egymással vitatkozó szélsőséges interpretációk sokaságához vezetett. A csata

19 Andrásfalvy Bertalan: A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. In: *Vízügyi Történeti Füzetek* 6. Bp., 1973.; Andrásfalvy Bertalan: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. VII. Szerk. K. Balog János. Szekszárd, 1975.

20 Pécsi Márton: *A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalakulata*. Bp., 1959.

21 Erdősi Ferenc – Lehmann Antal: *Mohács földrajza*. Mohács, 1974.

22 Gábris Gyula: A mohácsi csatamező. *Föld és Ég* 15 (1980) 8. sz. 249–252.

szakirodalmából csupán egy – de jellemző módon visszhangtalanul maradt – mű emelkedik ki: N. Ipoly Márta kartográfus 1977-es tanulmánya,²³ mely ugyan nem oldotta meg a kérdést, de rámutatott arra, hogy a csatatér topográfiai problémáit megoldani, a helyszíneket értelmezni csak a környezeti kérdések, főként a vízrendszer problémáinak megválaszolásával lehet. A Hadtörténeti Múzeum régi térképeinek kezelőjeként, szakértőjeként tisztában volt vele, hogy ugyanazt a történetet nem lehet 15 különböző helyen egyformán elmesélni. Ugyanakkor az ő számára, az akkor rendelkezésre álló eszközökkel a feladatnak a megoldása még nem volt lehetséges.

HOGYAN LETT MORDORBÓL VÉGÜL EGY MEGISMERHETŐ MOHÁCS?

A történeti kutatások alapvető vonása, hogy a vizsgálatokban az írott források játszanak főszerepet. Az események képe amolyan puzzleként alakul: ha sok a forrás, akkor élesen bomlik ki a történet, ha kevés, akkor egyes részletek homályosak maradnak és az információs szüneteket a történész intuíciója, történeti analógiák, néha pedig csak az alkotó fantáziája tölti ki erősen hipotetikus tartalommal. A tehetséges, jó íráskészséggel bíró kutató az általa megismert források alapján víziót alakít ki az eseményekről, a szereplőkről, a következményekről, és ezt a képet vetíti ki, meséli el. A történetmesélés technikája fontos szerepet játszik a megközelítésben.

A nyugati kultúrában a tudományosság alapjának azt tekintik, hogy a megállapítások bizonyítékokon, vagyis egyszerűen fogalmazva adatokon alapuljanak, ne pedig alá nem támasztott, szubjektív vélekedéseken. Adat lehet az írott forrás, a történeti térkép, a régészeti lelet, de ugyanígy adat az is, ha sikerül következtetnünk egy adott korszak földrajzi jellemzőire. A történeti kutatások ugyan széles tematikai spektrumon zajlanak, de közös bennük, hogy az időbeliség, az események egymáshoz való viszonya, a korszakolás alapvető szerepet játszanak bennük. A források datálása, a kronológia éppen ezért kiemelt szerepet játszik a vizsgálatokban. A bizonyítékokon alapuló kutatásnak éppen ezért a jól mérhető, csillagászati jelenségekhez köthető idővel kell számolnia, nem pedig a hagyományos naptárak időbeliségével. Az értékelés során ez is egy fontos adat.²⁴

A térben és időben való történeti tájékozódásnak ki kell lépnie az írott források világából, hiszen éppen ezek a kérdések azok, melyek sokszor az evidencia szintjén mozognak a kor emberének, a szövegek íróinak fejében. Az idő szemléletét az adott közösség éves, havi, heti rutinja alapozza meg a vallási háttérű ünnepkörök mentén. A környezet jellemzői is közismertek, a rendkívül lassú

23 N. Ipoly Márta: A mohácsi csata és csatatér megválaszolatlan kérdései. *Hadtörténelmi Közlemények* 24 (1977) 2. sz. 206–222.

24 Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor: A Gergely-féle naptárreform és a csillagászati jelenségek szerepe a 15–16. századi történelmi forrásaink és eseményeink értelmezésében. *Balkán Füzetek* 11. PTE KMBTK, Pécs, 66.

változásokat a források szerzői változatlanságnak élik meg, így ezekről a források olvasása során általában nem kapunk tájékoztatást. Az évszázadok változásai összeadódva már igen jelentősek lehetnek, de ezek mértékéről, sebességéről a levéltárakban rejlő iratok elolvasásával nem biztos, hogy világos képet kaphatunk. Más módszerekkel viszont, a mérhető tendenciák elemzésével, a történeti térképeken látható változások értékelésével, az írott források utalásai révén, térinformatikai modellezéssel közelebb juthatunk az egyes korok földrajzi viszonyainak rekonstruálásához.

A 2013–2019 között az 1566. évi szigetvári ostromhoz kapcsolódó és a szulejmáni türbe azonosítása során végzett kutatások módszertani tanulságai²⁵ alapozták meg azt a metódusrendet, ami végül a mohácsi történeti földrajzi rekonstrukciós eredményeink megszületését is lehetővé tette. Az általunk alkalmazott kutatási módszertan a földtudományok elmúlt évtizedekben elért elméleti vívmányaira támaszkodik: a modern távérzékelési eszközök szolgáltatotta adatokra (műholdképek, légifotók elemzése), a geoinformációs modellezés nyújtotta lehetőségekre, valamint a levéltári digitalizációs program által kínált jelentősen kibővült forrásanyagra.

A vizsgálati periódusban a kutatócsoport arra törekedett, hogy rekonstruálja a korabeli domborzatot, vízrajzot, földhasználatot és növénytakarót. Ennek következményeként sikerült a korabeli úthálózat állapotára – különösen az észak-déli csapású *via militaris* használhatóságára – vonatkozó adatokra szert tenni. Ugyancsak fontos volt annak megállapítása, hogy milyen átkelőhelyek (hidak és gázlók) képezhettek szűk keresztmetszetet a csapatok és az anyagi erők mozgásában. A tájrekonstrukció abban a tekintetben is nagy jelentőségű volt, hogy melyek voltak a csatára alkalmas száraz, jó megtartású térségek, és melyek voltak az árterek, a vizes rétek és mocsarak. Néhány, a történeti forrásokban szereplő felszínforma, antropogén tájelem meghatározásában is fontos szerepet játszott a környezeti rekonstrukciós munka.

A földrajzi névanyag elemzésével és a csata ismert leírásainak alapján meg kívántuk határozni a főbb földrajzi pozíciókat. Ennek módja az volt, hogy az összes elérhető elsődleges forrás és kortárs történeti feldolgozás földrajzi indikációit és a bemutatott földrajzi relációkat kigyűjtöttük és elemzésnek vetettük alá. Amennyiben ezek egymást erősítő adatokat képeztek és a rekonstruált tájban jól elhelyezhetők voltak, akkor fogadtuk el a hely relevanciáját. Ezen túl vizsgáltuk azt is, hogy a régészeti jelenségekkel és a helyi néphagyománnyal mutattak-e korrelációt?

Amennyiben a források és a régi térképek alapján azonosított helyszín a rekonstruált földrajzi környezetben elfoglalt helye alapján betölthette a neki

25 Pap, Norbert – Kitanics, Máté – Gyenizse, Péter – Hancz, Erika – Bognár, Zita – Tóth, Tamás – Hámosi, Zoltán: Finding the Tomb of Suleiman the Magnificent in Szigetvár, Hungary: Historical, Geophysical and Archeological Investigations. *Die Erde* 146 (2015) 4. 289–303.; Pap, Norbert: The Pilgrimage Town (Türbe Kasabası) of Sultan Süleyman at Szigetvár. In: *The Battle for Central Europe: The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566)*. Ed. Fodor, Pál. Brill – HAS Research Center for the Humanities, Leiden – Bp., 2019. 539–552.

vélelmezett szerepet az 1526-os eseményekben, továbbá a hagyomány és a régészeti jelenségek is megerősítették azt, a helyszínt bizonyítottan tekintettük.

Ezzel a megközelítéssel a csata környezeti problémáinak következő fő met-szeteit vizsgáltuk meg: 1. a mohácsi Törökdomb mint az oszmán győzelmi emlékmű helye; 2. a Duna, a kapcsolódó ártéri mocsarak szerepe, az átkelőhelyek, a táborok, valamint Mohács város problémája; 3. a csatának helyet adó Földvár birtok elhelyezkedése; 4. a csatára alkalmas száraz térszinek és a vízzel borított, ingoványos térségek vizsgálata; 5. II. Lajos halálának lehetséges helye és a csata utáni menekülés útjai; 6. A mohácsi táj 16–20. század közti változását érintő megállapításainkat önálló tanulmányokban közöljük.

A Törökdomb²⁶ esetében azt vizsgáltuk, hogy egy több mint másfélezer éves mesterséges földhalom, az 1526-os csata oszmán győzelmi emlékműve, melyet az oszmánok a rómaiak egykori megfigyelőtornyának alapzatán alakítottak ki, milyen változó szerepet töltött be a csata emlékezetében. A military landscape-megközelítésen nyugvó elemzés eredményei alapján a halom a térségben lezajlott társadalmi és politikai változások hasznos indikátorának mutatkozott, és létesítésének szempontjai, a földrajzi környezet vizsgálatából leszűrt következtetések bizonyítják a jelentőségét, valamint a *via militaris* csatában betöltött szerepének fontosságát is. Vizsgálataink kétségtelenné tették, hogy az oszmán kioszkot ezen a kiemelkedésen létesítették, ugyanakkor az nem tűnik túl valószínűnek, hogy a csata idején Szulejmán szultán valóban erről a helyről nézte volna az összecsapásokat, amint az a helyi oszmán hagyományban megőrződött. A hely jelentősége – jelenleg úgy tűnik számunkra – nem a csata idején betöltött stratégiai szerepéből fakad (ennek lehetőségét sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudjuk), sokkal inkább fontos emlékezeti helyként tölt be landmark funkciót. A helyszínen már elvégzett földrajzi, geofizikai, régészeti vizsgálataink eredményei tehát kétségkívül biztos alapul szolgálnak az elkövetkező évek ásataihoz.

A Duna, valamint a kapcsolódó folyó- és állóvizek vizsgálatát eddig elhanyagolta a kutatás, részben azért is, mert rendkívül összetett problémáról van szó. A két sereg felvonulása szárazföldön és vízen a Duna mentén történt, így kerültek egymás közelébe. Az utánpótlást a folyamon szállították. A kikötőhelyek és átkelők szerepe így stratégiai fontosságú volt. A vízgyűjtőn észlelt kiterjedt csapadékhullás miatt áradás volt a folyamon és a mellékfolyóin is, ami szűkítette a seregek mozgásterét. Mohács városának, mint a csata névadójának, jelentős események színhelyének, a térség fontos dunai kikötő- és átkelőhelyének a szerepét is át kellett gondolnunk. A seregek táborhelyének/helyeinek meghatározását az írott források, a környezeti feltételek, az utak, a táborozási analógiák, valamint a régészeti jelenségek, megfigyelések alapján végeztük el. A fontosabb mocsarak, ingoványok lokalizálása segített a menekülési útvonalak végiggondolásában is.²⁷

26 Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter: A mohácsi Törökdomb. *Történelmi Szemle* 60 (2018) 2. sz. 325–345.

27 Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor: Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői. *Történelmi Szemle* 62 (2020) 1. sz. 111–151.

A csata lokalizálásának talán kicsit túlértékelt, ugyanakkor régi kérdése Földvár falu és temploma helyének meghatározása.²⁸ A 130 éves múltra visszatekintő kutatás eddig legalább 16 helyen vélte megtalálni a rejtélyes falut. Vizsgálatainkban a középkor- és az újkori írott források földrajzi indikációinak elemzése, újkori térképek, a terepadottságok, a telepítési tényezők értékelése alapján jártunk el. Elemzésünkben a mikrodomborzati vizsgálatok, terepmodell készítése és a lakossági kontinuitás vizsgálata is fontos szerepet töltött be. Végül sikerült a szekszárdi apátság ezen középkori birtokának helyét meghatározni és a lehatárolásában is több új viszonyítási pontot azonosítani. Az ezzel kapcsolatos vita még nem zárult le, de a korábbiakhoz képest a kép jelentősen változott, finomodott.²⁹

A mai mohácsi síkság egy intenzíven megmunkált kultúrtáj. Nem ilyen volt azonban a csata idején. A mikrodomborzat jelentős része eltűnt, illetve legömbölyödött. A vízrendezés, a lecsapolás és folyamszabályozás révén jellege alapvetően megváltozott. Az eredeti vegetáció a síkságon majdnem mindenhol eltűnt. Az egykori csatatér jellege szinte minden környezeti elemében átalakult. A régi térképek, a műholdképek és a történeti leírások figyelembevételével készített rekonstrukció alapján világossá vált a csata leírásának több környezeti eleme, és értelmezhetővé vált számos régészeti jelenség is. Fontos eredményként értékeljük, hogy sikerült egy fontos, a csatáról beszámoló írott forrásokban feltűnő földrajzi objektumot, az ún. „nagy árkot”³⁰ azonosítanunk Sátorhely környezetében. Ez a fosszilis, mára gyakorlatilag teljesen feltöltődött Duna-mellékág összekapcsolja a csata környezetének összes ismert elemét, és a biztosra vehető régészeti jelenségek is ennek környezetében jelennek meg.

A kutatás kiterjedt az alternatív csatatér-elképzelésekre, illetve az adott helyszínek csatára való alkalmasságára vagy alkalmatlanságára is. A Majs környékén, az Udvartól délre, ma Horvátországban elterülő sík térségek, melyekhez szintén kapcsolódnak csatatérkoncepciók, vizsgálataink szerint szinte semmilyen nem felelnek meg az írott források földrajzi jellemzőinek. A megfigyelt régészeti jelenségek is döntően Sátorhelyhez kötődnek, míg a majsai és az Udvar környéki leletek nem a csata centrumára, hanem másra, táborozási helyre, mellékhadszíntéri jellegre utalnak, illetve egy részük esetében erősen kérdéses az 1526. évi csatához való kötődésük. A területen a 16–17. században kilenc dokumentált katonai konfliktus és számtalan alkalommal táborozás is zajlott. Így az adatok ezen körét kronológia szerint szét kell még választanunk, hogy tisztább képet kapjunk.³¹

28 Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Polgár Balázs: Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői. A mohácsi csata centrumtérségének lokalizálása. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 2. sz. 209–246.

29 Pap Norbert – Kitanics Máté – Szalai Gábor – Gyenizse Péter: Reflexiók B. Szabó János „Egy Mátyás-kori oklevél...” és „Sem nem Majs, sem nem Sátorhely” című tanulmányaiban vázolt koncepciójára. *Történelmi Szemle* 62 (2020) 1. sz. 179–188.

30 Pap et al.: Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek.

31 Pap et al.: Sátorhely vagy Majs?

Az utolsó nagy kérdéskör a csata idején menekülés közben vízbe fulladt II. Lajos halálának helyét érinti.³² A vizsgálatok alapján arra jutottunk, hogy a király nem a Csele-patakba fulladt bele, hanem a Duna-partot szegélyező löszfalban a Csele torkolata közelében kialakult, Dolina nevű lejáraton keresztül lejutott a folyópartra, és ott megkísérelte az átkelést a mainál jóval keskenyebb és sekélyebb folyóágon, de ez végül nem sikerült neki és szerencsétlenül vízbe veszett. Az elmúlt századokban a halál helyének emlékeztetésében jelentős és a földrajzi elemeket illetően jól dokumentált változások mentek végbe. A Csele-patakot eredetileg egyáltalán nem tekintették a történelem helyszínének. A kis vízfolyás a Dunát fokozatosan szorította háttérbe, míg a 18. század második felére a patak medre a vízbefúlás helyszínévé kanonizálódott.

MIKOR VOLT A CSATA?

A természettudományos háttérű és igényességű kora újkori történeti kutatások esetében nemcsak a földrajzi kérdések, hanem a kronológia is problémaként merülhet fel, amelyet ugyancsak vizsgálatnak kell alávetnünk. A modern történeti kutatásokban számolnunk kell a szakrális vagy kanonizált, és a „valós/fizikai”, avagy szekuláris időből adódó anomáliákkal. A tradicionális társadalmak a szakrális idő felfogása szerint, ünnepkörrel ünnepkörre éltek és néhol még élnek ma is, amelynek rendszere a mindennapi élet számos gyakorlati/termelési (újratermelési)/éghajlati vonatkozásához igazodott. A modernitás világában ugyanakkor felértékelődött a „pozitívista” kritikai (matematikai-csillagászati) pontosság, amely a hitelesség alfája és ómegája lett. Ezzel együtt nő a fontossága az idő szekuláris természete megismerésének, szemléletének és mértékké tételének.³³

A mohácsi csata kronológiai elhelyezését a hagyomány határozza meg. A 15–16. századi történeti események elmesélése során ez a hagyomány a korszak írott forrásai – a szerzők vallási háttérétől függően – a keresztény, a muszlim vagy éppen a zsidó naptárak, kalendáriumok jeles vagy megjelölt napjaiként jelenik meg. A naptárakat azonban időnként meg kell reformálni, hogy a mindennapi élet és a vallásgyakorlás céljaira használhatók maradjanak, s azok a csillagászati jelenségekhez igazodni tudjanak. Ez történt 1582-ben is, amikor XIII. Gergely pápasága idején a korabeli keresztény világban használt Julián-naptárnak a tavaszponthoz történt 10 napos „elcsúszását” korrigálták. Ezt több intézkedéssel orvosolták. A legfontosabb ezek közül az volt, hogy az 1582. október 4-ét követő tíz napot az évben „kihagyták” és a rákövetkező nap október 15-e lett. A naptárreformmal megtörtént annak korrekciója, a tavaszi napfordulót és más fontos csillagászati eseményeket is összehangolták a naptárral. A fontos vallási ünnepek kiszámítása és a mezőgazdasági munkák tervezése/szervezése is sokkal racionálisabb lett.

32 Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor: II. Lajos halálának helye. *Történelmi Szemle* 62 (2020) 1. sz. 73–109.

33 Pap et al.: *A Gergely-féle naptárreform*.

A hagyomány ugyanakkor megreformálhatatlan: az évkörben ünnepkör ünnepkört követ, az egyes időszakok, de a napok is vallási jelentőséget hordoznak; szimbolikus töltésük, történelmi konnotációjuk van. A praktikus okok, mint a vallásgyakorlás, a munkák megszervezése érdekében végrehajtott naptárreformok miatt elválík egymástól a szakrális (hagyományos-időnként igazított) és a szekuláris (pontosan mért) idő: ezzel a történetértelmező egy időbeli elágazáshoz ér, melyet az elemzésében figyelembe kell vennie.

A mohácsi csata esetében ez a következőt jelenti: mindannyian tudjuk, hogy a csata napja 1526. augusztus 29. Ez a magyar történelem egyik legismertebb dátuma, amelyet legkésőbb a középiskolai érettségi idejére mindenki megtanul. Mohács emlékezete összekapcsolódott Keresztelő Szent János fejévételének napjával, és így a királyát, vezetőit vesztő magyar nemzet gyásznapjává vált. Az augusztus 29-ei dátum ezzel szakralizálódott. Szimbólumok épültek rá: a csata kétszázéves emlékhelyét, a Csataféli Emlékkápolnát Keresztelő Szent János nevére szentelték fel. Ha viszont a Julián-naptár szerint született írott források szerinti idejét átszámítjuk a Gergely-naptáréra, a csata évfordulója szeptember 8-a lenne. (*Van ilyesmire 20. századi példa: a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, melynek emléknapja november 7-én volt*). Ha az emléknapot átcserél-nénk, a természeti állapotát illetően közelebb kerülnénk a valós viszonyokhoz, ami viszont teljes egészében megzavarná azt a Mohács-emlékezést, amelynek lassan fél évezredes nemzetépítő hagyománya van. A mai katolikus naptár szerint ez a nap Kisboldogasszony (népi elnevezése Kisasszony) napja, és nem hordoz a csatával kapcsolatos emlékezeti tartalmat. Szűz Mária születésének napja örömnappal, ami nem is állhatna távolabb augusztus 29-nek a magyar történelemben játszott tragikus szerepétől.

A nemzeti gyásznapunk annak szimbolikus tartalma miatt ezért továbbra is augusztus 29-én van, ugyanakkor a kutatásban nekünk mégis azzal kell számolnunk, hogy szeptember 8-án volt az összecsapás.³⁴ Hogy miért fontos ez? Több, az 1526. évi hadjáratról és magával a csatával kapcsolatos tényezőnek az értelmezésében is szerepet játszik.

A konkrét napi események kronológiájában a napkelte és a napnyugta máskor van a mostani és az akkori augusztus 29-én. A napkeltét és a napnyugtát nem befolyásolják az emberek megállapodásai a naptárról, vagy annak megreformálásáról. A történelmi vizsgálatainkban ennek jelentősége van, hiszen az oszmán források a mohácsi események leírását a muszlim imaidőkhöz kapcsoltan adják meg, amelyek viszont csillagászati jelenségekhez kötöttek. Ezeknek aztán a mohácsi események értelmezése tekintetében van jelentősége: a történetek precíz kronológiájában kaphat szerepet. Ahhoz, hogy pontosan tudjuk rekonstruálni az eseményeket, ahhoz a Gergely-naptár szerinti szeptember 8-án, a mohácsi síkságon

34 Az 1582. évi Gergely-féle naptárreform egy jól ismert történelmi esemény, de a következmények végiggondolása, az elemzésekbe történő beszámítása mégis sok esetben elmarad. Hogy ráirányítsuk a figyelmet a kérdésre, valamint az egyetemi hallgatóság és a doktori képzés igényeire is gondolva, készítettünk erről egy összeállítást, amely a további kronológiai vizsgálódásainkhoz kiindulópontként szolgálhat. Pap et al.: *A Gergely-féle naptárreform*.

mérhető helyi időt kell kiszámolnunk. Ráadásul ez az elemzéseinkben használt idő nem is az, amit a mobiltelefonunk mutat, ugyanis az az időzónánk ideje, amit viszont csak 1884 óta használunk. Azt az időt kell rekonstruálnunk, amit az oszmán csillagászok a helyi körülmények (a terepadottságok, a műszer pontossága, az égbolt vizsgálhatósága) figyelembevételével ki tudtak számolni. Ennek alapján kísérrelhetjük meg rekonstruálni a nap eseményeit. De ezen túl is akadnak következmények.

A vegetációs ciklus sem az emberek közötti megállapodás alapján alakul. Az, hogy a termés mikor érik be, a betakarítás mikor történik meg, a hadjárat szervezése kapcsán igen fontos szempont volt. Csak a szántóföldeken zajló betakarítási munkálatokat követően történt ugyanis meg a magyar csapatok elindítása a mohácsi táborba. A seregállítás feltételeinek, az előkészületeknek a vizsgálatakor érdemes figyelembe vennünk azt a körülményt, hogy a Gergely-naptár és a Julián-naptár szerinti mezőgazdasági munkaszervezés között 10 nap különbség van, ami a vegetációs ciklus esetében már igen nagy, számottevő eltérés, amit nem hagyhatunk figyelmen kívül az események mérlegelésekor.

MOHÁCS-VITA

A Mohácsról való gondolkodás és a következmények latolgatása, az éles véleménykülönbségek már a csata másnapján megkezdődtek, nem mellékesen azért is, mert közvetlen következményként polgárháború tört ki az országban. Mohács idővel fontos viszonyítási pont lett a nemzeti sorskérdésekről folytatott gondolkodásban, mintegy a nemzeti tragédiáink mértékegységévé vált. Összehasonlítási alap lett a levert szabadságharcok, az ország szovjet megszállása kapcsán is. Erősen átpolitizálódott, a Mohácsról való gondolkodás a „Mohácsokról” való gondolkodássá nőtte ki magát. Ez a körülmény pedig befolyásolta a kérdés kutatását és kutathatóságát is.

A Mohács-kutatás 130 évét végigkísérte a hol intenzívebb, hol kevésbé intenzív vitatkozás. Az ún. Mohács-vita a második világháborút követő időszak legnagyobb történelmi vitája volt, mely évtizedeken át zajlott leginkább az 1960-as és 1970-es években, de tovább folyt az 1980-as években is, és többek szerint tulajdonképpen be sem fejeződött.³⁵ A vitában nem csupán professzionális szak-történészek vettek részt, hanem egészen széles intellektuális platformon folyt a nem mindig kulturált diskurzus.

Az ezredforduló csendesebb időszaka után, a 2010-es években azonban mindenképpen új fejezet nyílt a Mohács-vitában. Ezúttal a szaktörténetírás berkein kívül jelent meg egy orvosi végzettségű szerzőpáros, akiknek a megállapításai éles reakciókat váltottak ki a kérdéskör szakértőinek részéről.³⁶ A téma II. Lajos

35 Erős Vilmos: A Mohács-vita. *Magyar Szemle* 23 (2014) 5–6. sz. 55–76.

36 Nemes István – Tolvaj Balázs: II. Lajos magyar király (1506–1526) holttestének megtalálása. Az 1926-ban írt igazságügyi orvosszakértői vélemény elemzése és újraértelmezése. *Orvosi Hetilap* 155 (2014) 12. sz. 475–480. Lásd még „Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király

halálának kérdése volt. Az orvos szerzők kételyüknek adtak hangot a megtalált holttest leírt állapotával kapcsolatban, és úgy vélték, hogy e vonatkozásban vannak még tisztázásra váró kérdések. Megvizsgálható holttest hiányában a vita meglehetősen hipotetikus jellegű maradt.

Még el sem ült a II. Lajos király holttestével kapcsolatos vita, amikor elindult egy újabb, szintén sok érzelmet felkavaró kutatás. Ezúttal a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programjának 120 millió forintos támogatása tette lehetővé, hogy a Fodor Pál és Pap Norbert vezette „Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és Emlékezet” című kutatási program három éven át újabb és újabb – köztük jelentős vitákat gerjesztő – eredményekkel álljon elő.³⁷ Érdemes megvizsgálni, hogy mire is adta a Magyar Tudományos Akadémia a támogatást. Nem hagyományos módszerekkel zajló történeti kutatásra, hanem a pénzügyi forrást innovatív módszertani eszközökkel megvalósított, interdiszciplináris, új eredményeket hozó, társadalmi-gazdasági fejlesztést eredményező vizsgálatokra szánták. A pályázati vállalás, a fő feladat a csatátáj, a military landscape sajátosságainak feltárása volt.

Az elmúlt évek időnként sajnálatosan kulturálatlan reakciói éppen a pályázati kiírás célkitűzéseire: a földrajzi látásmódra, az interdiszciplináris jellegre, az innovativitásra, az elmúlt évtizedek kutatási hagyományaival való szakításra, a bizonyítékokon alapuló kutatási megközelítésre reflektáltak, pontosabban annak létjogosultságát, valamint eredményeit vitatták, az ebben résztvevők pedig a korábban kialakult és rögzült álláspontjukat igyekeztek védeni. A felmerült kérdéseket és érveket igyekeztünk összeszedni és a világhálón mindenki számára hozzáférhetővé tenni, hogy a vita transzparens legyen, egyúttal az álláspontunkat hatékonyan tudjuk képviselni.³⁸

Zárásképpen egyetlen dolgot szeretnék hangsúlyozni. Kutatásaink során nem tudunk más eredményt képviselni, mint ami a rendelkezésünkre álló adatokból egyértelműen következik. Ha idővel olyan adatok kerülnek elő, amelyekből más következtetést lehet levonni, mint amire addig jutottunk, akkor az elemzés egyes eredményei is változhatnak, de csakis akkor. Ez a lényege ugyanis is a bizonyítékokon alapuló kutatásnak. A történelmet persze elősorban történészek írják, de mivel az megismerhető, összetett múltbéli valóság, a feltárásához megfelelő, jól alátámasztott módszertannal és felelősséggel a különböző diszciplínák képviselői is hozzájárulhatnak. Mélyen meg vagyunk győződve arról, hogy a természettudományok, az élettudományok és további szakterületek képviselői a maguk eszközeivel képesek hatékonyan hozzájárulni a történeti tudás gyarapításához. A történeti földrajzi kérdések esetében pedig ugyanígy tehetik azt a történeti földrajz képviselői is annak érdekében, hogy a történeti események környezetét tudományos megalapozottsággal írjuk le, és ne csupán a fantáziánkra kelljen hagyatkoznunk.

rejtélyes halála és különböző temetései. Szerk. Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. Bp., 2016.

37 www.mohacs.btk.mta.hu/.

38 www.mohacs vita.hu.

A MOHÁCSI-SÍK ÉS KÖRNYÉKE GEOMORFOLÓGIAI VISZONYAI, VALAMINT EZEK SZEREPE A MOHÁCSI CSATÁBAN

BEVEZETÉS, CÉLKITŰZÉS

A geomorfológia (felszínalaktan) a földfelszín domborzatát, felszínformáit vizsgáló tudomány, a földtan és a földrajz határterülete. A geomorfológiai alapkutatások igyekeznek leírni a felszínformák alakját, elhelyezkedését, belső szerkezetét, tulajdonságaik szerint osztályozni az alakzatokat, feltárni azokat a folyamatokat, amelyek fejlődésükre hatással vannak.²

A geomorfológiai jellemzők jelentősen befolyásolják egy terület vízrajzi, felszínborítási, talajtani stb. viszonyait. Azonban közvetlenül vagy áttételesen hatással vannak az ott zajló társadalmi-gazdasági-kulturális eseményekre is.

Jelen tanulmányunkban a mohácsi csata tágabb környezetének domborzati viszonyait vesszük górcső alá. Szakirodalmi források feldolgozásán túl geoinformatikai eszközök (QGIS szoftver) segítségével elemeztük a topográfiai térképeket, légi- és műholdfelvételeket, valamint a digitális domborzati modelleket.³ Terepbejárásokkal ellenőriztük és pontosítottuk az említett forrásokon alapuló következtetéseinket. Célunk olyan megfigyelések és elemzések végrehajtása volt, amelyek a domborzat tekintetében kiegészíthetik a mohácsi csatára vonatkozó eddigi ismereteinket.

1 Gyenizse Péter, tanszékvezető egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék. Varga Gábor, adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Természet- és Környezetföldrajzi Tanszék. A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programjának „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” című, az MTA BTK és a Pécsi Tudományegyetem együttműködésében megvalósuló projektje keretében készült.

2 Lóczy Dénes – Veress Márton: *Geomorfológia I. Földfelszíni folyamatok és formák*. Bp.–Pécs, 2005.

3 Gyenizse Péter – Bognár Zita – Halmi Ákos – Morva Tamás – Simon Bertalan: Digitális domborzatmodellek használata tájrekonstrukció célra szigetvári és mohácsi területeken. In: *Az elmélet és a gyakorlat találkozása a térinformatikában IX*. Szerk. Molnár Vanda. Debrecen, 2018. 121–128.

A VIZSGÁLT TÁJ LEHATÁROLÁSA ÉS TIPIZÁLÁSA

A mohácsi csata helyszínét minden kutató a Mohácsi-sík (Mohácsi-terasz, Mohácsi teraszos sík, vagy párkánysík) területére teszi. Ezen belül is az ármentes teraszra, bár a pontos helyéről ma is viták folynak. Ezért természetföldrajzi vizsgálataink során főleg erre a kistájra koncentrálnak, de mivel ez a terület az elmúlt évezredek és évmilliók során folyamatosan kapcsolatban állt a környező kistájakkal is, ezért azok földrajzi jellemzőit is megvizsgáljuk.

A Mohácsi-sík neve és lehatárolása a szakirodalomban némileg változott az elmúlt fél évszázadban. Az 1967-es kiadású *Magyarország Nemzeti Atlasza* természeti tájakat bemutató térképlapján⁴ az Alföld nagytáj részeként külön tájként szerepel a Mohácsi-sziget és külön a Mohácsi-sík is. Az utóbbi azonban a ma elfogadott kiterjedésénél jóval nagyobb volt, magába foglalta a Nyárád-Harkányi lözsisík Karasicáig tartó, keleti felét is.

Lovász György a *Baranya megye természeti földrajza* című 1977-es művében geomorfológiai körzetekről ír és területünket az Alföldhöz sorolja.⁵ Ezen belül egyetlen geomorfológiai körzetnek tartja a Mohácsi-síkot és a Nyárád-Harkányi lözsisíkot, amely a Mohácsi-szigettől egészen a Dráva-ártér peremén fekvő Harkány városig húzódik.

Hajdú-Moharos József és Hevesi Attila *A kárpát-pannon térség tájtagolódása* című 1997-es könyvfejezetükben ismét tájakról írtak.⁶ Az itt Mohácsi-terasznak nevezett területet és a Mohácsi-szigetet kistájrészetnek nevezik, amelyeket a Baranyai-Duna-sík nevű kistáj foglal magába (mely átnyúlik Horvátországba, a Dráva torkolatáig). Mindezek a Nagyalföld nagytájon, azon belül az Alföldi-Dunamente (Dunamenti-síkság) középtájon fekszenek. A fentebb felsoroltak közül ez utóbbi az egyetlen mű, amely a tájhatárokat a mesterségesen meghúzott országhatáron túl is megrajzolja.

A Dövényi Zoltán által szerkesztett, 2010-ben megjelent *Magyarország kistájainak katasztere* ismét kistájnak tekinti a bennünket érdeklő két területet (Mohácsi teraszos sík, Mohácsi-sziget).⁷ Ezek az Alföld nagytájon, illetve a Dunamenti-síkság középtájon belül fekszenek.

A 2018-ban megjelent *Magyarország Nemzeti Atlasza* „Tájak” című fejezete szerint a vizsgált terület a Duna-Tisza-medence nagytájon, az Alföld nagytáj-részlet Duna menti síkvidékéhez (középtáj) tartozik, azon belül a Csepel-Mohácsi-síkság kistájcsoportba.⁸ A Mohácsi-sík nevű kistáj ezen osztályozás szerint magában foglalja a Mohácsi-szigetet is.

4 Radó Sándor (szerk.): *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Bp., 1967.

5 Lovász György: Mohácsi-sík és a Nyárád-Harkányi löszvidék. In: *Baranya megye természeti földrajza*. Szerk. Lovász György. Pécs, 1977. 89–91.

6 Hajdú-Moharos József – Hevesi Attila: A kárpát-pannon térség tájtagolódása. In: *Pannon Enciklopédia – Magyarország földje*. Szerk. Karátson Dávid. Bp., 1997. 274–284.

7 Dövényi Zoltán (szerk.): *Magyarország kistájainak katasztere*. Bp., 2010.

8 Csorba Péter – Ádám Szilvia – Bartos-Elekes Zsombor – Bata Teodóra – Bede-Fazekas Ákos – Czúcz Bálint – Csima Péter – Csüllög Gábor – Fodor Nándor – Frisnyák Sándor – Horváth Gergely – Illés Gábor – Kiss Gábor – Kocsis Károly – Kollányi László – Konkoly-Gyúró Éva

A kutatás során nem szorítkozhattunk csak és kizárólag a mai országhatáron belüli területek vizsgálatára, ezért a Mohácsi-sík határaként a Hajdú-Moharos József és Hevesi Attila által megrajzolt határvonalakat fogadtuk el (1. ábra).

A vizsgált terület határai tehát a következők:

- keleten a Duna vonala (annyi megszorítással, hogy a terület első torzulásmentes ábrázolásán, a Második katonai felmérésen egyértelműen még élő Duna-ágaktól [ma már részben morotvák] keletre eső területeket nem soroltuk ide);
- délen a Karasica-patak és a Kamenjak- (Baranyahát)-dombság;
- határát az északi és északnyugati részeken egyértelműen kirajzolja a Baranyai-dombság pereme. A délnyugati, lealacsonyodó részeken a peremet Buziglicánál elérő, majd a Karasicába Baranyakisfalud (Branjina) mellett betorkolló új Borza-csatornát/patakot tekintettük határnak. (Megjegyezzük, hogy északon valóban dombsági perem van, de dél felé haladva, Nagynyárád és Majs vonalától már inkább hordalékkúpsíksági peremről beszélhetünk. Azonban jelen tanulmányunkban, az egyszerűbb hivatkozás kedvéért, végig dombság névvel fogjuk illetni a Mohácsi-síkot nyugatról határoló magasabb térszínt.)

1. ábra. A Mohácsi-sík vizsgált területe (Szerk. Gyenizse Péter)⁹

piros szaggatott vonal = a vizsgált terület határa
halványpiros felület = ármentes terasz

– Lepesi Nikolett – Lóczy Dénes – Malatinszky Ákos – Mezősi Gábor – Mikesy Gábor – Molnár Zsolt – Pásztor László – Somodi Imelda – Szegedi Sándor – Szilassi Péter – Tamás László – Tirászi Ágnes – Vasvári Mária: Tájak. In: *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Szerk. Kocsis Károly. Bp., 2018. 112–129.

⁹ Az alaptérkép forrása: www.openstreetmap.org (A letöltés ideje: 2019. június 4.).

A *Magyarország Nemzeti Atlasza* „Domborzat” című fejezete a Mohácsi-síkot és a Mohácsi-szigetet is az alacsony alföld domborzati kategóriába sorolja.¹⁰ Érdekes módon a Mohácsi-síkot nyugatról határoló, a korábbi szerzők által és általunk is dombságinak nevezett részt viszont az enyhén hullámos közép magas alföld (délen), illetve a tagolt közép magas alföld (északon) domborzattípusnak tekinti.¹¹ A szerkezeti-morfológiai térképen viszont a legutóbb említett területet már eróziós-deráziós völgyekkel tagolt domblábi kategóriába sorolja.¹²

A *Magyarország Nemzeti Atlasza* „Tájak” című fejezete a domborzaton túl minden más természetföldrajzi jellemzőt (vízrajz, növényzet, talaj stb.) is figyelembe vesz a tipizálás során.¹³ Eszerint a vizsgált terület legalacsonyabban fekvő részei a laza üledéken kialakult, folyómenti, mezőségi talajjal fedett síkokhoz sorolhatók.¹⁴ A magas árterek jellemzőiként említi meg, hogy ezek is laza üledékeken alakultak ki, de hordaléktalajjal fedettek. Az ármentes terasz esetében a teraszok és a hordalékkúp, valamint a jobb termőképességű löszös, mezőségi talajok jelenlétét emeli ki. A síkságot nyugatról löszös üledékre települt, dombsági peremi helyzetű, mezőségi talajjal fedett hordalékkúp-síkságok határolják.

Ugyanezen fejezet szerint a vizsgált terület Dunához közeli, ártéri részei és a Mohácsi-sziget a 11–16. században még döntően természetközeli állapotúak voltak, mocsarak és ártéri erdők borították őket. Az ármentes teraszt és a dombsági peremet pedig a részben erdősült, és alföldperemi, kiterjedt (nagy részt átalakított) kultúrtáj kategóriába sorolja.¹⁵ Ma, az átalakítás mértékét mutató térkép alapján a legtermészetesebb területnek a Duna-Dráva Nemzeti Parkhoz tartozó ártéri erdőket tekinthetjük, de ezek is csak a mezohemerób (bolygatott) minősítést érik el. Ezzel szemben az ártér többi része, az ármentes terasz és a dombságperem az α -euhemerób (intenzíven megművelt), illetve a polihemerób (erősen átalakított) kategóriába sorolhatók.¹⁶ A vizsgált terület éghajlatváltozással szembeni érzékenysége a legmagasabb, erősen sérülékeny kategóriába tartozik, ami talán arra is utalhat, hogy korábban, a középkori és kora újkori lehűléssorozat is jobban megviselte a természeti környezetet és az itt élő embereket.¹⁷

10 Gábris Gyula – Pécsi Márton – Schweitzer Ferenc – Telbisz Tamás: Domborzat. In: *Magyarország Nemzeti Atlasza*. 42–57.

11 Uo. 7. térkép, 47.

12 Uo. 9. térkép, 51.

13 Csorba et. al: *Tájak*.

14 Uo. 3. térkép, 114.

15 Uo. 2. térkép, 113.

16 Uo. 17. térkép, 120.

17 Uo. 23. térkép, 128.

A TERÜLET GEOLÓGIAI FEJLŐDÉSE

A Kárpát-medence részeként a Mohácsi-sík és környéke földtörténeti fejlődése meglehetősen változatos volt.

A legidősebb kőzetek a Mohácstól északra fekvő szőlőhegy, tehát a síkságot északról és északnyugatról keretező dombvidék területén találhatók. Felszínközeli helyzetben van itt triász és jura mészkő, valamint a kréta időszaki kőzetmozgások eredményeként vulkanikus diabáz is. Ezek a kőzetek alkotják az alapját az északról dél felé egyre inkább ellaposodó, a Dunántúli-dombság keleti peremét alkotó dombsornak, mely éles peremmel szakad le a Mohácsi-síkra. A mészköveket korábban bányászták és építkezésre, útburkolásra is használták.¹⁸

Az eocén és oligocén korban, valamint a miocén korai szakaszában – amikor jelentős horizontális lemezmozgások mellett kialakult a Kárpát-medence szerkezete – ez a terület szárazulat volt, ezért jelentős üledékképződés nem zajlott, csak lepusztulás.

A késő miocénben (kb. 10 millió évvel ezelőtt) újra felerősödtek a kor elején kezdődött, immár függőleges mozgások, melyek jelentős magasságkülönbségeket alakítottak ki a Mohácsi-sík és környező dombság aljzata között. A területet előntötte a Pannon-tenger, illetve annak a világtengertől lefűződő maradványaként kialakuló, a medencét időszakosan teljesen kitöltő Pannon-tó, amely homokos, agyagos üledékeket rakott le. Ezek vastagsága igen változó. A Lánycsók-Bár törésvonaltól északra fekvő völgyekben csak 60–90 méter, de az ettől délebbre fekvő részeken már több száz méter vastag is lehet (pl. Mohácsnál az 1600 métert is meghaladja). A pliocénre a Pannon-tó dél-délkeleti irányban visszahúzódott a területről, ami így ismét szárazulattá vált. A Kárpát-medencében megjelenő Duna ekkor fordult a korábbi déli irányú lefolyásából keleti irányba, és tört át a Börzsöny és a Visegrádi-hegység között. Ettől kezdve kezdte el feltölteni az intenzíven süllyedő Alföld területét hordalékával.¹⁹

A pleisztocénben (2,58 millió éve) kezdődő általános lehűlés a kor – jégkorszaknak nevezett – második felében, a glaciálisok és antiglaciálisok sorozatát indította el. A glaciálisok idején füves puszták, hidegmaximumok idején pedig periglaciális tundra hasonlító környezet alakult ki. A Kárpátoktól északra húzódó jégtakaró felől fújó munkaképes szelek a medence hordalékkúpjainak homokanyagát buckákba halmozta és azokból nagy mennyiségű portömeget emelt a levegőbe. A felszínre visszahulló, évtízezredek át a füves vegetáció által megkötött porból rétegzetlen, fakósárga, porózus, szénsavas mészben gazdag kőzet, lösz képződött. A lösz a régi domborzatra rátelepülve, annak kisebb-nagyobb mélyedéseit és egyenetlenségeit eltüntette, és így a felszín általánosságban szelídebb, kiegyenlítettebb formát öltött. Ez 0,5–10 méter vastagon borítja a Mohácsi-síkot keretező dombvidéket. A glaciálisokat megszakító, nedvesebb és melegebb interglaciális időszakokban a löszképződés szünetelt

18 Lehmann Antal: A terület földtörténeti kialakulása. In: *Mohács földrajza*. Szerk. Erdősi Ferenc – Lehmann Antal. Mohács, 1974. 19–28.

19 Uo.

és megindult a beerdősülés. Az ekkor képződött hajdani sztyepp- és erdőtalajok maradványait jelölik a löszrétegek közt 1–2 méter vastagságot is elérő sötét, barna, vörösbarna, fekete színű vályogzónák, az úgynevezett paleotalajok.²⁰

A sajátos pleisztocén éghajlat a Duna vízjárására is nagy hatással volt, mivel a száraz, hideg klímájú glaciálisokban a folyók vize erősen megcsappant. Az erős fagyhatásra bekövetkező, nagyfokú aprózódással keletkezett (hatalmas mennyiségű, durva közettörmelékből, kavicsos homokból álló), megnövekedett mennyiségű hordalékukat a sík területeken továbbszállítani nem bírták, hatalmas hordalékkúpokat építve lerakták. Az ilyen kavicsos, homokos folyóhordalék mindenütt előfordul a Mohácsi-sík mai felszíne alatt is. Az interglaciálisokban megváltozott a helyzet, mivel az enyhébb, csapadékosabb klíma és a dúsabb vegetáció hatására csökkent a felszín lepusztulása, tehát a törmelékmenyiség képződése is. Megnövekedett viszont a folyók vízmennyisége és vele együtt hordalékszállító képessége, így medrüket kimélyíthették és kiszélesíthették. Ezzel a folyamattal az egykori aktív ártéri szint ármentes terasszá alakult. A glaciális-interglaciális és stadiális-inerstadiális (a glaciálisokat tagoló rövidebb, de jellegzetes lehűlési és felmelegedési fázisok) egymást követő sorozatos átmenetei során jöttek létre jellegzetes lépcsős, teraszos folyóvölgyeink, amilyen a Duna völgye is.²¹

Az újpleisztocén elején a Duna számos ágra bomolva a mai térségtől keletre építette hordalékkúpját.²² A hordalékkúp Bajától délre lévő területének építésében azonban jelentős szerepet játszott az Ős-Sárvíz is.²³ Az újpleisztocén elején feltehetően a balti-, illetve pasadinai orogén mozgásfázisokhoz kapcsolódóan megindult, illetve folytatódott a Szekszárdi-dombvidék és a Geresdi-tönk emelkedése, valamint a Mohács délnyugati térségében fekvő mélyszerkezeti medence süllyedése. Ennek következtében megindult a Duna nyugatra tolódása. Az újpleisztocén második felében a folyó számtalan ágra bomolva már nagyjából a mai helyén lehetett, és a Bár-Lánycsók-Nagynyárád-Majs vonal mentén megsüllyedt Pannon-tábla felszínére rakta le homokos kavicsból, folyami homokból álló hordalékát, amelyre aztán infúziós lösz települt. A holocén felé haladva kb. 19 ezer évvel ezelőtt kezdődött az a gyors felmelegedés (termináció),²⁴ amely – a tektonikai folyamatok mellett – a vízhozam jelentős növelésével elindította azt az újabb bevágódást, amellyel kialakult a mohácsi ármentes teraszszint, tehát a mai ártéri szint feletti első valódi, II/A számú terasz. Ennek során a folyó kissé keletebbre húzódott és létrehozta azt a meredek teraszpere-

20 Uo.; Pécsi Márton: *Negyedkor és löszkutatás*. Bp., 1993. 275–287.

21 Gábris Gyula: A folyóvízi teraszok hazai kutatásának rövid áttekintése – a teraszok kialakulásának és korbeosztásának új magyarázata. *Földrajzi Közlemények* 137 (2013) 3. sz. 240–247.

22 Bulla Béla (szerk.): *Magyarország természeti földrajza*. Bp., 1962.; Molnár Béla: Adatok a Duna-Tisza köze fiatal harmadidőszaki és negyedkori rétegeinek tagolásához és származásához nehézasvány-összetétel alapján. *Földtani Közlemények* 95 (1965) 2. sz. 217–225.; Pécsi Márton: *A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalakulása*. Bp., 1959.

23 Ádám László – Marosi Sándor – Szilárd Jenő: *A Mezőföld természeti földrajza*. Bp., 1959.

24 Gábris: *A folyóvízi teraszok*.

met, amely Mohács északi térségében távolodik el a mai Duna-parttól, és a város nyugati térségében halad délre, Kölked-Dályok-Izsép irányába.²⁵

A terület jelenlegi vertikális mozgásának mértékéről kissé megváltozott a felfogás az utóbbi fél évszázadban. Szabó Pál Zoltán 1957-ben még 50 év alatt bekövetkezett 10–12 centiméteres süllyedésről írt a Mohácsi-sziget keleti felén, Bendefy László geodéziai adataira hivatkozva.²⁶ Azt is megemlíti, hogy a Duna völgyében vannak jelenleg is keletkezően lévő üledékgyűjtő medencék, melyeket küszöbök választanak el egymástól. Székelyszabar-Báta-Vári-pusztá irányában a mezozoós rögök pleisztocén végi, holocén és jelenkori emelkedés következtében elérték a felszínt, így például a Mohácsi-szigeten is megfigyelhető szálban álló középső triász anizuszi mészkő.²⁷ Károlyi Zoltán a Duna közepes vízszintjének 80 év (1876–1955) alatt megfigyelhető változásából Bajánál 19 mm/év, Mohácsnál 14 mm/év medersüllyedésre következtetett.²⁸ Ezzel szemben Lovász György 1972-ben a vizsgált területet nem sorolta a jelentősen süllyedő Duna-szakaszok közé.²⁹ (Meg kell jegyeznünk, hogy a medersüllyedés nemcsak a vertikális mozgásokból, hanem nagyobb részben a medereróziós folyamatokból származik.) A mérési technika fejlődésével az utóbbi évtizedekben pontosabb mérések születtek, így Joó István 1998-as térképéről a Mohácsi-szigetre nagyjából évi 1 mm-es, a Mohácsi-sík területére 0,5 mm-es süllyedés olvasható le.³⁰ Az újabb mérések alapján tehát megkérdőjeleződött a Mohácsi-sziget és Mohácsi-sík jelentős süllyedési sebessége napjainkban. A *Magyarország Nemzeti Atlasza* „Geofizika” fejezete szerint Mohács térségében a Tisza-főegységhez tartozó kéregdarab kissé süllyed, de közben északkelet felé mozdul el évi kb. 1 mm-es sebességgel.³¹

A Mohácsi-sík felszínén jelenleg a Duna és a kisebb vízfolyások legfiatalabb hordalékanyagait találhatjuk meg, melyek az utolsó 12 000 év során, a holocénben képződtek (2. ábra).³² A terület sematikus geológiai szelvénye a 3. ábrán látható.

25 Pécsi: *A magyarországi Duna-völgy*.

26 Szabó Pál Zoltán: A Délkelet-Dunántúl felszínfejlődési kérdései. *Földrajzi Értesítő* 6 (1957) 4. sz. 397–419.

27 Szederkényi Tibor: A baranyai Duna menti mezozoós szigetrögök földtani viszonyai. *Földtani Közlöny* 94 (1964) 1. sz. 27–32.

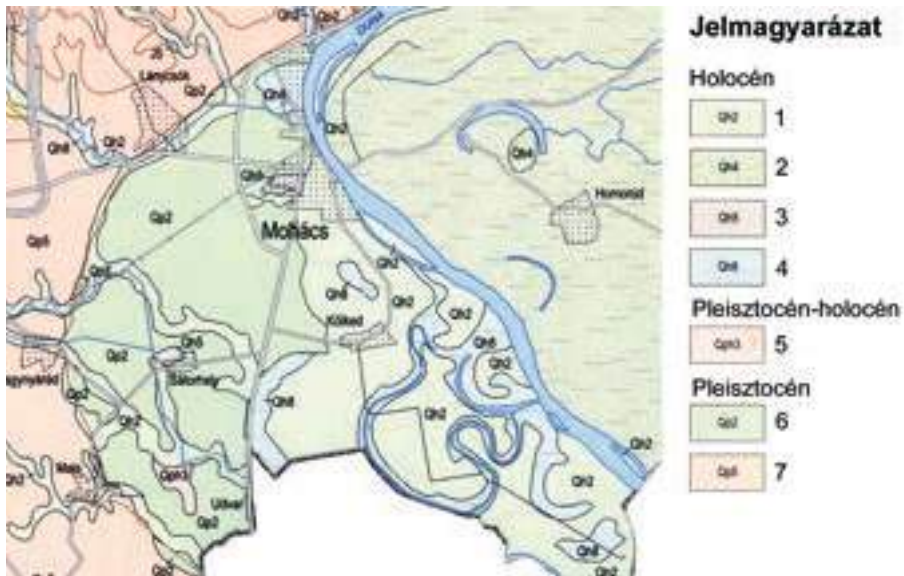
28 Károlyi Zoltán: A teljes és részleges hordalékmozgás vizsgálata a Dunán. *Hidrológiai Közlöny* 37 (1957) 2. sz. 131–137.

29 Lovász György: A Duna és a Tisza Kárpát-medencei szakaszának medereróziós folyamatai. *Földrajzi Értesítő* 21. (1972) 2–3. sz. 207–216.

30 Joó István: Magyarország függőleges irányú mozgásai. *Geodézia és Kartográfia* 50 (1998) 9. sz. 3–9.

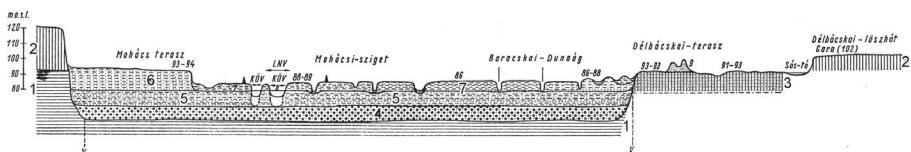
31 Timár Gábor – Fancsik Tamás – Galsa Attila – Mónus Péter – Tóth László: Geofizika. In: *Magyarország Nemzeti Atlasza*. 41.

32 Lovász: *Baranya megye természeti földrajza*.

2. ábra. A Mohácsi-sík magyarországi részének földtani térképe³³

- 1 = folyóvízi agyag, aleurit, homok, kavics; 2 = folyóvízi homok, kavics;
 3 = proluviális-deluviális agyag, aleurit, homok, kavics, közettörmelék;
 4 = mocsári agyag, aleurit, homok, mésziszap; 5 = finomszemű (elsősorban deluviális) lejtőképződmény (agyag, aleurit, homok); 6 = folyóvízi agyag, aleurit, homok, kavics (középső-felső pleisztocén)

3. ábra. A terület sematikus geológiai szelvénye³⁴

- 1 = pannóniai agyag és homokos agyag; 2 = lösz; 3 = homokos lösz, a felső rétegben löszszerű homokos iszap; 4 = folyami homok és kavics;
 5 = folyami homokos iszap; 6 = löszszerű homokos iszap; 7 = homokos öntésiszap;
 8 = öntésiszap; 9 = futóhomok; V = vetővonal; KÖV = középvíz szintje;
 LNV = legnagyobb víz szintje

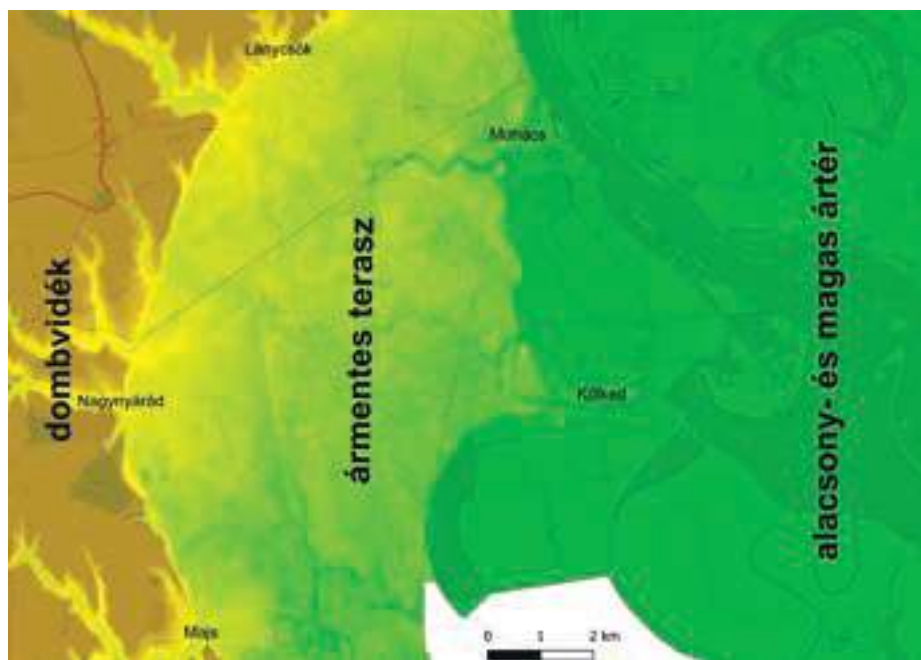
33 Budai Tamás – Gyalog László (szerk.): Magyarország földtani atlasza országjáróknak. Bp., 2010.

34 Pécsi Márton (szerk.): A dunai Alföld. Bp., 1967. 171–213.

A MOHÁCSI-SÍK ÉS KÖRNYÉKE MORFOLÓGIAI SZINTJEI

A Mohácsi-síkon és közvetlen környezetében négy magassági szintet különíthetünk el, melyek geomorfológiai jellemzői nagyban eltérnek egymástól (4. ábra):

- alacsony ártér;
- magas ártér;
- ármentes terasz;
- a Mohácsi-síkot keretező dombvidéki terület.

4. ábra. A Mohácsi-sík és környéke geomorfológiai szintjei
(Szerk. Gyenizse Péter)

Alacsony ártérnek nevezzük területünkön a Duna 0 pontja (Mohácsnál 79,195 méter tengerszint feletti magasság)³⁵ fölött 5–6 méterrel magasabban elhelyezkedő, tehát mintegy 84–85 méteres tengerszint feletti magasságú területeket. Ezt a szintet – az ármentesítés előtt – már a középvíznél kissé magasabb vízállásnál is elöntötte a Duna, tehát csak alacsony vízállásnál kerül szárazra. Kialakulásának kora az újholocén.

Az antropogén eredetű fiatal morotvák jellemzőek erre a szintre, amelyek a folyószabályozás eredményeként alakultak ki, és ma állandó vagy időszakos tavakat képeznek. A természetes lefűződésű formák szerepe viszonylag alárendelt.³⁶

³⁵ <https://www.vizugy.hu>

³⁶ Lovász: *Baranya megye természeti földrajza*.

Az elmúlt évszázadok térképeinek tanúsága szerint az alacsony árteret többnyire mocsaras, nádas, vízállásos területek borították. Mind a Mohácsi-Duna keleti, mind nyugati oldalán megtaláljuk. Jellemző gazdálkodási forma volt a fokokhoz köthető halászat és a gyűjtögetés. Magasabb részeit a nyári időszakban legelőként hasznosították. A szabályozások előtt szállásokat nem létesítettek ezeken a mélyen fekvő részeken.³⁷

A magas ártéri szintet a Duna 0 pontja fölé 8–9 méterre, azaz 87–88 méteres tengerszint feletti magasságra emelkedő térszínnek alkotják. Ide már csak a nagyobb árvizek idején kerülhetett víz. Az ártér magasabb szintje kisebb-nagyobb foltokban figyelhető meg a Mohácstól délre fekvő területeken a holtágak belső oldalán, ahol hatalmas ártéri erdők települtek rájuk, mint pl. a Béda-erdő és a Bók-erdő.³⁸

Általánosan nem mondható ki, hogy az alacsony árteret felépítő, illetve befedő üledék fiatalabb, mint a magas ártér megfelelő képződménye. Mindkettőt boríthatja egészen fiatal újholocén öntés is.³⁹

A magas ártéri homokos felszínen számos morotva található. Az e formák közötti homokos hátaakat gyakran megmozgatta az óholocén defláció. Így a folyóvízi homok felett néhol szélfújta homokot is lehet találni. Ezek a jelentéktelen buckák néha a morotvák peremére telepednek, csökkentve ezáltal területi kiterjedésüket. Gyakran azonban meg is osztják ezeket a lefolyástalan mélyedéseket.⁴⁰

A jelenkori mederváltozások, eltolódások a 19. században végrehajtott nagyarányú ármentesítő és folyamszabályozó munkálatokig az egész Duna menti síkságon gyakoriak voltak. Az alacsony ártéri szintet az árvizek évente elborították, a magas árteret pedig csupán a szakaszosan jelentkező katasztrofális árvizek öntötték el. E folyamat során nemcsak nagyobb mellékágak vagy meanderek keletkeztek, illetve töltődtek fel, hanem az árvizeket el- és levezető kisebb, rendszerint erősen kanyargó erek is kialakultak. Ezek sűrű hálózatos medrei között lefolyástalan laposok, mélyedések, szikes tavak keletkeztek.⁴¹ Ezek a vízfolyástól legtávolabbi és egyben legalacsonyabb területek az ártéri lapályok, mélymocsarak. Ugyanakkor a vízfolyás felé gyengén emelkedik a felszín, amely a part közelében éri el a legmagasabb pontját. Ez a képződmény a folyóhát (parti hát), amely hosszabb-rövidebb szakaszon kíséri a folyót. A mederből kilépő víz hordalékából képződő folyóhát keresztmetszete szerint a folyó irányában rövid és meredekebb, míg az ártér pereme felé hosszú és egyre lankásabb lejtővel simul bele az ártér szintjébe. Ez jellegzetes, domború keresztmetszetű ártér kialakulásához vezet, amely jellemző a nagy folyókra és a Duna esetében is megfigyelhető (5. ábra).

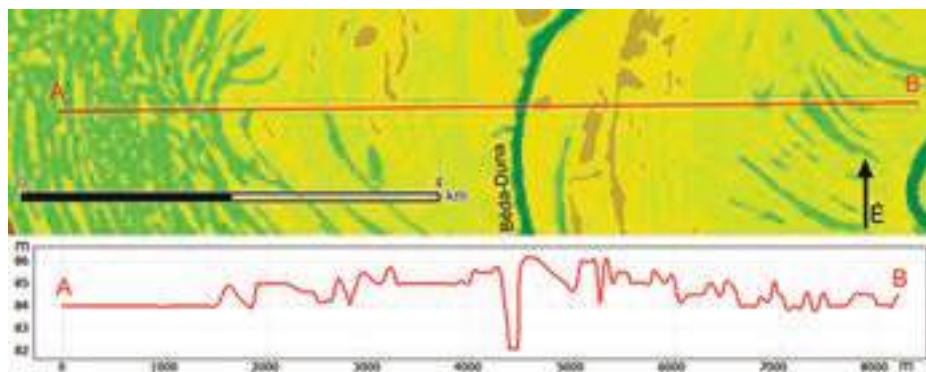
37 Lehmann Antal: Mohács és környéke felszínének arculata. In: *Mohács földrajza*, 29–36.

38 Uo.

39 Pécsi: *A dunai Alföld*.

40 Lovász: *Baranya megye természeti földrajza*.

41 Pécsi: *A dunai Alföld*.

5. ábra. Folyóhátakat bemutató keresztmetszet a Béda-Duna példáján (Szerk. Gyenizse Péter). A Béda-Duna közelében 1–2 méterrel magasabb (sárgás-barnás) a felszín, mint tőle távolabb (zöldes színű területek)

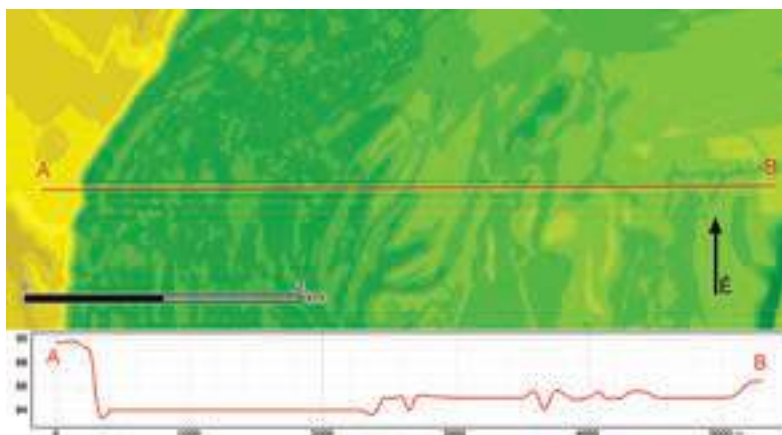
A 19. században végrehajtott dunai szabályozó munkálatok során kiépült part- és mederszabályozó műveknek igen jelentős szerepe van az ártéri szintek felszínalakulásában. A gátakkal és csatornákkal ármentesített területen (tehát az egykori ártér pereme és a töltések közötti területen, a mentett ártéren) a védművek kiépítése óta a felszínalakítás szerepét az addigi folyóvíz helyett az agrotechnika vette át, és azóta is egyre nagyobb hatást gyakorol a térszín fejlődésére. A hajdani folyómedrek mind kisebb területre szorulnak vissza, egyre keskenyednek és szűkülnek. Az évenként megismétlődő szántás, a nagyobb esőzések alkalmával lehullott csapadékvizeknek a laza talajon kifejtett eróziós és akkumulációs tevékenysége, a magas talajvízállású, tocsogós területeken a vízi és mocsári növényzet feltöltő tevékenysége pedig elegyengetik a felszínt. Ma már csupán a katasztrofális gátszakadások alkalmával kialakult árvizek időtartamára tudja visszahódítani a folyó felszínalakító tevékenységét az ártéren.⁴²

A magas ártértől karakteres peremmel válik el a 90–100 méter tengerszint feletti magasságban fekvő, ármentes teraszfelszín, amely a Dunától, illetve az ártértől több kilométer szélesen húzódik nyugat felé a Bár-Lánycsók-Nagynyárad-Majs-Buziglica félköríves dombvonulatig. Az újpleisztocénban – mintegy 10–15 ezer éve – az itteni Pannon-tábla a már említett félköríves vonal mentén megsüllyedt. A fúrási adatok szerint erre, a ma 30–35 méteres mélységben található, szürke agyagból felépült felszínre rakta le az ősi Duna először a 6–10 méter vastag homokos kavicsból, majd e fölé a 10–12 méter vastag folyami homokból álló hordalékát. Az utóbbinak a felszíne nagyjából megegyezik a Duna mai 0 pontjának magasságával. Legvégül, az óholocén elején mindezt egy 9–12 méter vastagságú nem típusos löszréteggel is lerakta. Ezután, az óholocénban a szigeti területek ismételt süllyedésének hatására bevágta medrét a hajdani üledékébe, oldalazó mozgással létrehozva az ármentes teraszt keletről határoló 6–7

⁴² Lehmann: *Mohács és környéke*.

méter relatív magasságú peremet, amely előterében ma is megfigyelhetők az egykori folyóvölgyek mélyebb, vízállásos területei.⁴³

Az ártéri területek esetében jól észrevehető egy keletről nyugat felé való magasságcsökkenés, pl. a Vizslaki-réten, vagy a Mohács és Kölked közötti öblőzetben (6. ábra). Gábris Gyula hasonló jelenséget említett a dombság és az ármentes terasz találkozásánál is, és ezzel magyarázza a dombsági térszín előterében a patakok hordalékkúpja közötti mocsaras foltok keletkezését.⁴⁴ Szerinte a dombság felszínéről érkező patakok vonalas eróziójának hatására a magasparton széles völgykapuk keletkeztek, amelyek előtt a völgyből kihordott anyagból lapos hordalékkúpok (az ábrán törmelékkúpként szerepelnek) épültek fel. A hordalékkúpok kisebb-nagyobb szakaszon feltöltötték a dombsági perem előtt elhelyezkedő régi mélyedést, így azt – egymástól elzárt – apróbb-nagyobb vizenyős, mocsaras-nádas foltok sorozatává alakították át (7. ábra).

6. ábra. A Vizslaki-öblőzet domborzati modelljének metszete.

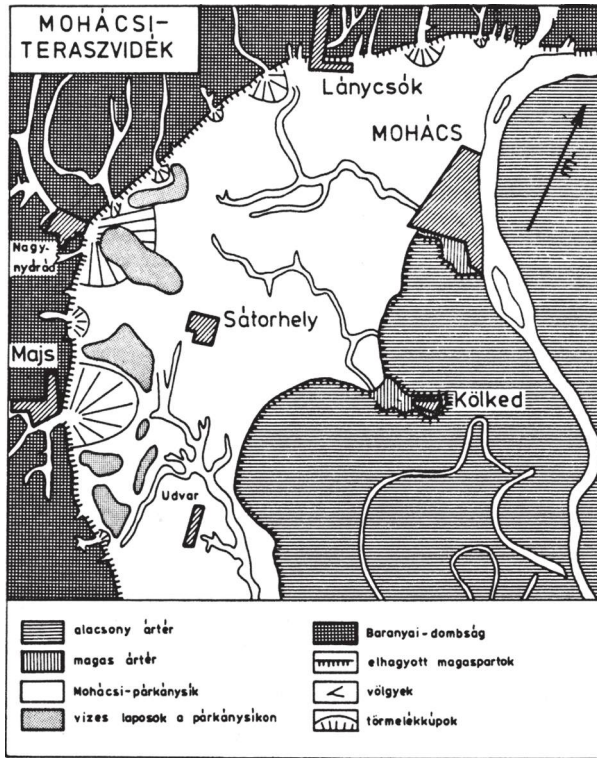
Az ábrán jól látható, hogy a mélyebb területek a teraszperem közelében helyezkednek el (Szerk. Gyenizse Péter)

Az ármentes, jó termőképességű talajjal borított teraszt ma már főleg szántóföldi művelésre használják. A korábbi évszázadok térképein azonban megfigyelhetjük, hogy a löszös teraszt átszelő kisebb patakok sekély völgyeiben vízállásos, nedves területek voltak, melyeket korábban főleg legelőként hasznosítottak. A patakok szabályozása révén a mocsaras helyek kiterjedése mára jelentősen lecsökkent. Az ármentes teraszon futottak a környék fontosabb útvonalai is, mint a Duna menti évezredes hadiút is, melyeken a közlekedést csak a vizenyős patakmedrek zavarták meg.⁴⁵

43 Pécsi: *A magyarországi Duna-völgy*.

44 Gábris Gyula: *A mohácsi csatamező*. *Föld és Ég* 15 (1980) 8. sz. 249–252.

45 T. Mérey Klára: *Baranya megye települései az első katonai felmérés idején*. Pécs, 2004.

7. ábra. A Mohácsi-sík északi részének geomorfológiai térképe⁴⁶

Napjainkban a teraszon három kisebb vízfolyás halad keresztül. A Csele-patak északon csak rövid szakaszon vágja át magát a Dunáig. Medre többnyire mélyen bevágódott a löszös teraszfelszínbe. A Lánycsók felől érkező Bég-patak vizét a falutól nem nagy távolságra, északkeleti irányba futó mesterséges mederrel a Jenyei-árokba vezették, és így mintegy mesterségesen lefejezték a város belterületének délnyugati csücskén is áthaladó Bég-patak völgyét. Most mind a két, rendezett medrű patak vize a város belterületének északi szélén ömlik a Dunába. A terasz legnagyobb vízfolyása a Nagynyárád, Majs és Sátorhely közötti területen több ágból eredő Borza-patak, amelynek vizét nagyrészt mesterséges csatornákon keresztül egyenesen dél felé vezetik és Baranyakisfalud (Branjina) mellett torkollik a Karasicába. Ebbe vezették bele a Nagynyárádtól induló Lajmér-patak vizét is, ezért annak korábbi, Kölked felé vezető medrét beszánthatták.⁴⁷

Az előzőektől teljesen eltérő arculatú, merőben más felszíni sajátosságokkal rendelkező, más felépítésű és más genetikájú területtel találkozunk a teraszszintet északnyugaton, nyugaton és délnyugaton félkörívesen lezáró dombvidéki

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Lehmann: Mohács és környéke.; Magyarország hidrológiai atlasza I. sorozat 9., A magyarországi Duna-szakasz és kisebb mellékvizei. Bp., 1962. 134–181.

területen (melynek déli része – mint már korábban említettük – inkább hordalékkúpsíkságnak tekinthető). Ennek az ármentes teraszhoz viszonyított relatív magasságkülönbsége északon 60–70 méter, Nagynyárad-Majs térségében kb. 30 méter, Buziglicánál viszont már csak 15 méter (8. ábra).

Kialakulásának menete is teljesen eltér az előbbi – még az Alföldhöz tartozó – területekétől. A Pannon-tó vízének levonulása, medencéjének feltöltődése után már nem süllyedt, hanem különböző mértékben megemelkedett. A pleisztocén és holocén korokban a folyóvíz mellett váltakozva a többi külső erő (szél, fagy stb.) jelentősen formálta, alakította felszínét. A pleisztocén glaciálisokban lösztakaró borította be. A Geresdi-hátság területéről lefutó patakok völgyei már ebben az időben is több dombvonulatra tagolták ezt a vidéket. Ezen az élénkebb domborzatú területen a pleisztocén sajátos klímájával összefüggő, nagymértékű felszínpusztulás következett be, melynek fő okozója a talajfolyás. Ezért tapasztalhatjuk területünkön, hogy a meredekebb lejtőkön teljesen hiányzik, vagy csak jóval vékonyabb a lösztakaró, mint a laposabb dombháton. Az így erodálódott anyag a völgyekben gyűlt össze, ahonnan a patakvizek szállították tovább a síkságra.⁴⁸

A Mohácsi-teraszra az azt körülvevő magasabb felszín relatíve meredek lejtővel szakad le, hasonlóan a klasszikusan löszből felépülő Duna menti magaspartokhoz. Gábris Gyula szerint a Duna ősi eróziós, partpusztító munkája lezárultával egy, a mainál jelentősen meredekebb magaspart alakult ki.⁴⁹ A lejtőket a tömegmozgások mellett a felületi (areális) és a kisebb vízfolyások vonalas (lineáris) eróziója is alakította barázdák, árkok mélyítésével. A pusztító erők hatékonysága az első néhány ezer évben nagyobb volt, majd csökkent, hiszen a kezdeti meredek oldalak gyorsabban pusztultak, mint később az egyre inkább ellaposodók. Az eróziós folyamatok befolyásolása szempontjából a felszínt borító növényzetnek is különleges jelentősége van. A mezőgazdasági művelés alatt álló részeken ugyanis jobban pusztul a talaj, mint az eredeti erdőtakaró alatt. A török hódoltság után, a 18. században ismét sűrűbben benépesülő területen hozzáálltak a bozotos erdőterületek irtásához, az elvadult földek ismételt feltöréséhez. Az erózió ekkor felgyorsult és tovább lankásította a magaspart oldalát. Ugyanezen folyamatok eredményezték a környező dombosági területeken a völgyek mélyülésének, hátravágódásának fokozódását és a patakok hordalékmenyiségének növekedését.⁵⁰

48 Lehmann: *Mohács és környéke*.

49 Gábris: *A mohácsi csatamező*.

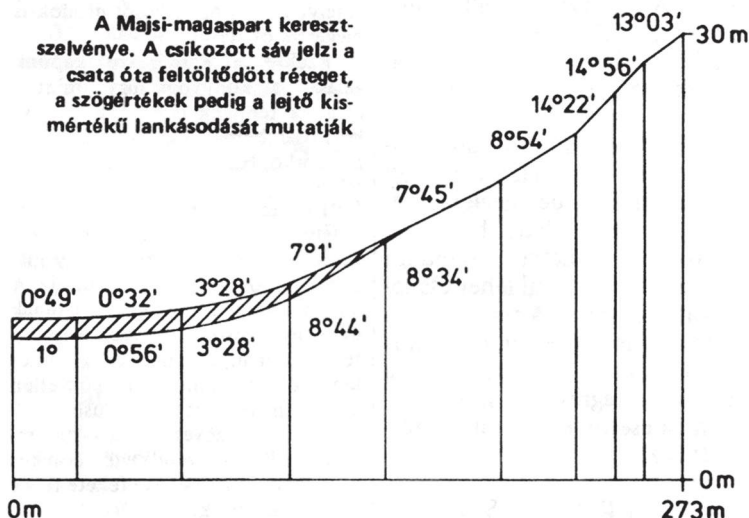
50 Kóródi Gergely – Kázmér Miklós – Székely Balázs: Felszínfejlődés és területhasználat kapcsolata Bácsaapátiban (Mórág-Geresdi-dombság) – a vízmosások kialakulásának okai. In: *Környezettörténet. Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében*. Szerk. Kázmér Miklós. Bp., 2009. 269–288.; Kóródi Gergely – Kázmér Miklós – Székely Balázs: Vízmosásfejlődés mérése gyökérkitakaródással (Bácsaapáti, Mórág-Geresdi-dombság). In: *Környezettörténet*. 367–380.

	
Alacsony és magas ártéri szint a Vizslaki-réten	Az árteret az ármentes terasztól elválasztó meredek perem
	
Az ármentes terasz Sátorhelytől északra, háttérben az azt nyugatról szegélyező dombvidék, illetve (halványan) a Mecsek Zengő és Hármashegy csúcsai láthatók	A dombsági perem részlete Mohácstól északnyugatra

8. ábra. A Mohácsi-sík és környéke geomorfológiai szintjei fényképeken

(Fotó: Gyenizse Péter)

Gábris Gyula kísérletet tett a magaspárt mohácsi csata óta történő pusztulása mértékének megállapítására, ezért talajfúrásokat végzett a hajdani Merse falu közelében. A falu régészeti maradványait mintegy 180 cm vastag üledék fedte, ami a mohácsi csata után rakódott rá. Hasonló módon meghatározható volt több ponton is a feltöltődés mértéke. A felső, erodált szakaszon a hiányos talajszelvény, illetve legfelül a nyers anyakőzet bizonytalanabb rekonstrukciót eredményezett. A szelvény megrajzolásából és a lejtőszög-számításokból kikövetkeztethetően a meredekségben lényeges változás nem történt 1526 óta (9. ábra). Tehát a dombság geomorfológiai viszonyai, megjelenése nem változtak jelentősen az elmúlt évszázadokban.

9. ábra: Gábris Gyula talajfúrási eredményekből készített metszetrajza, amely jól mutatja a lejtő alján felhalmozódott törmelékek, üledékek vastagságát⁵¹

Gábris Gyula vizsgálatai azonban egy másik fontos következtetést is lehetővé tesznek számunkra, ami a közlekedéssel és az utak karbantartásával kapcsolatos. Eszerint a dombság, illetve a teraszra meredeken lejtő magasparti perem előterében nemcsak a nagyobb patakok hordalékkúpjain, vagy a kisebb völgyecskék előterében, hanem általában minden magasparti lejtőn megfigyelhető a talaj és anyakőzet lassú lepusztulása, illetve ennek felhalmozódása a lejtő alsó részén és a környező síksági területeken. Ha tehát a dombsor aljában, a vizenyős terület fölötti keskeny sávon fut egy út, akkor az rendszeres karbantartást igényel a folyamatosan rámosódó üledékek miatt. Különösen érvényes ez a Mohácsi-sík Lánycsók és Buziglica közé eső peremére, attól északra viszont már nincsenek jelentős vizenyős területek az ármentes terasz és a dombság találkozásánál.

AZ ÁRMENTES TERASZ MIKRODOMBORZATÁNAK VIZSGÁLATA

Kétségtelen, hogy a hegységek és dombságok geomorfológiai viszonyai sokkal változatosabbak, mint a síkságoké, de azért túlzás lenne azt állítani, hogy az alföldi jellegű tájak teljesen érdektelenek lennének a domborzattal foglalkozó tudósok számára. Mikromorfológiának nevezzük a domborzat néhány centimétertől (pl. a szikpadkák, homokfodrok) néhány méterig (homokbuckák, hullámos síksági felszínek) terjedő méretű szintkülönbségeit.

A korábbi évszázadokban a helyben élő lakosság kiválóan ismerte a mikrodomborzati formákat és azok viselkedését mindenféle időjárási és vízrajzi körülmények között. Ezért már a 2–3 méteres magasságkülönbségnek is nagy

⁵¹ Gábris: *A mohácsi csatamező*.

jelentőséget tulajdonítottak, és ki is használták ezt a letelepedés, közlekedés és gazdálkodás során (10. ábra).

A kutatás ezen részében elsősorban a csatának helyet adó ármentes teraszra koncentráltunk. Ezt 1:10.000-es topográfiai térképek, az abból készített domborzati modell, légi- és műholdfelvételek, valamint személyes terepbejárások segítségével tanulmányoztuk. Nagyon hasznos lett volna egy LIDAR-felvételéből származó domborzatmodell is, de ennek több tízmillió forintos költsége nem fért bele a rendelkezésre álló pénzügyi keretbe.

10. ábra. Mikrodomborzati formák a Mohácsi-síkon (Fotó: Gyenizse Péter)

A „NAGY ÁROK” ÉS MÁS ŐSI FOLYÓMEDREK

Megfelelő talajvíztartalom, növényzeti borítás és napállás esetén készített légi- és műholdfelvételeken olyan mikrodomborzati formák is feltűnnek, amelyek a terepen állva alig észrevehetőek. Ilyenek például azok az ősi vízfolyásnyomok, melyek egykor a Dunáé, esetleg más nagyobb vízfolyásé lehettek. Ezek már régóta inaktívak, kiemelt helyzetben, az ármentes teraszon találhatók.

A Mohácsi-sík ármentes teraszának anyagát az újpleisztocén, esetleg óholocén idején rakta le a Duna. A felszínét minden bizonnyal behálózták a folyó aktív ágai és morotvái, hasonló módon, mint a mai alacsony és magas ártérét. Az egykori medrek nyomai a jelenkori patakokhoz viszonyítva kevésbé meanderezőek, leginkább a mai Duna nagy ívű kanyarjaira hasonlítanak. Ebből az is következik, hogy az azokat létrehozó folyó sem volt eredetileg kisebb vízhozamú, mint a Duna, vagy annak nagyobb mellékága. A műholdképeken megfigyelhető medrek szélessége jóval kisebb (40–70 m), mint a mai Duna-főágáé (400–700 m), de tudvalevőleg a morotvák folyamatosan keskenyednek elhalásuk során,⁵² ezért eredeti szélességük ennek többszöröse is lehetett. Ez volt megfigyelhető a Gemencet átszelő Rezéti-Holt-Duna esetében is, ahol 1896 és 2002 között a holtág szélessége kb. 320 méterről 65 méterre, a mélysége pedig kb. 13 méterről 3 méterre csökkent. Tamás Enikő Anna és Kalocsa Béla számításai

52 Willem H. J. Toonen – Maarten G. Kleinhans – Kim M. Cohen: Sedimentary architecture of abandoned channel fills. *Earth Surface Process and Landforms* 37 (2011) 4. 459–472.

alapján ez az egykor élő meder 2030–2050-re teljesen fel fog tölteni.⁵³ Nem véletlen tehát, hogy az ősi, feltöltődött, ellaposodott formák sokáig elkerülték a kutatók figyelmét, mert terepen állva nehezen vehetők ki.

11. ábra. A Sátorhely melletti fosszilis folyómeder és annak magassági metszetei (Szerk.: Gyenizse Péter)⁵⁴

A kép bal felső részén az egykori Lajmér-patak sűrűn meanderező medre látható, amihez képest az ősi folyómeder sokkal nagyobb íveket ír le. A számok mutatják a domborzati modellen készített magassági metszetek helyét,

S = Sátorhely; T = Törökdomb

Hosszan elnyúló, de ma már csupán 1 méter körüli behorpadásként jelentkező forma a Sátorhely falutól keletre futó paleomeder is. Véleményünk szerint nagy valószínűséggel ez lehetett a Brodarics István csatáról szóló beszámolójában említett völgy is: „Végül azonban nemcsak a félelem, de a füst is ellepett mindent, és akadályozta a látást; ezért hadaink kénytelenek voltak nagyrészt a völgybe lemenni, ama mocsaras víz mellé, de a hátramaradottak szüntelenül bátran harcoltak az ágyúk előtt.”⁵⁵ Egy 1338-as határleírásban feltehetőleg ez szerepel „nagy árok” néven, illetve Lutfi pasa beszámolójában mint a Dunától a dombságig érő mesterséges árok.⁵⁶ A kérdéses szárazmeder jellegében erősen elüt a síkság aktív vízfolyásainak sűrűn kanyargó, meanderező medreitől. A közel 5 kilométer hosszú és kilométeres nagyságrendű, enyhe íveket leíró, 50–70 méter széles egykori meder mesterségesnek tűnhetett a helyet távolabbról szemlélő felderítők számára (11. ábra). A Brodarics-féle leírásban a völgyben lévő mocsárról és vízről olvashatunk, ami a műholdképeken belvizes foltok formájában ma is több helyen megfigyelhető. Hogy mekkora lehetett az árok mélysége öt évszázaddal ezelőtt, a

53 Tamás Enikő Anna – Kalocsa Béla: A Rezáti-Duna feltöltődésének vizsgálata. In: *Élet a Duna-ártéren – természetvédelemről sokszemközt*. Szerk. Somogyvári Orsolya. Pécs, 2003. 43–49.

54 Háttér műholdkép forrása: Google Earth

55 Brodarics István: *Igaz leírás a magyaroknak a törökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. [Ford. Kardos Tibor.] Bp., 1983. 52.

56 Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Polgár Balázs: Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői. A mohácsi csata centrumtérségének lokalizálása. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 2. sz. 209–246.

nagygépes és intenzív szántóföldi művelés megkezdése előtt? Ezt jelenleg nem tudjuk pontosan megmondani, de feltételezhetően a jelenleginél karakteresebb megjelenésű és mélyebb volt. Azonban ma már csak mérsékelt szembetűnő felszínforma a terepen álló megfigyelő számára (12. ábra).

12. ábra. A Sátorhely melletti paleomedér fényképeken.
Míg a Mohácsi Nemzeti Emlékhelytől délnyugatra a szántóföldet és a mezőgazdasági utat keresztező vizenyős sávként jelenik meg az árok (balra), addig Sátorhelytől keletre a búzatáblában látható traktornyomok rajzolják ki a ma már igen sekély, egykori folyómedret (jobbra)

(Fotó: Gyenizse Péter)

13. ábra. Késő pleisztocén folyómedrek nyomai az ármentes sík déli részén
(Szerk. Gyenizse Péter)⁵⁷ B = Buziglica; D = Dályok; U = Udvar

Az ármentes terasz területén máshol is megfigyelhetők ehhez hasonló képződmények. Azonban ezen vonalas struktúrák térbeli eloszlása nem egyenletes. A Lajmér-pataktól délre gyakrabban, ott is inkább az ármentes terasz keleti felén fedezhetők fel. Megjelenésük általában töredékes, kevés olyan hosszán kivehető szakasz észlelhető, mint a Sátorhely melletti „nagy árok”. Különösen sok fosszilis folyónyomot láthatunk Udvarról délre. Feltevésünk szerint annak tudható be az ezen formák megoszlásában tapasztalt különbség, hogy az ármentes teraszt szegélyező dombság relatív magasságkülönbsége dél felé egyre csökken, majd

⁵⁷ Háttér műholdfelvétel forrása: Google Earth

Buziglicától délre teljesen meg is szűnik. Ezért a jobban kiemelkedő dombságok völgyeiből több hordalék szállítódott a síkságra, főleg annak nyugati felére, jobban elfedve az ősi folyómedreket. Dél felé haladva az utolsó jelentős völgynek a majsi tekinthető, annak hordalékkúpjától délre már a terasz teljes szélességében találkozhattunk ilyen fluviális formamaradványokkal (13. ábra).

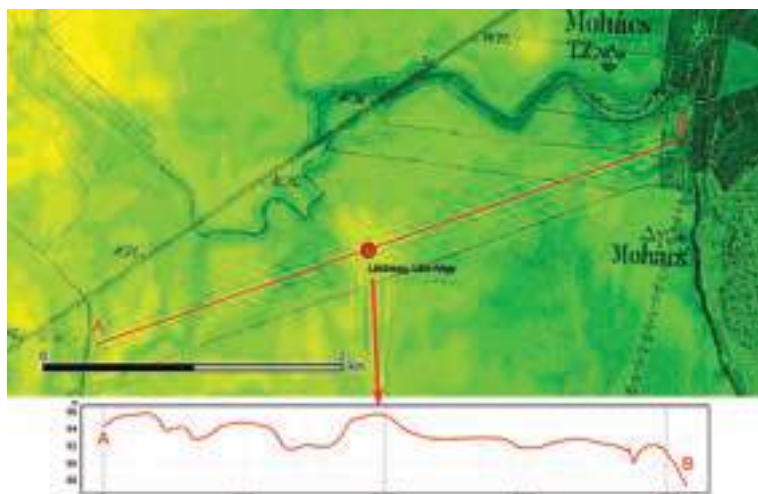
A Lajmér-pataktól északra csak kettő olyan negatív formát ismerünk, ami egykor folyómeder lehetett. Az egyik a Büdös-árok, ami a középkori Mohácsot választotta el a terasz többi részétől (ez azonban fiatalabb lehet az eddig bemutatott medreknél). A másik pedig, nagy valószínűséggel, az ármentes terasz északi szegélyén húzódó Dolina, amely ma is kiér a Duna vonalába a Farostlemezgyár magaságában. Időszakonként a Dolina lehetett a Jenyei-víz a Dunába levezető meder is.

A folyómedernyomok többször keresztezik a mai patakok völgyét, mutatva, hogy régebbi képződmények, mint a recens patakok. A Borza-patak esetében feltételezhető, hogy egyes szakaszai és mellékágai ilyen régi medervonulathoz igazodnak. Szintén gyanús a Lajmér-patak Sátorhelytől északra futó, egyenesebb szakasza, ami párhuzamos egy szomszédos paleomederral, továbbá egy másik egykori folyómeder nyoma pontosan annak irányában folytatódik. A Sátorhelytől keletre futó „nagy árkot” szemmel láthatóan átvágta a Lajmér-patak. Az részletesebb vizsgálatot igényel, hogy volt-e időszakonként aktív kapcsolat a kettő között, azaz juthatott-e időnként (extrém csapadékos időben) víz a Lajmér-patakból a fosszilis mederbe.

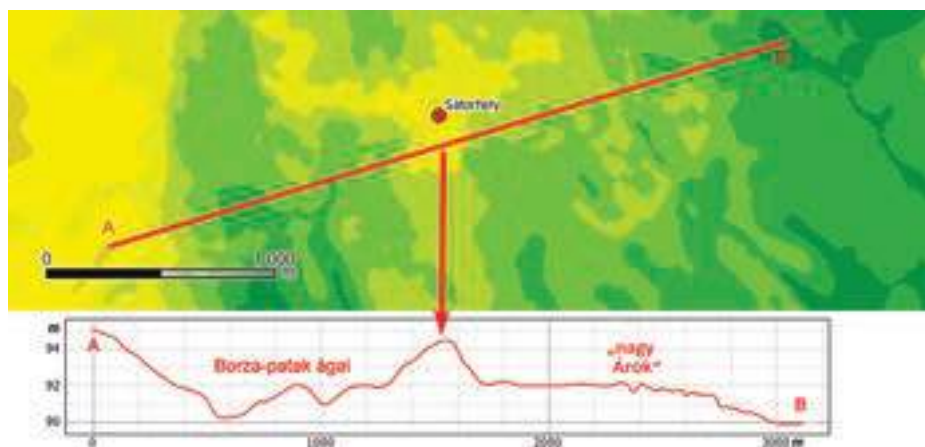
A SÍKSÁGI „HEGYEK” KÉRDÉSE ÉS BELÁTHATÓSÁGMODELLEZÉSE

Érdekes névadási kérdést vet fel a síksági „hegy” kérdése. Nagyrészt a vizek munkája, kisebb részben a szél felszínformáló hatására néhány méter magasságkülönbségű mikrodomborzati formák alakultak ki az ármentes teraszon. Ezek lehetnek negatív formák (sokszor vízállásos, belvizes területek) és lehetnek pozitív formák is. Ilyen pozitív forma például Mohácstól délnyugatra, a mohács-nagynyárádi út (ma földes út) mellett fekvő Látóhegy, vagy Látó-högy nevű kiemelkedés. *„Magasan fekvő kies hely; nevét hagyományilag onnan vette, hogy róla messze lehet látni. ... Találhatni rajta és körülötte téglákat, melyek oda mutatnak, hogy itt valaha épület és út volt.”*, illetve *„Onnan láthatod az egész mezőt.”*⁵⁸ A domborzati metszeten jól látszik, hogy a Látóhegy teteje csak 4–4,5 méterrel emelkedik a környező térszínek fölé (14. ábra). Tehát, a helyben lakó emberek jól ismerték a terület mikrodomborzatát és a minimális bemélyedések és kiemelkedések megjelentek a térszemléletükben, közlekedési és gazdálkodási szokásaikban.

58 Pesti János (szerk.): *Baranya megye földrajzi nevei*. II. kötet. Pécs, 1982. 486.

14. ábra: A Látóhegy és környéke domborzati metszete (Szerk. Gyenizse Péter)⁵⁹

15. ábra: A Sátorhelyi-hát magassági metszete (Szerk. Gyenizse Péter)

A síkságokon letelepedésre általában a vízközeli, de ár- és belvízmentes térszíneket részesítették előnyben az ott élő népek. Ilyen volt az említett Látóhegy, de ilyen a Sátorhelyi-hát is (15. ábra). Az ármentes terasz a középső szakaszán kb. 10 kilométerre szélesedik ki, amelynek nagyjából a közepén fekszik a Sátorhelyi-hát, de a környéken más kiemelkedések is megfigyelhetők. Ezek korábban településeknek adtak helyet, ma már csak Sátorhely fekszik egy ilyen kiemelkedésen. A hát kialakulásával kapcsolatban az tűnik a legvalószínűbb elméletnek, hogy az egykor jóval nagyobb kiterjedésű, összefüggő hordalékkúpok tömegébe a Borza-patak Nagynyárád felől érkező ága fokozatosan bevágódott és levágta, elhatárolta ezt a kiemelkedést a hordalékkúpok fő tömegétől. A hordalékkúpok

⁵⁹ Háttér térkép forrása: Második katonai felmérés (1858).

egykor nagyobb kiterjedését erősíti meg a geológiai térképen (2. ábra) látható két, lejtőtörmelékekből álló folt Sátorhelytől északra és Majstól keletre. Azt is megállapíthatjuk, hogy a Nagynyárád környéki és majsi hordalékkúpok biztosan nem értek el a terasz középvonalán túlra, mert akkor betemették volna a Sátorhelytől keletre látható ősi folyómedernyomot.

A terasz felszínén kialakult kitűnő, csernozjom jellegű talajokon intenzív szántóföldi művelés folyik, ennek megfelelően a talajmunkálatok és a csapadékvíz elegyengető hatása fokozottan érvényesül. A 20. században megjelenő nagygépes, nagytáblás szántóföldi művelés a kisebb kiemelkedések és mélyedések elszántásával egyre inkább elsimítja a terasz felszínét, csökkentve, eltüntetve a korábbi évszázadokban rendkívül fontos mikrodomborzati különbségeket.

A mikro- és makrodomborzati adottságok befolyásolják egy terület beláthatóságát, ami sok esetben, például egy csata során is nagy jelentőséggel bírhat. A mohácsi csata kapcsán és a későbbi években is olvashatunk olyan beszámolókat, melyek fontos információkat tartalmaznak a mohácsi csatater beláthatóságára vonatkozólag. Geoinformatikai szoftverekkel, domborzatmodellek felhasználásával modelleztük a korabeli leírásokban szereplő hadászati helyzeteket és objektumokat. Ezeket a QGIS szoftver Visibility analysis moduljával számoltuk ki, melyet Zoran Čučković írt.⁶⁰

A SEREGET ÖVEZŐ DOMBOK MEGJELENÉSE BRODARICS ISTVÁN LEÍRÁSÁBAN (1526)

Brodarics István püspök II. Lajos magyar király kancellárjaként vett részt a csatában. Az egyik legrészletesebb leírást tőle olvashatjuk az *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról* című művében, amelyben a táj látványa is megjelenik: „*Velünk szemben hosszan elnyúló domb feküdt, mint valami színpad, e mögött volt a török császár tábora; a domb legalján egy kis falu templommal, neve Földvár. Itt állította fel az ellenség az ágyúkat. Később, a küzdelem vége felé saját szemünkkel láttuk, hogy ez a hely tele volt ellenséges katonasággal, jobbára azokkal, akiket janicsároknak neveznek. Ami hely csak volt a falu kunyhói mögött, mind hosszú sorokban tartották elfoglalva.*” ... „*Így álltunk és vártunk, és a nap már délutánba hajolt, amikor az ellenség hadai abban a völgyben, mely tőlünk jobbra, a dombok alatt terült el, csendesen megindultak, csak a lándzsák hegyei árulták el, és a Barát kitalálta, mit jelentsen ez: vagy táborunk szétzúzására, vagy bekerítésére törekcszenek.*”⁶¹

A leírás szerint egyrészt a magyar sereggel szemben volt egy kiemelkedés, ami valamennyire alkalmas volt az oszmán tábor eltakarására. Másrészt a ma-

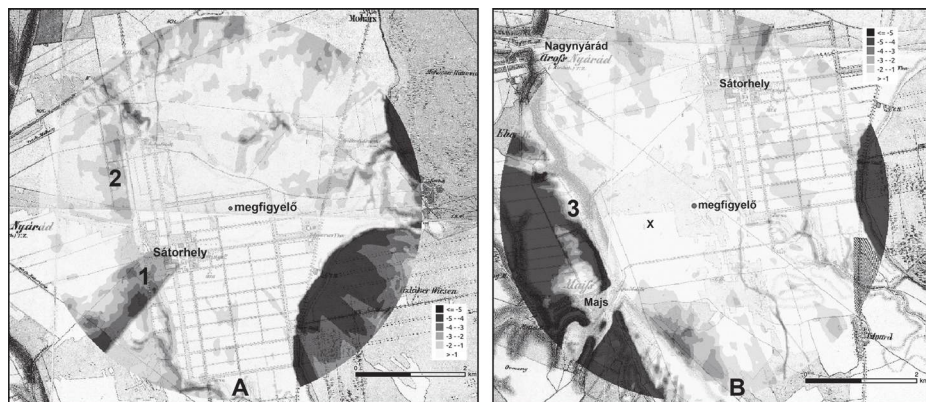
60 Zoran Čučković: Depth below horizon: new (old) functionality for QGIS viewshed analysis. 2018; <https://landscapearchaeology.org/2018/depth-below-horizon/> (A letöltés ideje: 2020. július 24.).

61 Brodarics: *Igaz leírás*, 46, 48.

gyar seregnek jobb kéz felé húzódott egy dombsor, ami a török lovasságot részben kitakarta, de nem teljesen, azaz egy alacsony kiemelkedésről van szó.

A modellezés során a QGIS Depth below horizon moduljával kiszámítottuk a két feltételezett csatahelyszínen álló magyar megfigyelő (Brodarics) által belátott területet, továbbá a tereptárgyak által kitakart, nem látható területek látóhatár alatti mélységét is. A számítás során a megfigyelő (magyar lovas katona) szemmagasságát 2,5 méterre állítottuk be. A 16. ábrán a Második katonai felmérés térképére vetítve látjuk a számítás eredményét a Sátorhely, illetve Majs közelében feltételezett csatatéren. A 16/A ábrán látszik, hogy amennyiben a megfigyelő Sátorhelytől északkeletre helyezkedett el (a klasszikus csatatérelmélet szerint), akkor a sátorhelyi kiemelkedés el tudta takarni az oszmán sereg és tábor egy részét, mivel mögötte 2–5 méter magas tárgyak sem látszottak (1-es számmal jelölt rész). Amennyiben ugyanerről a helyről jobb kéz felé nézett a megfigyelő (azaz nyugat felé), akkor ott egy alacsony, észak-dél irányú kiemelkedés takarta el a Borza-patak völgyét (2-es számmal jelölt rész). Ha ott vonult észak felé egy lovas csapat, akkor azok alsó, 1–3 méter magas részét eltakarta a domb, tehát igaz lehet Brodarics leírása, hogy „csak a lándzsák hegyei árulták el” őket.

A régészek és hadtörténészek az elmúlt évtizedben Földvár falut (és ezzel együtt a csata központi területét) egy olyan középkori településmaradvánnyal azonosítják, amely Majstól és a dombság peremétől kelet-északkeleti irányban fekszik (16/B ábra X jel). Amennyiben lovas megfigyelőnk ezt elpusztult falutól kelet-északkeletre tesszük, akkor óriási magasságkülönbségeket találunk a dombsági területen. A majsi völgyek és a dombság pereme olyan mértékben (akár 10–15 méter különbséggel) takarja el a mögötte fekvő területeket, hogy onnan nem látszik ki a vonuló lovasok lándzsája (3-as szám melletti sötét területek).

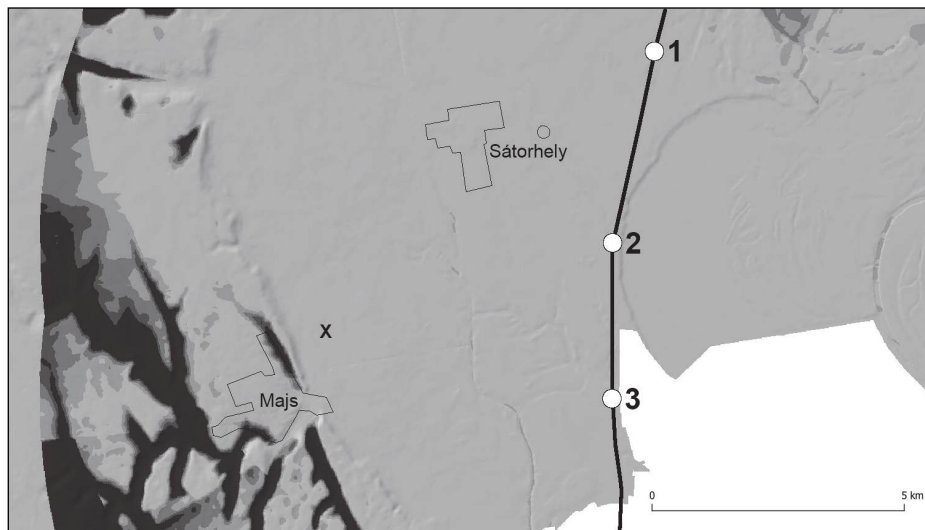
16. ábra Lovas megfigyelő által belátott területek a mai Sátorhely és Majs előterében (Szerk. Gyenizse Péter)⁶²

62 Gyenizse Péter – Pap Norbert – Kitanics Máté – Morva Tamás: A mohácsi csata helyszínének pontosítását célzó beláthatósági vizsgálatok eredményei. In: *Az elmélet és gyakorlat találkozása a térinformatikában*. X. Szerk. Molnár Vanda Éva. Debrecen, 2019. 101–108.

FÖLDVÁR TEMPLOMÁNAK LÁTVÁNYA AZ ÚTRÓL (1555)

Hans Dernschwam 1553 és 1555 között részt vett I. Ferdinánd követségében, amit I. Szulejmán szultánhoz küldött. Papp László 1961-es művében idézi Dernschwam 1555-ös *H. Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien* című művének részleteit: „Mindenütt szép, sík, termékeny a táj, amelyhez hasonló más országban nem látható” ... „Mindenütt sok, leégett, pusztá falú, soknak a helyét is alig lehet felismerni.” ... „Áthaladnak Földváron is, amelyet Dernschwam mint 'azelőtt megerősített helységet' (?) említ. Csak pusztá templomát látják.”⁶³

Megvizsgáltuk, hogy a Mohácsi-sík ármentes teraszának keleti felén futó mohács-eszéki hadiútról hogyan láthatták a lovon ülő (a modellben 2,5 méter magas) utazók a templom maradványait (a modellben 3 méter magas). A három pontból (17. ábra 1-3-as pontok) végzett számítások eredményét összevontuk. Az átlagos szürke színek jelzik, hogy mely területek látszottak a domborzatárnyékolt felszínen, míg az egyre sötétedő területek azt mutatják, hogy melyek nem látszottak az említett pontokból. Megállapíthatjuk, hogy elvileg mind a mai Sátorhely környékén, mind a Majs előterében fekvő elpusztult falunál (X-el jelölve) észrevehető lehetett a templomrom. Megjegyzendő azonban, hogy a mai Sátorhely területe közelebb van az úthoz, ezért ott valószínűleg könnyebben látszhatott a rom.

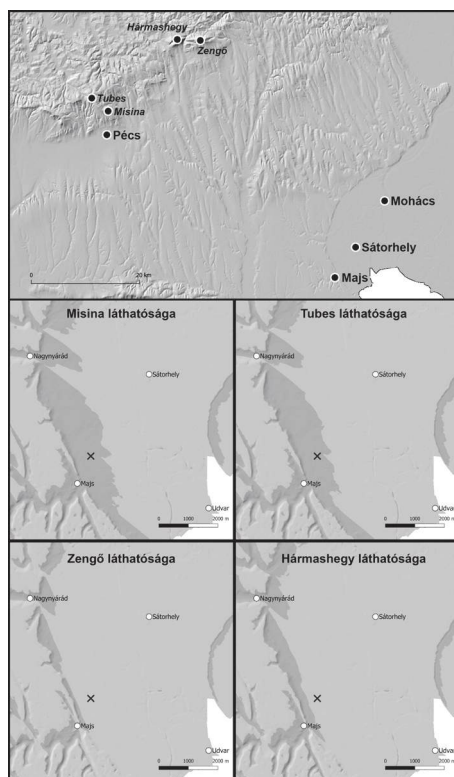
17. ábra A földvári templomrom láthatóságának lehetősége a mohács-eszéki hadiút három pontjáról (Szerk. Gyenizse Péter)⁶⁴

63 Papp László: A mohácsi csatahely kutatása. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960*. Szerk. Dombay János. Pécs, 1961. 231–232.

64 Gyenizse et al: *A mohácsi csata*.

A PÉCS MELLETTI HEGYEK LÁTVÁNYA A CSATATÉRRŐL (1573)

Az utolsó 16. századi szemtanú Gerlach István (Stephan), aki Ungnad Dávid báró követ lelkészeként utazott Konstantinápolyba 1573-ban. A tájra vonatkozó leírását Szalay László *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században* című könyvében olvashatjuk az „Utazás Pozsonyból Nándorfehérvárra a Dunán 1573-ban” című fejezetben: *„Nemsokára Mohács nevű mezővároshoz jöttünk; s lévén még időnk, nagyságos uram és én jó fél mérföldre, hintón mentünk azon helyre, hol a Magyarországbán lakott utolsó király, Lajos, s vele harminczötezer embere, háromszáz-ezer törökkel megütközött, megveretett, és elveszett. Ezen mező most részben pusztá, részben szántóföld. Ottlétünkör hullámoztak a kalászkok. Még láthatni az árkokat, hol az ágyuk állottak, s hová a halottakat temették. Láttunk innen négy mérföldnyi távolságra egy magas hegyet, merre Pécs fekszik, s azon túl Mohácshoz hét mérföldre Sziget.”*⁶⁵

18. ábra. A Pécs irányában fekvő mecseki hegycsúcsok láthatósága a Mohácsi-sík vizsgált részén (Szerk. Gyenizse Péter).⁶⁶

65 Utazás Pozsonyból Nándorfehérvárra a Dunán 1573-ban. In: *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században*. Szerk. Szalay László: Pest, 1859. 222.

66 Gyenizse et al: *A mohácsi csata*.

Gerlach István szerint tehát a csatatérről egyértelműen látszottak a Pécs irányában fekvő hegyek. Kérdés persze, hogy melyik mecseki hegycsúcsokra gondolt. Ha szó szerint értelmezzük írását, akkor a Pécs melletti Tubes és Misina csúcsok jöhetnek szóba, ha viszont távolabban, akkor akár a Zengőre és a Hármashegyre is érthetjük az utalást. Azonban azok kissé más irányban, Pécsvárad mellett fekszenek. A 18. ábrán sötétebb árnyalattal jelöltük azokat a területeket, ahonnan egy 1,7 méter magas megfigyelő a dombság takarása miatt nem láthatja a Mecsek egy-egy hegycsúcsát. Megállapítható, hogy ha szorosan értelmezzük Gerlach István leírását, és így csak a Tubest és a Misinát vizsgáljuk, akkor azok csak a mai Sátorhely környékéről látszódhattak, a Majs melletti elpusztult településtől nem. Ha azonban távolabban értelmezzük utazónk mondatait és bevonjuk vizsgálatunkba a Zengőt, valamint a Hármashegy is, akkor viszont mind a két feltételezett csatahelyről láthatóak voltak a hegyek, bár Sátorhely környékéről kétségtelenül jobban, nagyobb részüket megmutatva. Ha esetleg a dombsági perem tetejét kifejtett (20–30 méter magas) erdők borították a vizsgált időpontban, akkor azok jelentősen csökkentették a Zengő és a Hármashegy megpillantásának az esélyét a Majs előterében fekvő egykori falutól nézve.

A MOHÁCSI-ŚÍK MAI FELSZÍNÉNEK RELATÍV KRONOLÓGIÁJA

A szakirodalmi források áttekintése, a terepbejárások, valamint a domborzatmodell, a térképek és műholdfelvételek elemzése után lehetőségünk van a vizsgált terület különböző felszínformái keletkezési sorrendjének meghatározására. Megfelelő anyagi forrás hiányában abszolút korra vonatkozó értékeket nem tudunk mondani (a fúrások, az OSL- és radiokarbon-mérések sokmillió forintos költségére nem volt keret), csak a relatív kialakulási sorrendet próbáljuk meg rekonstruálni.

A terasz legrégebbi felszínformái az újplesztocén során lerakott folyóvízi üledékekbe bevágódott egykori folyómedrek, melyek behálózták az egész ármentes teraszt, hasonlóan, mint ahogyan a folyószabályozások előtt a Duna sok ága át- meg átszötte a jelenlegi alacsony és magas árteret. Ide sorolható a Sátorhely melletti „nagy árok” is. Ebből a korszakból maradhattak vissza a dombság előterében fekvő mocsaras részek is. Ezt támasztják alá a Majstól délre és Buziglica körül, közvetlenül a dombsági perem előterében fellelhető régi medernyomok és vizenyős területek.

A folyómedrek inaktívvá válása és a dombsági területek további emelkedése után a terasz nyugati felén egyre nagyobbra épültek a patakok hordalékkúpjai. Korábban a patakok által szállított hordalékot a Duna akkor még működő ágai elszállították, így nagyméretű hordalékkúpok nem fejlődhettek ki. A hordalékkúpok feldarabolták és feltöltötték a dombsági, magasparti perem előterében lévő mocsaras részeket és elfedték a régi folyómeder-nyomokat a relatíve magasabb pozícióba került és így ármentessé vált terasz északnyugati részén. A keleti és déli részén ez nem történt meg ilyen nagy mértékben. A hordalékkúpokról, mint pozitív formákról, a patakok vize változó irányokban folyt le, ezért a patakok nyomvonala a terasz nyugati felén nem követhető jól, illetve

több nyomvonal is valószínűsíthető. A hordalékkúpok képződése azóta is folyamatosan tart. Keleti előterükben, ahol a patakok kiérték a síkságra és esésük kisebb lett, ott újabb vizenyős területek alakultak ki. Ezzel szemben a ma ismert patak völgyek keleti mederszakaszai bevágódtak a terasz üledéktakarójába, futásuk hamar fixálódott. Ezt az is elősegítette, hogy az egykor ártéri helyzetben lévő síkság relatíve magasabb pozícióba került a Mohácsi-sziget és a mai ártér területéhez képest, így az erózióbázisa alacsonyabbra került. A Borza- és a Lajmér-patak több helyen keresztezi az ősi folyómedernyomokat, de bizonyos esetekben feltételezhető, hogy a nyomvonaluk ezekhez igazodik.

A Nagynyárád előterében lévő hordalékkúp kiterjedése korábban nagyobb lehetett, de a feltételezésünk szerint a Borza-patak leválasztotta róla a Sátorhegyi-hátat.

Az újabb folyamatok közül a legjelentősebb a Duna ismételt nyugatra tolódása, ami a ma ismert ártérperem kialakulását eredményezte a Mohács-Kölked-Dályok-Izsép vonalon. Ennek a horizontális kilengésnek a következtében mosódott el a Karasica-árok (Legelő-patak) és a Bucska (Bucko)-patak medrének középső szakasza. A Karasicába ömlő két vízfolyás speciális képződmény, ugyanis a Duna oldalazó eróziója lényegében elvágta őket a felső szakaszuktól, így a vízgyűjtő területük nagyobb részétől is. A térképeken és műholdfelvételeken megfigyelhető, hogy a Karasica-árok Izséptől nyugatra, a Duna-ártérből indul (mint egy kész meder) és Hercegmároknál torkollik a Karasicába. Jelentős mellékágai lényegében nincsenek. Sejtésünk szerint eredetileg ez volt a Borza-patak alsó szakasza, amelytől északra lévő „köztes” szakaszát a Duna Dályok és Izsép között oldalazó (laterális) erózióval eltüntette. Ez ma ártér, de az 1941-es katonai térképeken ezen köztes, ártéri szakaszon is oda van írva a Borza név. Hasonló folyamat részese az Izséptől keletre induló, majd Hercegmárok és Darázs között a Karasicába torkolló Bucska-patak, annyi különbséggel, hogy medrének középső szakaszát még éppen nem rombolta el a Duna, de a benne folyó időszakos patakocská már így is az Izsépi-Holt-Dunába (Osztrováci-Duna, Daráski Dunavac) torkollik, alsó szakasza pedig onnan kapja vízutánpótlását.

Később a Duna ismét távolabb húzódott, hiszen a történeti leírásokból kiderül, hogy fő sodorvonala áthelyeződött a Baracska-ágba. Innen csak a 17–18. században tért vissza a nagyobb vízmennyiség a Mohácsi-ágba. Azóta csak Mohácstól északra éri el közvetlenül az ártérperemet és folytatja oldalazó eróziós, partpusztító tevékenységét.

Míg az elmúlt évezredekben főleg a víz és kisebb mértékben a szél pusztító, illetve építő munkája alakította az ármentes terasz felszínét, addig a jelenben a legnagyobb geomorfológiai szerepe az embernek van. Környezetalakító hatására a dombság előterében lévő vizenyős területek nagyrészt eltűntek (lecsapolások), a patakok nyomvonal-változása pedig megszűnt a csatornázás miatt, sőt egyes patakokat, patakmeder-szakaszokat teljesen megszüntettek. A természetes növényzet kiirtása fokozza a lejtők pusztulását, a nagygépes mezőgazdasági művelés pedig elegendeti a tájban korábban élénkebben meglévő mikrodomborzati különbségeket. A közutak és vasutak töltései egykori patakmedreket gátolnak el, vagy dombhátaikat vágnak át.

ÖSSZEFOGLALÁS

Dolgozatunkban szakirodalmi előzményekre támaszkodva röviden bemutattuk a Mohácsi-sík és környéke földtani kialakulását és geomorfológiai szintjeinek fontosabb jellemzőit. A személyes terepbejárásokon túl a geoinformatikai szoftverek lehetőségeit használtuk fel a mohácsi csata tágabb környezetét bemutató térképek, domborzati modellek és távérzékelési felvételek elemzéséhez.

Megállapítottuk, hogy az ármentes teraszon olyan mikrodomborzati formák is fellelhetők, amelyeknek szerepe lehetett a mohácsi csatában, illetve azok nagy valószínűséggel a korabeli leírásokban is szerepelnek.

Ilyen például a Sátorhelytől keletre futó újpleisztocén folyómeder nyoma, ami 50–70 méter szélességével és 1 méter körüli mélységével ma már nehezen vehető észre a terepen. Félézer évvel ezelőtt azonban még feltehetően karakteresebb forma volt. Véleményünk szerint ez lehetett a magyar és oszmán seregeket elválasztó völgy, vagy más leírásokban szereplő „nagy árok”. Az ármentes terasz délebbi részein további ilyen egykori medermaradványokat is feltérképeztünk műholdképek segítségével.

Digitális domborzati modellen beláthatósági vizsgálatokat végeztünk, amely során modelleztük a 16. századi leírásokban szereplő megfigyelők elé táruló látványt. Megállapítottuk, hogy a Sátorhelyi-hát kiválóan betöltheti annak a kiemelkedésnek a szerepét, ami Brodarics István leírásában eltakarta az oszmán sereg táborát. Ugyanezen hát északi része pedig pontosan úgy rejt el egy lovas csapatot, ahogyan Brodarics István látta: *„csak a lándzsák hegyei árulták el”* őket. További két utazó leírása alapján is modelleket készítettünk. Ezekből kiderült, hogy Hans Dernschwam jobban láthatta a földvári templom romjait, ha az a mai Sátorhely közelében állt, mintha Majs előterében állt volna. A Gerlach István által a csatáról megfigyelt, Pécs mellettinek leírt hegyek, ha csak a Tubest és a Misinát vesszük, akkor csak Sátorhely környékéről látszhattak. Viszont, ha tágabban értelmezve a Zengő és a Hármashegy is szóba jön, akkor ugyan mind Sátorhely, mind Majs előteréből látszanak, de az előbbi helyről kedvezőbb rálátással bírtak.

A dolgozat végén bemutattuk az ármentes terasz eddigieknél részletesebb relatív kronológiáját, aminek kialakításában nagy szerepe volt a műholdképeken felfedezett fosszilis medernyomoknak is.

A MOHÁCSI-SÍK VÍZRAJZA ÉS ANNAK HATÁSA A MOHÁCSI CSATÁRA

BEVEZETÉS, CÉLKITŰZÉS

Ha az interneten böngészve rákeresünk Mohácsra, akkor minden bizonnyal az első képek között fog szerepelni, ahogyan a komp a sziget felé tart, vagy éppen a busók csónakáznak onnan a város felé, hogy elúzzák a telet. A természetkedvelők hamar érdekes értesüléseket találnak a bédai erdő és holtág élővilágáról, vagy éppen a nedves területek madarát, a gólyát bemutató kölkedi múzeumról. A történelem és a hadászat iránt érdeklődők pedig manapság egyre szaporodó híreket hallhatnak, olvashatnak a mohácsi csatáról és persze a menekülés közben vízbe fúlt Lajos király halálának körülményeiről.

Ezek a példák jól érzékeltetik, hogy milyen nagy szerepe van a Dunának és a kisebb vízfolyásoknak Mohács és a Mohácsi-sík településeinek életében napjainkban. Még jobban meghatározta az emberek mindennapjait a Duna, annak óriási kiterjedésű, nedves ártere és az ármentes teraszon átfolyó, vizenyős területekkel övezett patakok az elmúlt évszázadokban. Azonban a Duna-szabályozás, illetve az ár- és belvízmentesítések teljesen megváltoztatták a táj képét az elmúlt két évszázadban.

Ez a tanulmány a mohácsi csata multidiszciplináris kutatásának keretében készült, ezért nem egyszerűen csak a Mohácsi-sík hagyományos vízföldrajzi leírása a célja, hanem elsősorban azon hidrológiai elemek vizsgálata, melyek hatással lehettek az ütközetre. A tanulmányban kiemelt szerepet kap az elmúlt évszázadokban készült térképek elemzése, de távérzékeléssel és geoinformatikai elemzésekkel is igyekszünk szélesíteni a terület múltbéli vízrajzáról alkotott képünket.

¹ Gyenizse Péter, tanszékvezető egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék. Lóczy Dénes, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Természet- és Környezetföldrajzi Tanszék.

1. A DUNA FOLYAM

A Duna Európa második leghosszabb folyója. Németországban, a Fekete-erdőben ered és innen délkeleti irányban 2850 kilométert tesz meg a Fekete-tengerig. Mohács város a 21. század elején kb. az 1445. és 1450. folyamkilométer között, tehát a forrás és a torkolat között mintegy félúton fekszik. A Duna évszázadok óta fontos nemzetközi hajóút. Ezen folyam jelenléte, vízállása, árvizei évezredek óta meghatározzák a Mohácsi-sík árterületén zajló természeti, társadalmi, gazdasági és kulturális eseményeket, folyamatokat.

Az 1526-os Mohács melletti hadi eseményekben játszott fontos szerepéről *Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői*² című, illetve a *II. Lajos halálának helye*³ című cikkekben írtunk részletesebben.

A Dunának, illetve a dunai ártérnek a mohácsi és a Mohács környéki települések gazdaságára gyakorolt hatásait ezen kötetnek *A Mohácsi-sík és környéke felszínborításának és területhasználatának változása a 16–20. század között* című fejezetében tekintjük át röviden.⁴

1.1. A MOHÁCSI-DUNA ÉS FUTÁSA A FOLYÓSZABÁLYOZÁSOK ELŐTT

Napjainkban a Mohácsi-Duna a kompátkelőhelynél, a városi és a szigeti rév között a legkeskenyebb, 270 m, míg a Csele-patak torkolatánál 700 m, a Cigány-zátony előtt pedig 775 m széles. Nem mindig volt ez így az elmúlt századokban, amikor hosszú ideig a Mohácsi-sziget keleti oldalán folyó Baracsikai-Duna (ma Ferenc-tápcsatorna) volt a folyó fő ága (1. ábra). A 17–18. századi leírások szerint a nyugati ág kiszélesedése az adatközlők életében kezdődött,⁵ 19–20. századi üteme pedig már jól követhető az egyre pontosabbá váló térképeken.⁶

A Duna víztömegének nyugati ágba való áthelyeződése eredményezte a mai szélesebb Mohácsi-ág kialakulását és a keleti ág vízhozamának lecsökkenését. Mindezen változások háttérében természetes okok állhattak, hiszen a 17–18. században még alig beszélhetünk tervezett és nagy volumenű vízügyi beavatkozásokról. Szabó Pál Zoltán,⁷ Pécsi Márton,⁸ majd Lehmann Antal⁹ törésvonalak menti emelkedéseknek és süllyedéseknek tulajdonítják a nagyobb vízhozam nyugati ágba való áthelyeződését. Újabb vizsgálatok azonban arra

2 Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor: Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői. *Történelmi Szemle* 62 (2020) 1. sz. 111–151.

3 Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor: II. Lajos halálának helye. *Történelmi Szemle* 62 (2020) 1. sz. 73–109.

4 Gyenizse Péter – Morva Tamás: A Mohácsi-sík és környéke felszínborításának és területhasználatának változása a 16–20. század között. Lásd ebben a kötetben.

5 Pap et al.: *Az 1526. évi mohácsi csata*.

6 Pap et al.: *II. Lajos*.

7 Szabó Pál Zoltán: A Délkelet-Dunántúl felszínfejlődési kérdései. *Földrajzi Értesítő* 6 (1957) 4. sz. 397–419.

8 Pécsi Márton: *A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalakulata*. Bp., 1959. 184.

9 Lehmann Antal: A terület földtörténeti kialakulása. In: *Mohács földrajza*. Szerk. Erdősi Ferenc. Mohács, 1974. 19–28.

utalnak, hogy a folyó természetes hordalékszállítási és akkumulációs tevékenysége is okozhatta ezt a változást.¹⁰

1. ábra. A Duna mai, erős partvédelemmel ellátott főága Mohácsnál (balra) és az elkeskenyedett korábbi főág, a mai Ferenc-tápcsatorna (jobbra) Nagybaracsánál (Fotó: Gyenizse Péter)

A Duna hazai szakasza több különböző medertípusú és szakaszjellegű részre tagolható. A Budapest alatti részén a görgetett kavicsból kialakult szilárd, páncélozott mederfenék miatt a folyó csak kis mértékben kanyarog. A helyzet Pakstól jelentősen megváltozik. A csökkent esés miatt a Duna felső szakaszáról kavics ide még a vízerőművek építése előtt sem jutott el. A szabályozások előtt a meanderezés (kanyargás) volt az uralkodó mederfejlődési folyamat. Amíg a Baja feletti szakaszt alapvetően a főágról lefűződő kanyarulatok szövvénye jellemezte, addig a Baja alatti részen a meanderezés mellett a folyó két nagyobb ágra szakadva a Mohácsi-szigetet vette közre.¹¹

A Duna Mohácsnál a saját alluviumán, azaz saját lerakott hordalékán halad. A folyók alluviális szakaszának egyik legfőbb sajátossága, hogy a mederanyag és a szállított hordalék azonos szemeloszlású. Az alluviális vízfolyások ágakra szakadó (fonatos), vagy kanyargó (meanderező) jellegűek. A Duna a magyarországi alsó szakaszon meanderezésre hajlamos.¹²

A szakaszjelleg számos tényezőtől függ. Nagyobb vízsebesség és görgetett hordalékrészarány esetén az egyenes, de szélesebb mederben kitérül a sodorvonal, ennek nyomán parti zátonyok képződnek, amelyek lassan lefelé vándorolnak. A kissé nagyobb esésű szakaszokon a kevés és főleg lebegtetett hordalékot szállító folyó is meanderezni kezd. A lefelé csúszó és túlfejlődő, majd lefűződő

10 Sebe, Krisztina – Csillag, Gábor – Pazonyi, Piroska – Ruzsiczay-Rüdiger, Zsófia: Quaternary evolution of the river Danube in the central Pannonian Basin and its possible role as an ecological barrier to the dispersal of ground squirrels. *Historical Biology*. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08912963.2019.1666838> (A letöltés ideje: 2020. 07. 31.).

11 Faludi Gábor – Nebojszki László: A Mohácsi-sziget kialakulása és vizeinek történelmi változásai. *Hidrológiai Közöny* 88 (2008) 4. sz. 47–57.

12 Tamás Enikő – Kalocsá Béla: Alluviális árterek morfológiai összehasonlítása. In: *Élet a Duna-ártéren – természetvédelemről sokszemközt*. Szerk. Somogyvári Orsolya. Pécs, 36–42.

kanyarok képződéséhez azonban az esés, a szélesség/mélység arány és a görgetett hordalékszállítás növekedése szükséges. Ezeknek a jellemzőknek további növekedése már kevésbé kanyargós, de túlszélesedett és mederközépi zátonyok, szigetek megjelenéséhez, fonatos medrek kialakulásához vezet.¹³

Amikor a meanderező vízfolyás eléri a dinamikus mederegyensúlyt, a kanyarok formája, szélessége lényegében változatlan marad, de a folyásirányban lefelé vándorolnak.¹⁴ A meanderek ott csúsznak lefelé egyenletes ütemben, szabályos meander alakjukat megtartva, ahol a völgyfenék alluviuma eléggé homogén szemösszetételű. Ellenkező esetben a kanyar egyik felének mozgása lelassul vagy megáll, a másik fele egyre jobban megközelíti és egy-két nagyobb árvíz alatt lefűzi a túlfejtett, illetve torzult meandert.¹⁵ A meanderek fejlődésében tehát nagy szerepe van az árvizeknek is. A Duna magyarországi szakaszán a tél végi jegesárak igen pusztítóak, de időnként a nyár eleji zöldárak is nagy károkat okozhatnak.¹⁶ Ezek kialakulásához a vízgyűjtőre hullott tartós és nagy mennyiségű csapadékon túl a meder teltsége, az árhullámok egymásra torlódása járulnak hozzá.

Kiss Andrea és Laszlovszky József kutatásaiból tudjuk, hogy az általunk vizsgált időszakban is voltak árvizek a Dunán. Az 1470-es évek vége és az 1500-as évek első éve között általában minden második évben volt árvíz vagy jeges ár. 1585-ben három súlyos eseményt is említenek. Szintén sűrűsödtek az események az 1560–1570-es években.¹⁷ Valószínűsíthető, hogy a 16. századi árvizeknek szerepe volt a nagyobb vízhozam Mohácsi-ágba való áthelyeződésében.

A vízügyi szakemberek figyelmét az árvízvédelemre, illetve a folyószabályozásra első ízben 1816-ban a Tisza, a Körös és a Maros együttes szegedi árvize és az 1838-as pesti árvíz drámai és pusztító hatásai irányították, melyek nagy volumenű folyószabályozási és ármentesítési munkák elindításához vezettek a Kárpát-medencében.¹⁸

A folyószabályozás klasszikus célkitűzése a víz, a hordalék és a jég kártétel nélküli levezetésének biztosítása. A különböző ivó-, mezőgazdasági és ipari víz-kivételek növekvő mennyiségi és minőségi igényeinek megbízható kielégítése a vízjárás lehetőleg teljes ingadozási tartományában, számos önmagában is

13 Rákóczi László: Folyamszabályozás az ezredfordulón. *Vízügyi Közlemények* 81 (1999) 2. sz. 221–238.

14 Tamás – Kalocsa: *Alluviális árterek*.

15 A. D. Howard: Modelling Channel Evolution and Floodplain Morphology. In: *Floodplain processes*. Eds. Malcolm G. Anderson – Des E. Walling – Paul D. Bates. New York, 1996. 15–62.

16 Faludi Gábor – Szádeczky Attila: Az 1956. évi jeges árvíz a Duna magyarországi déli szakaszán. *Hidrológiai Közöny* 84 (2002) 5. sz. 293–304.; Láng Sándor – Probáld Ferenc: Az 1965. évi dunai nyári árvíz. *Földrajzi Közlemények* 91 (1967) 1. sz. 45–54.

17 Kiss, Andrea – Laszlovszky, József: 14th–16th-Century Danube Floods and Long-Term Water-Level Changes in Archaeological and Sedimentary Evidence in The Western and Central Carpathian Basin: an Overview with Documentary comparison. *Journal of Environmental Geography* 6 (2013) 3–4. 1–11.

18 Varga Gábor – Fábián Szabolcs Ákos – Kovács István Péter – Schweitzer Ferenc: Gondolatok a Kárpát-medencei folyók árvizeiről. *Földrajzi Közlemények*. 142 (2018) 4. sz. 291–308.

igen összetett hidraulikai, medermorfológiai és vízépítési kérdés egyidejű, összehangolt kezelését és megoldását igényli. A folyószabályozás feladatait tovább bonyolítja, ha az adott folyószakaszt a hajózás is használja, mivel ez a nemzetközileg előírt és az időben ugyancsak növekvő hajóút-távolságok megteremtését és folyamatos fenntartását, valamint kikötők tervezését, illetve építését is jelenti.¹⁹

A magyarországi alsó Duna-szakaszon a gazdasági szükségszerűségből végrehajtott szabályozási munkálatok már a vízügyi térképezés előtti időszakban (1823–1830) megindultak és a századfordulóig kisebb-nagyobb megszakításokkal folytak. A módszer csak a szabályozási kőművek megjelenésével vált hatékonyrá (1878). Ekkortól először csak csökkent, majd teljesen megszűnt az addigi intenzív kanyarfejlődés. A Duna Budapest alatti szakasza a szabályozások során több mint 100 kilométerrel lett rövidebb (a kanyarulatok levágása következtében).²⁰ Erdősi Ferenc adatai szerint a boki kanyart 1814-ben, a belső bédai kanyart 1820-ban a mocskosi kanyart pedig 1821-ben vágták át.²¹ A rövidülés közvetlen következménye az esés megnövekedése, amellyel szoros összefüggésben az átlagos vízsebesség és a folyó hordalékszállító kapacitása is megnőtt.

Kalocsa Béla és Tamás Enikő a mohácsi 1901–1996. évi vízhozamadatsor évi maximumainak, középértékeinek és minimumainak trendvizsgálatát elvégezve arra a következtetésre jutottak, hogy az évi átlagos vízhozam lényegesen nem változott meg ezen időszakban, vagyis a Dunán évente lefolyt vízmennyiség változatlan. A 20. században tapasztalt vízálláscsökkenések oka nem a kisebb lefolyt vízmennyiség, hanem a mélyebb meder.²²

A vízszabályozások kezdete óta eltelt 170 évben nemcsak a kezdetekben, hanem a 21. század elején is többször megtapasztalta a Duna menti lakosság, hogy a kiépített árvízvédelmi létesítmények ma már nem minden folyószakaszon nyújtanak megfelelő védelmet. Sőt, megállapítható, hogy védőképességük az árvízszintek emelkedése és egyéb okok miatt – például a nagyvízi meder gyorsan romló állapota, a hullámtér feliszapolódása, a folyók munkavégző képességének változása, meanderezése, tektonikus mozgások (főként süllyedések), klímaváltozás stb. – a jövőben tovább fog csökkenni. Az alacsony ártér töltésekkel történt szűkítése a hullámtér felszínét az áradások következtében lerakódó folyóvízi hordalékkal jelentősen és egyre magasabb szintre emeli. Az árvízvédelem legfontosabb szempontja mindig a töltések erősítése, magasztása volt, azonban a jövőben más megoldással, a szükségtározók eddigi megépítése (Vásárhelyi Terv Továbbfejlesztése, Kvassay Jenő Nemzeti Vízstratégia) mellett

19 Rákóczi: *Folyámszabályozás*.

20 Kalocsa Béla – Tamás Enikő: A folyámszabályozás morfológiai hatásai a Dunán. In: *Élet a Duna-ártéren – természetvédelemről sokszemközt*. Szerk. Somogyvári Orsolya. Pécs, 2003. http://bite.sugovica.hu/ed2003/cikk/kalocsa_morfo.htm (A letöltés ideje: 2020. 07. 29.)

21 Erdősi Ferenc: *A társadalom hatása a felszínre, a vizekre és az éghajlatra a Mecsek tágabb környezetében*. Budapest, 1987.

22 Kalocsa – Tamás: *A folyámszabályozás*.

és a továbbiak helyett a természetes árterek, elsősorban az alacsony árterek megfelelő felhasználásával lehetne csökkenteni az árhullámok tetőző magasságát.²³

Magyarország Nemzeti Atlasza szerint napjainkban a Mohácsi-szigeten közepe, míg a Duna nyugati oldalán fekvő mentesített árterek alacsony árvízi kockázatnak vannak kitéve.²⁴

A Mohácsi-Duna 1526-os nyomvonalának teljesen pontos meghatározása ma már lehetetlen, mivel a folyóvízi felszínalakítás azóta teljesen átformálta az ártér domborzatát. A Bátától Mohácsig tartó szakaszon nagy valószínűséggel a magaspart, illetve az ármentes terasz pereme mellett, vagy ahhoz közel húzódott az akkori meder. Feltehetően az azóta mind a bal, mind a jobb partja rovására szélesedett folyam mai medrében kell elképzelni a jóval keskenyebb 16. századi medret. A Mohácstól délre eső szakaszon viszont kiszélesedik az ártér és sokkal nagyobb szabadsága volt a folyónak. Elképzelhető, hogy a 16. század eleji meder bizonyos elemei még fellelhetők a Mohácsi-szigeten vagy a Mohácsi-síkon, de ezek azonosításához sokezer fúrás minta vételére, továbbá ezen minták rétegeinek részletes korelemzésére lenne szükség OSL és radiokarbon módszerekkel. Hasznosak lennének továbbá talajradar felvételezések is az eltemetett üledékrétegek feltárására. Ilyen vizsgálatokat azonban a jelen kutatás szűk költségvetése nem tett lehetővé. Az ártéri mikrodomborzati formák felismerésére és vizsgálatára alkalmasak a geoinformatikai szoftverekkel jól kezelhető térképek, digitális domborzati modellek, valamint távérzékelési felvételek is.²⁵

A szabályozások és vízügyi védművek építése előtti időszakból igen kevés pontos leírás és térkép maradt fent a Duna ezen szakaszáról. Bonyolítja a helyzetet, hogy nekünk olyan ábrázolásokra van szükségünk, melyek nemcsak egy kis kivágatot mutatnak a tárgyalt folyóágból, hanem az egészet. A teljes szakaszt viszont a korai térképek többnyire igen sematikus ábrázolják, azaz láthatjuk, hogy az meanderezik, de minden kanyar közel egyforma. A Mohácsi-szigetet körülölelő folyó futásáról csak általános következtetések vonhatók le Lázár deák 1528-as megjelenésű *Tabula Hungariae* című térképéről, az viszont valószínűsíthető, hogy maga a sziget jobban elnyúlt dél felé, így a Mohácsi-ág is hosszabb lehetett.²⁶ A 17. század végétől és a 18. század elejétől már több térképen elemezhető részletességgel szerepel az említett Duna-szakasz. Ezek közül kiemelendő a Landesarchiv Baden-Württemberg honlapján látható, a felszabadító háborúk során készült (1685 körülre datált), ismeretlen szerző által készített, ún. karls-

23 Varga et al.: *Gondolatok*.

24 Szabó József – Schweitzer Ferenc – Horváth Gergely – Bihari Zita – Czigány Szabolcs – Fábián Szabolcs – Gábris Gyula – Iványi Krisztina – Kerényi Attila – Lóki József – Magyar Donát – Mányoki Gergely – Molnár Zsolt – Négyesi Gábor – Pásztor László – Pátzay György – Pirkhoffer Ervin – Szabó Mária – Szentiványi Árpád – Szövényi Gergely – Tóth László – Udvardy Orsolya – Varga Gábor – Varga György: Természeti veszélyek. In: *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Szerk. Kocsis Károly. Budapest, 2018. 156–167.

25 Lóczy, Dénes – Gyenizse, Péter: Fluvial micromorphology influenced by tillage on a Danubian floodplain in Hungary. *Zeitschrift für Geomorphologie* 55 (2011) 67–75.

26 Faludi – Nebojszki: *A Mohácsi-sziget kialakulása*.

ruhei térképek egyike.²⁷ Szintén egyedi jellegzetességekkel bíró folyószakaszok láthatóak a siklói uradalom 1700-as birtoktérképén²⁸ és Marsigli 1726-os atlaszában.²⁹ A 18. század végi, 19. század eleji időszakból már több térkép közül válogathatunk, melyek közül kitűnnek pontosságukkal a hajózási térképek.

A kutatás során néhány korai térképi ábrázolás összehasonlító vizsgálatát végeztük el annak érdekében, hogy kiderítsük, merre folyt és milyen jellegzetességekkel bírt a Mohácsi-Duna 1685 körül. Ezen vizsgálathoz öt térképet vettünk össze:³⁰

- az 1685 körülre datált ún. karlsruhei térképet;³¹
- a siklói uradalom felosztásának térképét 1700-ból;³²
- az 1726-os Marsigli-féle térképet;³³
- az Eisenhut által 1791-ben rajzolt térképet³⁴ (amely véleményünk szerint pontosabban mutatja a Duna futását, mint az Első katonai felmérés) és
- a Második katonai felmérés 1858-as lapjait.

A következtetések levonásakor azonban figyelembe kell vennünk néhány természetföldrajzi és geodéziai-kartográfiai tény. Bár a 17. század második felében ismerték a távcsővel ellátott teodolitot és a háromszögelés módszertanát, azonban a Duna Mohács alatti szakaszának természeti viszonyai erősen megnehezítették a pontos felmérést. A mérnökök leginkább csak vízi járműveken tudtak haladni és méréseket végezni, ezen kívül csak az igen változó minőségű hajóvontató út állt rendelkezésükre. A folyót kiterjedt ártéri erdőségek övezték, melyek a távolabbi földrajzi pontokra való rálátást többnyire akadályozták. A pontosság rovására mehetett továbbá a felmérésre szánt rövidebb időkeret, a szakképzett munkaerő korlátozottsága és a személyi biztonsági kérdések is. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy a korábbi térképeken látott egyes részletek csak megfelelő kritikai megfontolások mellett fogadhatók el.

A kiválasztott térképekből kivágtuk a szükséges részleteket és azokat egymás fölé helyeztük azonos méretben (2. ábra). Mivel minden térképmű más stílusban készült, ezért egy standardizált összehasonlítási módszert dolgoztunk ki. Minden esetben átrajzoltuk és egységes vastagságú ún. vázvonallal ábrázoltuk a folyóágak középvonalát. A vázvonalat (geometriai) elemi részekre bontottuk (egyenes és görbült szakaszokra). Az összevetés során elsősorban nem az

27 Abt. Generallandesarchiv Karlsruhe Hfk Planbände Nr. 6, 6 Bild 1 (Landesarchiv Baden-Württemberg).

28 Universum dominium Siklossiense modo divisum in quator parte... [TK 2145] (Országos Széchényi Könyvtár).

29 Mappa generalis in qua Danubii fl. Caetium montem inter et B... [S 80 - Nyomtatott térképek. - No. 1/1-19.] (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

30 A szerzők köszönetet mondanak Kitanics Máténak a térképek összegyűjtésében nyújtott segítségéért.

31 Abt. Generallandesarchiv Karlsruhe.

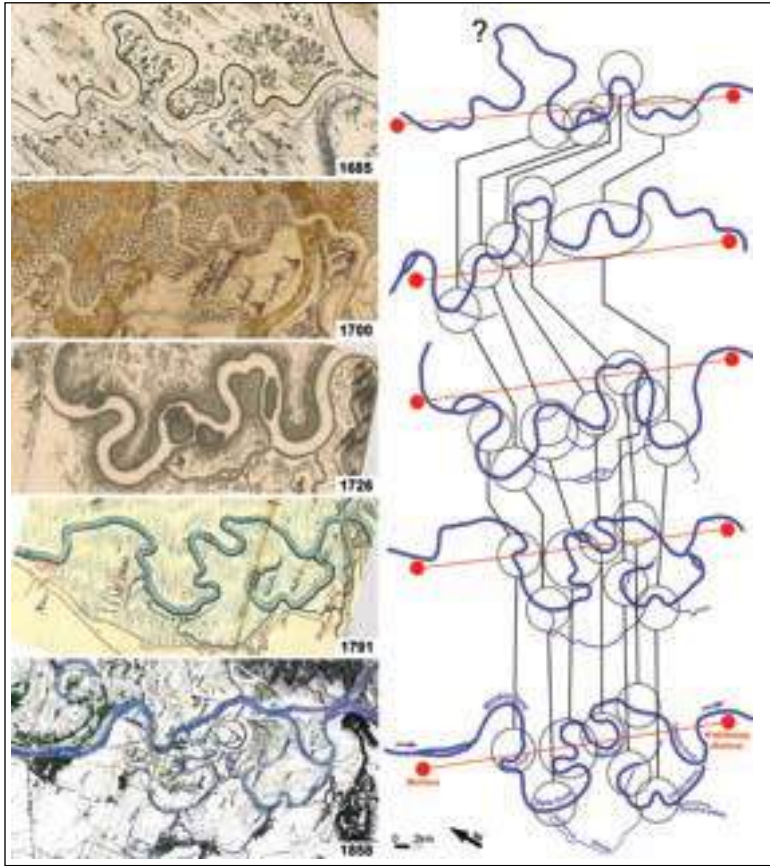
32 Universum dominium Siklossiense.

33 Mappa generalis in qua Danubii fl.

34 Mappa exhibens inundationem Insulae Mohatsiensis ... [S 11 – Kamarai térképek- No. 1441.] (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

egyes elemek méretére, hanem inkább alakjára, morfológiájára koncentráltunk. Ugyanis az előbb felsorolt korlátozó tényezők közül következik, hogy a felmérések során a térképeszek sokszor elvesztették a távolabbi tereppontokkal való kapcsolatukat, így egyes folyószakaszok égtáji irányultságában hibák keletkeztek. Ugyanezen okoknál fogva egyes kanyarok ábrázolt méretében sem lehetünk biztosak. Ezzel szemben valószínűleg helyesen került ábrázolásra a térképeken az elemek sorrendje, a kanyarok irányultsága (jobbos, balos), az esetleges hirtelen törések megléte és az, hogy az elemek között hosszabb-rövidebb átmeneti szakaszok voltak. Ezen elemi részek egymásutáni sorrendjének összehasonlítása segíthet beazonosítani az 1685-ös térkép részleteit. Természetesen mindeközben azt is figyelembe kellett vennünk, hogy a Mohácsi-Duna medre is változott.

Az elemzéshez haladjunk a jól ismerttől a kevésbé ismert felé, azaz időben visszafelé (a 2. ábrán alulról felfelé). Az 1858-as térképen szerepelnek, de az arról készült vázrajzon már nem ábrázoltuk a mesterséges átvágásokat. A vázlatokon piros ponttal jelöltük Mohácsot és Kiskőszeget. Az 1858-as, 1791-es és 1726-os vázrajzokon feltüntettük továbbá a Béda- és Izsépi-Dunát összekötő Veliki-vízet (és a Borza-patak ártéri szakaszát) is. Ez világított rá például Kölked helyének téves ábrázolására a Marsigli-féle térképen. Az 1700-as térképen is megfigyelhető a Boza és a Béda-Duna kapcsolata, de a Borza legalsó szakaszát a Karasica-árkon keresztül a Karasica-patakba köti a térkép, az Izsépi-Duna felé hiányzik a kapcsolat. Az 1858-as és az 1791-es vázvonala elemei problémamentesen összepárosíthatók (fekete körök és vonalak). Az 1726-os Duna-ábrázolás már kicsit sematikusabb, hiányoznak róla a kisebb kanyarocskák, de a nagyobb elemek azonossága jól felismerhető. Persze itt már érzékelhető a térkép általános torzítása is, azaz a Duna futásvonala majdnem teljes terjedelmében a Mohácsot és Kiskőszeget összekötő piros vonal alá esik, így a folyó ábrázolásában egy U alakú, a valóságban nyugat felé mutató elhúzás érzékelhető. Pontosan ellentétes irányú torzulás látható az 1700-as térképen, azaz fordított U alakban, kelet felé domborodik ki a vizsgált szakasz közepe. A Duna 1685-ös részleteinek, elemeinek sorrendje inkább Kiskőszegtől kiindulva azonosítható jobban, a másik irányban haladva ugyanis rögtön Mohács után nehézségbe ütközünk. A Kiskőszeg melletti Izsépi-Dunát, majd a Boki-Dunát, valamint a Béda-Dunát, pontosabban ezek feltételezhető előzményeit felismerhetjük ezen a korai ábrázoláson is. Azonban a Mohácstól délre (az ábrán jobbra) egy, a többihez képest feltűnően nagyméretű, látszólag kelet-északkeleti irányú meander vonzza a tekintetünket. Kérdés, hogy ez csak a térkép torzításának tudható-e be, vagy pedig egy korábban meglévő és azóta már lefűződött/levágott meandert mutat?

2. ábra. A Duna 17. század végi futásának rekonstrukcióját elősegítő térképösszehasonlító vizsgálat eredménye. (Szerk. Gyenizse Péter) A jobb oldali, különböző időbeli síkokat mutató vázvonalas ábrázolások között számos elemi rész kapcsolata beazonosítható (fekete körök és vonalak).
Az 1685-ös vázvonalon kérdőjel mutat egy akkor még aktív, de mára már lefűződött kanyarulatot (Alsó-Duna, 3. ábra)

A kérdés megoldásához részletesen tanulmányoztuk a műholdfelvételeket és a terület digitális domborzatmodelljét. Amennyiben ez egy valós mederszakasz, egy korábbi folyókanyarulat volt, akkor annak relatíve fiatal nyomainak látszani kell ezeken a térbeli adatforrásokon. A meanderező folyóvizek árterére jellemző, hogy az éppen aktív kanyarulatok képviselik a legmélyebb térszínt. Általában az is megfigyelhető, hogy a már lefűződött mederszakaszok az aktív folyóágtól távolabb általában egyre idősödnek és nagyobb relatív magasságban találhatók.³⁵ Tehát egy mélyen fekvő és fiatalos morotvtáv, vagy egykori mederszakasznyomot kerestünk a Mohácsi-szigeten. Erre kettő jelölt is adódott: a Riha-tó és a kapcsoló medernyomok, illetve egy, a mai Homorúdtól délebbre

35 Howard: *Modelling Channel*.

fekvő nagyméretű medermaradvány (az egyszerűség kedvéért terjesszük ki a *Donau Atlas*ban szereplő Alsó-Duna nevet az egész képződményre³⁶). A 3. ábrán bemutatott műholdfelvételen és domborzati modellen jól megfigyelhető a terület relatív kronológiája. Látszik, hogy ez a két, egykori kanyar a környék legfiatalabb képződménye, mert a hozzájuk kapcsolódó formakincs (övezatok, sarlólaposok, folyóhátak stb.) teljes fejlődési sorozata zavartalanul kivehető. Ezzel szemben az említett egykori kanyarulatok a fejlődésük során rátelepedtek korábbi meanderek hasonló nyomaira és részben eltörölték azokat. Ezen kívül a környezetüknél észrevehetően mélyebbek, és bennük állóvizek, morotvatavak találhatók. A Riha-tó a Mohácsi-sziget legnagyobb állóvize. Az Alsó-Duna területén négy állóvizes, mocsaras terület is található, melyeknek önálló nevük van a térképeken: Siroka Bara (Siroki-legelő, „Alsó Duna”), „Sulymos Tó” (Ráskó, Oraskovica); Nagy Glibovica (Glibovicza); Kis Glibovica (Kormos).³⁷

Az 1685-ös térkép vízrajzi viszonyainak egyértelműen az Alsó-Duna felel meg. Az akkor ábrázolt folyómeder ugyanis nem mutatja a Riha-ágra jellemző keskeny és erősen visszahajló hajtúkanyart, annál szélesebb, nagyobb ívet sejtet. Ha a rekonstrukciós ábránkhöz hozzáillesztjük a két jelöltet, akkor is egyértelműen az Alsó-Duna hasonlít jobban a karlsruhei ábrázoláshoz (3. ábra). Az 1685-ös mederábrázolást eredeti arányaiban ráfektettük egy 2013-as műholdfelvételre is. A 4. ábrán megfigyelhetjük a kanyarok maihoz hasonló „mintázatait”, de a jelentős geodéziai-kartográfiai torzulás miatt nem tudunk minden megismert objektumot pontosan a helyére illeszteni. Mivel túl kevés a biztos azonosító pont, viszont túl nagy a torzítás, ezért pontosan georeferálni nem tudtuk ezt a korai ábrázolást. Az ábrán piros nyilakkal jelöltük az 1685-ös Duna-vonal torzulásait, a térképen észrevételezhető elhúzásokat.

A korai térképek összehasonlítása és a geoinformatikai rétegek elemzése eredményeként levonhatjuk az alábbi következtetéseket:

- A Mohácsi-Duna 1685-ös térképén, annak Mohács és Kiskőszeg közötti szakaszán beazonosíthatók a mai mederelemek, pontosabban a meanderek előzményei. Ezek mérete, kiterjedése kisebbnek tűnik, mint a későbbi térképi ábrázolásokon, de azt nem tudjuk pontosan megítélni, hogy ebből mennyi a valós változás és mi származik a felmérés pontatlanságából.
- Követhető az Izsépi-Duna növekedése, majd a Sárkány-Duna általi levágása.
- Stabil elemként jelenik meg a Béda-Duna, és bizonyítatlanul, de érzékelhető az északi és déli oldalán lévő kisebb kanyarulatok változásai. Mérete azonban úgy tűnik, hogy a 17–18. század fordulóján megnőtt.
- A Boki-Duna előzményeként egy kisebb kanyar azonosítható 1700-ig visszamenőleg.

36 Rauchmüller: *Donau Atlas. Hydrographische Donau Karte von Peterwardein* [rossz cím, valószínűleg: Pressburg] bis Orschova. Buda, 1834. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/2121/>

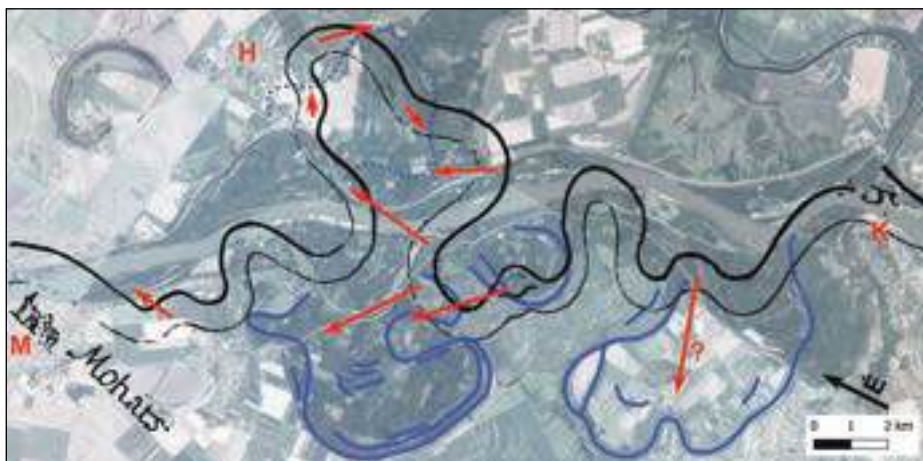
37 Rauchmüller: *Donau Atlas*; Második katonai felmérés; Harmadik katonai felmérés; 1:10000-es topográfiai térkép.

- A vizsgálat legfontosabb eredménye egy 1685-ben még élő, de 1700-ban már nem ábrázolt kanyarulat kimutatása, ami igazolta, hogy a karsruhei térképen kelet-északkelet felé mutató, első ránézésre aránytalanul nagynak tűnő meander valóban létezett.
- Az előző pontból következik, hogy bár az 1685-ös térképen nem szerepel a Riha-tó, de annak már ekkor léteznie kellett, mint levágódott morotva. Ugyanis sem a karsruhei, sem a későbbi térképeken nem kapcsolódik aktívan a Duna korabeli medréhez.
- Megállapítható, hogy a Duna jelenlegi medrének Mohács és Kiskőszeg között már alig van köze a szabályozások előtti, csak a folyó által alakított mederhez.
- A Duna 1685-ös medervonalának beazonosítását azért tartjuk fontosnak, mert azt az állapotot mutatja, ami előtt csak néhány évtizeddel kezdődött a medret nagyobb mértékben alakító víztömegek áthelyeződése a Mohácsi-ágba. Feltételezhető tehát, hogy ehhez nagyon hasonló lehetett a Duna futásvonala a mohácsi csata idején.

3. ábra. A Riha-tóhoz kapcsolódó és az Alsó-Dunának nevezhető egykori kanyarulathoz tartozó mederszakaszok műholdképen³⁸ és domborzati modellen.
(Szerk. Gyenizse Péter)

³⁸ Google Earth 2006. évi felvétel.

4. ábra. A karlsruhei térkép Duna-ábrázolása a 2013-as műholdképre helyezve (Szerk. Gyenizse Péter).³⁹ Az 1685-ös ábrázolást fekete vonalak mutatják.

A beazonosításhoz segítségképpen kék vonallal megjelöltük a legfontosabb ismert holtmedreket. Kék pontsok mutatja az általunk kimutatott és az 1685-ös térképpel összhangba hozott egykori mederszakaszt. A piros nyilak a karlsruhei térkép és a mai vízrajzi elemek közötti kapcsolatokat mutatják, felhívja a figyelmet a térkép torzulásaira.

H = Homorúd; K = Kiskőszeg; M = Mohács

1.2. A DUNA ALACSONY ÉS MAGAS ÁRTERÉNEK VÍZRAJZA

Hidrológiai szempontból az árter azt a parti sávot jelenti, ahol a folyó mentén bizonyos gyakorisággal jelenleg is elöntés várható.⁴⁰ Mentésített árterek pedig azok az egykori árterek, amelyeket ármentesítő művek védenek. A geomorfológia dinamikus jelenségnek tekinti az árteret, felszínfejlődésének jellegzetességeit is figyelembe veszi. Az így lehatárolt árter jóval nagyobb kiterjedésű, mint a hidrológiai. Tehát geomorfológiai szempontból megfogalmazva, az árter alluviális felszínformák együttese, amely a partokon túl kíséri a folyó medrét. Minden olyan terület hozzá kell sorolnunk, ahol jellegzetes folyóvízi eredetű formaegyüttes, azaz övzátonyok, folyóhátak, elhagyott medrek, ártéri lapályok stb. megtalálhatók.⁴¹

Mohácstól délre a magas és alacsony árterek jelentősen kiszélesednek a Duna és az ármentes terasz között. A Duna nyugati oldalán fekvő mocsaras öblözetek 19. század eleji állapotának szemléletes leírását olvashatjuk T. Mérey Klára művében:⁴² „A mohácsi és a kölkedi mocsár Mohácsnál kezdődik és Izsépig tart. Ez nagyrészt vizes rétekből áll, amelyeket káka és nád nőtt be. Kis tócsákkal

39 Háttér: Google Earth 2013. évi műholdfelvétele.

40 Lóczy Dénes: Az árterek geomorfológiai osztályozásai a nemzetközi szakirodalomban. *Földrajzi Közlemények* 137 (2013) 2. sz. 105–120.

41 Lóczy Dénes: Folyóvízi felszínformálás. In: Lóczy Dénes – Veress Márton: *Geomorfológia, I. Földfelszíni folyamatok és formák*. Bp.–Pécs, 2005. 17–130.

42 T. Mérey Klára: *A Dél-Dunántúl földrajza katonaszemmel a 19. század elején*. Geographia Pannonica Nova 1. Pécs, 2007. 100–101.

van tele és vizesárkok tagolják. A közepén van egy szárazabb terület, ahol kis magaslaton Kölked falu áll. Ennek csak a szélein van kis kaszálható rész. Ezt a mocsarat a Duna esetenként teljesen elönti. Csak aszályos nyarakon száradnak ki egyes részei és télen fagy be teljesen. Ez a mocsár egyébként csak két ismert úton járható, nevezetesen Mohácstól Kölkedig, és Dállyoktól Izsépig de csupán nagyon száraz időben és csak gyalog vagy könnyű közlekedési eszközökkel. Ennek a fentnevezett mocsárnak terjedelme közel egy négyszögmérföld. Ahhoz, hogy ezt a területet használhatóvá lehessen tenni, a Duna jobb partján végig gátat kell emelni, amely a legnagyobb vízállásnak és jeges árnak is ellent tudjon állni. A továbbiakban még javasolja, kanálisok, csatornák létesítését, amelyek a vizet a Czillán patakon át levezetnék. A végén megjegyzi, hogy ez a mocsár katonai szempontból teljesen használhatatlan.”

A 18. század végi katonai szakértők leírásából információt kapunk a Mohács és Kölked közötti ártéri öblözetten észak-déli irányban keresztülhaladó út kapcsán a magas ártéri utak jellegzetességeiről: „A Kölkedre vezető út, amikor az áradások miatt járható, a gyalogság és a lovasság számára egyaránt használható. Többnyire azonban a Duna legkisebb dagálya esetén víz alá kerül és még akkor is, ha magas védőgátakkal vagy híddal van ellátva, nem lehet rajta áthaladni.”⁴³

A korábbi évszázadok térképei alapján tudjuk, hogy a Mohácsi-sík keleti oldalán húzódó ártéren is sok ún. fok volt. Ezeknek a gazdálkodásban betöltött fontos szerepét Andrásfalvy Bertalan is említi. Korábbi századokban a hajdani Duna-medrek legmélyebb, fenéki részén a magas talajvízállás miatt mindig marad valamennyi víz az év legnagyobb hányadában. Ezeket a patak szélességű csatornákat nevezte el a nép fokoknak. A sziget területét egy egészen nagy kiterjedésű csatornarendszer hálózta be, melyek egyrészt levezették a fölösleges vizeket a Dunába, másrészt pedig szükség esetén a Duna fő medréből vizet juttattak az alacsonyabb fekvésű területekre. Ezzel a fokrendszerrel tehát komoly lehetőséget biztosítottak a rét- és legelőgazdálkodás, de a halászat számára is.⁴⁴

A vízszabályozási, valamint ár- és belvízmentesítő munkálatok mára teljesen megváltoztatták a Duna Mohácstól délre fekvő árterének vízrajzi viszonyait is. A bellyei uradalom már 1825 és 1830 között 6,5 km hosszú töltést épített. Ehhez felfelé csatlakozva 1880 körül az érdekelt kisbirtokosok is árvédelmi töltést húztak, melyet Mohács városa saját belsősegein keresztül meghosszabbított a város északi végéig. 1899-ben hivatalból megalakították a Mohács-Kölkedi Ármentesítő Társulatot, ugyanakkor terv készült a belvízmentesítésre is. 1906-ban építette meg a társulat a kölkedi szivattyútelepet, melyhez 35 km csatorna szállította a vizet. 1916-ban a szomszédos területen működő Kölked-Darázsi Mentésítő Társulat a bédai Holt-Duna torkolatához megépítette a vizslaki szivattyútelepet és a Gerecháti-főcsatornához is egyet, az előbbihez 39 km, az utóbbihoz 24 km hosszú belvízcsatorna tartozott.⁴⁵

43 T. Mérey Klára: *Baranya megye települései az első katonai felmérés idején*. Pécs, 2004. 108–126.

44 Andrásfalvy Bertalan: *A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt*. Bp., 1973. (Vízügyi Történeti Füzetek 6.).

45 Károlyi Zoltán: *A Duna-völgy vizeinek szabályozása*. In: *A magyar vízszabályozás története. II. rész*. Szerk. Ihrig Dénes. Bp., 1973.

Napjainkban az ártéri területek vízmentesítését a folyó nyugati oldalán a mohács-darázsi belvízvédelmi rendszer végzi, amely Mohács város és a magyar-horvát országhatár között fekvő holt Duna-ágakkal átszőtt területen helyezkedik el. Területe 56,8 km², és négy önálló belvízöblözetből áll, úgymint a Mohács-kölkedi-, a Vizslaki-, a Bédai- és a Gerecháti-öblözetből, melyekhez a Karasica-öblözet csatlakozik.⁴⁶

A folyószabályozás az ármentesítési munkálatokkal együtt célját elérte; a jeges árvizek veszélye nagymértékben csökkent és biztosítható az előírt méretű hajózási út. Az árvízvédelmi művek megakadályozzák a mentett oldal árvízi elöntését, védik a településeket, ipari létesítményeinket, lehetővé teszik a mezőgazdasági művelést. Azonban a hullámtéri víztestek (holtágak, nedves rétek) vízellátása a főmeder süllyedése és a hullámtéri hordaléklerakódás összeadódó hatásai miatt romlik. A vízháztartás egyirányú változásának köszönhetően szárazodási folyamatok figyelhetők meg. Ez a tipikus ártéri vegetáció, valamint a kétéltűek és halak szaporodása szempontjából egyaránt kedvezőtlen. A vízimaradarak táplálkozóhelyei nem minden évben biztosítottak.⁴⁷

A jövőben, az Európai Unió természetvédelmi irányelveivel összhangban az intenzív szántóföldi gazdálkodás várhatóan visszaszorul, esetleg meg is szűnik az alacsony termelékenységű ártéri területeken. Tereprendezés révén egyre inkább árvízi tározóként, valamint az élőhelyek helyreállítása (rehabilitációja) révén egyre nagyobb területeken hagyományos ártéri gazdálkodásra fogják használni (halászat, legeltetés, zöldségkertek és gyümölcsösök), ami ökológiai szempontból jelentős előrelépés lesz.⁴⁸

A Mohácsi-sík keleti felét elfoglaló alacsony és magas ártér a mohácsi csata színtereként nem jöhetett szóba. Ezért ezen terület vízrajzának elemzésével nem foglalkozunk részletesebben.

2. A MOHÁCSI-SÍK ÁRMENTES TERASZFELSZÍNÉNEK PATAKJAI

A mohácsi csata helyszínéneként egy Mohács városától délre, az ármentes teraszfelszínen fekvő területet említene a források. A Mohácsi-sík felszínén a legjelentősebb domborzati és vízrajzi elemet a patakok képviselik, ezért velük részletesen is foglalkozunk.

Hat fontosabb patak területét vizsgáljuk meg (5. ábra):

- 2.1. Csele-patak,
- 2.2. Jenyei-víz,
- 2.3. Lánycsók-patak,
- 2.4. Lajméri-vízfolyás,

46 Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet: *A magyarországi Duna-szakasz és kisebb mellékvizzei. Magyarország hidrológiai atlasza I. sorozat* 9. Bp., 1962. 134–181.

47 Kalocsa – Tamás: *A folyámszabályozás.*

48 Lóczy, Dénes: The Changing Geomorphology of Danubian Floodplains in Hungary. *Hrvatski Geografski Glasnik* 69 (2007) 2. 5–20.

2.5. Borza-patak,

2.6. Karasica és mellékvezei.

5. ábra. A Mohácsi-sík egykori és mai kisvízfolyásai (Szerk. Gyenizse Péter)

1 = a vízfolyások kanalizálás előtti nyomvonala, ma szárazmedrek;

2 = csatornázott vízfolyások; sárga terület = ármentes terasz

2.1. CSELE-PATAK

Érdekes módon a terület legismertebb vízfolyása alig érinti a Mohácsi-síkot. Széles körű ismertsége annak köszönhető, hogy a közvélekedés szerint a mohácsi csatából elmenekülő II. Lajos király eme megduzzadt patakban lelte halálát. A II. Lajos halálának helye című cikkünkben azonban mi vitattuk ezt az állítást.⁴⁹ T. Mérey Klára (2004) munkájában ezzel kapcsolatban azt olvashatjuk, hogy a 18. század végén: „A Csely (vagyis Csele) patak 4 láb széles és 1-2 láb mély, mocsaras. Agyagos és homokos medre van. A Csely patak malmánál épített híd vezet keresztül. A patak a lovagság és a gyalogság számára is átjárható.”⁵⁰

⁴⁹ Pap et al.: *II. Lajos*.

⁵⁰ T. Mérey: *Baranya megye települései*, 109–110.

A Csele-patak északnyugat felől, a Baranyai-dombságról érkezik a területre, miközben összegyűjti a Himesházi-árok és a Szebényi-vízfolyás vizeit is. Vízigyűjtő területe mintegy 87 km², legnagyobb vízhozamát 34 m³/s-re becsülik.⁵¹ Az 50–200 m széles, vizenyős völgytalppal rendelkező völgyéből kilépve mintegy 700 métert tesz meg a Mohácsi-sík északi szegletén keresztül. Eközben a löszös teraszfelszínbe egyre mélyebbre vágódik, így éri el a Dunát (6. ábra). Torkolatának környékén ma a teraszfelszín kissé lealacsonyodik. Ennek a területnek a neve: Gyurgyóv.⁵² A Második katonai felmérés lapjának tanúsága szerint korábban a patak nem egyenesen futott a Dunáig, hanem kanyargott (7. ábra). Ez a torkolatközei kanyar aztán már átvágódva látszik a Harmadik katonai felmérés lapján. A torkolatközei kanyar megszüntetésében nagy szerepet játszott a Duna kiszélesedése és magaspártot erodáló tevékenysége.

6. ábra. A Csele-patak bevágódott, keskeny medre a torkolat közelében
(Fotó: Gyenizse Péter)

7. ábra. A Csele-patak kanyargó alsó szakasza a Második (balra) és a Harmadik katonai felmérés (jobbra) térképén

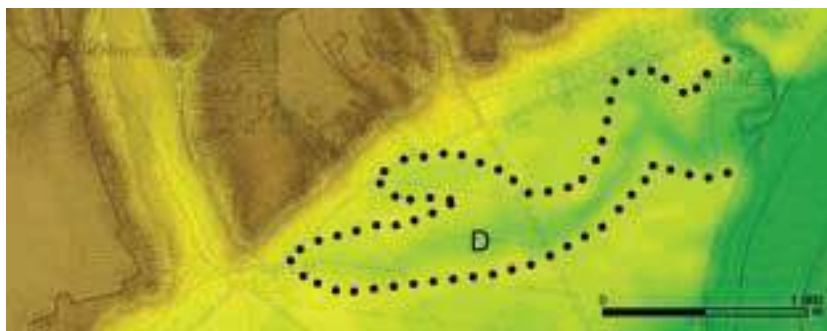
51 Dövényi Zoltán (szerk.): *Magyarország kistájainak katasztere*. Budapest, 2010.

52 Pesti János (szerk.): *Baranya megye földrajzi nevei. II. kötet*. Pécs, 1982. 420.

2.2. A JENYEI-VÍZ TERÜLETE

A Jenyei-víz (-patak, -csatorna, -árok) a Baranyai-dombság területén, Székelyszabar mellett ered. Két ága a Vaskapu után, a kőbányánál egyesül. A síkságra kifutó vizenyős völgyének kapujánál áll a Jenyei Malom, vagy Paprika Malom. Feltételezhető, hogy a vízfolyás a Jenyei-árok nevet először a malomárokról kapta, aztán következett a patak hosszabb szakaszának csatornázása. Az Első és Második katonai felmérés térképén a patak nem éri el a Dunát, hanem a malom és Mohács városa közötti mocsaras, füves térségben megszakad a futása, vize elszivárog. Erre a lefolyástalan, pangóvízes területre alább még visszatérünk. 1936 körül egy közös szabályozott mederbe vezették a Lánycsók-Marázai-vízzel (Lánycsóki-patakkal), azóta a Mohács északi részén fekvő ipari negyednél folyik a Dunába.⁵³

A Jenyei-malomnál a síkságra kiérő patak vízének munkavégző képessége lecsökkent, lerakta szállított hordalékát és kisebb hordalékkúpot épített. A korábbi századokban feltehetően erről különböző irányokba indult el a Duna felé a fő folyásága. Ha valahol túl sok hordalékot halmozott fel, akkor az akadályozni kezdte a folyását, ezért azt megkerülte. A völgykaputól északkeleti irányban, a malomtól a Csele-patak torkolatáig húzódik egy, a domborzatmodellén jól kivehető süllyedéktérlet, amely korábban a Jenyei-víz medre is lehetett (8. és 9. ábra). Ennek középső szakasza a Dolina (szlávul völgy), egy vízállásos terület, ahol korábban állatokat itattak.⁵⁴ Feltételezhető, hogy nyomvonala egy fosszilis folyóvölgyet követ.

8. ábra. A Dolinának is nevezett mélyebb terület, amely időszakonként a Jenyei-víz is levezethette a Dunába (Szerk. Gyenizse Péter)⁵⁵

sötétzöld = mélyebb terület; sárga és barna = egyre magasabb területek;
D = dolina

⁵³ Uo. 433.

⁵⁴ Uo. 482.

⁵⁵ Háttér: Második katonai felmérés lapjai

9. ábra. A Dolina enyhe mélyedése a Farostlemezgyártól keletre
(Fotó: Gyenizse Péter)

Térjünk vissza az Első és Második katonai felmérés térképlapjain látható lefolyástalan terület problematikájához. Mind a két felmérés egyértelműen mutatja a völgyből dél felé kiinduló patakot, ami az első esetben kb. 2 kilométert, a második esetben kb. 800 métert tesz meg a hídtól kiindulva, majd vize elvész egy mocsaras, vizenyős területen (10. ábra).

10. ábra. A Jenyei-víz eltűnése egy vizenyős területen az Első (balra) és a Második katonai felmérés (jobbra) térképlapján

Amennyiben megvizsgáljuk a területet a Google Earth műholdképein és a domborzati modellen, azt láthatjuk, hogy ezen a Mohácstól északnyugatra fekvő területen egy kiterjedt sík, vagy alig bemélyedő terület van (11. ábra). A Mohácshoz közelebbi, nagyobb rész Közép-mező névvel, a Lánycsók felőli kisebb fele Kenderföldek névvel jelzett az 1:10000-es topográfiai térképen. A műholdképen zavaros mintázat figyelhető meg a szántóföldeken. A furcsa mintázatú területnek leginkább dél felé, a Bég-patak völgye felé volt lefolyása, esetleg Mohács felé. Azonban az esetek többségében a felszínére hulló csapadék elszivárog a talajba. A területet ugyanis jó víznyelésű és vízelvezető-képességű,

jó vízraktározó-képességű, víztartó talajok borítják.⁵⁶ Elképzelhető, hogy ennek a beszivárgó víznek egy része jelenik meg Mohácson az egykori Gólya utcai forrásban, amely a terasz peremén fakadt és vize a Büdös-árokban folyt dél felé.⁵⁷ A terület tehát klasszikus értelemben véve nem számít vízgyűjtő területnek, csak tartós esőzés vagy hóolvadás, tehát a talaj pórusainak vízzel való telítődése esetén indul meg felszíni vízáramlás a patakok felé. A műholdképeken ezen időszakos erecskék nyoma megfigyelhető, a terepen és térképeken sokkal nehezebben vehetők észre.

11. ábra. A Mohács, Lánycsók és a Jenyei-völgy által határolt kaotikus vízrajzú, egykor nedves terület (Szerk. Gyenizse Péter)⁵⁸

A szántóföldön hálózatos minta alakult ki a lassan folydogáló, elszivárgó vízből. Lefolyása leginkább dél felé, a Bég-patak felé, esetleg Mohács felé volt. A terület nemcsak a Jenyei-völgyből, hanem talán Lánycsók irányából is kaphatott vizet.

1 = a Jenyei-patakot elnyelő mocsaras terület az Első katonai felmérés térképén;

2 = ugyanilyen terület a Második katonai felmérés lapjain;

B = a Bég-patak felé áramló vizek nyoma; G = a Gólya utcai forrás helye;

J = Jenyei-malom, völgykapu

⁵⁶ 1:100000-es Agrotopográfiai térkép

⁵⁷ Pesti: *Baranya megye földrajzi nevei*, 447.

⁵⁸ Háttér: Google Earth 2012. évi műholdfelvétele.

T. Mérey Klára 2004-es munkájában ismerteti a Mohácsról a 18. század végén kiinduló utak minőségét: „A Lancsuk felé vezető út még a legalkalmasabb bármilyen utazásra. Ez az út a legelő közepén halad, agyagos talaja van.” „A Csele felé vezető országút a legkisebb áradás alól is mentesül, mert mindegyik oldalán csatornákkal a víz levezethető, és az út magasított. Csupán a Csele patakánál, amikor a vize túl erősen kiönt, lehet nagyon nehezen haladni.”⁵⁹

2.3. A LÁNYCSÓKI-PATAK TERÜLETE

A Lánycsóki-patak a Baranyai-dombságon, több ágból ered (Erzsébeti-patak, Marázai-csatorna, Liptódi-víz). Vízgyűjtő területe 90 km², legnagyobb becsült árvízi hozamát 36 m³/s-ra becsülik.⁶⁰ A térképeken és az írott forrásokban számos különböző néven említik: Lánycsók-patak, Maráza-Lánycsóki-vízfolyás, Bácsfa-patak, Bég-patak, Betschwar Jarek, Mühl Bach. A síkságra a Lánycsók településtől délre eső, régen Csotala Grundnak nevezett völgyből lépett ki, majd nagyjából keletnek tartva Mohácsnál érte el a Duna árterét (12. ábra). Az alsó szakaszon inkább Bég-pataknak nevezett vízfolyás medrében több helyen jegyezték fel vizenyős szakaszokat. 1902-ben a Kölkedi Ármentesítő Társulat a Lánycsók-patak torkolati szakaszát Mohács fölé helyezte át. Ebbe vezették bele a Jenyei-vizet is.⁶¹ Alsó szakasza korábban vizenyős volt, mára vízutánpótlás nélkül maradt és csak csapadékvíz elvezető szerepe van.

A térképek és leírások alapján két korábbi mellékvizét ismerjük. Közvetlenül Lánycsóknál magába gyűjtötte a Lánycsók falu főutcájából kifolyó kis eret, illetve később az Ó- és Új-Mohácsot elválasztó sekély árokban folyó Bűdös-árok kevés vizét.

A 18. század végi leírás szerint: „A malompataknak lapos partjai vannak, amelyek sehol sem növekednek. Medre mocsaras, az állatok számára iható vize van, sohasem szárad ki, tavasszal és ősszel kiönt.” Később azt írja: „A Pécsváradi Jarik patak ... is kiszárad nyáridőben.” Továbbá: „A réteket az, a malompatak, amely a lancsuki „Csotala Grund”-ból folyik ki, gyakran elárasztja, amelynek vize aztán többnyire a Rókus-kápolnánál találkozik, vagyis elönti azt. (A 33. térképszelvényen, a Lancsuk mellett folyó malompatak nevéként szerepel a Csotala Grund.)”⁶²

A műholdfelvételek időszakosan működő patakágakat mutatnak a tőle északra fekvő, már tárgyalt pangóvízes terület irányából. Megfigyelhető továbbá, hogy a korábban működő főágba délről két párhuzamosan futó ág kapcsolódik, melyek csak mélyedésként szerepelnek a katonai térképeken, tehát vizet csak ritkán szállítottak a 18–19. században (13. ábra). Ezekbe a mederszakaszokba abban az esetben juthatott víz, amikor a Lánycsóki-patak a hordalékkúpjáról dél felé indult el és nagy kanyarral fordult Mohács felé, vagy a Bácsfa-pusztától délre fekvő völgyek vízfolyásai fordultak ebbe az irányba.

59 T. Mérey: *Baranya megye települései*, 110.

60 Dövényi: *Magyarország kistájainak katasztere*, 55.

61 Pesti: *Baranya megye földrajzi nevei*, 484.

62 T. Mérey: *Baranya megye települései*, 109–110.

Érdekes kettősséget mutat a patak síksági medre. A völgyből kilépő szakasz viszonylag egyenes mederszakaszokból áll, és megjelenése sem hasonlít a déli és nyugati részén meanderező, széles mederszakaszokhoz. Valószínűleg nyugati szakaszát már a 19. század elején szabályozták. A hordalékkúpon nem találjuk éles nyomát korábbi patakmedernek, tehát feltételezhető, hogy a síkságra kilépő víz vesztett energiájából és kissé szétterülve szélesebb, sekély, vizenyős sávokban folyt tovább (akár különböző irányokban). Az Első és Második katonai felmérések lapján még egy szélesebb vizenyős rész látszik a patak ezen szakasza környékén.

A patak meanderező, délnyugatról északkelet felé tartó, jelenleg száraz, de korábban nedvesebb medrét ma is érinti a Mohácsról Nagynyárádra tartó út. A 18. századi katonai szakértő erről a következőt írta: „Nyárad felé az út ritkán száraz, mocsaras réteken halad át, amelyen a lágy talaj miatt nem lehet nehéz fegyverekkel (ütegekkel) áthaladni.”⁶³

12. ábra. A Lánycsóki-patak a Második katonai felmérés lapjain

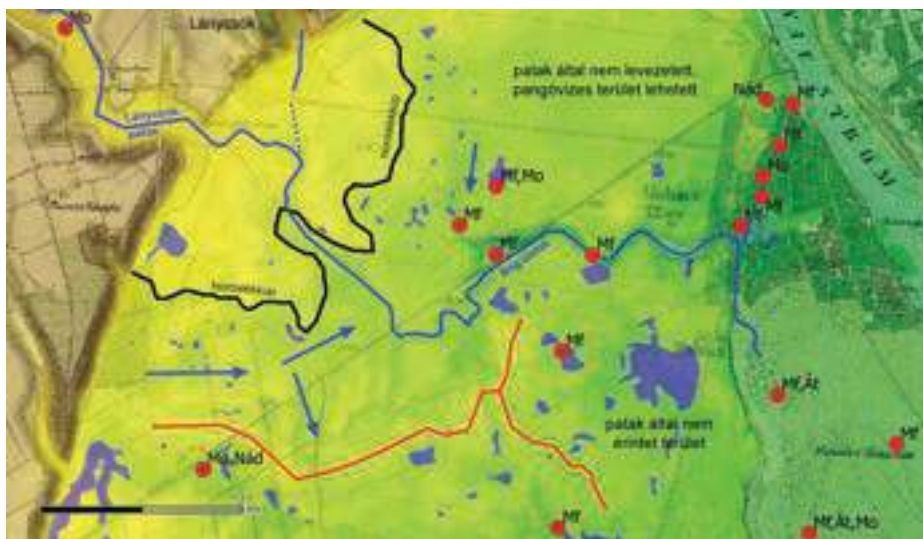
13. ábra. A Lánycsóki-patak két különböző megjelenésű medre⁶⁴
(alaptérkép: Google Earth, Szerk.: Gyenizse Péter.)

Jelmagyarázat: kék pontsor = természetes, meanderező mederszakasz;
piros pontsor = mesterségesnek tűnő mederszakasz

63 Uo. 110.

64 Háttér: Google Earth 2012. évi műholdfelvétele

A Baranyai-dombság területéről a Mohácsi-síkra kilépő pataknak és környékének korábbi jellegzetességeit a 14. ábrán foglaljuk össze. A Lánycsók-patak először áthaladt a saját maga által lerakott hordalékkúpján a mesterségesnek tűnő mederben. A forrástérképeket megelőző évszázadokban azonban feltételezhető, hogy folyása kevésbé volt rendezett ezen szakaszon, ezért időnként vizet juttathatott északi és déli irányokba is, melyek aztán kisebb-nagyobb részben vissza is térhettek a főmederbe a ma már kiszáradt oldalágakon keresztül (kék nyilak). Általában megállapítható, hogy a Mohácsi-terasz elérése után nem lehet egyértelműen lehatárolni a patak „hatásterületét”. (Mivel az elmúlt ötszáz évben a teraszfelszínen a jelentős beszivárgás miatt nem beszélhetünk klasszikus vízgyűjtő tevékenységről, sem pedig a medrektől távolabb jelentős folyóvízi építő és pusztító tevékenységről, továbbá a vízgyűjtők területei között nincs éles határ, ezért használjuk most a „hatásterület” elnevezést.) Csak a piros vonallal jelölt enyhe kiemelkedések adnak támpontot a déli határ egy szakaszának meghatározásához. Északon és délkeleten „síksági vízválasztókkal” találkozunk, azaz olyan területekkel, melyeket nem alakít egyetlen nagyobb vízfolyás sem.

14. ábra. A Lánycsók-patak (Bég-patak) futása és környéke a 18–19. században (Szerk. Gyenizse Péter)⁶⁵

sötétzöld = mélyebb terület; sárga és barna = egyre magasabb területek;

kék foltok = műholdképről vektorizált vízenyős területek;

fekete vonal = hordalékkúp határa; piros vonal = a patak „hatásterületének” határa a domborzati modell és a műholdkép alapján; a kék nyilak a lehetséges vízáramlási irányokat mutatják; a rövidítések jelentése az 1. táblázatban olvasható

⁶⁵ Hátér: Második katonai felmérés.

2.4. LAJMÉRI-PATAK

A Lajméri-patak (Lajméri-vízfolyás) a Mohácsi-terasz két nagy patakjának (Lánycsóki- és mai Borza-patak) vízgyűjtője és „hatásterülete” között foglal helyet. Ebből az a kényes helyzet adódik, hogy a 20. század eleji vízrendezések óta nem kap vízutánpótlást a dombságról, kiszáradt és medrét 1938 körül be is szántották.⁶⁶ A felszántás ellenére a domborzati modellen és műholdképeken jól látszik egykori medre, bár a kisebb morfológiai formákat már biztosan eltüntette a nagygépes mezőgazdasági művelés (15. és 16. ábra).

Az Első katonai felmérés térképén még jól látható, hogy vizét a dombság egy kisebb vízgyűjtő területéről, a Babarci-völgyből kapta, de itt is elmondható, hogy nagyobb esőzések esetén medrébe juthatott a Bácsfa-pusztá alatti völgyek, sőt a Nagynyárádi-völgyből kifolyó Versendi-vízfolyás (malomárok) vizéből is valamennyi. A Babarci-völgyből kifolyó patakot az 1:10000-es topográfiai térképen Borzának nevezik, de a *Baranya megye földrajzi nevei II. kötete* alapján elmondható, hogy ez csak egy újabb keletű elnevezése a patakocskának, amit az 1930-as években végrehajtott csatornázás, a Borza-csatornába való bevezetés után kapott. Középkori nevét nem említik, a németek Wiesengraben néven ismerték.⁶⁷ A Barza- vagy Borza-patak a Nagynyárádi-völgyből érkezett a síkságra.

Síksági szakaszának nevét az egykor a partja mentén fekvő, középkori Lajmér faluról kapta.⁶⁸ Az Első katonai felmérés idején feljegyezték róla, hogy nyáron kiszárad.⁶⁹

A Mohácsi-terazon kelet-nyugati irányban kanyargott át, majd a Kölkedi csárdánál keresztezte az évezredes hadiutat és az egykori római erődítmény (Altinum, Várhegy) mellett ért ki a Duna árterére. Vize korábban minden bizonnyal a teraszperemhez közeli mocsarakat táplálta.

A Babarc felől érkező vízfolyás mentén feljegyeztek több vízállásos területet is. A völgyből kiérő patak vízállásos, mocsaras, náddal benőtt területet alakított ki, melynek neve Kerek-rét. A patak mentén haladva találkozunk a Kurta-fődek elnevezéssel, amiről megjegyzik, hogy mélyen fekvő, vizenyős, lapos területek. Tovább haladva a patak mentén elérkezünk a „Lajméri nagy gödör”-höz, amelyet mély fekvésű, vizenyős területnek írtak le. Az adatközlők szerint itt régen tó volt, esős időben elöntötte az ún. osztási utat, ezért kilométereket kellett kerülni a lovas kocsikkal.⁷⁰ Feltehetően ez lehetett az Első katonai felmérés lapján a mederben látható Leimer nevű tavacska, amitől keletre és nyugatra másik két, kisebb vízfelület is van a mederben. A keleti tavacska neve: Teicho, ami elképzelhető, hogy megegyezik a később Stájvics-gödrének nevezett, mély fekvésű területtel. Bár a műholdképek alapján azonosított belvízfoltok inkább Stájvics-gödrétől nyugatra valószínűsítik a Teicho helyét. A torkolat közelében érdekes geomorfológiai formákat, a patak futására lényegében merőleges völgyeket látunk, főleg déli irány-

66 Pesti: *Baranya megye földrajzi nevei*, 428.

67 Uo. 378.

68 Uo. 493.

69 T. Mérey: *Baranya megye települései.*, 109–110.

70 Pesti: *Baranya megye földrajzi nevei*, 493.

ban. Ezek kialakulása valószínűleg több folyamatnak tudható be, de a Lajméri-patak vizét visszaduzzasztó Duna-áradásoknak is lehet hozzá köze. Az Eszék felé tartó országút az egyik ilyen kiszélesedett mederrészen (a Kölkedi Csárdánál) vágja át a patak völgyét. Az út menti területet Huzom-völgynek nevezik, korábban mocsaras terület volt, ma legelő, szántó.⁷¹ Esős időben bizonyára nehezebb volt a lovas kocsik feljutása a völgy déli oldalán, innen kaphatta a nevét.

A 18. századi katonai szakértők leírásában az olvasható: „A Sátoristyére vezető út száraz, noha nincs messze a mocsártól, a talaj homokos és agyagos (lainigt).”⁷²

15. ábra. A Lajméri-patak síksági része vízállásos területekkel⁷³

16. ábra. A Lajméri-patak (világos sáv) futása a 18–19. században
(Szerk. Gyenizse Péter)⁷⁴

SÖTÉTZÖLD = MÉLYEBB TERÜLET; SÁRGA ÉS BARNA = EGYRE MAGASABB TERÜLETEK; KÉK FOLTOK = MŰHOLDKÉPRŐL VEKTORIZÁLT VIZENYŐS TERÜLETEK; FEKETE VONAL = HORDALÉKKÚP HATÁRA; PIROS VONAL = A PATAK „HATÁSTERÜLETÉNEK” HATÁRA A DOMBORZATI MODELL ÉS A MŰHOLDKÉP ALAPJÁN; A KÉK NYILAK A LEHETSÉGES VÍZÁRAMLÁSI IRÁNYOKAT MUTATJÁK; A FEKETE NYILAK PEDIG AZ ELSŐ KATONAI FELMÉRÉS TAVAINAK (TEICHO, LEIMER ÉS EGY NÉVTELEN) MŰHOLDKÉPEK ALAPJÁN BEAZONOSÍTOTT HELYEIT; A RÖVIDÍTÉSEK JELENTÉSE AZ 1. TÁBLÁZATBAN OLVASHATÓ

71 Uo. 539.

72 T. Mérey: *Baranya megye települései*, 110.

73 Forrás: Google Earth 2006. évi műholdfelvétele.

74 Háttér: Második katonai felmérés.

A leírások és térképek elemzése tehát arra mutat, hogy közlekedést nehezítő vizenyős részek a Lajméri-patak környékén elsősorban a dombsághoz közeli részekben és a torkolat közelében voltak. A síksági szakaszának középső része csak a patak hosszanti vonalában való közlekedést nehezítette meg, a rajta keresztben áthaladó utakon való közlekedést kevésbé.

2.5. BORZA-PATAK

A Mohácsi-terasz leginkább meghatározó vízfolyása, mely kanyarogva szelte át a területet északnyugat-délkelet irányban. Vízyűjtő területe 138 km², legnagyobb becsült árvízi vízhozama 37m³/s.⁷⁵ Eredetileg két fontosabb ága volt, (1) a Nagynyárádi-völgyből érkező Versendi-vízfolyás (Malom-patak), amit tulajdonképpen Barza vagy Borza néven ismertek, és (2) a Majsi-völgyből kikerkező Malomárok (Majsi-vízfolyás, 17. ábra). A hordalékkúpokról valószínűleg változó irányban folytak le, majd elérték a tulajdonképpeni Borza-völgyet, ahol már az egyértelműen bevágódott, kanyargó mederben délkelet felé folytak. A Duna árterét és az ott folyó Veliki-vizet Dályok település északi oldalán érte el a patak, de volt egy magasabb vízállás esetén működő kifolyása Udvartól északkeletre. Az utóbbi kialakítása részben, vagy egészében mesterséges lehet (18. ábra).

A 18. ábrán arra is felhívjuk a figyelmet, hogy a Borza torkolata mellett fekvő Dályok esetében védelmi szerepe is volt a víznek. A térkép tanúsága szerint az ármentes terasz szélén egy vizesárokkel leválasztott lakóterületi rész látható a 18. század végén. Az árok nyoma a mai topográfiai térképeken is látszik, mintegy négy méterrel mélyül bele a teraszba. Korábban legalább további 2–3 méterrel mélyebb lehetett, mert benne folyt a Borza vize. A Duna-mappáció⁷⁶ 1828. évben készített lapján itt „vár” felirat szerepel, az árok pedig mocsaras területnek van jelölve. Érdekes topográfiai tény az is, hogy mind Dályok és a Törökdomb, mind pedig a Törökdomb és a Kölked melletti Altinum romjai között körülbelül öt és fél kilométer a távolság az ármentes terasz peremén haladva, ami felvetheti egy egykor itt álló, a limes részét képező római őrtorony lehetőségét is.

Ma már teljesen más képet mutat a Borza vízrendszere. A 20. század második felében erősen kanalizálták, vizét a nagyrészt mesterséges csatornákon keresztül dél felé vezetik és Baranyakisfalud mellett torkollik a Karasicába. Felső szakaszán belevezették a Nagynyárádtól északra induló Lajméri-patak vizét, továbbá egészen Bácsfa-pusztá magasságáig minden kis vízfolyást is.

A 18. század végi Nyárádról a következőket olvashatjuk: „A falun átfolyó patak szalagja 3-tól 6 láb szélességű és 2-3 láb mély. Lapos partjai vannak. Áradáskor elönti az utcákat. Az észéki országútnál egy kőhíddal van ellátva, a többi híd fából készült. Áradás alkalmával a gyalogság egyáltalában nem, a lovasság csak veszélyekkel kelhet át rajta. A falu bejáratánál az erdők tölgy- és bükkfákkal

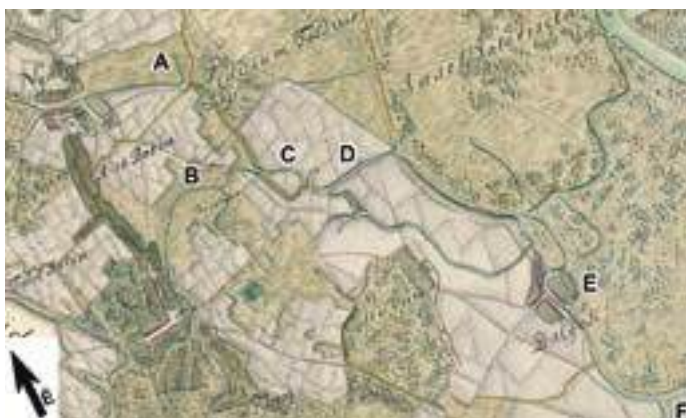
75 Dövényi: Magyarország kistájainak katasztere, 56.

76 Duna-mappáció, a Duna folyó magyarországi szakaszának térképei (1819–1833) az osztrák határtól Péterváradig. DVD-ROM. Pécs, 2006.

*benőttek. Rétjei a magaslati részeken szárazak, mélyebben a völgyekben mocsarasak.*⁷⁷

17. ábra. A Majsi-vízfolyás 18. századi (fekete vonal) és mai, kanalizált medre (pontsor) (Fotó: Gyenizse Péter)

18. ábra. A Borza-patak Andreas Kneidinger 1769–1779 között készült térképeiből⁷⁸ készült montázs (Szerk. Gyenizse Péter)

Jelmagyarázat: A = Rövid mellékág, ami a Lajméri-patakkal való időszakos kapcsolat lehetőségét is felveti; B = a Majsi-vízfolyás, másnéven Malomárok eredeti medre (ma délebbre folyik egy csatornában); C = a Borza két ága által közrefogott sziget, amely a későbbi térképeken már nem szerepel; D = a térkép tanúsága szerint a feltehetően mesterséges eredetű északi torkolat már ekkor létezett; E = a Borza vizei minden oldalról körbeveszik a dályoki „várat”, F = élő kapcsolat a Karasica-árok (Legelő-patakkal)

⁷⁷ T. Mérey: *Baranya megye települései*, 111.

⁷⁸ Charten von Mayser District in der ... Baranyer Gespanschaft zur Herrschaft Bellye gehörig [S 11 - No. 830:41.] (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára); Charten von Mayser District in der ... Baranyer Gespanschaft zur Herrschaft Bellye gehörig [S 11 - No. 830:41.] (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

Majsról a 19. századi katonai szakértő feljegyezte: „A katonai táblázat Majsnál magaslattal említ és megemlíti, hogy az áthaladás nyitott, de télen megakad az utazó.”⁷⁹

A katonai felmérési térképek és a műholdképek alapján kijelenthető, hogy a Nagynyárádi- és Majsi-völgyek kijárata előtt felhalmozódott hordalékkúpok környéke, illetve általában a teraszfelszínnek a Baranyai-dombsághoz közelebbi része nagyrészt belvizes, mocsaras, nedves volt (19. ábra). Az eredeti nyomvonalon futó Borza-patak ezekről a nedves területekről többnyire nem vezette le a vizet a Duna-ártérre, napjainkban viszont a Borza-csatorna ezt már megteszi (20. ábra). Tehát a műholdképeken ma már kevesebb mocsaras, belvizes foltot lehet látni, mint amennyivel a korábbi századokban találkozhattak az ott élők egy csapadékosabb időjárási helyzetben. Megállapítható továbbá, hogy a Borza-patak völgye Sátorhelytől nyugatra-délnyugatra volt a legnagyobb szélességben elmocsarasodva, ahol 300 méternél is szélesebb lehetett a vizenyős terület esős időben. Nem véletlenül szerepel tehát a 18. századi leírásban Sátorhelynél: „A rétekről írva feljegyzik, hogy északi irányban mocsarasak. A Nyárád felé vezető út – mocsarak és a ’kellemetlen’ rétek miatt – ugyancsak rossz.”⁸⁰

19. ábra. A Borza-patak (halványkék sáv) futása és környéke a 18–19. században (Szerk. Gyenizse Péter)⁸¹

sötétzöld = mélyebb terület; sárga és barna = egyre magasabb területek;
kék foltok = műholdképről vektORIZÁLT vizenyős területek; sraffozott terület = Duna ártere;
lila vonal = Borza-csatorna; fekete vonal = hordalékkúp határa; piros vonal = a patak „hatásterületének” határa a domborzati modell és a műholdkép alapján; a kék nyilak a lehetséges vízáramlási irányokat mutatják;
a rövidítések jelentése az 1. táblázatban olvasható

79 T. Mérey Klára: *Baranya megye útjai és útmenti települései a 19. század elején*. Pécs, 2000. 101.

80 T. Mérey: *Baranya megye települései*, 112.

81 Háttér: Második katonai felmérés lapjai.

20. ábra. A Borza-patak természetes és mesterséges medre Sátorhely (S) és Udvar (U) között, valamint a tartósan csapadékos időben töle nyugatra és délnyugatra megjelenő belvízfoltok műholdfelvételen (Szerk. Gyenizse Péter)⁸²

Az egykori Borza major alatt a patak nedves ártere már csak 100–250 m körüli szélességgel rendelkezik, majd lejjebb (Dályokig) kissé bevágódik medrébe és már csak 50–100 m szélességben mutatható ki a nedves terület. Nem véletlen, hogy a buda-eszéki országút is itt keresztezi, nem nyugatabbra. A patakok (Lajmér, Borza) középső szakaszán való átkelés így sem lehetett egyszerű nedves időszakban, amit egy 18. századi leírás is hűen leír: „Az eszéki országúton, a nagy mocsár közében nehéz átjutni, mert mindegyik oldalán mocsarak vannak, amelyek az úton keresztül egymásba folynak.”⁸³

2.6. A KARASICA ÉS AZ ABBA ÖMLŐ PATAKOK

A vizsgált terület déli határán húzódik a Karasica, amely meg van említve a mohácsi csatához kapcsolódó korabeli leírásokban, mint a csatatértől jelentősen délebbre húzódó, mocsaras árterű vízfolyás.

A Karasica-patak (horvátul Karašica) Baranya megyében, a Keleti-Mecsek lábánál ered, onnan halad délre a határig. Illocska után átlép Horvátországba és a Baranyahát (Kamenjak)-dombság kelet-északkeletnek fordítja futását. Korábban Daráznál, napjainkban Kiskőszegnél (Batina) torkollik a Dunába.

A vizsgált területen a Karasica széles, mocsaras ártérrel rendelkezett az elmúlt évszázadokban is. A 18–19. századi katonai szakértők leírásai kiválóan adják vissza ennek hangulatát, valamint hadászati jelentőségét.

82 Háttér: Google Earth 2006. évi műholdfelvétele.

83 T. Mérey: *Baranya megye települései*, 110.

„Baranyavártól Darázsig a Karasicza partjai nagyon mocsarasak, de a Battina felé eső lejtőket szőlő borítja. ... Villány és Darázs között az egész völgy mocsaras, sással, náddal és bozóttal sűrűn benőtt.”⁸⁴

„Vize a Karasicza, amely az egész szekción átfolyik, és vastagon be van nőve náddal, és csak kijelölt hidakon és utakon lehet rajta átkelni, haladni. Az ennek árkaiból eredő kisebb vizek jelentéktelenek. A Karasitzra többnyire mocsaras. Nagy esőzések idején eláraszt földeket és réteket, ... A rétek szárazak, de azok, amelyek a Karasitzra mellett vannak, mocsarasak. Az utak nagyon jók, kivéve azokat, amelyek a szőlőhegyeken vezetnek át, amelyek majdnem használhatatlannak.”⁸⁵

„Pócsától Darázsig e folyó vizét csatornába vezették, mely azonban Villányig még kissé szabályozatlan, ... E mellett van ennek a folyónak még egy csatornája, hasonló tulajdonságokkal. ... Darázstól Battináig a Dunába torkollásig ez a folyó ismét a természetes medrében folyik, és igen magas a vízállása. ... Ezeknek a csatornáknak a tulajdonképpeni folyása igen lassú (matt), több helyen alig észlelhető, és csak áradások idején válik sebessé. ... A vízi események között említi meg azt, hogy a már említett csatornázások a folyón lezajló eseményekre semmiféle hatással sincsenek. Darázstól a torkolatig, ahol természetes mederben folyik a víz, az egész völgy – a Duna és a Battinánál lévő hegy között – tavasszal és más esőzések idején víz alatt van. ... Töltésúttal rendelkező hidak vezetnek át rajta az alsó szakaszon többek között Baranyavárnál (Eszék-Budai út), Bánnál, Kisfaludnál, Podolyánál, Csibogádnál, és Darázsnál. Darázs és Battina között nem kellhetnek át sem gyalogos, sem lovas katonák.”⁸⁶

A Karasica mocsaras völgyben futó medrét már az 1800-as években apró részletekben szabályozták. 1812-ig már a torkolattól Magyarbólyig elkészült a munka. A terület víztelenítésére a meder kiásásán kívül szivóárkok is létesültek. 1899-ben megalakították az Alsókarasicavölgyi Vízelecsapoló Társulatot és 1900–1905 között a Villány-Pogányi-vízfolyás torkolatáig rendbe hozták és fenn is tartották a medret.⁸⁷

A térképek és műholdfelvételek elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy a Karasica vízzel borított és mocsaras ártere csapadékos időszakban kb. 500 m széles, de egyes öblözetekben a másfél kilométert is meghaladhatja (21. ábra).

A 18. századi leírásból kiderül, hogy mellékvizeit katonai szempontból jelentéktelennek, problémamentesnek tartották. Valószínűleg azért, mert a Karasicától távolabb nem volt széles árterük, nem akadályozták a közlekedést. A közöttük elterülő sík térszíneken kisebb-nagyobb belvízfoltokon túl semmilyen közlekedést, gazdálkodást hátráltató tényező nincs.

A három említésre méltó patak közül a legnyugatibb a Kisfaludi-patak (Branjina-patak), amelynek nyomvonalát részben kijelölhette a Mohácsi-sík nyugati oldalán lévő törésvonal és a Duna újpleisztocén eróziós tevékenysége.

84 T. Mérey: A Dél-Dunántúl földrajza, 100–101.

85 T. Mérey: Baranya megye települései, 117.

86 T. Mérey: A Dél-Dunántúl földrajza, 100–101.

87 Károlyi: A Duna-völgy vizeinek szabályozása.

A patak forrása eredetileg a Buziglicai-erdőben volt. Ez a terület a legdélebbi pontja annak a vízenyős sávnak, amelyet korábban Nagynyárad és Majs előterében említettünk. Ezek a mocsaras területek megnehezíthették a buda-eszéki országúton való közlekedést Udvar és Buziglica között. A 20. század második felében a patak jellege megváltozott, amikor északról mesterséges árkon keresztül belevezették a Borza-patak vizét. Az eredeti kanyargós patak völgy mellett ekkor egy újabb egyenes vonalú csatornát is mélyítettek. Mind a két vízfolyás Baranyakisfaludnál éri el a Karasicát.

21. ábra. A Karasica és az ármentes teraszról (színes rész) betorkolló patakok műholdfelvételen (Szerk. Gyenizse Péter)⁸⁸

A másik két északnyugat-délkelet irányú vízfolyás speciális képződmény, ugyanis a Duna óholocén oldalazó eróziója lényegében elmosta a felső szakaszukat. A térképeken és műholdfelvételeken megfigyelhető, hogy a középső ún. Karasica-csatorna, vagy -árok (valószínűleg tévesen Legelő-patak) Izséptől nyugatra a Duna-ártérből indul, mint egy kész meder és Hercegmároknál torkollik a Karasicába. Jelentős mellékágai lényegében nincsenek. Minden valószínűség szerint eredetileg ez volt a Borza-patak alsó szakasza. Hasonló folyamat részese az Izséptől keletre induló, Hercegmárok és Darázs között a Karasicába torkolló Bucska-patak (Bucko-patak).

⁸⁸ Háttér: Google Earth 2006. évi műholdfelvételei.

3. A CSATA HELYSZÍNÉT BEFOLYÁSOLÓ MÉLY FEKVÉSŰ ÉS VIZENYŐS TERÜLETEK KERESÉSE A MOHÁCSI-SÍKON

A leírásokból tudjuk, hogy a mohácsi csatát megelőzően több hétig csapadékos időjárás volt. Ez elősegítette nemcsak a Duna és a patakok kiöntését, árterének elvizesedését, de a vízfolyásoktól távolabb is kialakulhattak pangóvizes, belvízzel borított felszínek és igen sáros, „mély talajú” részek. A kiterjedt nedves, mocsaras területek gátolhatták a középkori, nehézfegyverzettel ellátott sereg mozgását és a csata lefolytatását.

A Mohácsi-síkon a terep tengerszint feletti magassága és a talajvíz szintje között szoros az összefüggés. A 90 m-es és ennél magasabb átlagmagasságú mohácsi teraszon a felszín alatt 6–9 m mélyen, míg a 85 m átlagmagasságú árteri területeken csak 2–4 m mélyen van a talajvíz átlagos szintje, melynek az időjárástól és éghajlati sajátosságoktól függő évi járása van. Legalacsonyabb a téli hónapokban (kevés a csapadék és inkább hó esik), legmagasabb a nyár eleji időszakban. A Duna vagy a nagyobb patakok által felhalmozott homokos üledékek között előforduló vízzáró agyagrétegek viszonylag közel fekszenek a felszínhez, ezért csapadékos időjárás alkalmával gyakori a magas talajvízállás, akár belvizek, pangóvizek is létrejönnek.⁸⁹

A belvízre hajlamos területek térbeli lokalizációjához először kigyűjtöttük a Pesti János által szerkesztett *Baranya megye földrajzi nevei II. kötetéből*⁹⁰ a mély fekvésűnek, mocsarasnak, vizenyősnek, tónak, árternek, náddal borított területeknek a helyét és jellegzetességeit. Ezeket piros körökkel és a helyre jellemző rövidítésekkel ábrázoltuk a 22. ábrán. A pontokról részletesebb információ olvasható az 1. táblázatban. Az azonosítást segíti a 23. ábra, ahol a települési kódokat tüntettük fel.

A térképi ábrázolások alapján megállapítható, hogy várakozásainknak megfelelően a legtöbb mély fekvésű és nedves terület a Duna alacsony és magas árterén helyezkedik el. Ezen kívül több vizenyős hely kapcsolódik a Lajméri-patak völgyéhez, valamint néhány elszórt nevet találunk Mohácstól keletre, illetve Majs környékén is. A térképek és műholdfelvételek ismeretében meglepetésként hatott, hogy Nagynyárad és Majs térségében nem jegyezték fel több mély fekvésű vagy vizenyős területet ebben a műben. Ugyanis az adatgyűjtők számára is elérhető volt az általunk használt térképek jelentős része, amelyeken ezek egyértelműen szerepelnek (24. ábra).

A következő lépésben térképekről és műholdfelvételekről digitalizáltuk a Mohácsi-teraszon lévő vízállásokat, mocsaras, vizes, belvizes területeket és nedves réteket. Az utóbbiakra az ad magyarázatot, hogy a gazdák általában a mély fekvésű, nedvesebb területeket nem szántóföldnek, hanem rétnek, legelőnek, kaszálónak használták a korábbi évszázadokban (25. ábra).

A mocsaras, vizenyős, belvizes területek felmérése és térképezése után egy tagoltabb Mohácsi-terasz tárult a szemünk elé. A mohácsi csata megvívásához

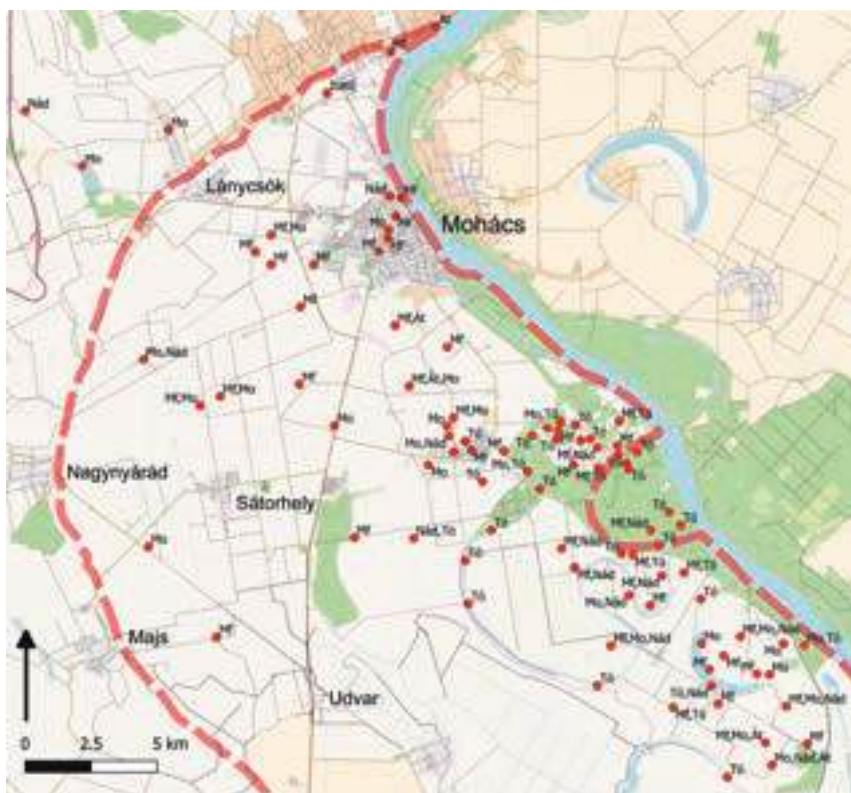
89 Lehmann: *Mohács és környéke felszínének*, 29–36.

90 Pesti: *Baranya megye földrajzi nevei*.

szükséges nagyobb kiterjedésű, hosszabb esős időszak után is szárazabb területek a következők lehetnek Mohácstól délre:

- a Bég- és Lajmér-patak köze;
- a Sátorhelytől keletre fekvő térség;
- az Udvar és Dályok közötti terület;
- az Izsép és Hercegmárok közötti terület;
- a Karasica-árok és a Kisfaludi-patak (Branjina-patak) közötti terület.

Kevésbé alkalmas a terasz nyugati, dombsághoz közeli, Lánycsóktól Buziglicáig tartó szakasza, különösen a majsi hordalékkúp környezete.

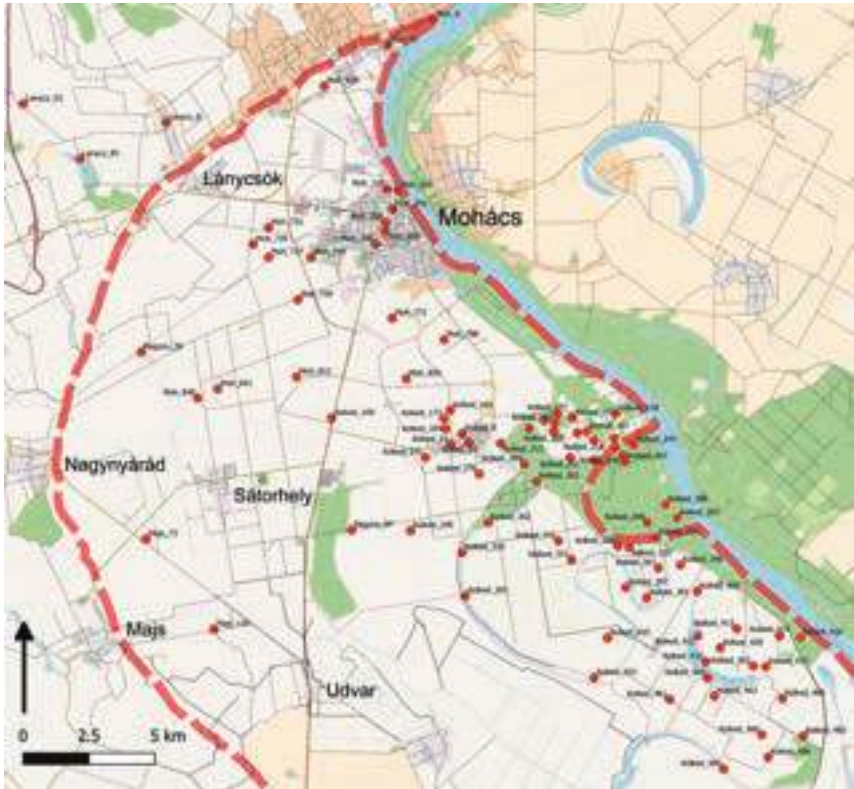

22. ábra. Mély fekvésű, vizenyős, mocsaras, vízállásos helyek a Mohácsi-sík magyarországi részén a *Baranya megye földrajzi nevei II.* alapján.
(Szerk. Gyenizse Péter)⁹¹

A rövidítések jelentése az 1. táblázatban olvasható.

Megjegyzés: A pontok egyaránt jelölhetnek pár négyzetméteres, vagy akár több négyzetkilométeres objektumot is. Településenként az adatfelvevők aktivitása változhatott.

91 Hátér: Openstreetmap.org

23. ábra. A mély fekvésű, vizenyős, mocsaras, vízállásos helyek kódja a *Baranya megye földrajzi nevei II.* alapján. (Szerk. Gyenizse Péter)⁹²

Jelmagyarázat: Kolked = Kölked, Lánycs = Lánycsók, Majs = Majs, Moh = Mohács, Nagyny = Nagynyárád, a számok az adott településnél olvasható sorszámot mutatják (ld. 1. táblázat)

1. táblázat

A Pesti János (1982) által szerkesztett *Baranya megye földrajzi nevei II.* című kötetben található nevek, azok tulajdonságainak rövid leírása, rövidítése és térképi kódja (összeállította: Gyenizse Péter)

Pont kódja	Pontleírás	Rövidítés
Kolked_162	Somogyi-füzes, Páskony, füzes, mély fekvésű, korábban ingoványos terület	Mf, Mo
Kolked_169	Huzom-völgy, mocsaras, legelő, szántó	Mo
Kolked_173	Vári rétek, vizenyős rét, mocsaras legelő	Mo
Kolked_177	Tojta-gödör, mocsár, vízállás	Mo, Tó
Kolked_178	Dani gödre, vízállás	Mf, Tó
Kolked_184	Kis-Tojta, mocsár, nád, vízállás, legelő	Mo, Nád

92 Hátér: Openstreetmap.org

Kolked_185	Fekete-Malád, mély fekvésű	Mf
Kolked_197	Belső-Forgó, tó	Tó
Kolked_204	Paskony, füzes legelő, korábban mocsár, nád	Mo, Nád
Kolked_205	Forgó-tó	Tó
Kolked_207	Paptava	Tó
Kolked_215	Gépház-Paskony, mélyfekvésű	Mf
Kolked_218	Falu nádja, mély fekvésű	Mf, Nád
Kolked_220	Rétek alja, mély fekvésű	Mf
Kolked_230	Második forgó, mély fekvésű, vízállás	Mf, Tó
Kolked_233	Kendőráztató, holtág része	Tó
Kolked_241	Kubik-gödör, Szemételep, korábban mocsár	Mo
Kolked_245	Kerek-tó	Tó
Kolked_25	Gát, korábban részben mesterséges árok, völgy	Mf
Kolked_251	Marhalegelő, mély fekvésű	Mf
Kolked_253	Rákos, lapos vízállás	Mf, Tó
Kolked_256	Közös tó	Tó
Kolked_264	Pislicár, vízállás, mocsár	Mo, Tó
Kolked_266	Kaba Könyek, éles kanyarulat, sötét állóvíz	Tó
Kolked_267	Pál gödre, vízállás	Tó
Kolked_276	Ebástya, vízállás	Tó
Kolked_282	Pislicár sarok, holtág, mélyedés	Tó
Kolked_290	Vizslak, szántó, rét, nádas, vízállás	Nád, Tó
Kolked_298	Kis-Csukás-tó	Tó
Kolked_302	Döglött-Duna, holtág	Tó
Kolked_303	Nagy-Csukás-tó	Tó
Kolked_308	Csádés-rét, mély fekvésű, nádas	Mf, Nád
Kolked_316	Béda-erdő, Bédai-sziget, erdő, nád, mély fekvésű	Mf, Nád
Kolked_318	Külső-Béda, holt Duna-ág	Tó
Kolked_319	Béda-Duna, holt Duna-ág	Tó
Kolked_320	Kis-Luda, vízállás	Tó
Kolked_325	Nagy-Luda, erdő, rét, mély fekvésű, vízállás	Mf, Tó
Kolked_346	Tigácsin, erdő, legelő, mély fekvésű, vízállás	Mf, Tó
Kolked_351	Külső-Béda, erdő, legelő, nádas, mély fekvésű	Mf, Nád
Kolked_367	Csolák, erdő, nád, rét, mély fekvésű	Mf, Nád
Kolked_381	Sarok-erdő, erdő, mély fekvésű	Mf
Kolked_391	Sportvíz, holt Duna-ág	Tó
Kolked_397	Martinprúdi-nádas, mocsár, nádas, mély fekvésű	Mo, Nád
Kolked_400	Kígyós, időszakos vízállás	Tó
Kolked_412	Zsábra, Zsabria, holtág maradványa, mocsár	Mo
Kolked_413	Bok, Boki-erdő, erdő, nádas, vízállás, mély fekvésű	Mf, Mo, Nád

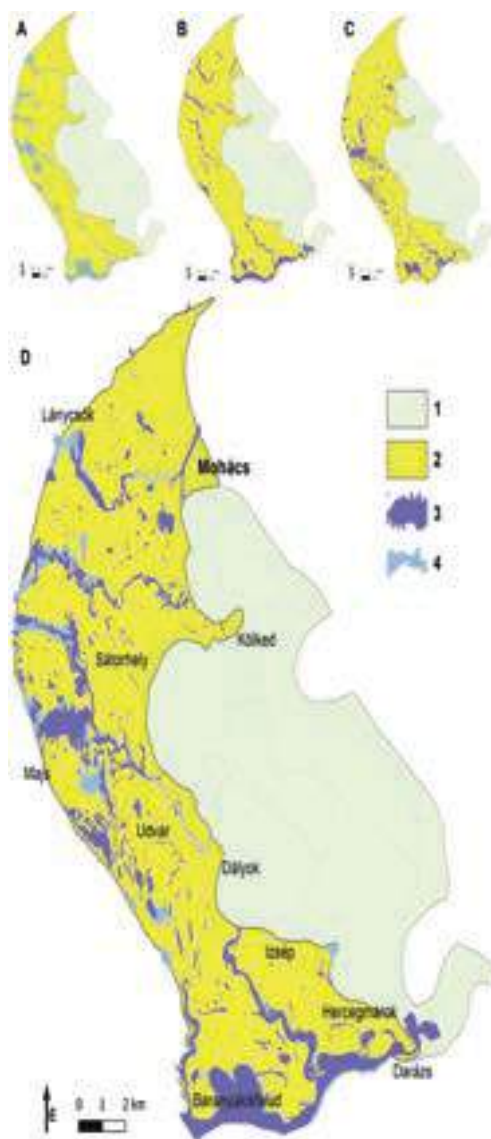
Kolked_414	Boki-mocsár	Mo
Kolked_416	Macskaluk, erdő, vízállás, mocsár, mély fekvésű	Mo, Tó
Kolked_425	Ilmány, erdő, legelő, nádas, vízállás, mély fekvésű	Mf, Mo, Nád
Kolked_428	Boki-rét, mély fekvésű rét	Mf
Kolked_432	Kanász-rét, mély fekvésű rét	Mf
Kolked_433	Égett-erdő, mély fekvésű	Mf
Kolked_437	Bok-mocsár, mély fekvésű	Mo
Kolked_444	Boki-Duna, holtág, Boki-nádas, nádas, mély fekvésű	Tó, Nád
Kolked_453	Sportvíz, holtág	Tó
Kolked_461	Békás, szántó, legelő, korábban tó, mély fekvésű	Mf, Tó
Kolked_463	Bekerített föld, rét, legelő, szántó, mély fekvésű	Mf
Kolked_465	Miska-Malát, rét, erdő, legelő, mély fekvésű, mocsár, nád	Mf, Mo, Nád
Kolked_480	Gerichát, szántó, legelő, erdő, nádas, mocsár, mély fekvésű terület, ártér	Mf, Mo, Át
Kolked_482	Marocka, mély fekvésű	Mf
Kolked_485	Öreg-Duna, Izsépi-Duna, holtág	Tó
Kolked_486	Alsó Gereczhát, mocsár, nád, ártér	Mo, Nád, Át
Kolked_53	Vájoghányó, mélyebb terület, vízállás, földkitermelés	Mf, Tó
Kolked_8	Ciheri-gödör, korábban vízállás	Tó
Lanycs_53	Nádas, vizenyős	Nád
Lanycs_8	Máj-kert, vizenyős	Mo
Lanycs_85	Vajer, mocsaras, völgy, dűlő	Mo
Majs_120	Nyárfa-erdő, erdő, mély fekvésű	Mf
Majs_73	Türkej, Török-dűlő, mocsár, szántó	Mo
Moh_114	Fölszabadulás útja, nádas	Nád
Moh_202	Sokac rév, egykori Duna-holtág eleje	Mf
Moh_242	Hosszi utca, Bajcsy-Zsilinszky utca, egykori holt Duna-ág	Mf
Moh_269	Gólya utca, mocsaras hely, régen Büdös-árok forrása	Mo
Moh_300	Tomori, Hosszi, Sokac utca, holt Duna-ág	Mf
Moh_31	Gyurgyóv, mélyen fekvő	Mf
Moh_340	Árok utca, egykori holt Duna-ág	Mf
Moh_698	Dolina, völgy, vizes hely volt, itató	Itató
Moh_731	Grabinica, mélyebb, vizenyős terület	Mf, Mo
Moh_737	Vizi-járás, Bég-patak, mély, vizenyős	Mf
Moh_739	Bég-patak-dűlő, mély fekvésű terület	Mf
Moh_740	Bég rétje, mély terület	Mf
Moh_759	Bódizs gödre, mély fekvésű, esős időben vízállás	Mf
Moh_772	Hajlok-part, Hajlott-part, magaspart alatt mélyebb terület	Mf, Át
Moh_788	Réti-legelő, ártér volt, mély fekvésű	Mf
Moh_812	Stájevics-gödre, régi vízfolyás, mély fekvésű	Mf
Moh_820	Zsidó-rét, Nyuszó, mély fekvésű, korábban ártér, ingovány	Mf, Át, Mo

Moh_840	Kurta-dűlő, Kurta-fődek, mélyen fekvő, vizenyős, lapos	Mf, Mo
Moh_841	Lajmíri nagy gödör, mély fekvésű, vizenyős, esős időben előntötte az Osztási utat, kilométereket kellett kerülni, régen tó	Mf, Mo
Moh_9	Bida, ártér	Át
Nagyny_28	Kerek-rét, vizenyős, nádas, rét	Mo, Nád
Nagyny_84	Vizslak, ma erdő, legelő, csatornák vezetik el a vizet	Mf

24. ábra. A majsai hordalékkúp keleti és déli előterében számos vizenyős terület (piros nyilakkal jelölve) látszik Andreas Kneidinger 1772-es térképén⁹³
(Szerk. Gyenizse Péter)

93 Charten von der ka[mmer]al Ortschaft Mays in der ... Baranyer Gespanschaft zur Herrschaft Bellye gehörig ... [S 11 - No. 830:43.] (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

25. ábra. Mocsaras, vizenyős, nedves talajú területek az ármentes teraszon
(Szerk. Gyeizse Péter)⁹⁴

1 = alacsony és magas ártér (a 16. században döntően mocsaras terület);

2 = ármentes terasz; 3 = belvizes, vízállásos, vizenyős területek;

4 = nedves rétek; A = nedves rétek a Második katonai felmérés lapjain;

B = belvizes, vizenyős területek az Első, az 1941-es és az 1951-es katonai felmérés lapjain;

C = belvizes, vizenyős területek a 2006 és 2017 közötti Google Earth műholdfelvételeken;

D = az előző három térkép összesítő ábrája

⁹⁴ A térképen látható mai útvonalhálózat forrása az Openstreetmap.org.

4. ÖSSZEGZÉS

A Mohácsi-sík vízrajza jelentősen megváltozott az elmúlt évszázadok során. A török hódoltság utáni században, az akkor még szabályozatlan Mohácsi-Duna széles meanderekkel kanyargott az alacsony ártéri mocsarak és a magas ártéri erők és legelők között. Az ármentes teraszt pedig még a természetes medrűkben folyó patakok szelték át. Ebben, a maihoz képest sokkal természetközelibb környezetben számos vízrajzi tényező befolyásolta az itt élő emberek mindennapi életét, gazdálkodását, de távolról érkezett utazók közlekedési lehetőségeit, vagy egy olyan nagy jelentőségű esemény lebonyolítását, mint amilyen a mohácsi csata volt.

Az elsősorban térképészeti és geoinformatikai módszerekkel készített elemzésünk első részében sikerült rekonstruálnunk a Duna folyam Mohács és Kisköszeg közötti ágának 1685-ös futásvonalát. Ez a mai, erősen szabályozott mederhez képest jóval hosszabb volt és minden bizonnyal keskenyebb. A mohácsi kikötőbe igyekvő középkori magyar és oszmán hajók nagyjából a szabályozások előtti mederben haladtak, de ennek kanyarulatai még nem voltak olyan mértékben kifejlődve, mint amit a 19. századi térképeken láthatunk. Az elemzés során sikerült azonosítanunk egy olyan mohácsi-szigeti holtmedret, ami az 1685-ös karlsruhei térképen még aktív hajózási útvonala volt. Megállapítottuk továbbá, hogy a Riha-tónak 1685-ben már lefűződött állapotú morotvának kellett lennie.

A kisebb vízfolyásokat tanulmányozva megállapítható, hogy azok a völgyből való kilépés után áthaladnak hordalékkúpjukon. Ezeken a dombsághoz közeli területeken nem adható meg egyetlen biztos meder, mert a hordalékkúpról más és más irányban folytak le az elmúlt évezredek során, kerülgetve saját lerakott hordalékukat. Ennek köszönhetően közöttük vízmegosztás lehetősége is fennállt, azaz pl. a Babarci-völgyből kifutó patak vize egyszer a Lánycsók-, máskor a Lajmér-, vagy éppen a Borza-pataokban folyt le a Duna árterére.

A patakok hordalékkúpjáról és a kisebb völgyecskékből különböző irányba lefolyó vizek elmocsarasították a Mohácsi-sík dombsághoz közeli területét a Bácsfa-pusztá és Buziglica közötti területen. Ezeken a részeken a vizenyős területek megnehezítik a közlekedést és kérdésessé teszik a nehéz fegyverzettel ellátott katonasággal vívott csatát.

Közlekedési szempontból megállapítható, hogy a legnagyobb akadályt a Duna és a Karasica jelentette, de nedves időben a Borza-patak középső szakasza is megnehezíthette az utazást. Közepes vagy gyenge akadályként jelent meg a Csele-, a Lánycsók- és a Lajméri-patak, továbbá a Borza alsó szakasza, valamint a Karasicába torkolló három patak.

A mohácsi csata helyszínét a magyar hadvezetés választotta ki. A jelentős nehézséggel rendelkező hadseregnek feltételezhetően nagy kiterjedésű és stabil talajú síkságra volt szüksége a csata megvívásához. Ennek a feltételnek nyilván sem a Duna alacsony, sem a magas ártere nem felel meg, de az ármentes teraszon is voltak nedvesebb részek. A térképekről és műholdfelvételekről kigyűjtöttük ezeket a területeket és megállapítottuk, hogy Mohács városától

délre az ármentes terasz keleti oldalán van kevesebb mocsaras, vizenyős, „mély talajú” terület. Az itt található nagyobb, patakok közötti összefüggő lapályok lehettek legalkalmasabbak a csata megvívására.

Köszönetnyilvánítás:

A szerzők köszönetüket fejezik ki a Dél-dunántúli Vízügyi Igazgatóságnak a kutatási célra rendelkezésünkre bocsátott geoinformatikai állományokért, továbbá a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatalnak (NKFIH) az SNN 125727. sz. pályázat („Az árvízveszély lehetséges ökológiai mérséklése Magyarország és Szlovénia dombságain”) keretében és a 2019. évi Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program II. 3. tématerülete („Innovációval a fenntartható életért és környezetért”) keretében nyújtott pénzügyi támogatásért.

A MOHÁCSI-TERASZ KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSHÁLÓZATÁNAK VIZSGÁLATA²

1. BEVEZETÉS, CÉLKITŰZÉS

A természeti környezet nagymértékben meghatározza egyes települések gazdasági és társadalmi viszonyait is.³ Ha a topográfiai fekvésből, vagy a forgalmi fekvésből származó előnyöket vagy hátrányokat kezdjük vizsgálni, akkor Cholnoky Jenő elnevezésével élve már helyi és helyzeti energiákról beszélünk. Ha egy település pl. ármentes térszínen fekszik, az a topográfiai fekvésnek egy ténye, de egyben pozitív helyi energia is, mert előnyös arra a településre nézve.⁴

A mohácsi ármentes teraszon tucatnyi települést alakítottak ki őseink, amelyek közül számos nem létezik ma már. Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy melyek lehettek azok a telepítő tényezők (vagy más néven helyi és helyzeti energiák), melyek a falvak helykiválasztására hatottak?

A Mohácsi-terasz nagyobbik, északi része jól érzékelhetően le van határolva mind keleti (éles ártérperem), mind nyugati irányból (Dunántúli-dombság medrek lejtői). A most tárgyalt ármentes teraszfelszín szélessége igen változó. Északon a Csele-pataknál kezd szétnyílni, majd nem sokkal délebbre, Mohácsnál már 7,5 km szélességet ér el. A Kölkedi- és Vizslaki-öblözet között fekvő Kölked magasságában mérhető a legnagyobb szélessége, ami kb. 10 km. Innen Dályokig ismét szűkül (2,6 km), majd ismét szélesedik, de itt már jellegét tekintve egybefolyik a Karasica völgyébe belesimuló Nyárád–Harkányi-sík ellaposodó térszínével. Sajnos részletes digitális domborzatmodell és települési szakirodalom csak az ármentes terasz magyarországi részéről áll rendelkezésünkre, ezért jelen tanulmányban részletesen ezzel a területtel foglalkozunk.

1 Gyenizse Péter, tanszékvezető egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék.

2 Kiegészített másodközlés. Gyenizse Péter: A Mohácsi-terasz középkori településhálózatának vizsgálata. In: *Földrajzi tanulmányok 2018*. Szerk. Fazekas István – Kiss Emőke – Lázár István. Debrecen, 2018. 305–308.

3 Elekes Tibor: *A földrajzi tényezők szerepe a településfejlődésben*. Bp.–Pécs, 2008.

4 Mendöl Tibor: *Általános településföldrajz*. Budapest, 1963.

A felszín alakulása a terasztól keletre fekvő alacsony és magas ártéren is jelentős volt az elmúlt 500 évben a Duna árvizeinek, mederváltozásainak hatására, de ezt az alacsony fekvésű területet most nem vizsgáljuk.

A Baranyai-dombságon emberi hatásra évszázadok óta felgyorsult mértékű a talajpusztulás, a lejtők aljában és a patakok síkságba benyúló üledékkúpjain üledékfelhalmozódás zajlott. Ez a folyamat a Mohácsi-terasz egészét nézve azonban nem okozott kardinális átalakulást,⁵ tehát a vizsgált táj domborzata minimális különbségektől eltekintve valószínűleg megegyezik az 500 évvel ezelőttivel, de vízrajza a patakok szabályozása miatt kissé már eltér attól.

A dombság és az ártér között fekvő terasz mikrodomborzatának negatív formái az egykori és ma is működő patakmedrek, vízfolyások árterei, kisebb tavacskák, illetve más vízállásos, belvizes, nedvességre hajlamos helyek. A pozitív formák pedig lehetnek egyedi kiemelkedések, vagy elnyúló hátak. Hasonló mikrodomborzati helyzet volt megfigyelhető a 19. század végéig a Dráva menti Ormánságban, ahol a felszín magassági szintjei szintén nagy hatással voltak a gazdálkodásra.⁶ Esetenként 1–2 méter magasságkülönbség teljesen más gazdálkodási formákat eredményezett. Az alföldi folyóink alacsony és magas árterének határán, illetve az ármentes magaslatok peremén is megfigyelhető az elmúlt évezredek településnyomainak sűrűsödése.

A Mohácsi-terasz keleti és nyugati peremén is jelen van a szegélyhatás jelensége. Az elmúlt korok embere igyekezett olyan helyre települni, ahol egyszerre gazdálkodhatott eltérő jellegű tájakon. Esetünkben ilyen a Baranyai-dombság és az ármentes sík találkozási nyugaton, valamint a Duna-ártér és a teraszfelszín találkozási keleten. Nagytáji léptéket használva, pl. az Északi-középhegység és az Alföld találkozásánál; ilyen helyeken alakult ki az ún. vásárvonal, ami lehetővé tette a különböző tájakról érkező áruk cseréjét. Jóval kisebb léptékben ez a hatás befolyásolta a patak völgyek szájában és a dombság peremén üllő falvak életét éppen úgy, mint a terasz és az ártér határán élő embercsoportokét. Korábbi vizsgálataink során már megállapítottuk, hogy a Dél-Dunántúl egy kissé nyugatabbra eső részén – a Zselic lealacsonyodó déli szélé és a Fekete-víz síkja találkozásánál – rendkívül sűrű településhálózat volt megfigyelhető a szegélyhatás miatt, a török hódoltság kora előtt.⁷

5 Gábris Gyula: A mohácsi csatamező. *Föld és Ég* 15 (1980) 249–252.

6 Gyenizse Péter – Lóczy Dénes: Impact of microtopography and drainage on land use and settlement development in the Hungarian Drava Plain. *Hrvatski Geografski Glasnik* 72 (2010) 1. 5–20.

7 Gyenizse Péter – Lovász György: A természeti környezettípusok hatása hazánk településsűrűségére. In: *Változó Föld, változó társadalom, változó ismeretszerzés*. Szerk. Pajtókné Tari Ilona – Tóth Antal. Eger, 2009. 181–188.

2. A TERMÉSZETI ADOTTSÁGOK HATÁSA A TELEPÜLÉSEK KIALAKULÁSÁRA ÉS A GAZDÁLKODÁSRA

A Mohácsi-terasz északi részén, a Mohács – Kölked – Majs – Lánycsók négy-szögben a terület két peremterülete között 7–10 kilométer széles ármentes terasz húzódik. A középkor embere nem rendelkezett gépjárművel, ezért a közlekedés lassabb volt. Jól meggondolták, hogy a lakóhelyüktől milyen távol alakítsák ki azokat a mezőgazdasági területeket, amelyek rendszeres munkát igényelnek, hiszen az el- és hazajutás időtartama az effektív munka idejét csökkentette. Az óriási határral rendelkező alföldi mezővárosokban ezért alakult ki a török kiűzése után a nyári szállások, majd tanyák rendszere. A korabeli közlekedési távolság/idő faktor figyelembe vételével logikus következtetésnek tűnik, hogy a vizsgált ármentes teraszon a maihoz képest több, de kisebb határral bíró falu létezett a középkorban. Ezek helyének kiválasztásához jól kellett ismerni a természeti adottságokat.

Fontos kiemelni, hogy jelen vizsgálatunkban nem magányos épületekkel (pl. tanyákkal), hanem a középkorban is tucatnyi lakóházat és melléképületet magába foglaló falvakkal foglalkozunk. A középkori emberek ugyan mai szemmel nézve egyszerűbb, szerényebb, mondhatni szegényesebb épületekben éltek, de ezek felépítése az akkori anyagi viszonyokhoz képest semmivel sem volt kisebb anyagi megterhelés és munkabefektetés, mint egy mai ház felépítése napjaink emberének. Ezért a középkori emberek (is) igyekeztek az adott terület legbiztonságosabb részére építeni falvaikat, legjobban alkalmazkodni a környezet kihívásaihoz.

A csupán néhány méter magasságkülönbségű síksági felszíneken a legmélyebb területek a mederrel rendelkező vízfolyások és tavak voltak. Az állandó vizeket a síkságon élő lakosság az állatok itatására használta, de halászott, pákászott benne, vadászott és gyűjtögetett a környékén. A kisebb felszíni horpadások időszakosan elöntött, vagy belvízveszélyes területek voltak a múltban is, de ez a tendencia ma is megfigyelhető gyors hóolvadás, vagy hosszantartó esős időszak után. A múltban ezeket az alacsony térszíneket jól ismerték az egész életüket ott leélő emberek, ezért ezekre a helyekre gabonát lehetőleg nem vetettek, lakóépületet ott nem létesítettek, hanem főként rétnek, legelőnek használták, esetleg a nedvességet jól tűrő fajokból álló erdőket engedtek rajta felnőni. Az ár- és belvíz által nem veszélyeztetett magasságban feküdtek a szántóföldek és maga a település.

A víznek azonban egy másik aspektusát is ki kell emelni. A középkori ember számára szintén igen fontos kérdés volt a folyamatos és megfelelő mennyiségű ivóvíz biztosítása. Ez a tény a maihoz képest sokkal jelentősebb állatállománnyal bíró falvakban azt jelentette, hogy lehetőleg egy nyáron is vizet adó pataknak, vagy bővizű forrásnak kellett lenni a településen, vagy attól nem nagy távolságra.

A síkságok területén különös jelentőséggel bírtak azok a természetes, vagy akár mesterséges kiemelkedések (pl. tellek, kunhalmok), amelyek nemcsak a letelepedést, hanem a távolabbi környék megfigyelését is lehetővé tették. Ilyen például a Mohácstól délnyugatra, a mohács-nagynyárádi út (ma földes út) mellett fekvő Látóhegy, vagy Látó-högy nevű kiemelkedés. „*Magasan fekvő kies hely;*

*nevét hagyományilag onnan vette, hogy róla messze lehet látni. ... Találni rajta és körülötte téglákat, amelyek oda mutatnak, hogy itt valaha épület és út volt.*⁸ A térképeken látszik, hogy a Látóhegy teteje csak 4–4,5 méterrel emelkedik a környező térszínnek fölé. A neve alapján azonos funkcióval bíró kiemelkedést találunk Kölkedtől nyugatra, az ártér peremén. A Figyelő nevű kiemelkedés közelében korai avar és gepida telep nyomait tárták fel.⁹ Egyértelműen hadászati jelentősége volt a szintén teraszperemi pozícióban lévő kölkedi Vár-hegynak (a római Altinum erőd) és a szintén római alapokon nyugvó, de később is kilátópontnak használt Törökdombnak.¹⁰

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a helyi és helyzeti energiák időben változhatnak. Egyrészt a természeti adottságok módosulása miatt, másrészt a társadalmi-gazdasági igények megváltozása, vagy az ember környezetalkító tevékenysége következtében. Az ármentes teraszon a települések kialakulására és fennmaradására elsősorban a vízrajzi viszonyok gyakoroltak hatást a vizsgált időszakban. Rácz Lajos kutatásai alapján tudjuk, hogy Közép-Európában a 4. és a 9. század közötti időre tehető a „népvándorlások korának lehűlése”, majd a 9. századtól a 14. század elejéig tartó periódus a „középkori éghajlati optimum” időszaka, amelyet a „kis jégkorszak” lehűlése követett egészen a 19. század végéig.¹¹ A csapadék eltérő mennyisége és időbeni eloszlása hatással volt a patakok vízhozamára, illetve a talajvíz (belvíz) szintjére is. Évszázados időskálán tekintve a települések ideális pozícióját, az minden bizonnyal időnként kicsit közelebb, máskor távolabb helyezkedett el a patakoktól.

3. ANYAG ÉS MÓDSZER

A Mohácsi-terasz török uralom előtti településeinek pontos megnevezése és helyének beazonosítása számos nehézségbe ütközik. A történészek óriási levéltári munkát végeztek a nevek felkutatása érdekében. A megtalált neveket a szomszéd-jaik és jó esetben a határleírások alapján próbálták elhelyezni a térben.

Más esetben a régészek a terepen talált leletekből meg tudták állapítani az egykori település korát, de a neve nem minden esetben derül ki.

Jelen vizsgálatunkban mi egy harmadik, földrajzi szemléletű utat választunk, ahol a korábban tárgyalt helyi és helyzeti energiák feltárásával igyekszünk megtalálni a Mohácsi-terasz központi részének azon területeit, ahova a természeti adottságokat figyelembe véve a középkori emberek számára csábítóbb lehetett falvakat létesíteni.

8 Pesti János (szerk.): *Baranya megye földrajzi nevei. II.*, Pécs, 1982. 486.

9 Pesti: *Baranya megye földrajzi nevei*, 542.

10 Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter: A mohácsi Törökdomb. *Történelmi Szemle* 60 (2018) 2. sz. 325–345.

11 Rácz Lajos: A Kárpát-medence éghajlattörténete a közép- és a kora-újkorban. In: *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet- és forrásgyűjtemény*. Szerk. Gyöngyössy Márton. Bp., 2006. 31–52.

A mikrodomborzati különbségek kimutatásához az 1:10000-es topográfiai térképből készült digitális domborzati modellt használtuk fel. A patakok csatornázások előtti medrének, árterének és a mélyen fekvő, vizenyős területeknek a beazonosításához a Google Earth műholdképeit használtuk. A középkori és korábbi településeket és településnyomokat főleg a Pesti János által szerkesztett Baranya megye földrajzi nevei II. kötetéből gyűjtöttük ki (1. táblázat). Természetesen ez a forrás nem adhatja meg az összes középkori települést, de bizonyos következtetésre lehetőséget ad. Az adatok együttes feldolgozásához QGIS szoftvert használtunk, mivel a geoinformatikai programok kiválóan alkalmasak a települések környezetének vizsgálatára is.¹²

4. EREDMÉNYEK. A MOHÁCSI-TERASZ TELEPÜLÉSEINEK CSOPORTOSÍTÁSA A LETELEPEDÉSRE HASZNÁLHATÓ TÉRSZÍNEK ALAPJÁN

Ezen térbeli adatok és a korábban ismertetett telepítő tényezők (helyi és helyzeti energiák) együttes kiértékelésével három csoportba osztottuk a Mohácsi-sík településeit (1. ábra szaggatott vonalai).

Az első csoportba soroltuk a Mohácsi-terasz keleti szegélyén, az ártér fölé magasodó peremen ülő egykori településeket.

Az ismert pozíciójú középkori falvak közül ide sorolható Csele, Mohács, Kölked, Ujfalú(?), Dályok, Izsép, de ezen fekszenek Mohácstól délre a középkori templomromok is. Az ezt megelőző időszakban is felismerték az ártérperem jelentőségét, amit a római Altinum erőd, a Törökdomb római burgusa, valamint a Figyelő nevű kiemelkedés avar és gepida telepe igazol.

Telepítő tényezők:

1. helyi energiák: ár- és belvízmentes felszín, jó kilátás,
2. helyzeti energiák: változatos területhasználat (szegélyhatás), ivóvíz közelsége.

Második csoport. Az ármentes teraszt nyugatról határoló dombsági jellegű felszín és a terasz sík találkozási pontja hasonló, bár szélesebb szegély mentén segítette elő a falvak megletelepedését. Ide soroltuk a síkságra néző domboldalak lejtőin, a dombság völgyeinek szájában, valamint a patakok hordalékkúpjain kialakult falvakat. Az említett szegélyterület és a síkság középső része között több helyen megfigyelhető egy változó szélességű vizenyős terület, ami jól észrevehetően elhatárolja ezeket a településeket a terasz központi részén fekvő falvaktól, esős időben megnehezítve a közlekedést nemcsak a terasz belseje felé, de több helyen a dombság szélével párhuzamosan is.

¹² Nagyvárad László – Pirkhoffer Ervin: A modern geográfia kihívása: a térinformatika önkormányzati alkalmazásának új lehetőségei Kozármisleny példáján. *Földrajzi Értesítő* 62 (2008) 3–4. 299–311. Szabó Gergely – Szabó Szilárd: Városi felszínmodell generálása távérzékelés alapú adatgyűjtéssel. In: *Az elmélet és a gyakorlat találkozása a térinformatikában IV.* Szerk. Lóki József. Debrecen, 2013. 373–378.

Ide sorolható az ismert pozíciójú falvak közül: Lánycsók, Nagynyárád, Majs, valamint az utóbbi előterében fekvő Merse és egy ismeretlen nevű (talán Földvár?) falunyom. A nem pontosan ismert helyzetű falvak közül itt állhatott Gét, vagy Géta monostora. A határvonal közelében feküdt, ezért lazább kapcsolata lehetett a síksággal még Jenőnek, Bácsfának, Ormánynak és a nem pontosan ismert helyzetű Monyoródnak és Obonyfalunak is.

Telepítő tényezők:

- helyi energiák: megfelelő helykiválasztás esetén ár- és belvízmentes felszín, védelem az erős szélről (dombok),
- helyzeti energiák: változatos területhasználat (szegélyhatás), ivóvíz közelsége (közeli patak, vagy forrás esetén).

1. táblázat. Az ármentes terasz egykori és mai településnyomai, illetve azok rövid leírása
(Szerk. Gyenizse Péter)

? = a településnév bizonytalan; ??? = a település földrajzi helye bizonytalan; félkövér betűtípus = ma létező települések; dőltbetűs településnév és szám = a Pesti János által szerkesztett *Baranya megye földrajzi nevei II.*¹³ című kötetben szereplő hivatkozási számok¹⁴

Név, hivatkozási szám:	Rövid leírás:
Kölked	Török uralom alatt is folyamatosan lakott maradt
<i>Kölked 158.</i> : Vár-hegy, Várdomb	Altinum római erőd maradványai
<i>Kölked 258.</i> : Figyelő (avar, gepida telep)	Késő avar és gepida épületek, kemencék, gabonavermek
Lánycsók	Török hódoltság alatt elnéptelenedett
<i>Lánycsók 27.</i> : Gata ???	Török uralom alatt elnéptelenedett
<i>Lánycsók 100.</i> : Bácsfa	Török alatt elnéptelenedett
<i>Lánycsók 78.</i> : Monyoród ???	
Majs	Török uralom alatt elnéptelenedett
<i>Majs 67., 147.</i> : Ormány	Török korban is volt lakossága
<i>Majs 103.</i> : Obonyfalu ???	Falunyom
<i>Majs 142.</i> : Merse	
<i>Majs 175.</i> : Gét(a) monostora ???	Árpád-kori falu, egyházi hely
Falunyom (Földvár ?) ¹⁴	Elpusztult falu nyoma
Mohács	Török uralom alatt is lakott volt
<i>Mohács 25., 26.</i> : Csele	Török alatt elnéptelenedett, templom maradványa, sírok

13 Pesti: *Baranya megye földrajzi nevei. II.*

14 Papp László áttekintő térképe. Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, Majs, 1159-83. Kutatócsoportunk újabb vizsgálatai szerint ez a településnyom legnagyobb valószínűséggel az egykori Nagymajssával azonosítható. Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Polgár Balázs: Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői – a mohácsi csata centrumtértségének lokalizálása. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 2. sz. 209–246.

Mohács 672.: Jenő	Házhelyek, csontvázak, cserepek
Mohács 777.: Körtvélyes	Török időkben pusztult el, kövek?
Mohács 829.: Lajmér	Török időkben pusztult el, templom alapok, sírok
Mohács 764.: Látóhegy	Kilátóhely, épület és út maradványa
Mohács 768.: Templomromok	Árpád-kori és Anjou-kori templom, temető
Nagynyárád	Török uralom végére elnéptelenedett
Nagynyárád 28.: Kerekegyháza ???	
Nagynyárád 83.: falunyom (Ujfalú ?)	falunyom
Nagynyárád 85.: Törökdomb	római burgus
Nagynyárád 88.: Borza-major (Földvár ?)	mohácsi csatában pusztult el
Sátorhely (Földvár ?) (Nagynyárád 70.) ¹⁵	A mohácsi csata idején pusztult el
Udvar ???	Török korban és utána pusztta

A harmadik csoportba a teraszfelszín kiszélesedő részén, a Mohács – Kölked – Majs – Lánycsók négyszögben, az előbb ismertetett két csoport között elhelyezkedő egykori és mai településeket soroltuk. Ezek esetében nem érvényesülnek azok a szegélyhatások, amelyek a keleti, illetve a nyugati oldalon ismertetésre kerültek. Az itt fekvő, megtelepedésre alkalmas magaslatok a szegélyeken fekvő falvaktól már többnyire olyan távolságra helyezkednek el, hogy a középkorban indokolttá tették egy újabb falu kialakulását.¹⁵

Ezen falvak telepítő tényezői szegényesebbek, de egyértelműbbek:

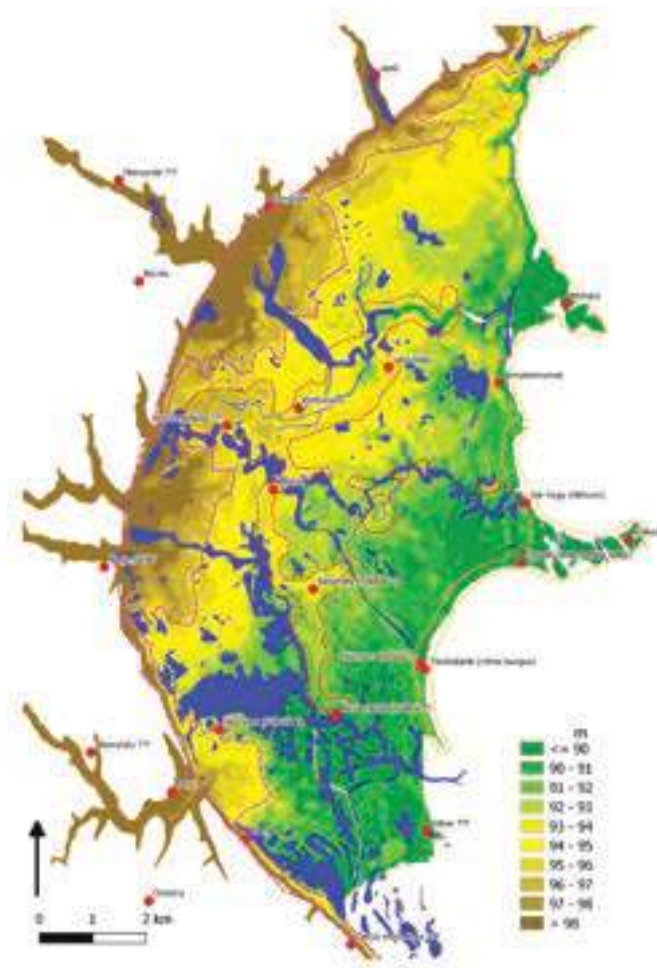
- helyi energia: ár- és belvízmentes felszín,
- helyzeti energia: ivóvíz közelsége (közeleli patak).

Az első két esetben a terasz szélén meredekebb és rövid domboldalak találhatóak, melyek jól érzékelhetően elválasztják egymástól a vizes és száraz térségeket. A terasz központi részére ez nem jellemző, de pontosan ezért értékelődtek fel a múltban azok a helyek, ahol a patakotól nem voltak pár száz méternél messzebb a megtelepedésre alkalmas magasabb térszínek. Ezeken a részekben ugyanis rövid idő is elég a vízhez való lejutásra akár az embereknek, akár az állatoknak. Szegélyterületektől távolabbi, ár- és belvízmentes térszínek tehát voltak több helyen is a teraszon, de ezek között ritkábbak voltak az olyanok, ahol a patak pár száz méteres környezetében volt egy 3–4 méternyi „hirtelen” kiemelkedés.

A fentebbi feltételeknek eleget tevő kiemelkedéseket az 1. ábrán is körbehatároltuk. Két nagyobb vonulatuk közül az északabbi a Bég-patak alsó folyásától egy ma már száraz, de régebben valószínűleg aktív patakág mentén halad a Lajméri-vízfolyás felső szakaszáig. Ezen a vonulaton foglal helyet a Látóhegy, a középkori Körtvélyes és valószínűleg a nem ismert pozíciójú Kerekegyháza. A Lajmér-pataktól indul dél felé az a hát, amin a középkori Lajmér és a török után létesült Sátorhely és Borza major fekszik. Az utóbbiakat egyes kutatók a

¹⁵ Újabb vizsgálataink eredményeképpen kutatócsapatunk is ide lokalizálta az egykori Földvár falut. Pap et al.: *Sátorhely vagy Majs?*

középkori Földvárral azonosítják.¹⁶ Kisebb megtelepedésre alkalmas foltok vannak még a Lajmér-patak alsó folyása mentén is, de azok falvak számára valószínűleg nem elég nagy kiterjedésűek.

1. ábra. A Mohácsi-terasz különböző telepítő tényezőjű településcsoportjai
(Szerk. Gyenizse Péter)

Lila szaggatott vonal = dombságperemi és hordalékkúpon fekvő települések;

Piros szaggatott vonal = központi hátaik települései;

Sárga szaggatott vonal = ártérperemi települések;

Kék szaggatott vonal = feltételezett, régebben működő patakágak;

Kék terület = ár- és belvízveszélyes területek a műholdfelvételek és térképek alapján

¹⁶ Uo.

5. KÖVETKEZTETÉSEK

Megállapíthatjuk tehát, hogy a megtelepedésre alkalmas vonulat északi részén, a Látóhegytől Lajmérig számos középkori településnek ismerjük a körülbelüli elhelyezkedését. Ezek egymástól 1,5–2 km-re, míg a környező szegélyeken lévő falvaktól 2–4 km-re feküdtek. A 1,5 km-es távolság egyébként Majs és az előterében fekvő falvak között is jellemző távolság. Ezek is egy természetföldrajzi egységen fekszenek, mint a teraszközepi háta falvai. Ha feltételezzük, hogy ez a 1,5–2 km távolság átlagosnak volt mondható a hátságon, akkor ez valószínűsíti, hogy a Sátorhelyi-háton bárhol lehetett középkori falu. Újabb vizsgálataink ide lokalizálják az egykori Földvárt is.¹⁷

¹⁷ Uo.

A MOHÁCSI-SÍK ÉS KÖRNYÉKE FELSZÍNBORÍTÁSÁNAK ÉS TERÜLETHASZNÁLATÁNAK VÁLTOZÁSA A 16–20. SZÁZAD KÖZÖTT

BEVEZETÉS, CÉLKITŰZÉS

A társadalom és a természet kölcsönhatása állandó változásban tartja a száraz-földek felszínborítását és területhasználatát. A kettő fogalom némileg eltér egymástól. A felszínborítás az, amit térképekről vagy műholdképekről nagyobb biztonsággal meg lehet állapítani. Felszínborítás lehet pl. erdő, de az erdőt az ott élő emberek sokféleképpen használhatják, tehát más és más lehet a területhasználati formája. Az erdő lehet pl. a hagyományos erdőgazdálkodás színtere, de lehet egyszerű papírgyári faültetvény is. Régen az erdő volt az állatok legelőhelye, a gyűjtögetés színtere, de lehetett fő funkcióját tekintve akár vadaspark is.

A jelen tanulmányban szakirodalmak alapján bemutatjuk a Mohácsi-sík és környéke területhasználatában lezajló változásokat, valamint térképek segítségével elemezzük a felszínborítás változását. Az utóbbihoz az Első, Második és Harmadik katonai felmérés, valamint az 1941-es katonai felmérés lapjait használtuk fel. Ezek azok a felmérések, amelyek a teljes Mohácsi-sík területéről tartalmaznak információkat, ugyanis az 1950–1952-es és későbbi térképekről a horvátországi részek már hiányoznak.

Célunk továbbá egy olyan geoinformatikai alapú modell létrehozása is, amely a török hódoltság korára jellemző felszínborításról is információkat ad.

1 Gyenizse Péter, tanszékvezető egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék. Morva Tamás, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola. A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programjának „*Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet*” című, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Pécsi Tudományegyetem együttműködésében megvalósuló projektje keretében készült.

A MOHÁCSI-SÍK VEGETÁCIÓS SZINTJEI, AZOK TERMÉSZETES NÖVÉNYZETE ÉS TERÜLETHASZNÁLATI FORMÁI

Egy ember nélküli képzeletbeli tájat a természetföldrajzi adottságoknak megfelelő növényzet és állatvilág népesítené be. Persze a Földön ehhez hasonló helyzet már csak a legeldugottabb részeken található, amelyek közé Mohács és környéke nem tartozik bele. A társadalom ipari és mezőgazdasági tevékenysége, termelése közben lényeges hatást gyakorolt a természetes élővilágra, ami Mohács térségében a folyamszabályozások, lecsapolási munkálatok, erdőirtások folytán oly hatalmas méretű volt, hogy napjainkban már egy talpalatnyi területet sem találunk, melynek növényzete vagy állatvilága nem a társadalmi tevékenység függvénye vagy annak következménye, eredménye lenne. Ezért roppant nehéz rekonstruálni a terület ősi, természetes élővilágának képét (1. ábra). Területünkön egyedül természetes (természetközeli) vegetációnak és állatvilágnak a vízfolyásokban és azok partjain, az ártér alacsonyabb fekvésű részein található élővilágot tarthatjuk (hínárosok, nádasok), melyek ma már a legtöbb helyen a Duna-Dráva Nemzeti Park védettsége alatt állnak.

A Mohácsi-sík és környéke a Pannóniai flóratartományba tartozik. Ezen belül a síksági részek az Alföldi (Eupannonicum) flóravidék Dél-Alföld és Dráva-sík (Titelicum) flórajárásába, a környező dombsági részek pedig a Dél-Dunántúl (Praeillyricum) flóravidék Mecsek és Villányi-hegység (Sopianicum) flórajárásába tartoznak.²

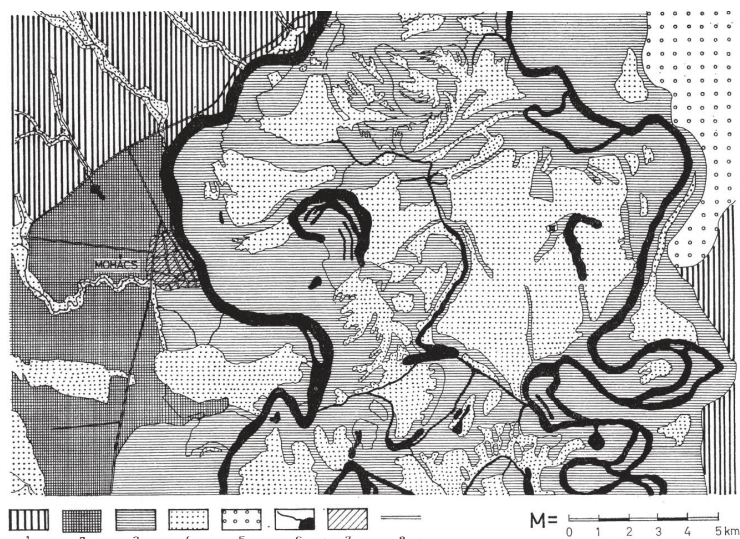
A természetes vegetáció szintjei jól elkülöníthetők a magasság és víztávolság függvényében. Az elmúlt évszázadokban ezeket az adottságokat jól ismerte az itt élő népesség, és fel is használta azokat mindennapi élete során.

A Mohácsi-síkon található legalacsonyabban fekvő vegetációtípus a feltöltődőfélben lévő vizes területekhez, morotvákhoz, tavacskákhoz köthető lápi vegetáció. Itt a nyíltabb vízfelületeket hínárosok uralkodják. A sekélyebb állóvizekre viszont már nádasok és zsombékos-magassásosok jellemzőek, de a víztől távolodva szintén különböző sások által uralt nedves láprétekkel találkozunk. A magasság növekedésével a kiszáradó láprétek vezetnek át a bokorfűzlápok és égerlápok szintjére, ahol a lombkoronaszintet bokros rekettýefűz, illetve enyves éger és alföldi kőris alkotja.³

A folyóvizekben, így a Dunában nem jellemző a láposodás, az elhalt növényzet felhalmozódása. A nyugodtabb öblökben itt is megtalálható a hínár, illetve a sekélyebb partközeli vízben a nád, a káka és a gyékény. A meder kiszáradó részein, lapos partjain, zátonyain rövid életű fövényvegetáció alakulhat ki, melynek jellegzetes növényei a tömegesen megjelenő fűzek, amelyet régen legeltetésre is használtak: ez volt az ún. „malát”.

2 Borhidi Attila: *Magyarország növénytakrsulásai*. Bp., 2003.

3 Lehmann Antal: Mohács és környékének természetes élővilága. In: *Mohács földrajza*. Szerk. Erdősi Ferenc. Mohács, 1974. 66–79.

Mohács és környéke ősi növénytakarójának rekonstruált képe egy 1838-ban készült térképre vetítve

1 — cseres-tölgyesek; 2 — löszpusztaerdők; 3 — ártéri ligeterdők; 4 — ártéri mocsarak; 5 — löszpuszták; 6 — folyó- és állóvizek; 7 — Mohács város mai belterülete; 8 — mai fontosabb útvonalak

1. ábra. A Mohácsi-sík és a Mohácsi-sziget északi felének rekonstruált természetes vegetációja egy 1838-as térképre vetítve⁴

- 1 = cseres-tölgyesek, 2 = löszpusztaerdők, 3 = ártéri ligeterdők,
4 = ártéri mocsarak, 5 = löszpuszták, 6 = folyó- és állóvizek,
7 = Mohács belterülete, 8 = fontosabb útvonalak

Ma, a nagygépes mezőgazdaság és erdőgazdálkodás korában ezeket a területeket gazdasági szempontból értéktelennek tekintik, azonban a szabályozások és lecsapolások előtt ez nem így volt. A nádhoz való jog, a nádlás csaknem olyan fontos volt, mint az erdőhöz való jog, a faizás. A nádhasználatot a települések szabályozták. A jobbágyok nádkévében is adóztak a földesuraknak. A nádat elsősorban tetőfedésre, nádfalak, vejszék készítésére használták fel. A gyékény felhasználhatósága szélesebb körű volt a nádénál. A gyékény vágásának jogát – bizonyos, jó gyékényt termő helyeken – pénzért adta el az uraság vagy a falu. Gyékényt használtak a rekeszek, vejszék, a sás- és a nádkévék összekötésére, gabonakévé kötésére és tetőfedésre is. Belőle készültek a haltartó kosarak, szatyrok, a méhkasok és szövedékek, melyeket például földre terítettek szőnyegként a fekhelyek alá.⁵

Az előbbieknél kissé magasabban, már csak időszakosan vízjárta alacsony ártéri területeken húzódik végig a fűz-nyár ligeterdők sávja, melynek többféle társulása váltogatja egymást a terep szinte centiméternyi, deciméternyi különbségekkel eltérő magassági viszonyai szerint. A fűz-nyár ligeterdőknek két, botanikailag is jól elkülönülő típusa alakult ki: a mélyfekvésű területek bokor-

⁴ Uo.

⁵ Andrásfalvy Bertalan: *A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt*. Bp., 1973. (Vízügyi Történeti Füzetek 6.).

füzese és a nála valamivel magasabban elhelyezkedő füzeserdők formájában.⁶ Sajnos napjainkban a természetközeli füzes erdők élőhelyeit nemes nyáras vagy hazai nyáras ültetvények foglalják el egyre nagyobb mértékben.⁷

A magas ártér területén már a keményfaligetek csoportjába tartozó szil-kőris-tölgy ligeterdőket találjuk meg. Tehát az alacsony és magas ártér szintje nemcsak morfológiailag, hanem botanikailag is igen jól elkülöníthető.⁸ Azonban mára ez jelentősen megváltozott, a keményfaligetek helyén ma már gyakran nemes nyáras vagy fekete diós állományok díszlenek. A fekete diósok fajkészlete még emlékeztet a keményfaligetekére, de azoknál fajokban szegényebb.⁹

A jelenlegi helyzethez képest némileg más lehetett a magas ártéri erdők ösztétele a középkorban és a kora újkorban. Az Első katonai felmérés dokumentációjában ugyanis bükkerdőkre vonatkozó feljegyzések is szerepelnek többek között Baja, Mohács és Szeremle térségében. Ezek a régi adatok nemcsak a bükk egykori őshonosságát vetik fel területünkön, hanem egyben feltételezik a gyertyán hajdani gyakoribb előfordulását is. Ugyanis – a montán régiótól eltekintve – ahol a bükk őshonos, mellette szinte mindenütt megtalálható a gyertyán is.¹⁰ Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a kis jégkorszak hűvösebb klímája is segítette a bükkösök akkori elterjedését, majd későbbi visszaszorulását a vizsgált területen.¹¹

A nyárasokat az ott élők „topolovács”-nak hívták (topoly horvátul nyárfa). Egy szil-kőris-tölgyerdőnek a neve „jaszenik”-erdő volt a szigeten (a kőrisfa horvátul jaszenik). A keményfaerdők sokkal nagyobb értéket jelentettek, és vagy a földesúr vagy a faluközösség szigorú védelme alatt álltak. Itt termett meg az épületek és malmok, palánkkerítések és halfogó rekeszek tölgyfája, a bútorok, koporsók készítéséhez szükséges szilfa, és az erdők értékes termése, a sertések hizlalására való makk. A puhafaerdőkben a sövényfonáshoz szükséges vesszők, a csónakok vájására alkalmas fák és a tüzelő nagyobb része termett. Mindkét erdőben bizonyos időben legeltették a szarvasjószágot és a lovakat is. Az erdők használatának jogát és módját az urbáriumok és a szokásjog szigorúan szabályozta. Tüzelésre a lakosok csak kiszáradt keményfát vághattak ki. Már a középkorban voltak olyan erdei, mesterséges irtások, amelyeken édes szénafüvek teremtek, ellentétben a mélyebb fekvésű fátlan, savanyúfüves, vizes területekkel. A 18–19. századi összeírások gyakran utalnak arra, hogy az árterek szénája sáros, kisebb értékű, a hozzá nem szokott jószág nem is fogyasztja. Ennek ellené-

6 Lehmann: *Mohács és környékének*.

7 Lájér Konrád: A Béda-Karapancsa Tájegység növényzetéről. In: *Élet a Duna-ártéren – természetvédelemről sokszemközt*. Szerk. Somogyvári Orsolya. Pécs–Baja, 2003.

8 Lehmann: *Mohács és környékének*.

9 Lájér: *A Béda-Karapancsa*.

10 Kevey Balázs – Tóth Imre: A béda-karapancsai Duna-ártér gyertyános-tölgyesei (Querco robori – Carpinetum). In: *A Béda-Karapancsa Tájvédelmi Körzet élővilága*. Szerk. Uherkovich Ákos. Pécs, 1992. (Dunántúli dolgozatok (A). Természettudományi sorozat 6.) 27–40.

11 Bodri Louise – Dövényi Péter – Horváth Ferenc: Két évezred éghajlatváltozásai Magyarországon fűrólyuk-hőmérsékletek alapján. In: *Környezettörténet. Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében*. Szerk. Kázmér Miklós. Bp., 2009. 421–436.; Rácz Lajos: *Környezeti változások a kora újkori Magyarországon – környezettörténeti vázlat*. In: uo. 157–165.

re azt tapasztaljuk, hogy az árterek hatalmas szénatermése az itt élő lakosok egyik legfontosabb áruja, kiviteli cikke volt. Bizonyos sásfélék, a vízi harmatkása, a komócsin, a zsenge nád, nádhajtás még a 20. század első felében is használatos volt takarmánynak.¹² A nyárasokban élő hamvas szeder fontos téli legelőtakarmány volt, mivel télen is vannak zöld, áttelelő levelei. A szárazabb helyeken virágzó selyemkóró szőrös, gyapotszerű termését párnatöltésre használták. Ezek az erdők biztosították az épület-, szerszám- és tűzifát, de a sertéstartáshoz a makkot, étkezéshez a vadalmát, vadkörtét, bőrcserzéshez a gubacsot is. A vadgyümölcsnek valaha igen nagy jelentősége volt a vidéken. A vad fákat beoltották, „nemesítették” és így idővel az ártéri legelőerdők félig gyümölcsös erdőkkel váltak. Sőt később már ártéri gyümölcsössé is alakultak.¹³

A 2. ábrán bemutatjuk a jelenlegi ártér mikrodomborzathoz kötött elméleti növénytakarosi szintjeit. Napjainkban azonban ez már nagyon kevésbé érvényesül az ember környezetátalakító hatása miatt. A 16–18. századi mikrodomborzat a jelenleg látottakhoz képest más volt, hiszen a Dunát azóta szabályozták. Kölkedről keletre azóta két átvágás is megváltoztatta a mikrodomborzat és a vegetációs szintek formáját.

2. ábra. A Duna alacsony és magas ártéri területének vegetációs magassági zónái Mohács és az országhatár között (Szerk. Gyenizse Péter)

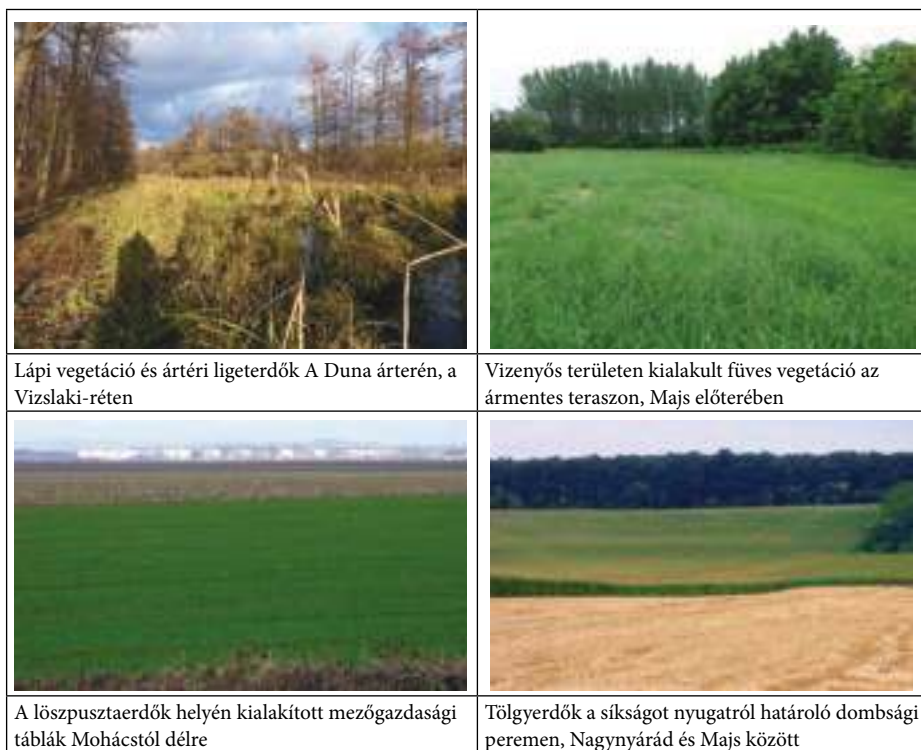
sötétkék = vízzel borított terület; világoskék = lápos területek magassági zónája;
zöld = fűz-nyár ligeterdők magassági zónája (alacsony ártér);
sárga = szil-kóris-tölgy ligeterdők magassági zónája (magas ártér);
fekete pontsor = a Duna korábbi folyásiránya

¹² Andrásfalvy: *A Sárköz és a környező.*

¹³ Lehmann: *Mohács és környékének.*

Az ármentes teraszt eredetileg löszpusztaerdők boríthatták, de a mezőgazdasági művelés miatt ezek kerültek először kiirtásra, így róluk írott feljegyzés alig maradt fenn. A terület alacsony erdősültségi aránya megfelel az Alföldön jellemző értéknek.¹⁴ Az ármentes teraszra kifutó patakok folyása meglassul, medrük kiszélesedik és korábban bennük lápi vegetáció is kialakulhatott, de a kanalizálás óta már kevés nyoma van, bár itt-ott még feltűnik egy-egy belvizes terület.

A Mohácsi-síkot nyugatról keretező dombság jellegzetes társulásai a cseres-tölgyesek és a lösztölgyesek, melyek kisebb-nagyobb foltokban ma is megfigyelhetők, például Majs környékén. A dombhátak közötti völgyekben pedig a – maradványaiban ma is fellelhető – különféle rétek helyezkedtek el.¹⁵ Ezek az erdők a fakitermelésen túl különböző erdei haszonvételek miatt is fontosak voltak, úgymint gyantatermelés, a cserzőanyagok előállítása, erdei gyümölcsészet, gombák, gyógynövények gyűjtése, de itt is jelen volt az erdei legeltetés, makkoltatás, méhészet és az élmezsgye szempontjából nagyon fontos vadászat is.

3. ábra. A Mohácsi-sík néhány vegetációtípusa napjainkban
(Szerk. Gyenizse Péter)

14 Bíró Marianna – Molnár Zsolt: Az Alföld erdei a folyószabályozások és az alföldfásítás előtti évszázadban. In: *Környezettörténet. Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében*. Szerk. Kázmér Miklós. Bp., 2009. 167–206.

15 Lehmann: *Mohács és környékének*.

MOHÁCS ÉS KÖRNYÉKE 16–20. SZÁZADI TÖRTÉNETÉNEK, GAZDASÁGÁNAK ÉS TERÜLETHASZNÁLATÁNAK ÁTTEKINTÉSE

Mohács történelme és gazdaságának átalakulása speciális indikátorként jelzi számunkra a tágabb környékén zajló gazdasági és területhasználati változásokat is. Ezeket a változásokat részben a vonatkozó szakirodalom feldolgozásával, részben térképek elemzésével mutatjuk be a 16. század elejétől 1941-ig. A georeferált katonai térképekről geoinformatikai szoftverek segítségével vektorizáltuk a felszínborítási formákat, majd ezek statisztikai kiértékelésével pontos arányokat határoztunk meg. A vizsgálat célterülete az ármentes terasz és környéke, ahol a környék fogalmába beletartozik a Dunától nyugatra eső ártér (a Duna főágának 1858–1859-es futását alapul véve), valamint a terasztól négy kilométer távolságig a dombsági terület egy része is.

A mezőváros az 1520-as években a pécsi püspök birtoka volt. Népességét 1000 és 4000 fő közé tehetjük különböző források alapján. Ez jelentős szám, ha azt tekintjük, hogy általában a falvak népessége nem emelkedett akkoriban 50 fő fölé. A változatos természeti környezete jó helyi energiákat, továbbá az észak-déli országút, a Duna és a Bács-Baranya közötti összekötő szerepe jelentős helyzeti energiákat biztosított a településfejlődéshez. A Duna átkelőhelyén kialakult piac- és vásárközpontban az 1441–1490 közötti időszakban 12 iparágat számláltak össze, és a lakosság 31%-a iparúzó volt.¹⁶

Az 1526-os csata idején a lakosság Mohácsról és a környező településekről elmenekült, feltehetően igen nagy számban a Mohácsi-szigeten vészelték át az oszmán hadjáratot.

Mohács hamar újra benépesült, mivel az Eszék-Buda közötti főút (strada regalis) egyik legnagyobb városa volt. A város 1541-től oszmán őrseget kapott és palánkját újjáépítették, 1543-ban szandzsákközpont lett. Később számos alkalommal táborozott itt az oszmán sereg, többek között az 1566-os hadjárat idején is itt várta be a magyarországi csapatok csatlakozását. Hajóhada is itt kötött ki. Amíg tehát a török előrenyomulás tartott, Mohács és a mellette lévő kikötőhely stratégiai fontosságot kölcsönzött a városnak.¹⁷

Mohács lakossága Csele, Lajmér, Jenő, Lak, Gercsen, Vajas, Földvár, valamint Zebegényföld (a mai Szebény) pusztává vált faluhelyeit saját művelése alá vonta. Azonban az 1547-es és 1556-os feljegyzések szerint a pusztákon termelt gabona mennyisége minimális mértékű volt, Mohács város és pusztái a lakosság számára a létfenntartásra sem elegendő gabonát termeltek. 1580 után a pusztákon a szántóföldi művelés helyett inkább állattartással és méhészkedéssel foglalkoztak, de a szőlőtermesztés és borkészítés sem szűnt meg.¹⁸ A gazdaság és a területhasználat átalakulása itt is megfelel a hódoltsági településeken máshol is

16 Szita László: Mohács gazdasági és társadalmi fejlődése a XVIII. század első felében. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*, 1976. Szerk. Szita László. Pécs, 1976. 49–87.; Vass Előd: *Mohács város hódoltságkori történetének török forrásai*. In: uo. 15–48.

17 Vass: *Mohács város*.

18 Uo.

tapasztaltaknak, azaz a szántóföldi művelés visszaszorulása és az állattenyésztés fellendülése volt jellemző. Ez a gazdasági átalakulás, valamint a falvak pusztásodása minden bizonnyal a területhasználatra is kihatással volt. Joggal feltételezhetjük, hogy a török uralom második felében a területen fokozatosan visszaszorultak a szántók, ezzel szemben egyre nagyobb részarányt képviseltek a rétek, legelők és erdők. Ez megfelel a török hódoltság alatt álló országterületen megfigyelhető általános tendenciának.¹⁹

Az 1687-es második mohácsi (vagy nagyharsányi) csata után véglegesen felszabadult a terület a török uralom alól.

A Mohácsi-sík területe a 17. század végétől két óriásbirtok között oszlott meg. Az északi részét a Pécsi Püspökség tulajdonolta, amelynek Moháccsal kötött 1703., 1711., 1726. és 1747. évi szerződésai azt mutatták, hogy a püspöki uradalom legjelentősebb birtoka a város volt.²⁰ A török alóli felszabadulás után jött létre a vizsgált terület déli részét is magába foglaló bellyei uradalom, ami egészen az első világháborúig nemzetközileg is elismert mintagazdaságnak számított. A feljegyzések szerint az uradalom területének felét, mely 83–88 m tengerszint feletti magasságban feküdt, a Duna és a Dráva rendszeresen elárasztotta. Az óriási költségen ebben a korszakban létrehozott védőgátrendszer és csatornahálózat csupán 28%-nyi terület védelmét biztosította. Területének csupán 22 %-a volt természetéből adódóan olyan magas fekvésű, hogy biztosítva volt a rendszeres áradások ellen. A 19. század végén 33 település tartozott hozzá, melyeknek összlakossága meghaladta a 42000 főt, kiterjedése mintegy 110000 katasztrális holdra rúgott. Hazánk negyedik legnagyobb uradalmának számított ekkor. A Mohácsi-sík délebbi települései, tehát Nagynyárád, Sátorhely, Majs, Udvar, Dályok, Izsép, Hercegmárok, Darázs és Baranyakisfalud hozzá tartoztak. Területének legnagyobb része erdőség volt, melynek összes kiterjedése több mint 33000 katasztrális hold volt, a szántók, legelők, rétek területe pedig összesen kb. 43500 katasztrális holdat tett ki a 19. század végén. Feltűnően nagy terület esett a tavakra, folyókra, valamint az ezekhez szorosan kapcsolódó nádasokra is.²¹

Mohács mezőváros a 18. század első felében a kedvező természeti körülményei ellenére lassan fejlődött. Energiájának jelentős részét lekötötte a püspöki uradalommal szemben folyó küzdelem. Szita László szerint Mohács lélekszámát 1713–1720 körül minimum 400 főre, míg a harmincas években átlagosan 800, a negyvenes években 1200 főre becsülhetjük. A török uralom előtti időkben a kevés szerben kívül csupán magyarok éltek ezen a területen, azonban főként a

19 Szabó Péter: Erdők a kora újkorban: történelem, régészet, ökológia. In: *Környezettörténet. Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében*. Szerk. Kázmér Miklós. Bp., 2009. 137–156.

20 Szita: *Mohács gazdasági*.

21 Országos Magyar Gazdasági Egyesület: *Albrecht főherceg Ő Fensége bellyei uradalmának leírása*. Bécs, 1883.; Zóka Péter: A bellyei uradalom a 19. század végén. Németh Lipót uradalmi ügyész iratanyagára való kitekintéssel. In: *Uradalmak térben és időben*. Szerk. Borsy Judit Borbála. Pécs, 2013. (Baranyai történelmi Közlemények 5., A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára Évkönyve 2013.) 337–361.

16–17. századi elnéptelenedés miatt maguk a törökök telepítettek ide Boszniából szerbeket, Macedóniából sokácokat.²² A 18. század első felében az ipari népesség növekedésének lassú üteme azt mutatja, hogy a mezőváros lakossága zömében önellátásra rendezkedett be, a lakosság számához viszonyítva a mezőváros ipara fejletlen volt.

A 18. század első felében a fő gazdálkodási formák továbbra is a halászat, az állattartás, valamint a szőlészet és borászat voltak, ami a mohácsiak számára érezhetően magasabb életszínvonalat biztosított a környező falvakhoz képest. A szőlőművelés és bortermelés az összeírásokban emelkedő tendenciát mutat. Főleg vörösbort termeltek, de a fehér fajták sem voltak ismeretlenek. Az állattenyésztésen belül a sertés és marhatartás emelkedik ki, de már a korai időszakban nagy jelentőségű volt a lótaratás is.²³ Az állattartás a középkortól kezdődően főleg az ártérhez és a Mohácsi-szigethez kapcsolódott.

Az első jelentős változás a népességben a század második felében következett be. Ez egyrészt abból adódott, hogy a város gazdasági megerősödésével párhuzamosan az 1750-es években többen kérték letelepedésüket Mohácsra, másrészt az uradalom nagy számban telepített le württembergi és bajorországi németeket a város szélén, ezzel megalapítva Külső-Mohácsot. A város népessége a 18. század közepén mintegy 2000 főre, a század végén 4000–5000 főre tehető. A 18. század második felében a város jelentős fejlődésnek indult.²⁴

Az 1784–1787. évi összeírás a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság létszámát 915-re tette, szemben az iparos-kereskedő réteggel, melynek számát 163-ban állapította meg. A mohácsi mesterek 1777-ben kaptak céhprivilegiumokat a királytól. A város gazdasági erejének fő bázisa a vásártartás volt 1701-től. Meg kell azonban jegyezni azt, hogy az iparral foglalkozók nagy része nem szakadt el teljesen a mezőgazdaságtól.²⁵

A 18. század közepén a város életében a földművelés másodlagos szerepet töltött be, annak ellenére, hogy szántóföldjeit igen jó minőségűnek tartották. Az 1773. évi összeírás szerint a szántóterület nagysága 1719 hold, az 1778. évi összeírás szerint 1744 hold volt.²⁶ A század második felére jelentősen fejlődött a földművelés. Rátértek a háromnyomásos gazdálkodásra és emelkedtek a terméseredmények is. Azonban a népesség növekedésével a szántóföldi parcellák egyre aprózódtak. Megkezdődött a legelők szántóvá, valamint a vizenyős területek lecsapolások utáni rétté alakítása.

A szántóföldi művelésnél sokkal jelentősebb volt Mohácson a szőlőművelés. A legtöbb mohácsi lakos arra törekedett, hogy 1–2 kapás szőlője mindenképp legyen.

Az állattenyésztésnek különös súlya volt, hisz a roppant kiterjedésű szigeti terület nagy számú állat eltartására volt alkalmas. A sziget magasabb, vagy mes-

22 Szita: *Mohács gazdasági*.

23 Bezerédy Győző: Mohács gazdasági és társadalmi szerkezete a XVIII. század második felében. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*. 89–120.

24 Uo.

25 Uo.

26 Uo.

terségesen magasított helyein épült tanyák körül gyümölcsösöket alakítottak ki, majd sövénnel kerített karámokat az állatok számára. A Mohácsi-sziget és a Duna jobb parti ártere óriási állatállományt tudott eltartani. Az ármentes terasz és a dombsági peremterületek szerepe ebből a szempontból másodlagos volt. A szarvasmarha, ló és sertés mellett megjelent a birka és a kecske is. Az utóbbiak visszaszorítására azonban sokszor tettek kísérletet.

A 18. század második felének területhasználatát mutatja az Első katonai felmérés (4. ábra). A 1780-as években az alacsony és magas ártéren még nem voltak jelentős vízelvezetési, lecsapolási munkák, ezért azokat mocsarak, nádasok, ártéri erdők borították. Az ármentes teraszon Majs és Nagynyárad előterében, valamint a Borza- és a Lajméri-patak mentén figyelhetők meg vizenyős területek, ahol a rétek, bozótosok és erdőfoltok is az átlagnál nagyobb kiterjedést mutatnak. Egyébként az ármentes terasz döntő területhasználati formája a szántó. A dombsági területeken a mainál jelentősebb kiterjedésű erdők és bozótosok feküdtek. Főleg Majstól délnyugatra tűnik fel az erdők uralma. A szőlőterületek elsősorban az északnyugati részen voltak jelentősek, kiterjedésük (a térképek tanúsága szerint) jelentősebb volt, mint a későbbi korokban.

A Második katonai felmérés térképe már a 19. század közepének terület-használati viszonyait mutatja be (5. ábra). Az alacsony és magas ártéren a mocsarak helyét legelők és helyenként már szántók foglalják el, de a Duna mentén még nagy kiterjedésű ártéri erdők húzódnak. Az ármentes teraszon és a dombsági területeken a szántóföldek terjeszkedése és a többi felszínborítási, területhasználati forma (legelő, rét, erdő, vizenyős terület) visszaszorulása jellemző.

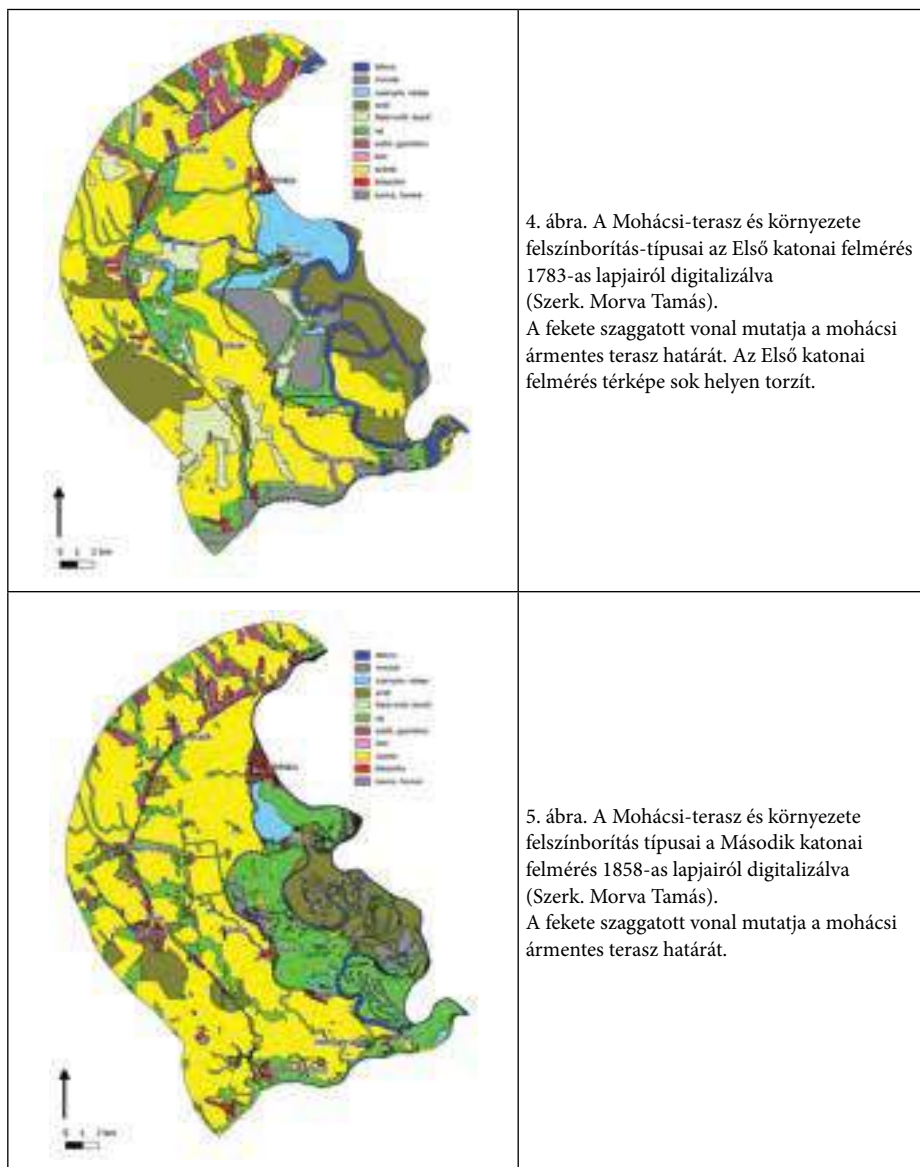
Ezeket a változásokat támasztják alá számunkra az egyre megbízhatóbbá váló gazdasági és területi statisztikák is. Az 1828-ban végzett országos összeírásban 5305 magyar hold szántóföld szerepel Mohácsnál (ugar részét is figyelembe véve). Ezek kétharmad részben első osztályúak (síkság), egyharmad részben másodosztályúak (dombság). 1846-ban a városi aljegyző által összeírt szántók területe viszont már 6064 és hétnyolcad hold.²⁷

Mohács nagy kiterjedésű legelőinek mennyiségéről a szántókénál kevesebb és pontatlanabb adatokkal rendelkezünk. Az 1828. évi összeírás nem közli a szigeti legelőterület nagyságát, de azt megtudjuk, hogy a Duna nyugati oldalán a városnak 20 kaszálórétje van, amit szárazság alkalmával legeltetésre és nem szénatermelésre használnak.

Az 1828-as összeírás szerint Mohácsnak mintegy 203,66 hold szőlője volt, de ez is alulbecsült számnak tűnik. Más dokumentumok ezt inkább 400 hektarra teszik.²⁸

27 Kardhordó Kálmán: Mohács mezőváros gazdasági és népességi viszonyai a XIX. század első felében. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*, 1976. 121–151.

28 Uo.

Miként a legelők, az erdők esetében sem történt pontos felmérés, azok valószínű területét nem is tudták. Erdőgazdálkodásról sem a város, sem az uradalom részéről nem beszélhetünk, azokat elsősorban legeltetésre használták, pedig a fejlettebb uradalmak már ebben az időben betiltották a legeltetést erdőkben, felismerve annak káros hatását. Történt azonban néhány intézkedés főként az épületfák óvását, nevelését illetően.

A 19. század második felében a növekvő lélekszámú város gazdasági életében egyre nagyobb szerepet játszott az ipar és a kereskedelem. Lakosságszáma 1850-ben 9187, 1900-ban pedig már 15832 fő volt. A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara 1876. évi adatai szerint Mohácson 65 féle iparos- és kereskedői foglalkozás számolható össze, az ilyen tevékenységet folytatók összlétszáma a vállalkozókkal együtt 1123 fő.²⁹

A művelési ágak közül a legnagyobb területi változás az erdőknél következett be a 19. század közepe és vége közötti időszakban. Az 1866. évi kataszteri felvétel szerint a Mohácshoz tartozó erdőterület összesen 6592 hold és 53 négyzetöl, 1895-ben pedig már csak 895 hold.³⁰

A rétek területe ugyanezen két időpont között 171 holdról 5408 holdra nőtt, ami az állattenyésztés gazdasági szerepének erősödését mutatja. Az 1861–1862-es mohácsi-szigeti felmérés adatai szerint a szállások területe 135 hold és 946 négyszögöl volt összesen. A település sűrűbb beépítése miatt a városi kertek átlagos mérete lecsökkent.

A szántók területe az 1865–1866-os felméréstől 1895-ig 5106 katasztrális holdról 13405 katasztrális holdra növekedett és intenzívebbé vált a szántóföldi mezőgazdasági termelés. 1895-ben a mezőgazdasági statisztikai kimutatás szerint 1987 paraszti gazdaság volt Mohácson, tehát az elaprózódás tovább folytatódott.

Az 1865–1866-os kataszteri felméréskor a lakosság tulajdonában 626 katasztrális hold és 1554 négyszögöl szőlőterület volt, amely 1632 parcellából tevődött össze. A községé volt 2 katasztrális hold, 603 négyszögöl; a Szent Jakab-kápolnához 351 négyszögöl szőlőterület tartozott. Ez a filoxéra miatt a század végére jelentősen lecsökkent.³¹

Tehát a 19. század végére egyrészt a legelők rovására növelték a szántók területét, de ezzel egyidejűleg az erdők nagyarányú kiirtásával a rétek területe is növekedett, amely aztán az extenzív állattenyésztés lehetőségét növelte. Az ármentesítő munkák befejezése után pedig a földművelés térhódításával egyre több rétet és legelőt szántottak fel. Az erdőirtással nyert terület egy részét is felszántva mezőgazdasági művelés alá vonták. Ezt az állapotot mutatják a Harmadik katonai felmérés térképlapjai (6. ábra).

Mohács és az ártérhez is kapcsolódó más települések gazdasága (és rajta keresztül lakossága) az erdőterület ilyen nagyarányú csökkenésével súlyos kárt szenvedett.³² Az épületanyag- és faellátás biztosításán túlmenően az erdei mellékhaszon-vételek nagyobbik részétől is elesett.

A 20. század első évtizedeiben a Duna menti településekre jellemző módon a kereskedelmi forgalom elsődlegessége megszűnt, és a gazdasági életben egyre inkább az ipar gyors fejlesztése és fejlődése vette át a főszerepet, ezen belül főleg

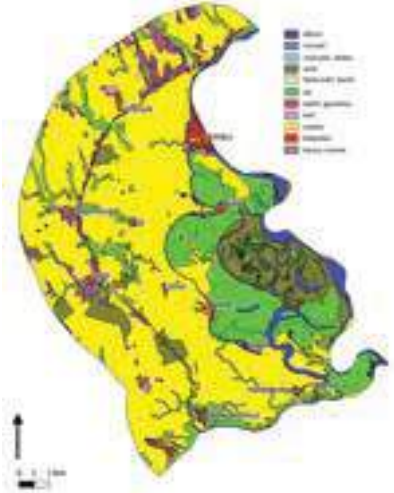
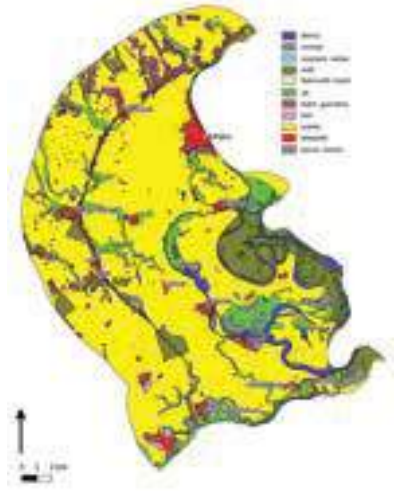
29 Baranya Margit: Mohács népességének fejlődése és gazdasági helyzete a XIX. század második felében. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*, 1976. 153–183.

30 Uo.

31 Uo.

32 Morva Tamás – Gyenizse Péter: A tájhasználat változásának vizsgálata geoinformatikai módszerrel a mohácsi sík területén Kölked példáján. In: *Az elmélet és a gyakorlat találkozása a térinformatikában IX.* Szerk. Molnár Vanda Éva. Debrecen, 2018. 243–251.

a gyáriparé. 1900-ban Mohácson még csak egy téglagyár és egy gőzmalom dolgozott, de a következő évtizedekben vas- és gépipari vállalatok, selyemfonoda, papírdobozgyár, építőipari cégek, gőzmalom, kendergyár stb. létesültek. 1900-ban Mohács 15 832 főnyi lakosságának 21,8%-a élt az iparból, amely arány 1941-ig a növekvő lakosságszám (15442 fő) mellett is közel azonos maradt.³³ A mezőgazdaság szerkezete, a területhasználat sem változott jelentősen. A legfőbb változás az ármentesített, korábban rétként, legelőként használt területek szántófölddé váló átalakítása volt (7. ábra).

	6. ábra. A Mohácsi-terasz és környezete felszínborítás-típusai a Harmadik katonai felmérés 1880-as lapjairól digitalizálva (Szerk. Morva Tamás). A fekete szaggatott vonal mutatja a mohácsi ármentes terasz határát.
	7. ábra. A Mohácsi-terasz és környezete felszínborítás-típusai az 1941-es 1:25000-es katonai felmérés térképlapjain (Szerk. Morva Tamás). A fekete szaggatott vonal mutatja a mohácsi ármentes terasz határát.

³³ T. Mérey Klára: Az ipar helyzete Mohácson a számok tükrében (1876–1942). In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*, 1976. 253–272.

A georeferált katonai térképekről geoinformatikai módszerekkel kiolvastuk az összevont felszínborítási kategóriák teljes vizsgált területen belüli arányait (1. táblázat). A számszerű adatok alapján elmondható, hogy az 1783 és 1941 közötti időszakban voltak olyan felszínborítási formák, amelyek részaránya egyenletesen nőtt, volt, amelyik egyenletesen csökkent, volt, amelyik hullámzott és néhány lényegében nem változott a vizsgált területen. Mintegy ötszöröse nőtték a beépített területek, és ezzel párhuzamosan mintegy kétszeresére a kertek részaránya. A terület domináns felszínborítási típusa a szántó, ami a vizsgált időszak végére már annak több mint kétharmadát borította. A táj átalakításának nagy vesztesei a természetvédelmi szempontból legértékesebb élőhelyek. A leginkább az ártérre és dombságra jellemző erdők (és bozótosok) területe közel egynegyedére csökkent, a mocsaraké pedig harmadára. A lecsapolásokkal és vízrendezésekkel párhuzamosan a rétek és legelők aránya a 19. század közepéig nőtt, majd ezek szántóvá alakítása miatt erősen csökkent. A vízfelületek és a szőlőterületek részaránya lényegesen nem változott a vizsgált másfél évszázad alatt. Hasonló területhasználat-változási tendenciákat mutattak ki Hervai András és munkatársai a Mohácsi-szigeten is.³⁴

	1767–1783 (korrigált)	1858–1859	1880	1941
Beépített terület	0,7%	1,3%	1,7%	3,2%
Kert	0,7%	1,2%	1,4%	1,6%
Szántó	40,2%	52,1%	60,4%	69,3%
Szőlő, gyümölcsös	3,9%	3,4%	3,2%	3,0%
Rét, legelő	12,3%	24,4%	21,4%	8,9%
Erdő, bozótos	28,3%	10,3%	8,2%	7,9%
Mocsár, vizenyős terület	11,7%	4,9%	0,2%	3,7%
Vízfelület	2,2%	2,4%	3,5%	2,4%

1. táblázat. A területhasználati formák részarányának változása négy katonai felmérés térképei alapján, a mohácsi ármentes teraszon és környékén (Gyenizse Péter)

A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORABELI FELSZÍNBORÍTÁS REKONSTRUKCIÓJA

A gazdaságtörténeti adatokból és leírásokból egyértelműen látszik, hogy a Mohácsi-sík településeinek fejlődése és a környező területek felszínborítás-változása hullámzó tendenciát mutatott a 16. és 20. század között.

A mohácsi csata előtti időkben a mohácsiakon túl számos aprófalú lakosai gazdálkodtak az ártéren, az ármentes teraszon és a környező dombokon. Ezen viszonylag nyugalmas és gazdaságilag stabil időszakhoz képest a török uralom alatt lecsökkent a népességszám és a szántóföldi művelés helyett inkább az ál-

34 Hervai, András – Nagy, Dávid – Konkoly, Sándor: Landscape transformations on Mohács Island following river regulations. *Podravina* 19 (2020) 37. 44–59.

lattenyészítés vette át a főszerepet. Számos falu pusztá lett, területükön az erdő és a legelő részaránya nőtt. Joggal feltételezhetjük, hogy a hódoltság végén, a felszabadító háborúk idején volt a „legvadabb”, vagy máshogy megfogalmazva, leginkább természetközeli állapotú a Mohácsi-sík és környéke. Az 1687-es második mohácsi (vagy nagyharsányi) csata után az ország ezen része véglegesen megszabadult a török uralomtól és megindult a lakosságszám növekedése, valamint a gazdaság fejlesztése. Innen kezdve már annak az egyirányú átalakulásnak lehetünk tanúi, amit a katonai térképek elemzéséből levontunk, azaz a mocsarak lecsapolásra kerültek, a réteket és erdőket egyre nagyobb mértékben szántóföldekké alakították át. Tehát a területhasználati jellemzők és felszínborítás változásában két nagyobb irány mutatható ki a vizsgált időszakban: egy, a 16. század közepétől a 17. század végéig tartó „elvadulás”, majd azután egy egyre jelentősebb kultúrtájja alakítás.

A geoinformatikai programok speciális moduljai lehetőséget adnak számunkra, hogy két eltérő időpontban felvett felszínborítási térképi rétegből modellezni tudjunk egy harmadik, időben eltérő állapotot. Erre ad lehetőséget az Idrisi Selva szoftver Land Change Modeler modulja is, amelynek a segítségével nem csak időben előre, hanem a betöltött térképek sorrendjének megfordításával időben visszafelé is lehet modellezni.

Első lépésben azonban módosítottuk a korábban már bemutatott, a 18. század végi felszínborítási rétegünket. Egyrészt azért, mert a katonai földmérők térben igen pontatlanul ábrázoltak bizonyos részeket. Így pl. a Vizslaki-rét értéketlenül elnyúlik nyugat felé, vagy ugyanezen szelvények találkozásánál a Borza-patak futása is jelentősen eltér a valóságtól. Sajnos ezek már olyan mértékű torzulások, hogy egyszerű georeferálással nem is lehet teljesen kiküszöbölni, ezért inkább vizuális interpretációval átrajzoltuk a felszínborítási egységeket a Második katonai felmérés lapját alapként használva. Másrészt azért is módosítottuk a katonai adatokat, mert az 1767–1779-es időszakban Andreas Kneidinger számos birtoktérképet készített a belyei uradalom falvairól,³⁵ amelyek sok tekintetben pontosabbak az Első katonai felmérés lapjainál. Ezeket a mezőgazdasági térképeket használtuk fel Székelyszabar, Nagynyárad, Sátorhely, Majs, Udvar, Dályok, Izsép, Hercegmárok, Darázs és Baranyakisfalud felszínborításának pontosításához. Mivel ezek a térképek átlagosan egy évtizeddel korábbiak, mint az Első katonai felmérés lapjai, ezért az így kapott felszínborítási állapotot 1770 körülnek tekintjük. Az Első katonai felmérés és a Kneidin-

35 Kneidinger, Andreas 1767-1779 Charten von Mayser District in der ... Baranyer Gespanschaft zur Herrschaft Belle gehörig (S_11_-_No._830:33., 37., 41.); Kneidinger, Andreas 1769 Charten von denen ka[mmer]al Dörfern Bánn und Kisfalud in der ... Baranyer Gespanschaft zur Herrschaft Belle gehörig ... (S_11_-_No._830:39.); Kneidinger, Andreas 1769 Charten von ka[mmer]gal Dorf Szabár in der ... Barányer Gespanschaft zur Herrschaft Belle gehörig ... (S_11_-_No._830:44.); Kneidinger, Andreas 1770 Charten von der ka[mmer]al Ortschaft Nyarad und dem Praedium Földvár dann der Sartorisctaer Insel in der ... Baranyer Gespanschaft zur Herrschaft Belle gehörig ... (S_11_-_No._830:42.); Kneidinger, Andreas 1772 Charten von der ka[mmer]al Ortschaft Mays in der ... Baranyer Gespanschaft zur Herrschaft Belle gehörig ... (S_11_-_No._830:43.).

ger-féle mezőgazdasági térképek között több helyen találtunk kisebb-nagyobb felszínborítási különbséget. Például míg Udvar falutól nyugatra az 1767–1779-es térképeken még erdő és bozótos terület látható, addig az Első katonai felmérés 1783-as lapján már kiterjedt szántóföldeket látunk ugyanott (8. ábra). Ilyen esetekben a korábbi és pontosabbnak tekinthető Kneidinger-féle mezőgazdasági térképeket vettük figyelembe. Az Első katonai felmérés lapjait részesítettük előnyben a mocsarak és patak menti vizenyős területek átrajzolásakor, mert katonai szempontok miatt ezeket részletesebben ábrázolják.

8. ábra. A felszínborítás és területhasználat változása Udvertől nyugatra az 1770-es és 1780-as évek között. Balra Kneidinger A. 1767–1779-es mezőgazdasági térképe³⁶, jobbra az Első katonai felmérés 1783-as lapja látható.

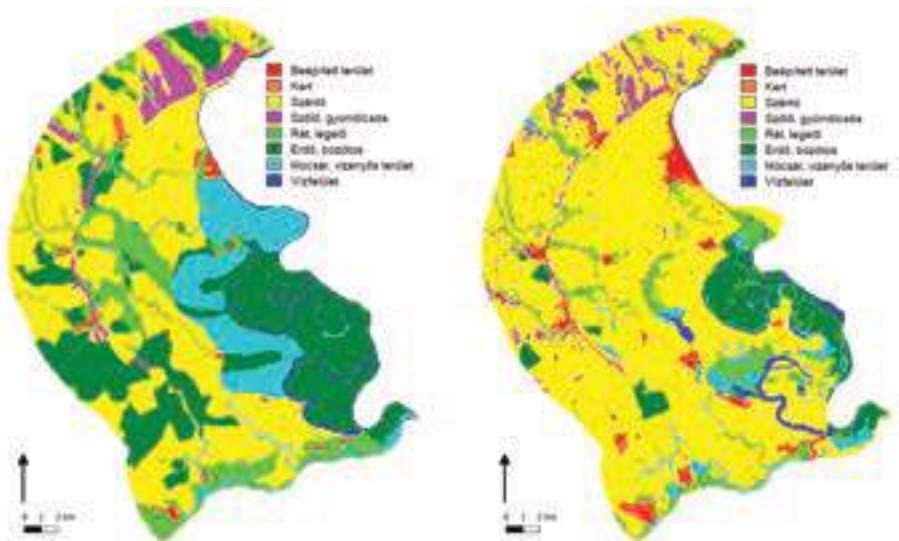
A következő lépésben raszterizáltuk az 1770 körüli állapotokat mutató és az 1941-es felszínborítást ábrázoló geoinformatikai rétegeket. A modellezéshez ugyanis a rendelkezésre álló térképek közül a legnagyobb időbeli távolságot biztosító két metszetet választottuk. A térbeli eltérések minimalizálása és a számítások meggyorsítása érdekében a pixelek méretét kb. 1 hektárra növeltük. Ezen kívül néhány hasonló felszínborítási osztályt összevontunk és a kategóriákat a két időpont között összehangoltuk (9. ábra).

A szokásos „időben előre” haladási iránnyal szemben mi a szigetvári kutatásaink esetében is használt „időben visszafelé” módszert használtuk.³⁷ Idrisi Land Change Modelerrel első lépésben kiszámoltattuk a felszínborítás-változásban megfigyelhető tendenciákat 1941 és 1770 között (időben visszafelé haladva). A 10. ábrán pirosas színek jelzik az adott két kategória közötti nagyobb átalakulási valószínűséget, ezzel szemben a zöldes-kékes színek az alacsonyabbat.

36 Kneidinger, Andreas 1767-1779 Charten von Mayser District in der ... Baranyer Gespanschaft zur Herrschaft Bellye gehörig (S_11_-_No._830:41.)

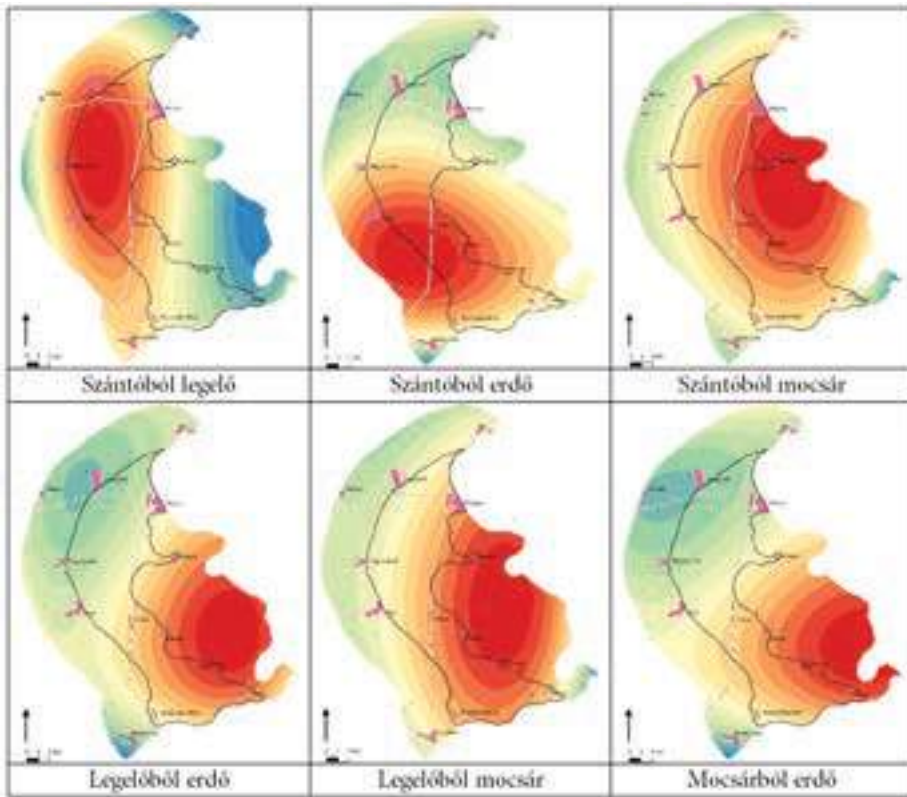
37 Gyenizse Péter – Bognár Zita: Szigetvár és környéke 16–17. századi tájrekonstrukciója kartográfiai és geoinformatikai módszerekkel. *Mediterrán és Balkán Fórum* 7. (Különszám) (2014) 73–90.; Gyenizse Péter – Bognár Zita – Pap Norbert – Kitanics Máté – Morva Tamás: Egy dél-zselici mintaterület múltbéli területhasználatának modellezése geoinformatikai módszerekkel. In: *A táj változásai a Kárpát-medencében. Tájkundalkodás, tájtermelés; hungarikumok és helyi értékek a mezőgazdaság területén – történeti áttekintés*. Szerk. Füleky György. Gödöllő, 2016. 216–221.

A két geoinformatikai réteg különbségei alapján elmondható, hogy a szántóföldek a korábbi évszázadokban legnagyobb valószínűséggel a Lánycsók és Majs közötti területen voltak legelők, míg Majstól délre erdők és bozótosok. A Duna árterén jellemző, hogy a szántók és erdők előzménye mocsár volt, illetve a legelőké erdő. Ez jól egybevág a korábban ismertetett leírásokkal.

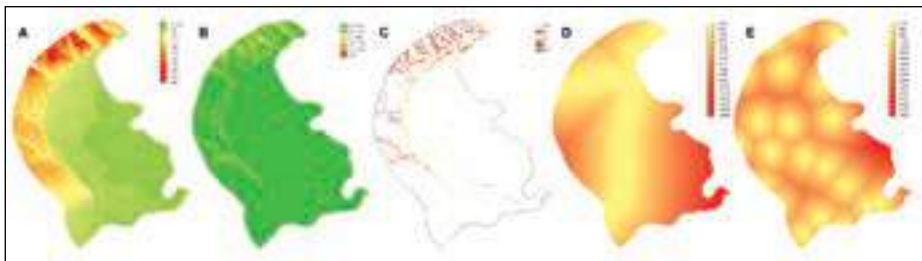
9. ábra. A raszterizált 1770 körüli (balra) és 1941-es (jobbra) területhasználati rétegek, összevont és összehangolt kategóriákkal (Szerk. Gyenizse Péter)

Az Idrisi Land Change Modeler az extrapolált felszínborítási térkép készítéséhez további, a növényzetváltozást befolyásoló tényezőket is figyelembe tud venni. A modellezés során mi is használtunk ilyeneket. Egyrészt bevontuk a vizsgálatba a tengerszint feletti magasságot mutató SRTM terepmodellt, amit annyiban módosítottunk, hogy a rajta látható erdők magasságát lecsökkentettük a környező felszínekkel megegyező magasságra, tehát végül domborzatmodellt kaptunk. Mivel a vizsgálatához kb. 1 hektár/pixel felbontásra rontottuk le a térbeli felbontást, ezért a kisebb eltéréseket nem kellett korrigálni. Sajnos a korábban a Lechner Tudásközponttól vásárolt, pontosabb domborzatmodellt erre a célra nem tudtuk használni, mert arról a horvátországi részek hiányoznak. Bevontuk a vizsgálatba továbbá a domborzatmodellből levezetett derivátumokat, azaz a lejtőmeredekséget és lejtőkitettséget mutató rétegeket. A környezetre gyakorolt társadalmi hatások feltételezhetően a települések és a forgalmasabb utak mentén a legerősebbek, onnan távolodva pedig csökkennek. Ezen hatások modellbe való bevonását szolgálták a településtávolság- és úttávolság-rétegek (11. ábra).

10. ábra. Fontosabb felszínborítás-változási trendek 1941 és 1770 között (időben visszafelé haladva) a Mohácsi-síkon és környékén (Szerk. Gyenizse Péter).

A pirosas színek a magasabb, a kékes színek az alacsonyabb változási trendet jelölik az adott két felszínborítás-típus között. A trendek számítása harmadfokú polinomokkal történt. A fekete szaggatott vonal mutatja a mohácsi ármentes terasz határát.

11. ábra. Az Idrisi Land Change Modelerben felhasznált korrekciós rétegek (Szerk. Gyenizse Péter)

A = domborzati modell, B = lejtőmeredekség, C = lejtőkitettség,
D = főutaktól mért távolság, E = településektől mért távolság

Mint azt korábban megállapítottuk, a felszínborítás és a területhasználat változásában egy törés figyelhető meg a 17. század végén. Ezért a felszínborítás rekonstrukciós modellezésének időhatáráként 1687-et jelöltük meg.

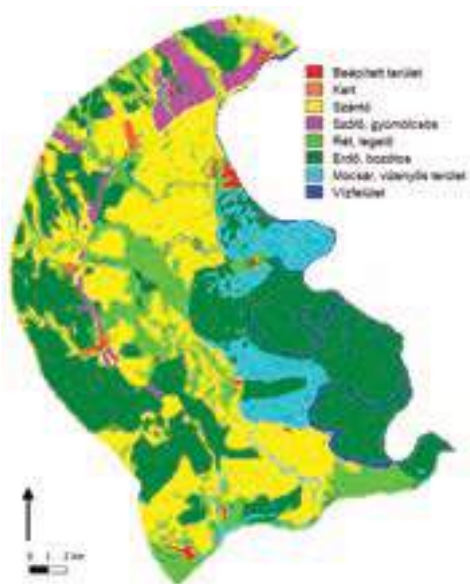
Az Idrisi Land Change Modeler a bevitt felszínborítási, domborzati és társadalmi adatok alapján elvégezte a számításokat. A modellezés során azokat az átalakulásokat vettük csak figyelembe, amelyek a korábbi vizsgálataink alapján (1. táblázat) nagy területeket érintettek. Ezért azt vizsgáltuk meg, hogy a szántóterületek helyén hol voltak legnagyobb valószínűséggel rétek és erdők, valamint a rétek helyén erdő és szántó, továbbá a vizenyős területek helyén erdők, az említett „elvadult” időszakban. A vizsgálatba nem vontuk be a beépített területeket, a kerteket, a szőlőterületeket és a vizeket, mert ezek relatíve kis területet érintettek, vagy nagyjából változatlanok voltak az elmúlt évszázadokban. A szoftver az 1941-es és az 1770-es évek eleji felszínborításból időben visszafelé extrapolálta az 1687-re datált állapotokat (43%-os valószínűséggel). A számítások eredményeként kapott felszínborítási réteg a 12. ábrán látható.

A számítás eredményeként kapott térképről persze csak bizonyos megfontolások után vonhatunk le következtetéseket. Ez egy modell és nem a valóság. Valószínűségeket jelenít meg, azaz nem bökhetünk rá a réteg egy konkrét pixelére és mondhatjuk, hogy mivel oda a modell erdőt rajzolt, ott biztosan erdő volt a 17. század végén. Ezzel szemben viszont alkalmas a nagyobb léptékű tendenciák vizsgálatára. Segítségével megállapíthatjuk, hogy a Duna árterében az erdők kiterjedése nagyobb volt. A nyugati dombvidék területén az erdők és bozótosok, valamint a völgyekben a legelők és rétek kiterjedése volt jelentősebb, mint a 18. század végén. Nagy valószínűséggel egy nagyobb, többé-kevésbé összefüggő erdőség húzódott Nagynyárádtól a későbbi Buziglicáig és Herceglakig. A vizsgált területünk központi részén végighúzódó ármentes teraszon nagyobb részarányban voltak legelők és erdők, mint a 18. század végén. A modell szerint a patakok hordalékkúpjainak környékén és a vízfolyások mentén nagyobb kiterjedésű legelők és rétek húzódtak. A szántók területe kisebb volt. Bár Mohács környékén is több füves terület és bozótos lehetett az ármentes teraszon, mint a későbbi századokban, de a mai Sátorhely, Udvar és Dályok területére, azaz az ármentes terasz középső részére ez az állapot fokozottan igaz lehetett. A modellből kiolvashatjuk a számszerű értékeket is. Eszerint az erdős és bozótos területek részaránya kb. 38%, a füves területeké pedig kb. 15% volt a 17. század végén, míg a szántóké kb. 31% a vizsgált területen, bár ezek a számítás jellegéből adódóan csak hozzávetőleges értékek.

Az 1526 körüli felszínborítás modellezéséhez nincsen megfelelő mennyiségű térbeli adatunk, térképünk, csupán a történeti források leírásaira támaszkodhatunk. Brodarics Istvánnak, mint szemtanúnak, az Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról című korabeli leírásából tudjuk, hogy a csatának helyet adó síkon lényegében nem volt árnyat adó fásor, vagy liget: *„Mint fentebb már mondtuk, ezen a helyen óriási, széles síkság terül el, sem erdő, sem cserjék, sem víz, sem domb nem bontotta meg, csak bal felől, közötté és a Duna között volt egy iszapos, mocsaras víz, sűrű sással és nádassal, ahol*

*utóbb sok halandó pusztult el.*³⁸ Ez a tájképleírás leginkább arra enged következtetni, hogy az ármentes terasz felszíne akkoriban szinte teljes egészében mezőgazdasági terület volt. Például a 19–20. századi gyakorlattól eltérően az utak mellé nem ültettek fasorokat. A csata idejére a különböző gabonákat már learatták, a szántóföldek tarlói és a rétek is ugyanúgy megfeleltek a harchoz. Brodarics leírásából azonban egyértelműen kitűnik, hogy a Duna menti ártéri terület a maitól eltérően nem volt lecsapolva, és a leírásokban szereplő hosszan tartó esőzések miatt igencsak mocsaras volt, a csata megvívására nyilvánvalóan nem volt alkalmas ez a mély fekvésű rész. A menekülés közben nem írja, hogy bármilyen jelentős természeti akadályozó tényező gátolta volna a haladásukat, ami szintén a művelt mezőgazdasági táj benyomást erősíti bennünk. Kicsi a valószínűsége annak, hogy a menekülők csak az utakat használták, valószínűleg keresztül-kasul futottak az ármentes teraszon és a dombsági részekben.

A kevés adatból arra következtetünk, hogy a mohácsi csata idején jellegét tekintve a táj képe nagyvonalakban az Első katonai felmérés lapjain látható tájra hasonlíthatott. A különbség inkább a településhálózat nagyobb sűrűségében érhető tetten, illetve az ehhez köthető mozaikosabb tájszerkezetben.

12. ábra. Az Idrisi Land Change Modellel készített, 1687-re datált felszínborítási modell (Szerk. Gyenizse Péter)

38 Brodarics István: *Igaz leírás a magyaroknak a törökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. [Ford. Kardos Tibor.] Bp., 1983. 46.

ÖSSZEGZÉS

A szakirodalmi és kartográfiai vizsgálataink eredményeképpen megállapítható, hogy a Mohácsi-síkon és környékén három jól elkülönülő vegetációs szint van, ami ezeken teljesen eltérő területhasználati, gazdálkodási formákat eredményezett a múltban.

Az első a Duna ártere, ahol már egy méteres magasságkülönbség is jelentős növényzeti különbséget okoz. A legalacsonyabban fekvő vegetációtípus a vizes területekhez, morotvákhoz, tavacskákhoz köthető lápi vegetáció. Kissé magasabban, már csak időszakosan vízjárta alacsony ártéri területeken húzódik végig a fűz-nyár ligeterdők sávja. A magas ártér területén már keményfaligetek (szil-kőris-tölgy ligeterdők) vannak. Az elmúlt évszázadok változásai (lecsapolások, vízszabályozások) azonban ezt az ártéri területet érintették legdrasztikusabban, így a mocsarak, rétek és erdők jelentősen visszaszorultak, helyüket szántók és faültetvények foglalták el. Ez mutatja a gazdálkodás típusának átalakulását is, ami az itt évszázadokig jellemző állattenyésztés helyett ma már nagygépes szántóföldi művelést jelent.

A második magassági szintet jelentő ármentes teraszt eredetileg a löszpusztaerdők borították, amelyeket lényegében kiirtottak és helyükön szántóföldek húzódnak.

A harmadik szint a Mohácsi-síkot nyugatról keretező dombság, melynek jellegzetes társulásai a cseres-tölgyesek és lösztölgyesek voltak, de nyomaikkal ma már csak kevés helyen találkozunk. A dombhátak közötti völgyekben pedig a – maradványaiban ma is fellelhető – különféle rétek helyezkedtek el. Ma már ezt a szintet is a szántóföldek uralják, de azért még változatosabb a tájkép, mint az ármentes teraszon.

Megállapítottuk, hogy a természeti adottságok (domborzat, vízrajz, növényzet) a török hódoltság korában is jelentősen befolyásolták a gazdálkodást és a területhasználatot a Mohácsi-síkon és környékén. Minden magassági szintnek, különböző kitettségű lejtőnek stb. megvolt a jellemző vegetációja, vagy az ott legjobban termesztendő kultúrnövénye. Ezért nem lehetetlen geoinformatikai módszerekkel modellezni ezeknek egy korábbi (részletes térképek előtti) állapotát.

A történeti és statisztikai leírásokból, valamint a felszínborítást mutató térképekből megállapítottuk, hogy a területhasználati jellemzők és a felszínborítás változásában két jellemző irány mutatható ki a vizsgált időszakban: egy, a 16. század közepétől a 17. század végéig tartó „elvadulás”, majd azután egy egyre jelentősebb kultúrtájjá alakítás. Ezért az Idrisi Selva szoftver Land Change Modeler moduljával a 17. század végére számoltuk ki a legvalószínűbb felszínborítottságot. Megállapítottuk, hogy a kisebb népességszám és az állattenyésztés nagyobb aránya miatt minden bizonnyal magasabb volt a mocsarak, rétek, legelők, erdők, tehát a természetközeli tájelemek részaránya, mint az Első katonai felmérés idején. Az ártéren nagyobb kiterjedésűek lehettek az erdők. Az ármentes teraszon nagyobb területeket borítottak rétek és erdős, bozotos területek, főleg a mai Sátorhely és Dályok közötti részen. A modell szerint pedig az is

nagyon valószínű, hogy Nagynyárád és Herceglak között egy többé-kevésbé összefüggő erdőség húzódott.

A mohácsi csata idejére számítógépes modellt nem érdemes készíteni, mert túl kevés információ áll rendelkezésünkre az akkori települési és gazdálkodási viszonyokról. A korabeli leírások alapján azonban úgy gondoljuk, hogy az akkori táj képe nagyvonalakban az Első katonai felmérés lapjain látható tájra hasonlíthatott.

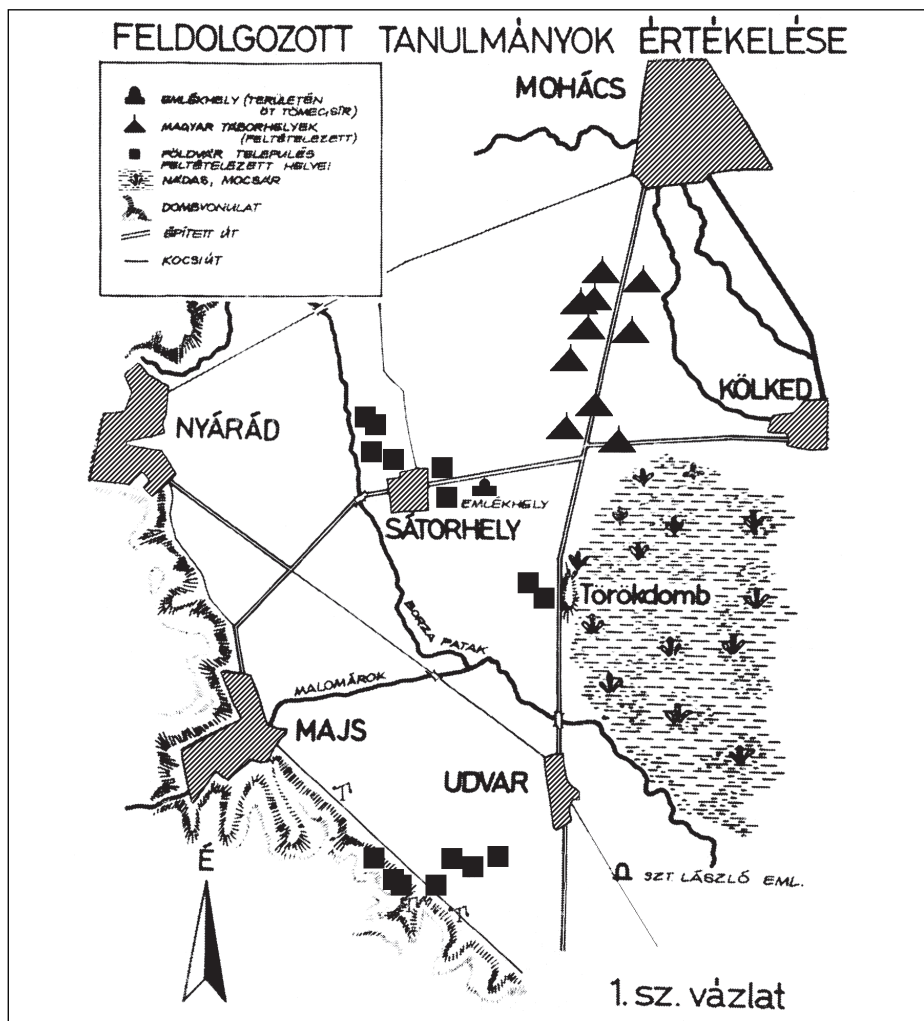
AZ 1526. ÉVI MOHÁCSI CSATA HELYSZÍNEINEK FÖLDRAJZI JELLEMZŐI²

Az elmúlt száz évben a mohácsi csata lefolyásával kapcsolatos kutatásokban egy földrajzi elem jelentősége emelkedett ki: a kutatók jellemzően egy „dombot” kerestek, amelynek előterében egy Földvárnak nevezett falu helyezkedett el. A település templomára – a résztvevő Brodarics István beszámolója alapján – máig a csata eseményeinek legfontosabb viszonyítási pontjaként tekintenek. A probléma mindezzel az, hogy ezen a síkságon nincsenek földrajzi definíció szerint értelmezhető valódi dombok, csak kisebb kiemelkedések (bár ezeket a köznyelv időnként „dombnak” hívja). Földvár falut pedig nem sikerült azonosítani; pontosabban, több mint egy tucat helyen próbálkoztak, de a feltételezett helyeket megerősítő, döntő bizonyítékok eddig nem kerültek elő. A mellékelt ábrán (1. ábra) látható N. Ipoly Márta kartográfus 1977-es írásában közölt térképe, amely a vélt „Földvár helyeket”, táborokat, illetve a csatával valamiképpen összefüggésbe hozott helyszíneket mutatja be. 1977 után egy további feltételezett Földvár faluhely is bekerült a köztudatba, a mai Majs községtől közvetlenül északkeletre.³ Az elmúlt két és fél évtizedben így a csatatérkutatás elsősorban erre a területre irányult.

1 Gyenizse Péter, tanszékvezető egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék. Kitanics Máté, tudományos munkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Szentágotthai János Kutatóközpont, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum. Pap Norbert, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszéke, Szentágotthai János Kutatóközpont, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum. Szalai Gábor, tudományos segédmunkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Szentágotthai János Kutatóközpont, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum. A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programjának „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” című, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Pécsi Tudományegyetem együttműködésében megvalósuló projektje keretében készült.

2 A tanulmány a Történelmi Szemle 2020/1. számában „Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői” címmel megjelent publikáció javított kiadása.

3 Papp László a Majstól közvetlenül keletre húzódó falunyomot már az 1960-as években a középkori Majsaként azonosította. Janus Pannonius Múzeum Régészeti Adattár (= JPM RA) Majs 1167-83. 3.

1. ábra. N. Ipoly Márta ábrája a mohácsi csata eddig feltételezett helyeiről (1977)⁴

Látható, hogy Földvár lehetséges fekvését két helyen kell keresni, azaz tulajdonképpen csak két térség között folyik a verseny. A klasszikus elképzelés az volt, hogy a kérdéses településnek Sátorhely község közelében kellett lennie. A másik, amely az utóbbi száz év szakirodalmában jelent meg, a Borza-pataktól délnyugatra, a síkot nyugatról lezáró tereplépcsőn vagy annak előterében kereste Földvárt. A 2009 óta Majs térségében zajló csatatérkutatás helyszíne is idetartozik.

4 N. Ipoly Márta: A mohácsi csata és csatatér megválaszolatlan kérdései. *Hadtörténelmi Közlemények* 24 (1977) 2. sz. 206–222.

Az utóbbi térség esetében egy előzetes feltevés által vezérelt megközelítésről beszélhetünk: a kutatók kialakítottak egy víziót Brodarics szövege alapján, és a mai tájban keresik azt a helyet, amely leginkább megfelel annak. Az alkalmasnak tűnő „dombos” helyeken pedig a szerzők igyekeznek több-kevesebb szerencsével az elképzelésükhöz bizonyítékokat is gyűjteni.

A csatatér és a történesek helyszíneinek meghatározásához kutatócsoportunk összetett, történeti, tájtörténeti, földrajzi bizonyítékokon alapuló megközelítési módot alkalmazott. Kísérletet tettünk arra, hogy mind nagyobb területen azonosítsuk a csatával kapcsolatos, szemtanú források által említett földrajzi jellemzőket, elsősorban a táj természetes összetevőit. Ez a munka a vízrendszer elemeinek azonosításával kezdődött, ennek a tájnak a képét ugyanis a domborzatot is alakító vízrendszer határozta meg. A forrásokban jóval több utalást találunk a vízrendszerre, mint a domborzatra.

Igyekszünk rögzíteni és meghatározni a Dunához, annak árteréhez, a különböző mocsarakhoz kapcsolódó eseményeket és megfontolásokat, a névvel bíró helyeket és azok szerepét az eseményekben. Geoinformációs modellezéssel rekonstruáljuk a folyam korabeli futását és a parti viszonyokat, azonosítjuk a csata fontos helyeit.

A FORRÁSOK ÉS A SZAKIRODALOM

Jelen vizsgálat módszertani előzményeként kiemelhető az 1566. évi szigetvári ostromhoz kapcsolódó csatatáj és kitüntetett pontja, a szultáni tábor kutatása, amely Szulejmán halála után emlékhellyé és zarándokközponttá vált.⁵ A Mohácsnál követett módszertanunk a szigetvári táj vizsgálatában alkalmazott módszerekhez áll legközelebb.⁶ Ezzel a metodológiával dolgoztunk a mohácsi csata oszmán győzelmi emlékművének azonosításánál, a Törökdombnál⁷ is.

Az 1526. évi mohácsi csatára vonatkozó szakirodalom igen tekintélyes, amelynek részletes bemutatása a terjedelmi korlátok miatt itt nem lehetséges. Az írásokat zömmel történészek és hadtörténészek, részben régészek közzölték.⁸

5 Pap, Norbert – Kitanics, Máté – Gyenizse, Péter – Hancz, Erika – Bognár, Zita – Tóth, Tamás – Hámori, Zoltán: Finding the Tomb of Suleiman the Magnificent in Szigetvár, Hungary. Historical, Geophysical and Archeological Investigations. *Die Erde* 146 (2015) 4. 289–303.

6 Szulejmán szultán Szigetváron. *A szigetvári kutatások 2013–2016 között.* Szerk. Pap Norbert – Fodor Pál. Pécs, 2017.

7 Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter: A mohácsi Törökdomb. *Történelmi Szemle* 60 (2018) 2. sz. 325–345.

8 Néhány ezek közül: Kápolnai Pauer István: A mohácsi hadjárat 1526-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* 129 (1889) 1. sz. 177–208., 441–462.; Gergely Endre: Ásatások a mohácsi csataterén (1924, 1925). In: *Mohács emlékkönyv 1926.* Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1926. 349–360.; Gyalókay Jenő: A mohácsi csata. In: *Mohács emlékkönyv 1926,* 193–276.; Bende Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 13 (1966) 3. sz. 532–567.; Szakály Ferenc: *A mohácsi csata.* Bp., 1975.; Perjés Géza: *Mohács.* Bp., 1979.; B. Szabó János: *A mohácsi csata.* Bp., 2006.; Papp László: A mohácsi csatahely kutatása. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960.* Szerk. Dombay János. Pécs, 1961. 197–253.; Bertók Gábor – Polgár Balázs: A mohácsi

A legfontosabb tanulmányok a csata helyével és lefolyásával, az 1526. évi török hadjáráttal és annak következményeivel foglalkoznak, illetve a lehetséges értelmezésekről szólnak.⁹ A viták visszahatnak a csataterrről folyó diskurzusra és az arra utaló emlékezeti terekre és objektumokra is.

A földrajzi környezettel kapcsolatos kutatás elsősorban a csata központi helyszínével összefüggésben kialakult vitákra, illetve a szemben álló hadseregek lehetséges hadrendjére koncentrált. Ennek lényegi kérdése, hogy a Mohácsi teraszos sík mely részén lehetett a csata centruma. Az elmúlt több mint egy évszázadban számos helyszín felmerült, de az írott források információit, valamint a tájtörténeti és régészeti jelenségeket egységes rendszerben még senkinek sem sikerült értelmeznie. Ugyancsak felmerült a földrajzi környezettel kapcsolatos kérdések között a király halálának helye is, mely napjainkig tartó tudományos és közéleti érdeklődést vált ki.¹⁰

A csatára vonatkozó primer források köre igen széles, továbbá rendelkezünk számos olyan korai feldolgozással is, amelyek ma már nem ismert elsődleges forrásokon, túlélői beszámolókon alapulnak. Ezek különböző helyszíneket mutatnak be és eltérő megfontolásokat tükröznek.

A keresztények közül Brodarics volt olyan szemtanú, aki maga írta le az eseményeket. A többiek forrásokból, többek között éppen Brodarics művéből, illetve más menekültek beszámolóit alapján dolgoztak.

A török történetírók közül Kemálpasazáde a szultáni hadinapló és „*hitelt érdemlő szavahihetőségű szemtanúk*” beszámolóit alapján dolgozott, ugyanakkor nem volt ott. Mások viszont jelen voltak a csatában, és részben a saját benyomásaik, másrészt a csatában résztvevő oszmán harcosok történetei alapján írhatták meg összefoglalóikat. Marosi Endre elemezte a történetírók nézőpontját, és arra jutott, hogy a Dzselaázáde, valamint Kemálpasazáde műve alapjául szolgáló megfigyelők a török sereg balszárnyán, míg Lutfi és Ferdi a jobbszárnyon tartózkodott.¹¹ Behariról is tudjuk, hogy részt vett a csatában, és övé az egyik legkorábbi, még a hadjárat alatt született vagy rögtön azt követően befejezett beszámoló.¹² Az összeecsapásban elfoglalt pozíciója azonban nem ismert. A verses elbeszélő költemény vonatkozó szövege alapján nála a csata során a harc súlypontja a Duna felé tolódott el.

A beszámolók, Brodarics munkája kivételével kevés földrajzi utalást tartalmaznak, de a Duna, a névvel bíró víztestek közül a Krassó és a névtelen mocsá-

csatater és a középkori Földvár falu régészeti kutatása. *Had történelmi Közlemények* 124 (2011) 3. sz. 919–928.

9 Fodor, Pál: *The Unbearable Weight of Empire. The Ottomans in Central Europe. A Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566)*. Bp., 2015.

10 „Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései. Szerk. Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. Bp., 2016.

11 Marosi Endre: A mohácsi csatater helymeghatározásához. *Had történelmi Közlemények* 23 (1976) 4. sz. 631–652.

12 Sudár Balázs: A végítélet könyve. Oszmán elbeszélő költemény a mohácsi csatáról. *Történelmi Szemle* 52 (2010) 3. sz. 389–419.

ak kitüntetett szerepet játszanak. Szinte minden résztvevő utal a vízfolyások és mocsarak szerepére.

Feltűnő, hogy a csata végének leírásában a török történetírók igen egységesek: a menekülő királyi sereg harcosai közül sokan vesznek a Dunába, illetve a mocsárba. Erre több utalást is találunk. Mivel az oszmán sereg győzött és a csata után még napokig a helyszínen maradt, ennek ismerete nem lehet kérdéses, ahogy az sem, hogy megtárgyalták az eseményeket. Az egységes leírás ennek köszönhető, és a kevés biztosnak tűnő földrajzi állítás is éppen erre vonatkozik, egyéb tekintetben a szövegek különbözőek. Ez utóbbi jelenség a hadrendben elfoglalt eltérő pozíciójukból következik. Ezért azt a lehetőséget, hogy megállapításaikat egymásról másolták, elvethetjük.

A keresztény források ezzel szemben többféle állítást tartalmaznak, amelyeket erős fenntartással szoktak kezelni. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a túlélők beszámolóit nem az egész sereg, hanem csak az egyénekre vagy a kisebb menekülő csoportokra vonatkozó eseményeket közlik. Az egymásnak néha ellentmondónak tűnő történetek így különböző egyéni élményeket tükröznek, nem feltétlenül az információhiányt.

Brodarics a leírásában számos támpontot adott meg a magyar táborra, a hadrendre és menekülése útvonalának kezdetére vonatkozóan, ugyanakkor maradtak homályos elemek is. Nem adott például azonosítási fogódzópontokat a „dombhoz”, így leírása alapján nem tudjuk, hogy az milyen magas vagy széles lehetett. A táborozást dinamikus folyamatnak írja le, és az ezzel kapcsolatos vitáknak nem elsősorban földrajzi, hanem inkább politikai és hadvezetési tartalmat kölcsönzött.

A DUNA ÉS A MOHÁCS KÖRÜLI SÍKSÁG KÉPE, TÖRTÉNETI VÁLTOZÁSAINAK TERMÉSZETFÖLDRAJZI ALAPJAI

A Mohács környéki sík területek létrejöttüket és felszínük jellegzetes arculatát főként a Duna építő és pusztító tevékenységének köszönhetik. A mohácsi Duna-ágtól nyugatra helyezkedik el az 1526-os csatának is helyet adó Mohácsi teraszos sík, míg attól keletre a Mohácsi-sziget.

A síkság és a mai vízrendszer kialakulása a geológiai múltba nyúlik vissza. A pleisztocén vége felé (néhány százezer évvel ezelőtt) a Duna teljesen feltöltötte a mai Duna-Tisza közti területeket és a hordalékkúpokról egyre jobban nyugat felé csúszott le a Kalocsa-Baja-Zombor irányú süllyedékterület felé, míg végül a maihoz hasonlóan észak-déli folyásirányt vett fel. Az utolsó eljegesedési periódus végén – mintegy 10–15 ezer évvel ezelőtt – rakta le területünkön azt a homokos, kavicsos hordalékanyagát, amely a holocén képződmények fekvését (alsó rétegét) képezi.¹³ Az óholocénben a Mohácsi-sík nyugati peremén futó lánycsók-bár-bátai törésvonal mentén a terület megsüllyedt, és a fő folyómeder

13 Pécsi Márton: *A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalaktana*. Bp., 1959.; *A dunai Alföld*. Szerk. Marosi Sándor – Szilárd Jenő. Bp., 1967. (Magyarország tájföldrajza 1.).

hirtelen északkelet-délnyugati irányt vett fel, szorosan a síkságot határoló dombok lábához simulva. A hajdani észak-déli irányú meder futását már csak a kisebb vízmennyiséget szállító baracscai Duna-ág kanyargó medre követi. Az északkelet-délnyugati folyásirány éppen Mohácsnál – ahol a folyam beleütközik a mohácsi teraszba – egy hirtelen kanyarral 90°-os szögben északnyugat-délkeleti irányba terelődik, hogy délebbre ismét találkozzon a Baracscai-Dunával. Ez utóbbi irányváltozás valószínűleg a sziget déli területének ismételt megsüllyedése hatására jött létre, szintén az óholocénban. A két folyóág között alakult ki a sziget, amelynek területe az óholocén folyamán is tovább süllyedt a jobb parti teraszhoz viszonyítva, így válhatott a Duna állandó árterévé.

A terület meghatározó vízfolyása a Duna nyugati vagy mohácsi ága. A vízfolyás jelenléte, vízállása, árvizei évszázadok óta meghatározzák Mohács és környékének életét (2. ábra). A török háborúkat követően, a 18. században a térségben egy hosszabb ideig húzódó birtokper zajlott, melynek iratanyagából élénk tárulnak a térség földrajzi viszonyai. Az alábbi, 1726-ra keltezett dokumentum leírja a pécsi püspök és Savoyai Jenő birtokainak elhatárolását a Duna nyugati és keleti ága között: „Mindezek midőn nekünk hűen és alázatosan előlettek adva, felülről kegyesen elrendeltük és elhatároztuk, hogy a pécsi püspökhöz, mint Mohács város és Kölked birtok földesurához tartozó szigetbeli terület határai, Jenő herceghez, mint Dályok, Izsép, Márok és Darázs Kis-Dunával¹⁴ erről a részről határos birtokok földesurához tartozó szigetbeli területtől – a tanúsított és egészen 1722-ig mutatott használat alapján –, a Kis-Dunából a Velika, avagy a Siroka Bara tóba folyó Vida fok által, és innen egy másik, a Duna nagyobbik részébe folyó, Konyenicának nevezett fok által egészen elválasztassanak, kölcsönösen (mindkét részről) megkülönböztessenek, az imént említett torkolatok és tó által vezettessen a határ, úgy, hogy azok fele az egyiknek, a másiknak pedig az előre meghatározott részek másik fele, ugyanazon helyeken a halászat arányos jogával hozzákapsoltasson, és ily módon Vida fok nevű fok, a Siroka Bara tó, és

14 A korábbiakban Szakadék-Duna néven emlegettük ezt a folyóágot, hangsúlyozva annak mellékág jellegét. B. Szabó János és Máté Gábor tanulmányukban felvetik, hogy a „Kis-Duna, a Duna szakadékja” nevű folyóág nem Mohács mellett folyt, hanem a keleti Duna-ághoz kapcsolódó Kadia-szigetet nyugatról övező kis ágacskáról van szó. B. Szabó János – Máté Gábor: Észrevételek a történeti források interpretációs lehetőségeiről és az interpretáció határaitól a mohácsi csatamező új földrajzi kutatása kapcsán. *Történelmi Szemle* 62 (2020) 1. sz. 189–203. A Kadia-sziget problematika nem része az 1526. évi mohácsi csata kutatásának, így a kutatási tervünknek sem. A felvetés alapos megvizsgálása hosszabb időt igényel, ugyanis egy jelentős környezeti és nevezéktani átalakuláson átesett, erősen forráshiányos térségről van szó. A szerzők álláspontjukat egy ábrával szemléltetik: a Kadia-szigetet a „Kis-Duna, a Duna szakadékja” nevű ág nyugatról, míg az Öreg-Duna keletről határolja. A sziget per tárgya, mely alapján északi része a püspöki, déli része a hercegi uradalomhoz tartozik. Ahhoz, hogy egyértelműen el lehessen dönteni a vitát, néhány kutatói kérdésre kell válaszolni. Mikor és mit neveztek Kadia-szigetnek? A források több terület esetében is használják a nevet. A szerzők által bemutatott térképen látható Kadia-szigetet a Konyica-fok nem metszi, holott a birtokper fő tétele, hogy a Konyica-fok megosztja a kérdéses szigetet. Ha a fok nincs rajta az általuk meghatározott Kadia-szigeten, akkor milyen és mekkora területet osztott ketté a birtokperben? A kérdésre részletesebben a www.mohacsivita.hu oldalon térünk ki.

a másik Konyenicza (nevű) fok ugyanazon a szigeten a mondott részek megkülönböztető határa gyanánt tartasson.”¹⁵

A forrásban még Kis-Dunának nevezett Mohácsi-Duna szélessége napjainkban a kompátkelő helyénél, a városi és a szigeti rév között a legkeskenyebb, közel 300 méter, míg a Csele-patak torkolatánál és a Cigány-zátony előtt a szélesebb, mintegy 700–800 méter.¹⁶ Nem volt ez azonban mindig így. Korábban a Mohácsi-sziget keleti oldalán folyó Baracskai-Duna volt a folyó fő ága. A csatáról szóló beszámolójában ezt Brodarics is említi.¹⁷ Ez a helyzet, a nyugati ág szélesedésével, bizonyos tektonikai és morfológiai okok miatt csak a 18. század végére fordult át. A folyamat, aminek következtében végül a Mohácsi-ág lett a szélesebb, a Baracskai-ág pedig a keskenyebb, térképeken is nyomon követhető¹⁸:

- egy 1695 körül, ismeretlen szerző által készített, Karlsruhéban őrzött térképen a keleti Duna-ág, vagyis a Baracskai-Duna a főág, miközben a mohácsi meder keskenyebb;¹⁹
- Luigi Ferdinando Marsigli 1696. évi munkáján, a sziget északi részén, ahol a két Duna szétágazik, jól látszik, hogy a Baracskai-Duna a főág;²⁰
- nagyon jól érzékelhetően a nyugati ág a keskenyebb egy 1700-ban, a Siklósi uradalomról készített térképen;²¹
- egy Mikoviny Sámuelnek tulajdonított, 1720–1725 közé datált térképen is a keleti ág sokkal szélesebb a nyugati ágnál;²²
- Karpe Mihály 1764. évi Bács-Bodrog vármegyéről készített térképén a keleti ág vastagabb a nyugati ágnál;²³
- Müller Ignác 1769. évi Magyarország térképén még mindig a Mohácsi-Duna a keskenyebb, és a Baracskai-Duna a szélesebb (3. ábra);²⁴

15 Királyi Könyvek - 35.156/b. 421.

16 Erdősi Ferenc – Lehmann Antal: *Mohács földrajza*. Mohács, 1974.

17 „A Duna valamivel Báticaszék fölött két mederbe oszlik: a nagyobbik meder Túlsó-Magyarországot hasítja, sík mezei területet, a kisebbik Báticaszékét és Mohácsot mossa, majd mindkét ág Mohács alatt összeömlik, és így szigetet alkot.” Brodarics István: *Igaz leírás a magyaroknak a törökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. [Ford. Kardos Tibor.] Bp., 1983. 32.

18 Az említett folyamatról Faludi Gábor és Nebojszki László írt tanulmányt a Hidrológiai Közönyben. Adataikat itt most további térképekkel támasztjuk alá. Faludi Gábor – Nebojszki László: A Mohácsi-sziget kialakulása és vizeinek történelmi változásai. *Hidrológiai Közöny* 88. (2008) 4. sz. 47–57.

19 Abt. Generallandesarchiv Karlsruhe Hfk Planbände Nr. 6, 6 Bild 1 (Landesarchiv Baden-Württemberg).

20 Mappa generalis in qua Danubii fl. Caetium montem inter et B... [S 80 - Nyomatott térképek. - No. 1/1-19.] (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)

21 Universum dominium Siklossiense modo divisum in quator parte... [TK 2145] (Országos Széchényi Könyvtár).

22 Mikoviny Sámuel: Comitatus Bacciensis Pars (1720–1725). Magyar Tudományos Akadémia Térképtár Mo. 1.

23 VII 1.2.a. No. 149 (Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár).

24 Mappa Geographica novissima Regni Hungariae divisi in suos C... [B IX a 513] (Hadtörténeti Intézet és Múzeum)

- az Első katonai felmérés 1783-as szelvényén már megfigyelhető, hogy egyes szakaszokon a keleti, míg egyes részekén a nyugati ág a szélesebb,²⁵

Az első térképlap, amelyiken már biztosan a nyugati a főág, az 1801-ben Pávai Sámuel K. által készített ábrázolás.²⁶ A 19. század elejére dokumentáltan látható legfontosabb változás tehát, hogy a nyugati meder vált a főággá, míg a Bezdánnál a főmederbe torkolló Baracscai-Duna lett a kisebbik ág.²⁷

A folyamatra utaló leírást olvashatunk a katonai szakértők tollából, a 19. század elején is: „A Duna a régi Mohács házainál folyik, és az új folyamon [*Neue Strom*], vagyis az új mederben nehéz, terhes hajók haladnak. Ez a folyóág Bátánál megosztja a régi Dunát [...]. A Duna régi ága a domborzat miatt nedvességből veszít, s ugyanakkor az új Duna medre több vízzel egyre mélyebb és szélesebb lesz. Az új Duna a legtöbb helyen 700 lépés széles, a mélysége 7,8-tól 11 öl.”²⁸

25 Első katonai felmérés (1783).

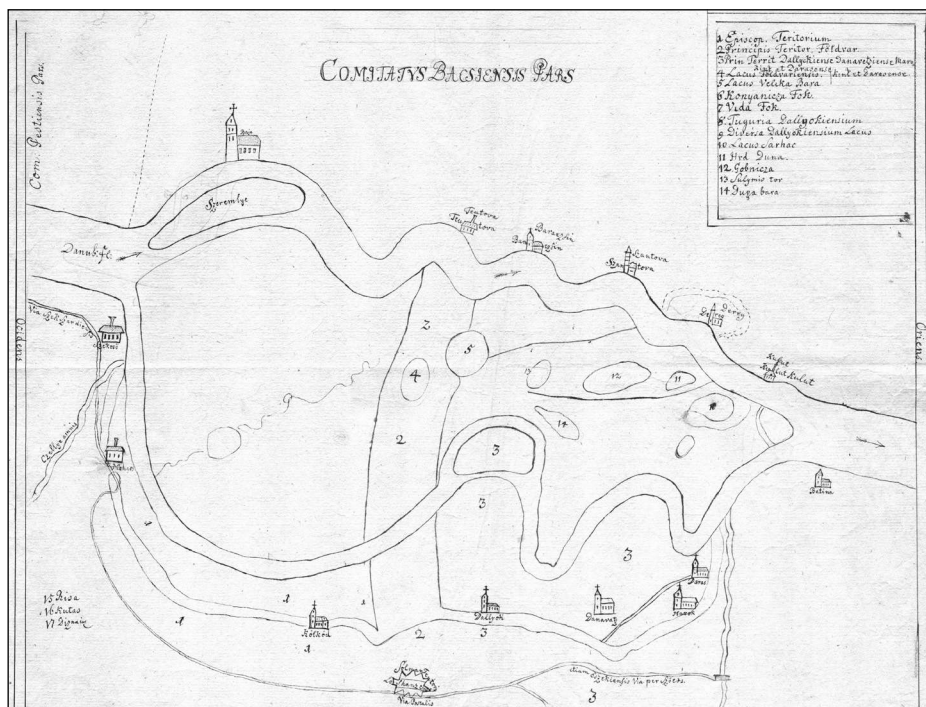
26 Mappa Exhibens totam Archidioecesis Colocensem in Comitatu... [B IX a 1476] (Hadtörténeti Intézet és Múzeum)

27 A Mohácsi-ág 16. századi méretével kapcsolatban felmerült már, hogy a Mohácsi-szigeten lévő Riha-tó vizsgálata hozzásegíthet bennünket a kérdés tisztázásához. Lásd: <https://duna-szigetek.blogspot.com/2020/01/tullepni-csele-patakon.html>. A Riha ugyanis a mohácsi Duna-ág lefűződő folyókanyarulata volt. Van olyan forrásunk, miszerint a korszakban a Riha még összeköttetésben állt a nyugati ággal, sőt, fel lehetett hajózni ide. A probléma az, hogy azóta a Riha is sokat változott, de tény, hogy a méretei (50–150 méter széles) nagyságrenddel kisebbek a mai Mohácsi-ág méreteinél. Az 1733-ban készült leírás a pécsi klérus birtokairól egyébiránt azt állította az akkori Riha kapcsán, hogy mindösszesen 25 öl, vagyis valamivel kevesebb, mint 50 méter széles.

B. Szabó és Máté felvetik, hogy az a leírás, miszerint a „Kis-Duna, a Duna szakadéka” esetében olyan sekély vízről volt szó, hogy egy lófejen át lehetett kelni egyik oldalról a másikra, nem lehet a Mohácsi-Duna. B. Szabó – Máté: *Észrevételek a történeti források*. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a mohácsi Duna-ágról a helytörténeti irodalom éppen Dunaszekcső és Mohács esetében jegyezte fel azt a fordulatot, melyet a helybeliek a folyó egykori sekélységének és keskeny voltának illusztrálására használtak. Természetesen csak túlzó, képes beszéd-ről van szó, nem kell szó szerint érteni, de a szólásmondást a feljegyzések itt a nyugati Duna-ághoz kötik: „... a hagyományok szerint ezen ágon a víznek kisebb állása alkalmával, mintegy közönséges patakon, hágcsón, vagy beledobott lófejcsonton keresztül lehetett járni.” Gosztonyi Jenő: *Duna-Szekcső múltban és jelenben*. Pécs, 1891. 11. Bezerédy is megemlíti, hogy használatban volt ez a szólás Mohácson és Dunaszekcsőn, hogy lókoponyákon át lehetett gázolni a folyón. Ezt ő maga túlzónak tartja. Bezerédy Győző: *A Duna baranyai szakaszának történetéből*. *Dunántúli Napló* 33. évfolyam (1976) 137. sz. 6.

A kérdést még hosszabb ideig lesz szükséges vizsgálni. Az azonban már ezekből a töredékes adatokból is látszik, hogy a mohácsi Duna-ág esetében jó okkal állítjuk: jóval keskenyebb és sekélyebb volt, illetve hajózásra is csak kevésbé lehetett alkalmas, mint manapság.

28 T. Mérey Klára: *Baranya megye települései az első katonai felmérés idején*. Pécs, 2004. 109.

2. ábra. A Fekete-víz a Riha-tóval a Mohácsi-szigeten egy Mikovinynek tulajdonított térképen, keleten (az ábrán felül) a szélesebb Baracskai-ág, nyugaton (az ábrán alul) a keskenyebb Mohácsi-ág, azaz a Kis-Duna (1720–1725)²⁹

Össességében a Duna fő víztömegének 17–18. századra tehető, nyugati ágba való áthelyeződése eredményezte a mai szélesebb mohácsi ág kialakulását és a keleti ág vízhozamának lecsökkenését. Mindezen változások háttérben első-sorban nem antropogén, hanem geológiai okok játszottak szerepet (a törésvonalak menti emelkedések és süllyedések).

A Mohácsi-Duna medrének szélesedése megnövelte a folyó eróziós tevékenységét. Ez elsősorban a Bártól Mohácsig terjedő éles, könyökszerű mederhajlat külső ívén, azaz a nyugati oldalán volt érzékelhető az elmúlt évszázadokban. A Mohács városától északra fekvő ipari területek mellett a 19. század első felében 100–150 méter hosszán leszakadt a partfal, aminek következtében a régi buda-eszéki „királyi” országút nyomvonala megszakadt, azt nyugatabbra helyezték át.³⁰ 1832-ben az egykori Selyemgyár mellett szakadt le a Duna-part.³¹ A közelében fekvő Szabadság tér az Első katonai felmérés térképén még szélesebb volt, de később a keleti oldalát elmosta a víz. Egy másik közlés szerint, a Mohács lakott területének északi részén fekvő vasútállomást az 1860-as évek

²⁹ Mikoviny: *Comitatus Baciensis Pars*.

³⁰ *Baranya megye földrajzi nevei*. I–II. Szerk. Pesti János. Pécs, 1982. II. 421.

³¹ Uo. II. 458.

elején végbemenő partszakadások miatt többször is beljebb kellett helyezni.³² Szintén lakott területet érintő bejegyzés, hogy a Sokac- és a Magyar-rév között 1894-ben betonfal épült (védőgát) a folyó partpusztító hatásának megállítására.³³ A Duna medrének szélesebbé válása a keleti parton is érzékelhető volt, amikor a mohácsi-szigeti Csingilingi Csárda (ahol a Sokac-révből induló kompok kötöttek ki) a 20. század elején beleszakadt a Dunába.³⁴ A Mohácsi-Dunát a 19–20. század során jelentősen szabályozták, lerövidítették, ezzel mérsékelve partalakító/felszíninformáló tevékenységét.

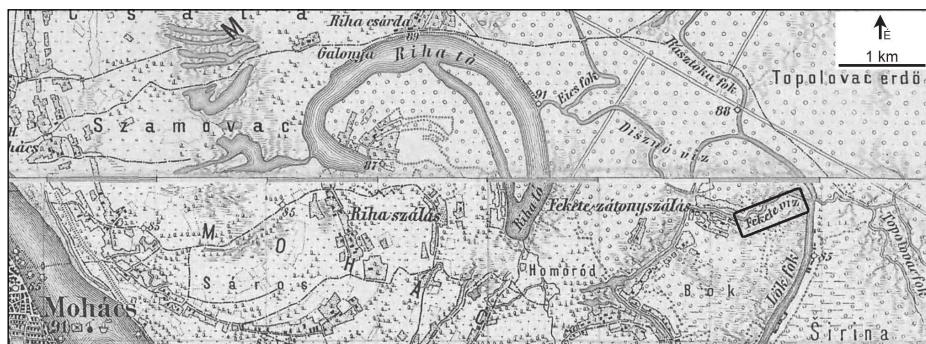
3. ábra. A kisebbik Mohácsi-ág és a nagyobbik Baracska-ág Müller Ignác 1769. évi térképén³⁵

32 Uo. II. 426.

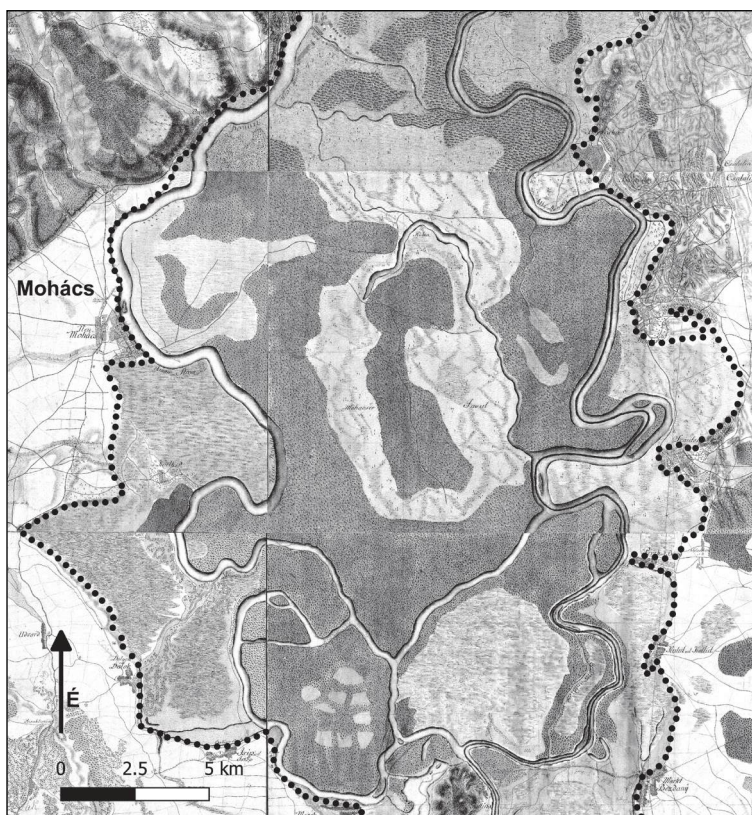
33 Uo. II. 451.

34 Uo. II. 501.

35 Mappa Geographica novissima Regni Hungariae divisi in suos C... [B IX a 513] (Hadtörténeti Intézet és Múzeum).

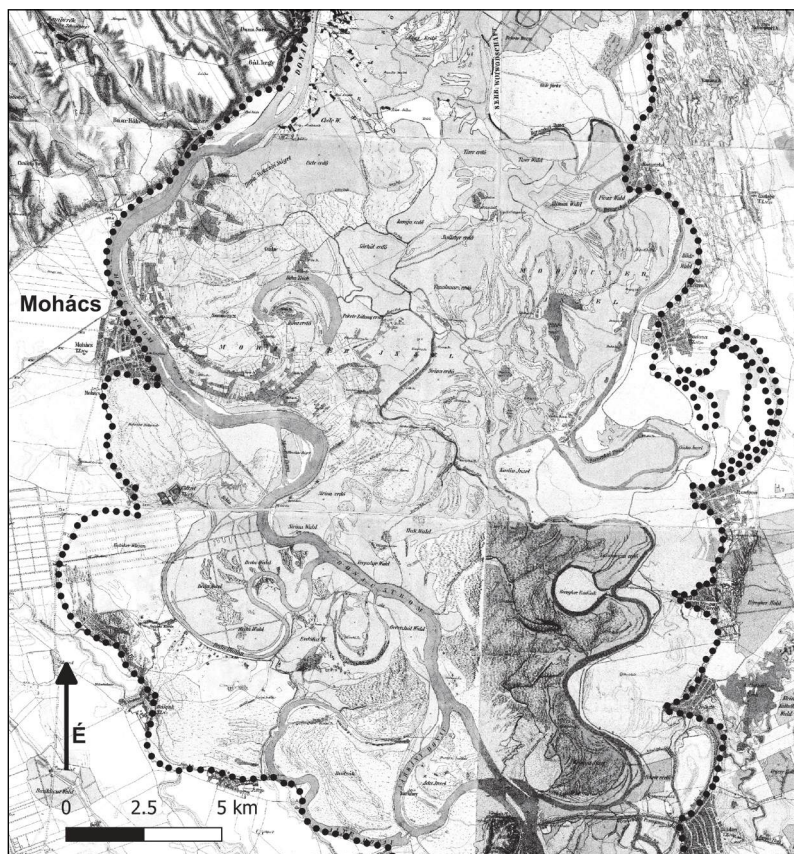
4. ábra. A Riha-tó a Harmadik katonai felmérésen és attól keletre a Fekete-víz a Mohácsi-szigeten³⁶

5. ábra. A Duna és annak ártere Mohácsnál az Első katonai felmérés lapjain (pontosított vonal mutatja az ártér peremét)³⁷

36 Harmadik katonai felmérés (1880).

37 Első katonai felmérés (1783). A térkép a korabeli, kevésbé fejlett földmérési módszerekből adódóan sok helyen torzult.

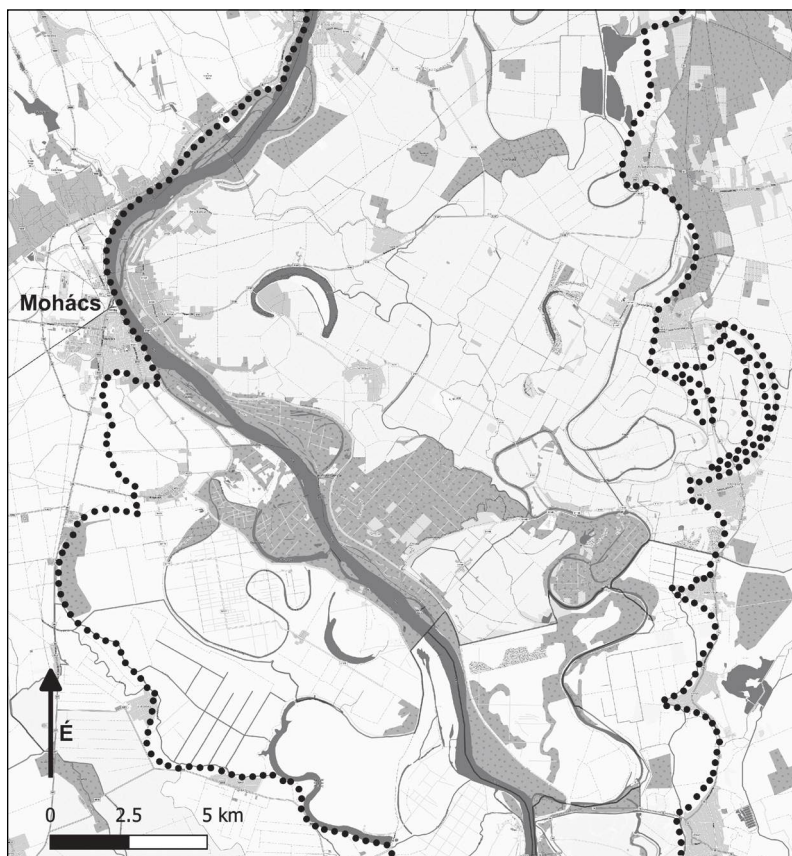

6. ábra. A Duna és annak ártere Mohácsnál a Második katonai felmérés lapjain (pontozott vonal mutatja az ártér peremét)³⁸

Mohács város helyzetének és a mohácsi csata helyeinek értékelése kapcsán a Duna mentén három magassági szintet kell elkülönítenünk (5., 6., 7. ábra).

Alacsony ártérnek nevezzük területünkön a Duna 0 pontja (Mohácsnál 79,195 méter tengerszint feletti magasság) fölött 5–6 méterrel magasabban elhelyezkedő, tehát mintegy 84–85 méteres tengerszint feletti magasságú területet. Ezt a szintet – az ármentesítés előtt – már a középvíznél kissé magasabb vízállásnál is elöntötte a Duna, tehát csak alacsony vízállásnál került szárazra. Az elmúlt évszázadok térképeinek tanúsága szerint az alacsony árteret többnyire mocsaras, nádas, vízállásos területek borították. Mind a Mohácsi-Duna keleti, mind a nyugati oldalán megtaláljuk. Itt jellemző gazdálkodási forma volt a fokokhoz köthető halászat és a gyűjtögetés (foki gazdálkodás). Magasabb részeit a nyári időszakban legelőként hasznosították. A szabályozások előtt nem létesítettek szállásokat ezeken a mélyen fekvő területeken.

³⁸ Második katonai felmérés (1858).

7. ábra. A Duna és annak ártere Mohácsnál napjainkban.

(pontosított vonal mutatja az ártér természetes határát, a fekete vonal a kiépített gátrendszert)³⁹

A magas ártéri szintet a Duna 0 pontja fölé 8–9 méterre, azaz 87–88 méteres tengerszint feletti magasságra emelkedő térszínek alkotják. Ide már csak a nagyobb árvizek idején kerülhetett víz. Az ártér magasabb szintje csak kisebb-nagyobb foltokban figyelhető meg Mohács környékén. Megtalálható részben a Mohácsi-sziget északi felén, illetve a Mohácstól délre fekvő területeken a holtágak belső oldalán, ahol olyan hatalmas ártéri erdők települtek rájuk, mint például a Béda-erdő vagy a Bók-erdő.⁴⁰ Voltaképpen Mohács régebbi, Duna menti, keleti fele is egy magas ártéri kiemelkedésen fekszik. A város ősi magjának telepítő tényezői között több természetföldrajzi jellegűt is találunk. Az első maga a Duna itt folyó, akkor még keskeny ága, számos haszonvételi lehetőségével. Vele párhuzamosan az ármentes teraszon fut a buda-eszéki országút. De miért pont a Duna partjának ezen a szakaszán épült ki a környék legnagyobb part

³⁹ <https://www.openstreetmap.org/#map=14/45.9910/18.7204> (A letöltés ideje: 2019. január 28.).

⁴⁰ Erdősi-Lehmann: *Mohács földrajza*.

menti városa? Azért, mert ott fekszik a város, ahol a Duna meredeken leszakadó magasabb partja lealacsonyodik, és a magasabb teraszfelszín, valamint a folyó közé beekelődik egy alacsonyabb, magas ártéri terület. Ez még többnyire árvizektől mentes felszín volt, ami jellegénél fogva megkönnyítette a hajókra való berakodást, a kompokhoz való le- és feljutást. Ettől délebbre az ármentes terasz már eltávolodik a folyótól, így a széles mocsaras ártér lehetetlenné tette az átkelést.⁴¹ További természeti adottság, hogy a város magas ártéren fekvő, régi magját egy egykori Duna-ág mélyebb területe választja el a nyugati, magasabban fekvő felétől. A beépítetlen mélyebb terület jól látszik az Első katonai felmérés térképén (8. ábra) is, amelynek kapcsolódó leírásánál ezt olvashatjuk: „... a Rókus-kápolna, amely az Új Mohácsról az Ó-Mohácsra vezető úton fekszik és a mocsaras pataknál emelt kis töltés a palánkra [in der Plank] támaszkodik, szilárd anyagból épült.”⁴² Korábban ez a víz védte a várost nyugat felől, ahogy az Ottendorf 1663. évi térképén is jól látható. Nyomvonala a Sokac-révtől ma is követhető a Bajcsy-Zsilinszky, Tomori, Tompa Mihály utcákon keresztül. Ismerjük ennek a mocsaras vízfolyásnak a nevét is, ami elválasztotta egymástól a két városrészt: úgy hívták Búdös-árok. A mai Gólya utcai forrásból eredt, dél felé folyva a Bég-patakba torkollott, majd vize onnan a Kölked felé eső ártéri területekre jutott.⁴³

8. ábra. Mohács az Első katonai felmérés térképén (1783), a domborzati modell alapján színezve. Jól megfigyelhető az Ó-Mohácsot és Új-Mohácsot elválasztó egykori Duna-ág (a Búdös-árok) mélyebb területe

41 A Bédai-Duna ugyan 900 méterre megközelíti Kölkedet, de a falu és a folyó között erősen mocsaras térség feküdt a szabályozások előtt. Dél felé a következő kikötési, átkelési lehetőség a Karasica túlszárnyán, Kiskőszegen, vagyis Batinánál van.

42 Első katonai felmérés col. 12. sect. 33. Baranya megye; T. Mérey: *Baranya megye települései*, 109.

43 *Baranya megye földrajzi nevei*, II. 457.

Mohácstól délre a magas és az alacsony ártér jelentősen kiszélesedik a Duna és az ármentes terasz között. A Duna nyugati oldalán fekvő mocsaras öblözetek 19. század eleji állapotának szemléletes képét láthatjuk a Dunántúl egyik katonai szempontból feltérképezett leírásában: „A mohácsi és a kölkedi mocsár Mohácsnál kezdődik és Izsépig tart. Ez nagyrészt vizes rétekből áll, amelyeket káka és nád nőtt be. Kis tócsákkal van tele és vizesárvok tagolják. A közepén van egy szárazabb terület, ahol kis magaslaton Kölked falu áll. Ennek csak a szélein van kis kaszálható rész. Ezt a mocsarat a Duna esetenként teljesen elönti. Csak aszályos nyaraikon száradnak ki egyes részei és télen fagy be teljesen. Ez a mocsár egyébként csak két ismert úton járható, nevezetesen Mohácstól Kölkedig, és Dállyoktól Izsépig de csupán nagyon száraz időben és csak gyalog vagy könnyű közlekedési eszközökkel [leichten Fuhrwerk]. Ennek a fentnevezett mocsárnak terjedelme közel egy négyszögmérföld. Ahhoz, hogy ezt a területet használhatóvá lehessen tenni, a Duna jobb partján végig gátat kell emelni, amely a legnagyobb vízállásnak és jeges árnak is ellent tudjon állni.”⁴⁴

Napjainkban az ártéri területek vízmentesítését a folyó nyugati oldalán a mohács-darázsi belvízrendszer végzi, amely Mohács város és a magyar-horvát országhatár között fekvő holt Duna-ágakkal átszótt területen helyezkedik el. Területe 56,8 km², és négy önálló belvízöblözetből áll, úgymint a Mohács-Kölkedi-, a Vizslaki-, a Bédai- és a Geréchéti-öblözet, amelyekhez a Karasica-öblözet csatlakozik.⁴⁵

A Mohácsi-szigetnek teljesen önálló és sajátos vízrendszere volt és van. A korábbi századokban a hajdani Duna-medrek legmélyebb, fenéki részén a magas talajvízállás miatt mindig maradt valamennyi víz az év legnagyobb részében. Ezeket a patak vagy kisebb folyó szélességű csatornákat nevezte el a nép fokoknak. A sziget területét egy egészen nagy kiterjedésű csatornarendszer hálózta be, mely egyrészt levezette a fölösleges vizeket a Dunába, másrészt pedig szükség esetén a Duna fő medréből vizet juttatott az alacsonyabb fekvésű területekre. Ezzel a fokrendszerrel tehát komoly lehetőséget biztosítottak a rét- és legelőgazdálkodás, de a halászat számára is.⁴⁶ Napjainkban csak a Margitta (mohácsi)-szigeti belvízelvezető csatornarendszer feladata a terület vízmentesítése. Fő csatornája a Karapancsai-főcsatorna, mely kanyargós ágaival átszeli a sziget nagy részét észak-déli irányban. A Duna és a Ferenc-csatorna között elterülő belvízrendszer területe 288,9 km² kiterjedésű (tehát a sziget nagyobbik

44 Österreichisches Staatsarchiv K VII. k. 116. Topographische Beschreibung des westlichen Theils von Ungarn zwischen der Donau und der Drau. I. Abtheilung 3-ten Ternion. „Gedrängte Beschreibung der Flüsse, Seen, Sümpfe und Moräste, dann der bestehenden und Projectirten Canäle. Militärische Bemerkung”; T. Mérey Klára: A Dél-Dunántúl földrajza katonaszemmel a 19. század elején. Pécs, 2007. 100–101.

45 Magyarország hidrológiai atlasza. I. Folyóink vízgyűjtője. 9. A magyarországi Duna-szakasz és kisebb mellékvei. Bp., 1962. 175–176.

46 Andrásfalvy Bertalan: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. I–XI. Szerk. Puskás Attila et al. Szekszárd, 1968–1987. VII.

felét öleli fel). Szeremlei-, Baracscai- és Karapancai-öblözetből áll.⁴⁷ A 19. század végétől ennek az összefüggővé tett vízelvezető rendszernek a részét képezi a Riha-tó is (4. ábra). Kialakulását illetően morotvató, tehát a hajdani Duna egyik nagyobb kanyarulata közelebből nem meghatározott idővel ezelőtt elgátolódva lefűződött.⁴⁸ Ez a kialakulási mód egyben meghatározza kifli vagy sarlószerű alakját is. Azt, hogy mind a mai napig fennmaradt, és nem jutott a morotvatavak általános sorsára, a feltöltődésre, annak köszönheti, hogy a sziget nyugati oldalának egy jó részéről a mohácsi Fertős-csatornán, a Simon-, Számóc- és Sáros-fokokon, valamint a Riha-csatornán át ide folynak le a vizek. Ezek szerint maga a tó képezi az úgynevezett nyugati főgyűjtő szerepét, azaz élő vízfolyás maradt mind a mai napig, ahonnan a hajdani Lög- és Konyica-fokokon, melyet ma Karapancai-főcsatornának neveznek, jut le az egész terület vize a Ferenc-csatornába.

A magas ártértől karakteres peremmel válik el a 90–100 méter tengerszint feletti magasságban fekvő, ármentes teraszfelszín. Ez a szigeten nem található meg, de Mohács környékén a Dunától, illetve a magas ártértől több kilométer szélesen húzódik nyugat felé a Bár-Lánycsók-Nagynyárád-Majs félköríves dombvonalig. A pleisztocén végén, mintegy 10–15 ezer éve a Mohácsi-sík a már említett félköríves vonal mentén megsüllyedt. Erre a felszínre rakta le az ősi Duna 20–22 méter vastag, kavicsból és folyami homokból álló hordalékát, majd a 9–12 méter vastagságú mocsári lösz is. Ezután a pleisztocén végén vagy az óholocénban a sziget területe kezdett el süllyedni, ezért a Duna bevágta medrét az így már relatíve magasabban fekvő hajdani üledékébe, és a korábbi Duna-ágak oldalazó pusztító munkájával létrehozta a mohácsi terasz 6–7 méter magas, karakteres peremét.⁴⁹ Az ármentes, jó termőképességű talajjal borított mohácsi teraszt ma már főleg szántóföldi művelésre használják. A korábbi évszázadok térképein azonban megfigyelhetjük, hogy a teraszt átszelő kisebb patakok sekély völgyeiben itt is voltak vízállásos, nedves területek, amelyeket korábban főleg legelőként hasznosítottak. A patakok szabályozása révén a mocsaras helyek kiterjedése mára jelentősen lecsökkent. Az ármentes teraszon futottak a környék fontosabb útvonalai is – többek között a Duna menti évezredes hadiút –, melyeken a közlekedést csak a vizenyős patakmedrek zavarták meg.⁵⁰

Napjainkban a teraszon három kisebb vízfolyás folyik keresztül. A Csele-patak északon, csak rövid szakaszon vágja át magát a Dunáig. Medre többnyire mélyen bevágódott a teraszfelszínbe. A teraszon Lánycsók felől átfutó Bég-patak vizét a falutól nem nagy távolságra egy északkeleti irányba futó mesterséges mederrel a Jenyei-árokba vezették. Így mintegy mesterségesen lefejezték a város belterületének délnyugati csücskén is áthaladó Bég-patak völgyét. Most mind a két, rendezett medrű patak vize a város belterületének északi peremén ömlik a

47 Magyarország hidrológiai atlasza, I/9. 181.

48 Ez a lefűződés a 16. században, vagy azt megelőzően történt, ugyanis ismertek olyan feljegyzések, miszerint a 16. században még volt hajózási összeköttetés a Riha és a Mohácsi-Duna között.

49 Erdősi-Lehmann: *Mohács földrajza*.

50 T. Mérey: *Baranya megye települései*, 107–113.

Dunába. A terasz legnagyobb vízfolyása a Majs, Nagynyárad és Sátorhely közötti területen több ágból eredő Borza-patak, amely ma már erősen kanalizált. Vízét nagyrészt mesterséges csatornákon keresztül egyenesen dél felé vezetik, ahol Baranyakisfalud mellett torkollik a Karasicába. Ebbe vezették bele a Nagynyárádtól induló Lajmér-patak vizét is, ezért annak korábbi, Kölked felé vezető medrét beszántották.⁵¹

A CSATA HELYSZÍNEIT LEÍRÓ TÖRTÉNETI FORRÁSOK FÖLDRAJZI TARTALMA

A csata környezetével kapcsolatos megállapítások elsősorban Brodarics Istvánnak a csata eseményeiről szóló krónikáján alapulnak, amely a legrészletesebb és a legtöbb hasznosítható információt adja. A földrajzi viszonyokat érzékletes, szemléletes módon írja le. A rendelkezésre álló egyéb írott dokumentumok ugyanakkor fontos információkkal egészíthetik ki Brodarics leírását, illetve egyes pontokon meg is erősíthetik azt. Azokról a helyszínekről ellenben, ahol a kancellár nem fordult meg, illetve csak másodkézből származó információkat említ, más résztvevői beszámolók pontosabbak lehetnek.

ÚT, MOCSÁR, ÁROK

Az oszmán sereg déli irányból, a Karasica-patakon keresztül érkezett meg a Mohácsi-síkságra. Felvonulásukhoz a római korban kiépített hadiutat használták (9. ábra). Ezen Konstantinápolyból indulva Edirne, Plovdiv, Szófia, Nis, Nándorfehérvár érintésével, Pétervárad és Újlak leküzdésével értek Eszékhez. Lutfi pasa török krónikás leírásából tudjuk, hogy ezután átkeltek egy nehezen járható mocsaras területen, amit ő „*Papasz-irmagi*”⁵²-nak nevezett. Az átkelés helye Baranyavárnál lehetett.

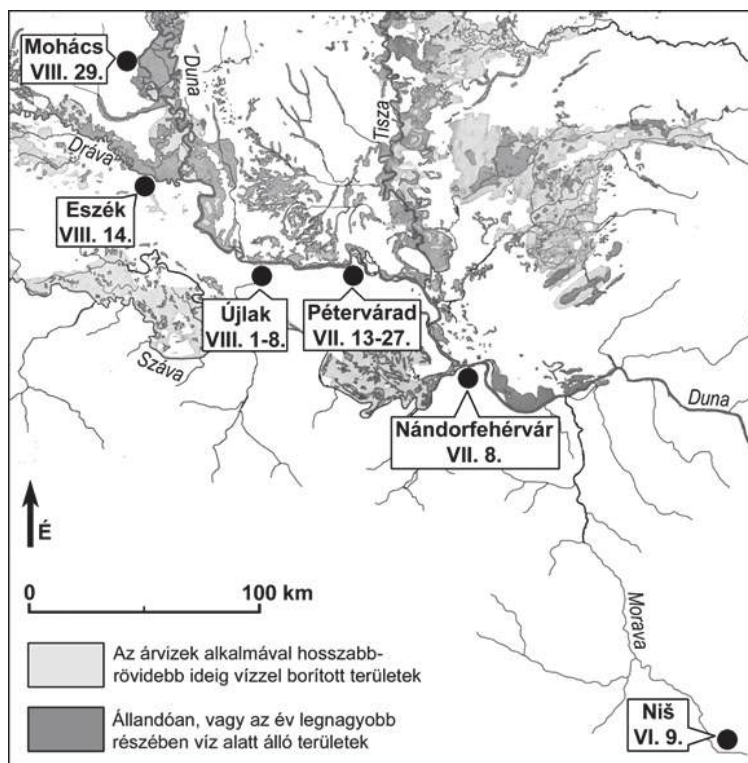
A mohácsi csatával kapcsolatos kevés földrajzi sarokpont egyike, hogy az oszmán erők Buziglicánál⁵³ szétváltak. A főerők tovább nyomultak előre a csatatérre, míg Báli és Hüszrev bég lovasserege nyugatra vonult és egy átkaroló műveletet hajtott végre, hogy a síkság északi részén a keresztény sereg hátába

51 Erdősi-Lehmann: *Mohács földrajza; Magyarország hidrológiai atlasza*, I/9.

52 *Török történetírók*. I–II. Szerk. Thury József. Bp., 1893–1896. II. 14.

53 Buziglica Géta és Dályok között található. Korabeli helyének azonosítására vannak támpontjaink. Majs település 1772. évi mezőgazdasági térképén Pusziklitza a gétaí magaslatától [Getta] északra, Udvartól délre látható (Charten von der ka[mmer]al Ortschaft Mays... Magyar Nemzeti Levéltár [= MNL] S 11-N.o. 830:43.). Az Első katonai felmérésen (1783) a Pusaklicza w. h. (w. h. = Wirtshaus = csárda) felirat közvetlenül a Baranyavárról Mohácsra tartó főútvonal mellett helyezkedik el, Udvartól mintegy 2,5 km távolságban délre, Dályoktól pedig 3 km távolságban nyugatra. A Második katonai felmérésen (1858) ugyanitt, a már szintén feltüntetett Géta pusztától keletre a Buziklicza P. (P. = puszta) és a Buziklicza Wald (Wald = erdő) jelenik meg. Ezen a helyen a Harmadik katonai felmérésen (1880) a J. H. Buziglica (J. H. = Jagdhaus = vadászház) és a Buziglica-Wald tűnik fel.

kerüljön Bácsfalu⁵⁴ térségében. Az elágazás után a főszereg észak felé vonult fel a sík keleti oldalán az egykori római hadiút vonalán. Báli és Hűszrev serege pedig a teraszperem magasabb térszínének útjain haladt északnyugati irányba.

9. ábra. Az 1526. évi hadjárat főbb oszmán állomásai Nis és Mohács között⁵⁵

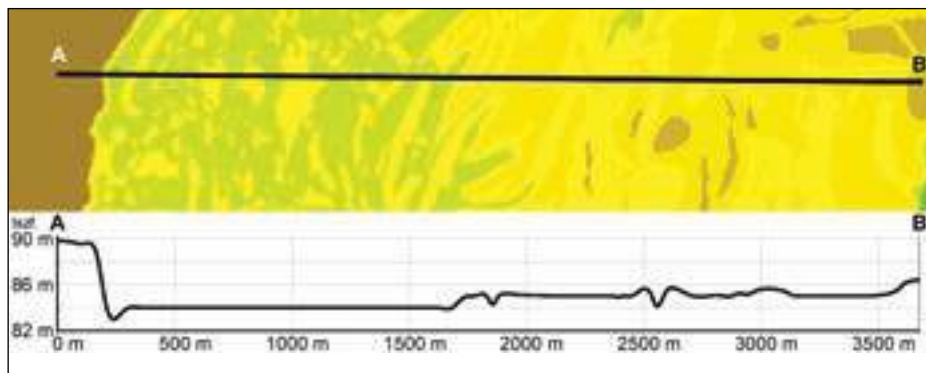
A sereg kettéválásának a katonai megfontolások mellett volt egy környezeti oka is. Gábris Gyula a mohácsi csata környezetével kapcsolatban írt tanulmányában⁵⁶ felhívja a figyelmet egy fontos földrajzi körülményre: a Mohácsi-síkságnak eredetileg a keleti oldala volt a magasabb, a nyugati oldala később töltődött fel. A dombsági területről a síkságra kelet felé kilépő vízfolyások üledékükkel lassan feltöltötték a völgyek előterét, de egyben szét is terültek, kiterjedt posványos, mocsaras, lápos területeket hoztak létre. Ezért tapasztalható, hogy a jelen vizsgálat szempontjából kiemelten kezelt Majs keleti előterében fekvő hordalékkúp

54 Bácsfalunak a mohácsi csata idején elpusztult maradványait Lánycsók közelében tárták fel. Papp: *A mohácsi csatahely kutatása*, 202.

55 A háttérként szolgáló térkép forrása: Magyarország vízborította és árvízjárta területei az armentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt. [B IX b 255] (Hadtörténeti Intézet és Múzeum).

56 Gábris Gyula: A mohácsi csatamező. *Föld és Ég* 15 (1980) 8. sz. 249–252.

északról, keletről is vizenyős, mocsaras, délről lápos térségek vették közre. Kelet felé azután a vizek megint jól definiált mederbe kerülnek, így az átkelés rajtuk arrafelé már jóval könnyebb. A rómaiak a hadiutat azért építették a síkság keleti felére, mert az volt a konszolidáltabb része a területnek. A síkság nyugati része a hordalékkúpok kivételével csapadékos időben csak nehezen járható térszín volt. Száraz időszakban vezethettek rajta keresztül utak. A síkságtól nyugatra, a medenceperem magasabb térszínén megint lehetett haladni, ezért volt ott is út, de ideálisnak távolról sem lehetett nevezni, hiszen a rajta haladónak le kellett ereszkednie a síkságra kilépő vízfolyások által kimélyített völgyekbe, melyeken az átkelést a magas vízállás nyilván nehezítette. Azután megint fel kellett kapaszkodni a medenceperemre és így tovább, egészen Nyárádig.

10. ábra. A mocsár magasságkülönbségeket mutató keresztmetszete a Vizslaki-rétnél

Az oszmán főserég a gyalogsággal, a tüzérséggel ezért haladt a síkság keleti felén, míg a nehezebben járható nyugati úton a Báli és Hűszrev vezette lovaság vonult. A buziglicai elágazásnak ez alapján van kiemelt jelentősége, és jól mutatja, hogy miért is kellett a főserégnek a hadiutat használnia.⁵⁷ Így jutottak el az oszmánok a csatatérre.

A csata helyét Brodarics a következőképpen írta le: „Mint fentebb már mondtuk, ezen a helyen óriási, széles síkság terül el, sem erdő, sem cserjék, sem víz, sem domb nem bontotta meg, csak bal felől, közötté és a Duna között volt egy iszapos, mocsaras víz, sűrű sással és nádassal, ahol utóbb sok halandó pusztult el.”⁵⁸ Később pedig így ír róla: „A mocsár is nem egyet nyelt el mély örvényeiben...”⁵⁹ Brodarics mellett egy cseh forrás⁶⁰ is arról számolt be, hogy közvetlenül a

57 A Sátorhelytől nyugatra, Majstól északkeletre fekvő kiterjedt, vizenyős területet még a 19. században csapolták le, míg a Majstól délre fekvő lápos terület lecsapolása csak az 1950-es években fejeződött be.

58 Brodarics: *Igaz leírás*, 46.

59 Uo. 53.

60 Egy cseh úr levele a Santa Clara-kolostor főnöknőjéhez. 1526. november. In: *Mohács*. Szerk. B. Szabó János. Bp., 2006. 121–131.

csatatér mellett egy mély mocsár húzódott. A török krónikások közül Kemálpasazáde szintén hangsúlyozza,⁶¹ hogy a csata a Duna mocsarától nyugatra zajlott. Brodarics, a cseh forrás és Kemálpasazáde is megemlíti, hogy a csatát követően a keresztények közül sokan ebbe az ingoványba veszttek.

A forrásokban iszapos, mocsaras, sással, náddal benőtt állóvizet⁶² említene. Ezek a jegyek a Duna jobb parti árterén kialakult mocsárra, az úgynevezett Vizslaki-rétre⁶³ illenek. Annál is inkább, mert annak nyugati peremét mintegy 4–6 méteres meredek lejtőjű szintkülönbség zárja le (10. ábra). Ezt a jelentős szintkülönbséget a fentebb említett cseh forrás így érzékelteti: „Sokan a mocsárban süllyedtek el, egyik a másik után esett bele.”⁶⁴

Bertók Gábor, aki 2009 óta folytat régészeti vizsgálatokat Majstól északkeletre, felveti, hogy a kérdéses mocsár a megáradt Borza-patak lehetett.⁶⁵ Ennek ellentmond az a tény, hogy a Borza áradásakor sem állóvíz. A felületes szemlélőnek is nyilvánvaló lehetett a víz erőteljes felszíni áramlásából, hogy a Borza⁶⁶ esetében nem lehet mocsárról beszélni, az folyóvíz. Továbbá a Borzánál, amennyiben a Bertók által feltételezett mértékűvé emelkedik a vízszint a patakban (legalább kétméteresre, hogy a fulladás veszélye fennálljon), akkor a parton nőtt vízinövényzet⁶⁷ teljesen víz alá kerül, ráadásul az áramlás miatt a mederfenékhez is hajlik. Így a Brodarics által jelzett növényzet nem lenne látható, tehát mindez nem felel meg a leírásnak. A patak ártere a peremeknél lassan mélyül, így annak a valószínűsége, hogy valaki abba belefullad, kicsi, mivel a vízszint süllyedésével a befelé haladó személy vissza is fordulhat. Annak, hogy Brodarics félreértve a helyzetet a Borza-patak 150–200 méter széles, tehát átlátható árterét összetévesztette volna a Duna menti mocsár több mint 5 kilométeres szélességével, az is ellentmond, hogy a két árter között egy magasabb, ármentes terasz magasodik, amelyen a római eredetű hadiút is haladt. Ez nem csupán látványosan mutatja meg azt, hogy a széles Duna menti mocsár keletre feküdt, hanem azt is, hogy a Borza jóval keskenyebb völgye és ártere nyugatra volt. Így a területen közlekedők számára az összetévesztés lehetősége aligha állt fenn.

61 Kemálpasazáde: Mohácsnéme. 1526 és 1534 között. [Részletek.]. In: *Mohács*, 211–221.

62 A csatatér melletti mocsár, amelyet a források rendszeresen emlegetnek, iszapos, mocsaras vízként jelenik meg. Istvánffy például mocsaras tónak nevezte. Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. 1622. [Részlet.]. In: *Mohács*, 186. Athanasio Georgiceo tóként írja le, tehát állóvízként: „... bal oldalon pedig egy igen nagy tavat vízimadarakkal, bár csak kevés helyen volt benne víz. Ezt a tavat áradáskor a Duna fel szokta tölteni...” Tóth István György: Athanasio Georgiceo álruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból. *Századok* 132 (1998) 4. sz. 854.

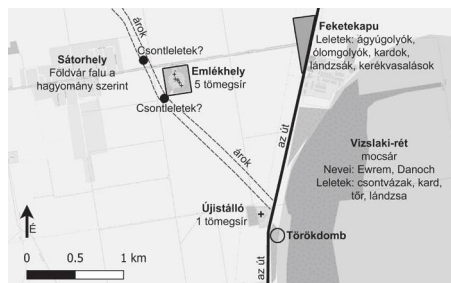
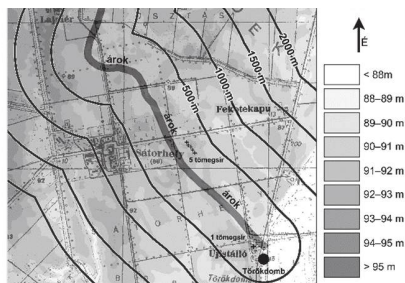
63 A Vizslaki-rét helye ma Sátorhely községtől keletre húzódik.

64 Egy cseh úr levele. In: *Mohács*, 124–125.

65 Bertók Gábor: „Már két lehetséges csatatér is van Mohácsnál”. <https://zoom.hu/hir/2018/12/19/mar-ket-lehetseges-csatater-is-van-mohacsnal/+&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu> (A letöltés ideje: 2019. január 28.); „Megtalálhatták hol dőlt el a mohácsi csata”. http://www.muemlekem.hu/magazin/mohacsi_csata_csatater_kutatas_majs (A letöltés ideje: 2019. január 28.).

66 A Borza neve a déli szláv *brzo*, vagyis gyors szóból ered.

67 Az olyan lágyszáruak, mint a sás és a nád.

 11. ábra. A mohácsi csatater csatával kapcsolatos objektumai és régészeti leletei⁶⁸

 12. ábra. Az ároktól mért távolságok⁶⁹

A Duna menti mocsáron kívül meg kell említenünk még egy olyan környezeti elemet, amely hangsúlyosan jelenik meg a leírásokban. Ez pedig egy árok vagy „völgy” a mocsár közelében, amely mentén a csata zajlott. Ez egy egykori folyómeder, amely az idők folyamán üledékekkel töltődött fel és szabad szemmel napjainkban csak kevéssé észlelhető, műszerekkel, távérzékelési módszerekkel azonban jól azonosítható: Nagynyárádtól a mocsárig húzódik keresztül a síkságon északnyugat-délkeleti csapásirányban. A csata leírása során a következőképpen említik a kérdéses völgyet: „Végül azonban nemcsak a félelem, de a füst is ellepett mindent, és akadályozta a látást; ezért hadaink kénytelenek voltak nagyrészt a völgybe lemenni, ama mocsaras víz mellé, de a hátramaradottak szüntelenül bátran harcoltak az ágyúk előtt. Egyébként azok is visszatértek, akik a völgybe húzódtak le, hogy újra kezdjék a harcot, de sem az ágyúk erejét és füstjét nem lehetett már elviselni, meg nagyrészt a hadsereg is menekülőben volt már, tehát ők is futni kényszerültek.”⁷⁰ A több helyen hangsúlyozott mocsaras víz mellett volt tehát a völgy, amely – úgy tűnik – fedezéket nyújtott a keresztény katonáknak. Ezt a felszíni képződményt a cseh forrás is említi: „... egy mély árok húzódott keresztben, tele vízzel, és mellette a mély mocsár [...]. Az árok helyenként annyira megtelt emberekkel és lovakkal, mintha hidat építettek volna rajta. A kegyetlen törökök olyan hevesen üldözték és szorították bele őket a vízbe és az árokba, teljesen bekerítve a keresztényeket, hogy azoknak, akik Isten segítségével megmenekültek, a törökökön kellett keresztülvágniuk magukat.”⁷¹

A csatateren a jobbszárnyon is megjelent egy árok a leírásban: „... az ellenség hadai abban a völgyben, mely tőlünk jobbra, a dombok alatt terült el, csöndesen megindultak, csak a lándzsák hegyei árulták el.”⁷² A török lovasság itt viszont nem a már fent említett völgyben, hanem a Borza völgyében nyomult előre, ahol mindössze 3–4 méter a domborzat takarása, így a lándzsák hegye

68 A térképi háttér forrása: <https://www.openstreetmap.org> (A letöltés ideje: 2019. január 28.)

69 A térképi háttér forrása: 1941-es katonai térkép.

70 Brodarics: *Igaz leírás*, 52.

71 Egy cseh úr levele. In: *Mohács*, 124–125.

72 Brodarics: *Igaz leírás*, 48.

látszódnak.⁷³ A török lovasság azután a völgyön átkelve támadt a keresztény jobbszárnnyra.

A mocsártól kiinduló, a síkságot keresztülszelő árokról a török krónikás Lutfi pasa is beszámolt: „... egy kém hírül hozta, hogy a gyaurok, azonkívül, hogy ilyen nagy számmal vannak, még egy nagy árkot is ástak, melynek egyik vége egy hegyig, másik pedig a Dunáig nyúlik, s melyen lehetetlen áthatolni.”⁷⁴ A kérdéses árok vagy völgy erősen elütött a síkság aktív vízfolyásainak sűrűn kanyargó, meanderező völgyeitől. A közel 5 kilométer hosszú és kilométeres nagyságrendű, enyhe íveket leíró, 50–70 méter széles egykori meder mesterségesnek tűnhetett a helyet távolabbról szemlélők számára. Ráadásul a közvetlen közelében a keresztény seregek valóban földmunkákat végeztek. Ezt bizonyítja az is, hogy az 1960-as, 1970-es években feltárt tömegsírok eredetileg harcászati szereppel kialakított mélyedések lehettek. Ezek együtt magyarázhatják vélekedésünk szerint azt, hogy a felderítők az árkot mesterségesnek vélték.

A korszak történetírói, akik támaszkodtak ugyan Brodarics krónikájára, más forrásokkal, illetve helyismerettel is rendelkeztek. Közülük Istvánffy Miklós szintén hangsúlyozta az „árok” vagy „völgy” jelentőségét: „*Lovasaink egy része a völgybe húzódott, mely a domb és egy, a közelben lévő mocsaras tó között volt ...*”⁷⁵

Leírásában Brodarics István még két fontos földrajzi helyet említett a csataterrel összefüggésben, egy dombot és egy falut: „*Velünk szemben hosszan elnyúló domb feküdt, mint valami színpad, e mögött volt a török császár tábora; a domb legalján egy kis falu templommal, neve Földvár. Itt állította fel az ellenség az ágyúkat.*”⁷⁶

A Földvár faluhoz tartozó birtok azonosítását középkori oklevelek és az újkori írott források, valamint a régi térképek alapján végeztük el. A település belterületének lokalizálása még további kutatást igényel, de Földvár birtokot a Borza-patak és a Vizslaki-rét közötti térségben azonosítani tudtuk.⁷⁷ A mély Duna menti mocsár, a Törökdomb, a „völgy” és Földvár birtok képezik tehát a csatátáj főbb topográfiai elemeit.

Az általunk azonosított csatater egyes helyeiről a néphagyomány is megemlékezik. Az úgynevezett „Törökös” nevű helyet úgy tartották számon, hogy a csata idején ott állították fel a törökök a tűzértséget.⁷⁸ A Fekete-kapu egyike volt a csata helyszínének, ahol a néphagyomány szerint súlyos vérveszteséget szen-

73 Gyenizse Péter – Pap Norbert – Kitanics Máté – Morva Tamás: A mohácsi csata helyszínének pontosítását célzó beláthatósági vizsgálatok eredményei. In: *Az elmélet és gyakorlat találkozása a térinformatikában*. X. Szerk. Molnár Vanda Éva. Debrecen, 2019. 101–108.

74 Lutfi pasa: Az Oszmán-ház története (a kezdetektől 1554-ig). 1550-es évek. [Részlet.]. In: *Mohács*, 227.

75 Istvánffy: A magyarok történetéből. In: *Mohács*, 186.

76 Brodarics: *Igaz leírás*, 46.

77 Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Polgár Balázs: Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői. A mohácsi csata centrumtértségének lokalizálása. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 2. sz. 209–246.

78 Papp: *A mohácsi csatahely kutatása*.

vedett el a keresztény sereg. A Törökdomb úgy maradt fenn, mint az a hely, ahol Szulejmán tartózkodott a csata idején. Ez utóbbit megerősíteni eddig nem tudtuk, ugyanakkor sikerült bizonyítanunk, hogy azon a helyen egy fából készült oszmán győzelmi emlékmű, egy kioszk állt, mely egyben Szulejmán szultán emlékhelyeként is szolgált.⁷⁹ A 2018 őszén folytatott vizsgálataink során azonosítottuk azt a helyet, ahol az a kút állhatott, amelyet a pavilonnál mélyítettek. Feltételezhetően ez a kút lehet az alapja annak a hagyománynak, miszerint volt a csatatéren egy kút, az úgynevezett „Törökök kútya”, amiből csak a szultán ihatott.

Régészeti jelenségek is hozzájárulnak a csatatér egyes részleteinek jellemzéséhez. A Törökdombon állt oszmán győzelmi emlékműről évszázadokon át úgy tartották, hogy helyének a csatában fontos szerepe volt. Tekintették az oszmán sereg vezérleti pontjának, a szultán sátra helyének vagy az oszmán oldali halottak temetőjének is. A dombot korábban kincskeresők bolygatták és amatőr régészek ásták fel, de csak római kori épület maradványaira, a déli oldalon pedig római kori sírokra bukkantak.⁸⁰ Oszmán korból való régészeti jelenségeket azonban sokáig nem sikerült feltárni.

Később viszont előkerültek hiányzó régészeti bizonyítékok a korszakból. Kiss Attila 1974-ben leírta a török kutat, amit az oszmánok alakítottak ki. A kúttól délre késő középkori leletanyagot gyűjtött fel.⁸¹ A kút és a megfigyelhető falak maradványairól 1975-ben Maráz Borbála is beszámolt.⁸² A 2018 őszén folytatott régészeti vizsgálataink megerősítették azokat az eredményeket, amelyekre a Törökdombbal kapcsolatos elméleti kutatásaink során jutottunk.⁸³ Megtalálhatók a területen a római és a török kori területhasználat, valamint az itt álló, a térképeken az 1760-as, 1770-es évekig nyomon követhető kápolna korszakának relikviái is.

A közelben több más olyan lelet is előkerült, ami a csatatér közelségére utal. A hercegi uradalom számtartója 1928-ban bejelentést tett arról, hogy csatornaásáskor (1902), a Törökdomb melletti Vizslaki-réten egy férfi- és egy lócsontvázat talált, mellette lándzsát és egy hosszú egyenes kardot [deutsches Ritterschwert], amelynek a markolata a fennmaradt dokumentum szerint drágakövekkel volt díszítve.⁸⁴ Papp László 1960-ban ezt azzal egészítette ki, hogy 1902-ben a Vizslaki-rét víztelenítési munkái során, csatornaásáskor egy csonka pengéjű, kosaras, kerek háritótárcsás, finomabb kivitelű hegyestőr-markolatot

79 Vö. Pap et al.: *A mohácsi Törökdomb*.

80 Gergely: *Ásatások a mohácsi csatatéren*.

81 JPM RA Nagynyárád 1248-83.

82 JPM RA Majs. Merse 1173-83.

83 Pap et al.: *A mohácsi Törökdomb*. 2018 őszén a megkezdett vizsgálatok a helyszínen folytatódtak. A felszíni leletgyűjtés és a fém-detektoros vizsgálatok megerősítették az előbbi tanulmány kutatási eredményeit.

84 JPM RA Kölked-Feketekapu, Leletbejelentés levélben. 1077-82.; Papp: *A mohácsi csatahely kutatása*.

is találtak.⁸⁵ Szintén tudomásunk van arról, hogy 1925–1927-ben, az Újistálló és a Vizslaki major közötti területen, csatornaásáskor „igen sok csontvázat találtak”.⁸⁶ A Duna-mappáció idején, 1829-ben a Mohács városhoz és Kölkedhez tartozó topográfiai leírásban a „sátoristyei [sátorhelyi] határon egészen a Török vagy Basa halomig” [Törökdomb] húzódó térségről még azt írták, bár a csatát ide kötik, sarkantyúk, zablák, pénzek csak kisebb számban kerülnek elő. A gőzek és mélyművelés megkezdésével ugyanakkor a Sátorhelytől keletre fekvő Fekete-kapunál már több hadileletet, vas ágyúgolyókat, ólomgolyót, kardot, lándzsát és ágyúkerék-vasalásokat találtak. Ezekről Kalt József értesítette a pécsi múzeumot.⁸⁷ A 20. század elején talált öntöttvas és ólom ágyúgolyók elemzése a Sátorhelytől keletre fekvő térséget valószínűsíti csataterként. A lövedékek az oszmán hadsereg néhány évvel a csata előtt nagy számban gyártott mezei ágyúi méretének felelnek meg.⁸⁸ A lövedékek kilövésére a Törökdombtól nyugatra elterülő térségben kerülhetett sor. Mintegy öt kilométerre innen, Sátorhelytől északra, a Nagynyárádhoz tartozó Zsidó-pusztán az 1940-es évek végén, szántáskor a markolatánál ezüst verettel bíró, díszes handzsár került elő.⁸⁹ Az 1966-ban a mohácsi múzeumnak ajándékozott szórvány lovassági kard közelében, 1970-ben a mersei magaslat aljában egy 16. századra datált szakállas csatárdot találtak.⁹⁰

A 19. század végén a Vizslaki-rét mellett, az Újistálló nevű helyen, épületalapozás során tömegsírra bukkantak, amiről Halmay Barna számolt be 1926-ban megjelent tanulmányában.⁹¹ Hummel Gyula szerint a kérdéses helyen később is előbukkantak csontok és más leletek: „... az új istálló majorban 20 évvel ezelőtt [1903-ban] az uradalom új épületeket építtetett, a terület plaszírozásánál rengeteg embercsont, kengyel, sarkantyú stb. került 40–50 cm mélységből a felszínre, a csontok 400 évesre vallottak és keresztbe kasul feküdtek egymáson, jellemző, hogy semmi értékesebb fegyver nem került elő, ami jele annak, hogy a törökök a halottakat kifosztották.”⁹² Mivel a csontokat szakember nem látta, így biztosat ezek felől nem állíthatunk. Papp László az Újistállónál 1961-ben mindezenre egy késő középkori temetőt tárt fel, illetve egy település nyomait azonosította.⁹³ Mivel azonban csak kisebb területet ásott meg alaposan,⁹⁴ és itt is talált egy csontvázat, amelyet a mohácsi csata halottjának tartott, nem zárhatjuk ki, hogy itt nem feküdtek vagy fekszenek további, az 1526. évi ütközet során elhunytak. Ugyanakkor a Vizslaki-rét területéről bejelentett, csatorna kialakí-

85 A tört akkor a Janus Pannonius Múzeum őrizte. Papp László: Újabb kutatások a mohácsi csataterén. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 1962. Pécs 1963. 199–221.

86 JPM RA Nagynyárad 1261–83.

87 JPM RA Kölked-Feketekapu. Leletbejelentés levélben. 1077–82.

88 Pap et al.: *Sátorhely vagy Majs*.

89 JPM RA Nagynyárad 1234–83.

90 JPM RA Majs, Merse 1173–83.

91 Halmay Barna: *Az 1526-iki mohácsi csata keletkezése és igazi helye*. Debrecen, 1926, 81.

92 Hummel Gyula: Földvár. *Dunántúl* 1926. július 23.

93 Papp: *Újabb kutatások*.

94 A feltárt temetőrészlet mindösszesen 84 m²-t tett ki.

tása során megfigyelt számos csontváz bizonyosan nem az említett településhez kapcsolódik, hiszen csak a lecsapolásokat követően kerültek felszínre. A csata rendelkezésre álló leírásai alapján feltételezni lehet, hogy ezek a csontvázak Brodarics, Kemálpasazáde és a cseh forrás által is említett, tömegesen a mocsárba vesztett katonák maradványai voltak.

A legjelentősebb, a mohácsi csatával összefüggésbe hozott leletegyüttest Papp László régész tárta fel az 1960-as évek elején. Az ásátás során két tömegsír került elő Sátorhely településtől keletre. A 450. évi megemlékezésekre készülve helyi kezdeményezésre egy emlékparkot alakítottak ki a tömegsírok környezében. Ekkor további három tömegsír került elő.⁹⁵ Az öt tömegsírban összesen ezer és kétezer közötti számban nyugszanak a csatában elesett katonák. A sírgödrök kapcsán azok sajátos alakját és egymáshoz viszonyított helyzetüket is figyelembe véve felmerült, hogy eredetileg lőállásnak készülhettek, és csupán utólagosan használták fel ezeket sírgödrökként. A 11. és 12. ábrán megfigyelhető térbeli eloszlásuk. Az öt mélyedés⁹⁶ szerkezeti egységet képez az általunk azonosított „árokka”, az egykori kiszáradt folyóvölgygel, mivel azzal hozzávetőleg párhuzamosan futó vonal mentén kerültek kialakításra.

A csatatér helyeinek összefoglaló értékelésére elvégeztünk egy összehasonlító vizsgálatot, melyről az 1. táblázat ad áttekintést. A Mohácsi-síkság két települési helye, Sátorhely és Majs (falunyom), valamint kontrollterületként Udvar-Buziglica térsége esetében vizsgáltuk meg azt, hogy a környezeti rekonstrukció és az ismert régészeti, néprajzi adatok miképpen felelnek meg, vagy térnek el a történeti leírások képétől a három pozíció esetében. Az alábbi elemzés nem csupán a csatatér helyének valószínűsége kapcsán, de az oszmán sereg dél felől való felvonulási útjára vonatkozóan is lehetővé teszi következtetések levonását.

95 Maráz Borbála: A mohácsi csatatér régészeti leletei. *Honismeret* 4 (1976) 4. sz. 23–25.

96 A közelben további tömegsírokat feltételezhetünk. Az egyik lehetséges tömegsír-helyszínnek a sátorhelyi „Parktól” keletre, a második keresztirányú árok utáni területet, egy egykori komlóstábla helyét tartjuk. Erről a helyszínről Papp László a következőt jegyezte fel 1968-ban: „Délután, Jakab Mihállyal, autóbuszon bementünk Sátorhelyre, ez alkalommal – az eső ellenére – a már említett komlóstáblához kijött Avar Pál [oktató] is, és emlékezete szerint, legalább is megközelítő pontossággal, kijelölte azt a helyet, ahol, kb az 1948. évben, az ott szántó gözeke sok emberi csontot vetett a felszínre, kb. 70 cm szántásmélységgel. Ez a hely: a Sátorhely – Fekete kapu között vivő un. gesztenyés utnak északi oldalán, a „park”-tól keletre a második keresztárok után következő, egyébként újabb telepítésű komlóstábla. Ennek a Fekete kapu felől számolt 6. és 7., az út mellől északi irányban számolt 2. és 3. oszlopköze lenne a kritikus terület”. JPM RA Majs 1167-83. 11. A helyszínt, az úttól északra, Sátorhely keleti széle és a Mohácsi Nemzeti Emlékhely között, korabeli légifelvételek alapján azonosítottuk a felvételeken látható komlótábla alapján. Ez a hely nem mellesleg az emlékhelytől keletre elhaladó, általunk azonosított egykori folyóvölgy, a „nagy árok” területére esik (11. ábra). A másik lehetséges helyszínt a feltárt központi tömegsíroktól délnyugatra, mintegy 200 méterre, szintén a nagy árok vonalán találjuk. Itt Szalai János, az állami gazdaság brigádvezetője közölte, hogy 1952-ben, a futóárkok létesítésének idején, az ásátás helyétől távolabb, nagy mennyiségű csontot dobott ki a földkotrógéppel. JPM RA Sátorhely, Nagynyárád 1245-83. 10. (11. ábra).

	Sátorhely térsége	Majs (falunyom)	Udvar-Buziglica térsége
A csata centrumtérségének helyszíne Brodarics adatai alapján egy mérföldre (kb. 8 kilométerre) fekszik Mohácstól ⁹⁷	7,5 km Megfelel.	11 km Nem felel meg.	14 km Nem felel meg.
Brodarics szerint a csata fátlan síkságon zajlott ⁹⁸	Megfelel.	Megfelel.	Nem felel meg. Síkság, de erdő van rajta. ⁹⁹
A Borzától északra és keletre volt Földvár ¹⁰⁰	Megfelel.	Nem felel meg, mert a Borzától nyugatra fekszik.	Nem felel meg, mert a Borzától délre fekszik.
Brodarics szerint bal felől mély mocsár húzódik a csatatér és a Duna között ¹⁰¹	Megfelel. Itt található a Vizslaki-rét.	Nem felel meg. A feltételezett csatatér bal oldalán egy láp van, nem mély mocsár. Azon túl viszont nem a Duna található, mert az itt Brodarics háta mögött lenne.	Részben felel meg. A csatatérnek feltételezett térségben a Buziglica környéki magaslat felé nézve a Duna Brodaricsnak háttal található. A mocsaras, vízenyős terület pedig nem balra, hanem jobbra van, és nem mély.
Tömegsírok ¹⁰²	Öt tömegsír található Sátorhelyen, továbbira utaló forrásaink vannak az Újstálló majorra vonatkozóan, a Vizslaki-rét közelében.	Nincsenek ismert tömegsírok.	Tömegsír nem ismert, de előkerült 60 levágott fej a Szent László-kápolnánál, Udvartól délre.

97 Brodarics arról számol be, hogy a magyar sereg Mohácstól egy mérföldre, a Dunától pedig fél mérföldre feküdt. Brodarics: *Igaz leírás*, 46. A csata centrumtérségéhez ez kiindulópont lehet, a felfejlődési távolságot hozzászámítva. Brodarics mérföldjéről korábban is vita volt a kutatók között. Gyalókay ez alatt 8,353 km-es távolságot értett. Gyalókay Jenő: Földvár. *Hadtörténelmi Közlemények* 27 (1926) 290–300. Halmay Barna 7,5 km-ben határozta meg. Halmay: *Az 1526-iki mohácsi csata*.

98 Brodarics: *Igaz leírás*, 46.

99 Egy 1478. márciusi határjárás, mely Merse birtok határait tisztázza Földvár birtoktól délre, a Borza völgyében dél felé, Danóc irányába haladva két névvel bíró erdőt is felsorol: „Kaysa” és „Wanallygethe”. MNL Országos Levéltára (= OL) Diplomatikai Levéltár (= DL) 89144. (Esterházy hg. cs. lt. 26. B. 147. Az oklevél 1520. május 23-i átírásban maradt fenn). Lásd továbbá B. Szabó János: Egy Mátyás-kori oklevél és a mohácsi csata centrumában fekvő Földvár falu „rejtélye”. Egy évszázados kirakós játék új darabjai. In: *Hunyadi Mátyás és kora*. Szerk. Bárány Attila et al. Debrecen, 2019. 157–158. Az Első katonai felmérés ezen a helyen erdőt mutat a sikon. A síkság déli részén Buziglica körül erdő látható [Buziglica Wald].

100 Pap et al.: *Sátorhely vagy Majs*.

101 Brodarics: *Igaz leírás*, 46.

102 Pap et al.: *Sátorhely vagy Majs*, 212.

Brodarics szerint „árok” vagy „völgy” húzódott keresztül a csatatéren keletről nyugatra ¹⁰³	Megfelel. Jól azonosítható.	Nem felel meg. A területen nincs ilyen jelenség.	Nem felel meg. Udvartól nyugatra és délebbre van egy egykori folyóvölgy. A völgy és a dombok közötti térség azonban vízenyős volt, nem pedig száraz síkság, és bal kéz felől nincs mély mocsár, mögötte a Dunával, ahová a völgy torkollana.
Brodarics szerint a keresztény hadrenddel szemben egy „domb” húzódik keresztül ¹⁰⁴	A Sátorhelyi-hát.	Majs térségében húzódik a medenceperem.	Udvartól 2,5 kilométerre nyugatra húzódik a medenceperem. Ha ezen dombokkal szemben állítják fel a magyar sereg arcvonalat, akkor a Duna menti mocsár nem bal kéz felé esik (mint Brodarics említette), hanem teljesen a hátuk mögé került volna.
Az oszmánok győzelmi emlékműve, az első emlékezeti létesítmény, mely a török források szerint a csatatéren volt és az oszmán oldali halottak helyére utal ¹⁰⁵	Megfelel. Sátorhelytől keletre, az ároktól délre található a hadiút mentén, a Vizslaki-rét peremén, a Törökdombon. Helyét a források és régészeti leletek is alátámasztják. Ennek közelében vannak az ismert tömegsírok, és továbbról szólnak az egyes beszámolók.	Nincs ilyen. Kutatói felvetésben szerepel a mersei magaslát. Források és régészeti adatok nem támasztják alá.	Nincs ilyen. Udvar mellett, a határ térségében található egy kisebb magaslát, melyet Törökdombnak hívnak. Források és régészeti adatok nem támasztják alá, hogy az oszmán emlékmű itt lett volna. Pozíciója sem felel meg annak a kritériumnak, hogy az egy „tó” vagy mocsár peremén volt.
Történeti hagyomány	Sátorhelyet, azaz Földvárt tartja számon csatahelyként.	Nincs ilyen hagyomány.	Nincs ilyen hagyomány.
Hadirégészeti leletek ¹⁰⁶	Ágyúgolyók, fegyverek, sarkantyúk, ágyúvasalások és a katonák tömegsírai.	Kevés és részben 17. századi hadilelet, főként lövedékek.	Nem ismert.

1. táblázat. Majs (falunyom), Sátorhely és Udvar-Buziglica térsége összehasonlító vizsgálata a mohácsi csata leírásai alapján

103 Brodarics: *Igaz leírás*, 52.

104 Brodarics: *Igaz leírás*, 46.

105 Vö. Pap et al.: *A mohácsi Törökdomb*.

106 Vö. Pap et al.: *Sátorhely vagy Majs*.

Az 1. táblázatban szereplő adatok alapján és a csatatér ismert jellemzői szerint Sátorhely környéke felel meg legjobban a csatatér leírásának és Brodarics távolságadatainak. A másik két helyszín távolabb volt, mintegy másfél mérföldre feküdt. Majs keleti előtere legalább részben megfelel annak, hogy fátlan síkság. Udvar-Buziglica térsége ugyanakkor egyértelműen nem tesz eleget a fátlan sík terület képezésnek. A környezeti jellemzők, azaz a mély mocsár a Duna felé, az, hogy egy „völgy” húzódik keresztül, valamint egy kisebb kiemelkedés figyelhető meg a térségben, Sátorhelyre vonatkozóan igazolhatók. A néprajzi, illetve a régészeti adatok is Sátorhely mellett szólnak, különösen a tömegsírok jelenléte. Majs esetében megfigyelhető magaslat, de a csatarend szerinti baloldalon nem található meg a Duna, és az említett széles völgy sem azonosítható. A hadirégészeti adatok részben 17. századi összecsapásokra vallanak, ugyanakkor a helyszín a nyugatról a magyar sereget átkaroló oszmán lovasság útvonalába esett, a csata előtt pedig szörványos összecsapások is lehettek területén, így nem lehet kizárni, hogy a környéken 1526-os leletek is előkerülhettek.

A csata idején Udvar-Buziglica térsége a hadiúton át a csatatérre vonuló oszmán hadsereg felvonulási területe volt. Adat nincs rá, de elképzelhető, hogy egyes egységek itt táboroztak, arra ugyanis alkalmas volt. Az Udvartól délre fekvő Szent László-kápolnánál a hagyomány szerint előkerült 60 levágott fej legalábbis arra utal, hogy a török katonaság által levágott fejeket a bemutatás után ott földelték el. Ez leginkább tábor jelenlétét feltételezi.

A történeti hagyomány, a brodaricsi távolságadatok, az eddig megtalált tömegsírok, a régészetileg az 1526-os csatával összekapcsolható fegyverleletek, a néphagyomány által említett helyek, a Vizslaki-rét mocsara az árokkal, valamint a sátorhelyi Törökdomb együttesen jelölik ki a mohácsi csatateret. Udvar-Buziglica térsége ezzel szemben felvonulási terület volt, Majs térsége pedig az oszmán lovasság átkaroló hadműveletét szenvedte el, ugyanakkor mindkét térséget érintették már az előcsatározások is. Ezek a műveletek mind eredményezhettek régészeti lenyomatot, további leletekre számíthatunk mindhárom helyszínen.

A KERESZTÉNY SEREG TÁBORA, TÁBORAI

A keresztény sereg táborával kapcsolatban több írott forrás áll rendelkezésre, amelyekből egy meglehetősen összetett kép rajzolódik ki. Mohács városa fontos szerepet töltött be a csata előtti készülődésben. Brodarics arról tudósít bennünket, hogy ide érkeznek meg a szállítóhajók, és a király is a pécsi püspök mohácsi Duna-parti házában tölt több napot, míg a magas vízállást kihasználva be nem futnak a táborozási felszerelést szállító hajók. A csapatok a város körüli száraz helyeken táboroztak, elsősorban dél felé, az eszéki út mentén. Ugyanő tájékoztat arról is, hogy a csata előkészületei során Tomori tábora egyesül a királyi sereggel Mohács alatt.¹⁰⁷ Istvánffy azt írja, hogy a tábor Mohácstól délre, két-háromezer

107 Ennél a szövegszakasznál Kardos Tibor és Kulcsár Péter interpretációi jelentősen eltérnek. Kardos szerint: „... a mi táborunk és a kb. fél mérföldre levő másik tábor Mohács alatt egye-

lépésre állhatott,¹⁰⁸ míg a pápai követ, Antonio Giovanni da Burgio Mohács mellettinek¹⁰⁹ írja le.

Utóbbi szeptember 5-én arról tájékoztatott,¹¹⁰ hogy a csata után az oszmánok Mohácsra vonultak, ahol előtte a tábor volt. Egy német újságciikk a szekerekkel védett táborot szintén Mohács mellé tette.¹¹¹ Paolo Giovio 1531-ben azt írta kortárs források alapján, hogy a tábor a Dunától egy nyíllövésnyire állhatott.¹¹²

A logisztikai szükségletek, az ivóvízigény kielégítése,¹¹³ valamint a terep adottságai határozhatták meg a táborozás helyeit. A Duna-partot, ahová a hajók érkeztek, továbbá ahol az átkelőhely volt, valamint ahonnan a jelentős ivóvízmennyiséget ki kellett nyerni, minden bizonnyal táborokkal kellett biztosítani, ahogy a térség stratégiai fontosságú útjait, illetve kereszteződésüket is. Úgy véljük, hogy a táborok a terep természetes tagoltságát követve a mohácsi Duna-parttól az északi út mentén dél felé sorakozhattak a csatát megelőző készülődés idején. Erről tanúskodik Brodarics leírása is, miszerint északi irányba indított menekülése közben egy feldúlt táboron haladt keresztül. Elképzelhető, hogy az augusztus 29-e előtti napokban részben az oszmán lovasság megjelenése és támadásai miatt is igyekeztek a táborokat Mohács alatt összevonni.

A források mellett régészeti jelenségek is megerősítik a Mohács környéki táborozást. Elmondható, hogy a mohácsi Duna-part egyedi adottsággal rendelkezett, így joggal feltételezzük, hogy az 1526-os műveletekben is fontos szerepet töltött be. Hogy mennyire fontosat, azt egy kincslelet jelzi leginkább, melynek előkerülési helyét térképi ábrán jelöltük (13. ábra). Ez a mohácsi Duna utcában [egykori Kálvin köz], 1969-ben került elő. A két korsóban (14. ábra) talált 45 ezer ezüstdénárt a múzeumba bevételező Kiss Attila régész számolta meg. Az érmék részben II. Lajos korabeliek, és az eddigi vizsgálatok a mohácsi csatával

sült”, míg Kulcsár a következőképpen fordított: „Így másnap körülbelül fél mérföldnyire Mohács alatt táborunk találkozott az övékkel ...”. Lásd: Brodarics: *Igaz leírás*, 41, illetve Brodarics István: *Igaz leírás a magyarok és Szülejmán török császár mohácsi ütközetéről*, 1528. In: *Mohács*, 146. Úgy véljük a csatát megelőzően több kisebb-nagyobb táborról beszélhetünk Mohács környékén, ahol az egyes beérkező seregtestek foglalhattak helyett. A táborozást azonban, ahogy fentebb már említettük, dinamikus folyamatként képzeljük el, amelynek a csata előtti közvetlen végkifejlete a nagyobb táborok összevonását jelentette a harc tér közelében, de attól kellő biztonsági távolságra.

108 Istvánffy: A magyarok történetéből. In: *Mohács*, 182.

109 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Buda, 1526. augusztus 25. In: *Mohács*, 92.

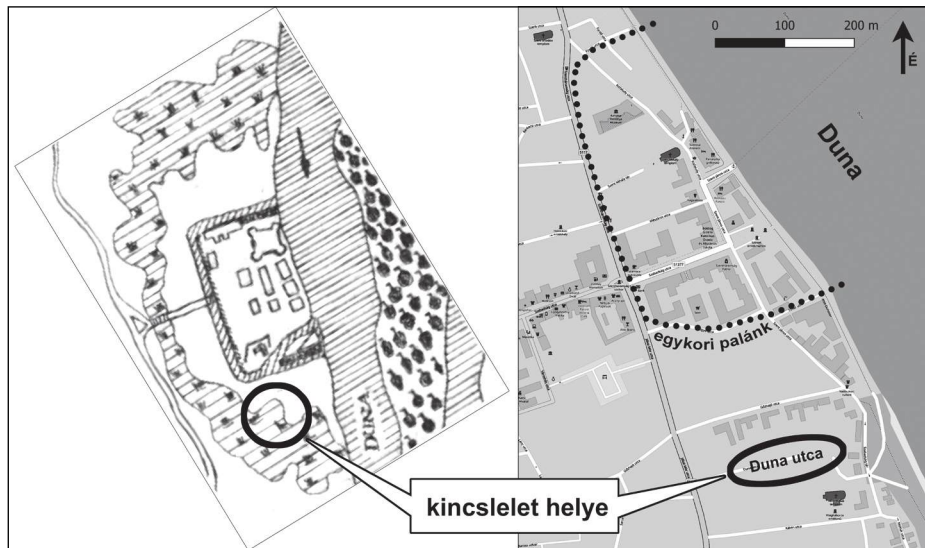
110 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Pozsony, 1526. szeptember 5. In: *Mohács*, 94.

111 Német újság. 1526. In: *Mohács*, 131.

112 Paolo Giovio: Krónika a törökök viselt dolgairól. 1531. [Részlet.]. In: *Mohács*, 159.

113 A vízellátás problémáiról árulkodik, hogy a csata előtti napokban kutakat is létesítettek, mert a török portyázók zaklatásai miatt veszélyessé vált a tábor elhagyása. Jozsef ha-Kohen: Magyarország, Franciaország és a török Oszmán Ház királyainak krónikája című könyvében. 16. század második fele. In: *Héber kútforrások*. Szerk. Shlomo J. Spitzer – Komoróczy Géza. Bp., 2003. 432.; Giovio: Krónika a törökök viselt dolgairól. In: *Mohács*, 159.; Habsburg-ház dicsőségtükré. 1559. [Ford. Katona Tünde.]. In: *Örök Mohács – Szövegek és értelmezések*. S. a. r. B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas. [Bp., 2020. Kézirat.].

hozták összefüggésbe őket. Olyan helyről kerültek elő, amely a korban nem a városon belül volt: a várost övező ároktól délre, mintegy 100–120 méter távolságban ásták el őket. Valószínűsítjük, hogy ezt az igen jelentős mennyiségű és kiváló minőségű érmékből álló készpénztömeget hadi kiadásokra szállíthatták a helyszínre, és minden bizonnyal egy ott felállított sátorban ásták el a táborozók.

13. ábra. A mohácsi Duna utcában [Kálvin köz] talált kincslelet helye Ottendorff 1663-as térképén és a jelenlegi állapotokat mutató Openstreetmapen

14. ábra. A kincsleletet tartalmazó két agyagedény. Fotó: Füzi István (Janus Pannonius Múzeum)

Egy másik kincslelet, mely a mohácsi Pécsi közben bukkant elő, egykoron szintén az 1526-os településen kívül, attól távolabb került a földbe. Ha megnézzük a lelőhelyet, akkor láthatjuk, hogy itt egy útkereszteződés volt: az észak-déli irányú *via militaris* és a Pécsről Mohácsra vezető stratégiai fontosságú út összefutása. Ez utóbbi vezet tovább az Alföldre, és ezen az úton érkezett meg Batthyány serege is Pécs felől Mohácsra. Úgy véljük, hogy ezen a helyen is egy tábor lehetett.

Azt a feltételezést,¹¹⁴ hogy a keresztény sereg tábora a mai Sátorhelynél lett volna, nem látjuk alátámasztottnak. Az írott források utalásai, a régészeti jelenségek, a logisztikai és a vízvételi szempontok egy Moháchoz közelebbi területet, illetve területeket valószínűsítene.

A Bertók Gábor által felvetett majsi lokalizáció szerint a csatatér a Borza árterétől nyugatra fekszik (15. ábra). Egyben úgy véli, hogy a sátorhelyi tömegsírok a tábor őrségének maradványait rejtik.¹¹⁵ Ezzel a koncepcióval kapcsolatban azonban olyan ellentmondások fogalmazhatók meg, melyeket az eddigi vizsgálatok alapján nem hagyhatunk figyelmen kívül: nevezetesen, hogy a feltételezett tábor és a feltételezett majsi csatatér között egy jelentős méretű víztest (a Borza árterében¹¹⁶) húzódott. Brodarics azt írja, hogy menekülése során átvágtatott a feldúlt keresztény táboron. Ugyanakkor hogyan tehetné volna meg azt, ha az elképzelt csatatér és a tábor között egy „mély mocsár” húzódott, mint azt a régész állítja? Brodarics a csatából távozva nyilvánvalóan északi irányba menekült, a legrövidebb úton, az ellenségtől minél gyorsabban távolodva. Ezt azonban nem lehet összeegyeztetni a Bertók által feltételezett csatatérrel keletre fekvő, mély mocsáron túli táborhellyel, ami sem gyorsan el nem érhető, sem az északra távolodási kritériumot nem teljesíti. Amint a 15. ábrán megfigyelhetjük, a majsi csatatérrel nem egyeztethetők össze az észak-déli hadiút mentén megfigyelt jelenségek sem.¹¹⁷

A majsi koncepció feltételezett hadrendje alapján az oszmán csapatok keresztülmasíroztak volna a majsi vízfolyás hordalékkúpjától délre fekvő területeken, hogy a csatatérre érjenek. A keresztény csapatok hadrendje pedig így velük szemben, a Borzától nyugatra állt volna fel. Ugyanakkor a feltételezett oszmán felvonulási útvonalon olyan lépések húzódtak, amelyeket csak az 1950-es években csapolt le a helyi termelőségvetkezett. Ugyanígy északon, a keresztény csapatok felvonulási területén vízenyős térségek terültek el, amelyek megkezdett lecsapolási munkálatairól a Második katonai felmérés (1858) tanúskodik. Mindezek alapján a csata majsi modellje nem felel meg a leírásoknak és a közlekedési, logisztikai kihívásoknak. A Majstól északkeletre fekvő, Földvárként

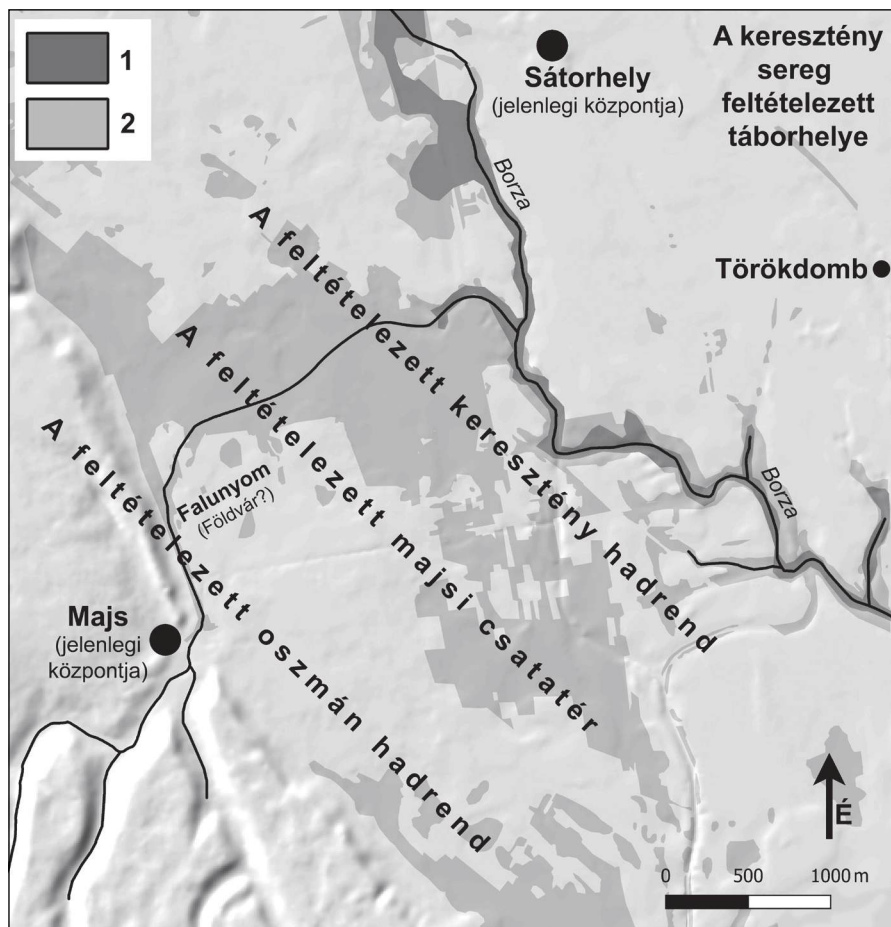
114 Papp: *A mohácsi csatahely kutatása*.

115 Már két lehetséges csatatér is van Mohácsnál.

116 Egy 1478. évi forrás a „Borza-tó”-ról ír a kérdéses területen. A pécsváradi konvent 1478. március 29-i oklevele II. Lajos király 1520. május 23-i átiratában. MNL OL DL 89 144. Lásd továbbá B. Szabó: *Egy Mátyás-kori oklevél*, 149–159.

117 Így például az öt sátorhelyi tömegsír, illetve a 19. század végére és a 20. század elejére tehető beszámolók alapján feltételezett tömegsírok a Törökdomb szomszédságában, illetve maga a Törökdomb leletegyüttese.

valószínűsített falunyom helye sem feleltethető meg a középkori Földvárral szemben támasztott követelményeknek.¹¹⁸

15. ábra. A Majsnál Bertók által feltételezett csatater környezeti jellemzői és a Papp által feltételezett sátorhelyi táborhely elhelyezkedése (1 = a Borza-patak ártere, 2 = nedves, vizenyős területek a katonai felmérések térképein)

A települést még az 1960-as évek végén Papp László a középkori Mojsaként azonosította,¹¹⁹ később Szűcs József helytörténész még 1978 előtt, majd Négyesi La-

¹¹⁸ Vö. Pap et al.: *Sátorhely vagy Majs*.

¹¹⁹ A majsai katolikus templomtól északkeletre lévő településfoltot Papp László az 1960-as években azonosította. Az 1968. évi régészeti jelentésében így fogalmazott: „Nem lehet vitás, hogy a középkori falutelepülés maradványai a feltehetően itt a mohácsi csata alkalmával elpusztult Majs falu emlékét tartották fenn. A falu újraterelése utóbb a mai község helyén ment végbe. – Mindezzel kapcsolatban közelebbről megvizsgálandók a középkori településhelynek mintegy folytatásaként a mai Malomárkon túl, északra, már az előző években történt terepbejárásaink

jos azt 1992–1993-ban újra felfedezte.¹²⁰ A település egyutcás, ahol talán nyolc lakóház nyomai látszanak, viszont nincs temploma.¹²¹ Nagy valószínűséggel ez volt a középkori Mojsa, amitől keletre az első település Földvár volt a Borza-patakon túl.

A DUNA SZEREPE ÉS A MENEKÜLÉS ÚTJAI

Brodarics azt írja, hogy a csata idején a Duna főága a Mohácsi-szigettől keletre az Alföldet hasítja, míg a Mohácsnál található folyómeder egy, a mainál jóval keskenyebb mellékág volt csupán: „A Duna valamivel Bátaszék fölött két mederbe oszlik: a nagyobbik meder Túlso-Magyarországot hasítja, sík mezei területet, a kisebbik Bátaszéket és Mohácsot mossa, majd mindkét ág Mohács alatt összeömlik, és így szigetet alkot.”¹²² A keleti főágot a 18. századi források majd Öreg-Duna néven, míg a nyugati ágot – akárcsak korábban – Kis-Dunaként emlegetik.

A kancellár beszámol arról is, hogy nagy oszmán hajóhad úszik a folyón felfelé, míg Tomori naszádosai¹²³ igyekeznek akadályozni őket. A keresztény utánpótlás, köztük a felszerelés, az ágyúk és más hadiszerek Bécs és Buda felől hajón érkeznek a Mohács melletti táborba. A Péterváradnál a bal partra átkelt Tomori-sereg királyi parancsra a csata előtt visszatér a folyó jobb partjára. Látható tehát, hogy a folyót jócskán használták szállítási, közlekedési célokra a csata idején.

A Duna ágainak közlekedési célú használata ugyanakkor eltért a maitól. A keleti szélesebb meder, azaz a főág volt a rendszeres hajóforgalom helye, ahol a teherhajókat vontatták, úgy, hogy a parton a vontatás miatt a növényzetet rendszeresen ki kellett irtani. Ez egyébként majd a török hódoltság idején súlyos terhet is jelentett a folyó mellett élő közösségeknek. A kisebbik nyugati meder, azaz a mellékág (Kis-Duna) a hajóforgalom szempontjából csak alárendelt szerepet töltött be.

alkalmával felfedett középkori település nyomai is.” JPM RA Majs 1167-83. 3. Elgondolását 1969-ben publikálta a következőkkel: „Megtaláltuk a középkori Majsra község települési helyét a mai falu K-i szélétől néhány száz m-re, mintegy 400 m É-D-i kiterjedéssel.” Papp László: Majs. Az 1968. év régészeti kutatásai. Szerk. Sz. Burger Alice. Bp., 1969. (Régészeti Füzetek I. 22) 83.

120 Négyesi Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 107 (1994) 4. sz. 62–79.

121 Azt, hogy Nagymojsának ebben az időszakban nem volt temploma, az 1338. évi határjárás is megerősíti: „... út Nagymajsáról Ipolttakára vezet; [...] egy nagy útig, mely Danóc városba visz [...] mely út tudniillik Nagymajsáról megy Kismajsára a templom felé ...” MNL OL DL 87074. (Esterházy hg. cs. lt. rep. 96.1.1.). A szerzők köszönik Nógrády Árpádnak, hogy fordítását a rendelkezésükre bocsátotta.

122 Brodarics: *Igaz leírás*, 32.

123 A hajók a 16. században több típusba tartoztak és változatos néven emlegették őket. A naszád 23–24 m hosszú, 4,5 m széles, 1,1 m merülésű, hegyes orrú, lapos fenekű hadihajó volt a magyar dunai hajórajban. Általában 18–20 evező hajtotta, de voltak úgynevezett félnaszádok is, melyeket 10 evező hajtott és arányosan kisebbek voltak. A törökök is rendelkeztek hasonló hajókkal (a források *fusta* és *briganti* néven emlegetik őket), de ismert, hogy a török fél időnként jóval nagyobb hajókat (gályákat) is alkalmazott, melyeket *csokter* néven emlegettek. A mindkét oldalon legnagyobb számban felvonultatott hajótípus a legkisebb méretű bárka volt. Lásd Szentkláray Jenő: *A dunai hajóhadak története*. Bp., 1885.; Csonkaréti Károly – Benczúr László: *Haditengerészek és folyamőrök a Dunán*. Bp., 1997.

16. ábra. A mohácsi Duna-part ábrázolása. Maximilian Brandstetter, 1608.¹²⁴

Maximilian Brandstetter 1608-as festményén (16. ábra) többféle típusba tartozó hajókat látunk a mohácsi Duna-parton kikötve, illetve a folyón úszva. Az oszmán dunai flottának az egyik állomása is itt volt Mohácson.¹²⁵ Még egy 1733. évi leírás is arról tanúskodik, hogy a Kis-Dunán nem nagyon zajlott hajóforgalom: „... a lefelé úszó hajók ide csak ritkán jönnek, hanem inkább a mohácsi sziget másik oldalán, a Nagy-Dunán járnak”.¹²⁶

A fentiek alapján a nyugati kisebb ág a források tanúsága szerint a korszakban hajózható volt, de nem volt igazán kedvező a mélyebb merülésű hajóknak. Ugyanakkor a naszádokra jellemző 1,1 méteres merülés nem kívánt túlzottan mély medret, míg a hajóhad zömét kitevő bárkák merülése még méteres sem volt. A mohácsi csata idején a források egybehangzó tanúsága szerint áradt a folyó, tehát magas volt a vízállás. Így a sereg ellátása felszereléssel, ágyúkkal és más hadiszerekkel a Dunán keresztül történt, de a jelek szerint a hajók mozgása nehézkes lehetett. Ezt támasztja alá, hogy Piotr Tomicki feljegyzése szerint a teherhajók, szemben a naszádokkal, nemigen tudtak elmenekülni a mohácsi csata után, így ezek az ellenség kezére is kerültek.¹²⁷ Brodarics erről így tájékoztat bennünket: „Valamennyi ágyú, azok is, amelyek a csatában voltak, és azok

124 Kónig Frigyes – Pánya István: A mohácsi török palánkvár. In: *Várak, kastélyok, templomok*. Évkönyv. 2018. Szerk. Kósa Pál. Kökény, 2018.

125 Vass Előd: Mohács város hódoltságkori történetének forrásai. In: *Baranyai helytörténetírás*, 15–48.

126 Fricsy Ádám: A pécsi klérus birtokainak telepítésügyi összeírása 1733-ban. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*, 1978. Szerk. Szita László. Pécs, 1979. 169.

127 Kétszáz teherhajó veszett oda. A magyar hadsereg veszteséglistája Piotr Tomicki krakkói érsek és lengyel alkancellár iratai között. 1526. október. In: *Mohács*, 109.

is, amelyek részben a táborban, részben a hajókon maradtak, az ellenség kezére jutottak.”¹²⁸ További részleteket nem ismerünk. Az egyéb primer források, beleértve a törököket is, nem említenek mást, csak a török lovasság támadását a Duna mentén. A török hajóhad ebben az időben valószínűleg Kiskőszegnél állomásozott.¹²⁹ A teherhajókkal szemben a naszádok később elmenekültek a helyszínről, de a csatát követő menekülés idején még jelen voltak.

A csata utáni menekülés képe nehezen kibogozható, és a kevés érdemi leírás mellett megállapításaink főként csak következtetéseken alapulnak a lehetséges haladási irányokról. A leszálló este és a kitörő vihar véget vetett a harcoknak, és a menekülés lehetőségét kínálta a túlélőknek. A Mohácsi-síkságot körülvevő, erdővel borított dombvidéki terep jó esélyt adott a helyismerettel rendelkezőknek a túlélésre.

Az esetek túlnyomó részében a források alapján csak azt tudjuk megállapítani, hogy a hír mikor ért oda az egyes földrajzi helyekre, ugyanakkor a konkrét útvonalakat (a naszádosok kivételével, akik a folyón haladtak) jellemzően nem tudjuk megrajzolni.

Brodarics krónikájában a saját menekülési útvonaláról nem számolt be. Mindössze annyit tudunk, hogy legalábbis eleinte északi irányba haladt, a feldúlt táboron keresztül, de a további útvjáról nem árul el semmit. Mivel a csata kitörése után mintegy másfél órával távozott, a későbbi időszak eseményeiről, illetve mások menekülési történeteiről vagy útvonaláról hitelesen nem is írhatott. A szeptember 6-án kelt levelében arról számolt be, hogy Pozsonyba a csata utáni hatodik napon ért csak el, szeptember 4-én, előtte azonban elfogták a cseh

128 Brodarics: *Igaz leírás*, 54.

129 Az emlékezeti források között olvashatunk Velius tollából egy Mohács felett megjelenő nagy török hajórajrról: „Ezután a kiváló és elszánt, de inkább a könnyű csatákban, mint a nagy ütközetekben és az általános háború hadrendjének felállításában járatos férfiú, Tomori Pál elrendezte a hadsorokat. Eközben az ellenség száz gyors hajója a Duna folyón felfelé hajózva a királyi tábor fölé jutott, hogy már hátulról is fenyegetést jelentsenek.” Caspar Ursinus Velius: *A mohácsi csata*. 1530 körül. Országos Széchényi Könyvtár Fol. Lat. 4596. Szebelédi Zsolt fordítása. A Velius történeti munkájában leírtaknak ellentmond, hogy a szultáni napló alapján a török haditerv az augusztus 29-i Mohács közeli táborozás és augusztus 30-ai támadás volt. B. Szabó: *A mohácsi csata*, 132. Az oszmánok aligha küldtek előre egy flottát Mohács fölé, ha csak másnap akartak megütközni. Egyetlen résztvevői megfigyelésből származó, primer forrás sem erősíti meg ennek a csatával egy időben támadó török hajórajnak a megjelenését. Amennyiben az oszmán hadvezetés úgy döntött volna, hogy a csata idején – tervei ellenére – mégis beveti a hajóhadat, akkor azok csak jelentős késéssel jelenhettek volna meg Mohács környékén. A Mohács és Kiskőszeg [Batina] közötti több mint 20 kilométer hosszú Duna-szakaszon egyik oldalon sincs kikötési lehetőség. Így az oszmán flotta vezetőit a horgonyzóhelyükön, a csata-tértől 12 kilométerre Kiskőszegnél előbb értesíteni kellett volna, ami legalább egyórányi időtartam. A 100 hajót ki kellett volna jelölni, a legénységnek a partról a hajókra kellett volna szállnia, alakzatba rendeződni, majd legalább 20 kilométert kellett volna folyásiránnyal szemben eveznie (cc. 5–7 km/óra). A legoptimistább számítások szerint is minimum 6–7 óra kellett volna, hogy megérkezzenek Mohács térségébe, miközben leszállt az éj, felhőszakadászerű eső kezdett esni, a látótávolság lecsökkent, és egy zátonyokkal teli, ismeretlen folyómederben kellett volna a hajóknak manőverezniük. Belátható, hogy a Velius által leírt esemény nem történt meg, az csak a drámai hatás kedvéért került bele a leírásba. A valóságalapja talán az lehetett, hogy a török flotta a csata után valóban előrement Buda felé.

zsoldosok.¹³⁰ Az ő menekülési iránya így végeredményben északi, de a hatnapos útba akár egy nagyobb kerülő is beleférhetett.

Czettritz [Zetritz] Ulrich királyi kamarás északra menekült, de mivel előtte sikeresen átkelt a Duna mellékágán, az útvonala részben a Mohácsi-szigeten keresztül kellett vezessen. Ugyanakkor mehetett a szigeten északra és Szekcső-nél visszatérhetett a jobb partra, vagy átkelt Baracskánál a bal partra és onnan haladt északra, majd egy alkalmas helyen vissza a Dunántúlra. 1526. augusztus 31-én, Neszmélynél találkozott a királlyal.

A vereségről (de még nem a király haláláról) augusztus 30-án, éjfélkor szerzett tudomást Burgio pápai nuncius a budai udvarban,¹³¹ tehát alig egy nappal később, mint ahogy a csata véget ért. A menekülők északi haladási iránya kétségtelen, de nem tudhatjuk biztosan, hogy a három lehetséges útvonal¹³² közül melyiket használták. Az időkülönbség ugyanis a három út között csekély.

	Mohácsot követően hová jut el a menekülő, és/vagy a csata híre?	Mikor?	Az információ terjedése, illetve a menekülés valószínűsített útvonala
Az udvar értesül a vereségről (Burgio)	Buda	augusztus 30. éjfél	észak felé
Czettritz Ulrich	Neszmély	augusztus 31.	észak felé halad, de a kisebbik Duna-ágon átkel
Brodarics István	Pozsony	szeptember 4.	észak felé
Johann Fugger Velencében élő kereskedő értesülései	levél Budáról levél Bécsből	augusztus 31. szeptember 5.	északi
Giovanni Aidebech kapitány és 5–6 sebesült megérkezik	Bécs	szeptember 2–3.	északi
Albrecht Schlick gróf	Buda	szeptember 9.	északi irány, szárazföldön
Luca Corvato és Thomaso Ungaro lovaskatonák felderítő útja	Mágyocson (Baranya megye) találkoznak sebesültekkel	szeptember 3-a után (talán szeptember 5.)	észak felé, szárazföldön
Lantieri velencei kereskedő	Babócsánál (Somogy megye) találkozik dél felől jött kereskedőkkel	augusztus 31.	nyugati irány

130 Brodarics István, Magyarország kancellárja Piotr Tomicki alkancellár püspöknek és Andrzej Krzycki przemysli püspöknek. Pozsony, 1526. szeptember 6. In: *Mohács*, 98.

131 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele. [Pozsony, 1526. szeptember 5.]. In: *Mohács*, 94.

132 1. A Dunántúlon: Mohács-Buda a Cselén át, a hadiúton; 2. Főként a Dunántúlon, de kikerülve a török portyázókat: Mohács-Mohácsi-sziget-Szekcső-Buda; 3. Az Alföld felé kerülve: Mohács-Baracska-a Dunán északabbra átkelve-Buda.

Domenico da Cividale és Jacomo da Cavali informálódása	Hosszúpereszteg (Vas megye)	szeptember 1–2.	nyugati irány
Fazio di Savoia	Graz	szeptember 17-e (előtt)	nyugati irány
Radics Bosics, Bakics Pál, Filléres János, Fogarasi Ambrus, a dunai naszádosok és egyes menekülők	nem ismert	nem ismert	északi irány a Dunán felfelé

2. táblázat. A csatavesztés hírének terjedése az 1526. augusztus 29. utáni napokban

Johann Fugger Velencében élő kereskedő egy Budáról, 1526. augusztus 31-én keltezett levélből értesült a csatavesztésről, de még az sem derült ki számára, hogy az melyik napon volt.¹³³ Egy szeptember 5-én, Bécsben keltezett levél alapján szerzett tudomást a király haláláról. Ez Burgióhoz hasonlóan az északi menekülési irányt (Buda, Bécs) alátámasztó információ.

A csatavesztés hírével Giovanni Aidebech kapitány öt sebesülttel együtt érkezett Bécsbe szeptember 2–3-án.¹³⁴ Úgy tűnik, a csata utáni negyedik–ötödik napon velük ért a hír a városba. A király haláláról nekik ekkor még nem volt tudomásuk.

Egy cseh forrás leírja egy szerencsés menekülés viszonyosságait Mohácsról Budára: „... *de Albrecht úrnak még utána is nehéz dolga volt, mert fél mérföldre volt már a csatától, amikor lova összeesett és kidőlt alóla, mivel megsebesült. Úgy gondolta, ha ott marad, nem lesz biztonságban a töröktől. Aggódott a magyarok miatt is, és kérte a [vele tartó nemesurat], hogy maradjon mellette, de az nem akart, mert félt, és ellovagolt. Albrecht úrnak nem volt lova, és teljesen egyedül maradt, így ledobta a páncélját, és gyalog ment tovább. Isten azonban úgy akarta, hogy a nemesúrnak is megdőglött a lova, és alig negyed mérfölddel arrébb mégis csatlakozott hozzá. Azután, mivel Albrecht úrnak volt egy igen szép aranygyűrűje, vett rajta egy kis lovacskát, és még tíz forintot is ráfizetett, holott a lovacska egy fabatkát sem ért. Azon lovagolt, azután gyalog ment, miközben a nemesúr lovagolt, így értek Budára.*”¹³⁵ A forrás Albrecht Schlick grófnak (1486–1548) a mohácsi csatából való megmenekülését írja le. Ugyanakkor azon túl, hogy gyalog mentek és lovon, az útirány pedig észak volt, pontosabban nem adta meg az útvonalat. Úgy tűnik, hogy egyenesen tartottak Buda felé, és sike-

133 Johann Fugger értesülései. Buda, 1526. augusztus 29–31., Bécs, szeptember 5. [Ford. Szovák Márton.]. In: *Örök Mohács*.

134 Giuseppe Estaierhez írt levél. Bécs, 1526. szeptember 2–3. [Ford. Szovák Márton. Sanudo, XLII. c. 629.]. In: *Örök Mohács*.

135 Egy cseh úr levele. In: *Mohács*, 128–129.

resen meg is érkeztek. A történet további szála, hogy később Pozsony felé haladtak tovább.

Luca Corvato és Thomaso Ungaro lovaskatonák a friuli helytartótól szeptember 3-án kaptak megbízást, hogy derítsék ki, mi is történt Mohácsonál. A Baranya megyei Mágocs településen sok olyan sebesülttel találkoztak, akik elmondták nekik a csatavesztés körülményeit.¹³⁶ A lehetséges útvonalakat figyelembe véve a mágocsi menekültek esetében is leginkább az északi irányt feltételezhetjük.¹³⁷

Lantieri velencei kereskedő a Somogy megyei Babócsánál pénteken, azaz augusztus 31-én találkozott Zrin felől érkező kereskedőkkel.¹³⁸ Tőlük értesült a csatavesztésről. Babócsa Pécstől nyugatra fekszik a Dráva északi partján, de a Zrinből érkező kereskedők még délebből szerezhatték ezt az információt, legfeljebb az előző napon. Ebben az esetben (tekintettel a szűk időkeretre) mindenképpen nyugati irányú menekülőkkel kell számolnunk, azaz biztosan voltak olyan túlélők, akik Pécs felé, majd a Dráván túlra menekültek.

Grazba szeptember 17-e előtt érkezett meg a hír a király halálának körülményeiről. Fazio di Savoia velencei kém számolt be levelében a hírt hozók információi alapján.¹³⁹

A Vas megyei Sárvár közelében fekvő Hosszúperesztegre egy itáliai beszámoló szerint viszonylag korán, szeptember elején jutott el a csatavesztés híre.¹⁴⁰ A forrás szerint a két jelentéstevő szeptember 2-án indult el a településről Itália felé. Az indulás előtt kapták a hírt a csatavesztésről. Feltehető, hogy egy túlélő érkezett a faluba. A közeli Bécsbe is csak ugyanekkor ért az első menekülő csoport. Az is a menekültek megjelenésének valószínűségét erősíti, hogy a király haláláról még nincs biztos tudomása a forrásnak, így az információ feltehetőleg nem Pozsonyból érkezett. Ez azt igazolhatja, hogy volt egy nyugati menekülési irány is.

Egy német nyelvű, 1526. októberi keltezésű újságban jelent meg a hír, hogy „Amidőn a magyar király menekült, elvezették őt egy mocsaras vidékre, amin egy részük keresztülgázolt, míg mások más irányba vették útjukat.”¹⁴¹ Sajnos arra

136 Agostino da Mula levele ismeretlenhez. Udine, 1526. szeptember 25. In: *Nekünk mégis*, 187–188.

137 Mohács és Mágocs legrövidebb távolsága – útvonaltól függően – 60–70 km. Figyelembe véve a csata történéseinek több nappal későbbi észlelését, többféle útvonal is elképzelhető: nyugati és északi kerület is lehetségesnek vélünk. Ugyanakkor, mivel a forrásban sebesültekről van szó, észszerű a legrövidebb útvonalat feltételezni.

138 Francesco Lantieri Antonio Lantierihez írt levele. Pettau, 1526. szeptember 3. [Ford. Szovák Márton. Sanudo, XLII. cc. 608–609.]. In: *Örök Mohács*.

139 Fazio di Savoia jelentése. Graz, 1526. szeptember 17. In: *Nekünk mégis*, 184.

140 Domenico da Cividale és Jacomo da Cavali kanonok beszámolója. Velencei Köztársaság, 1526. szeptember 13. In: *Nekünk mégis*, 182.

141 Újság arról, hogyan történt a magyar király és a török császár közötti csata; arról, hogyan vesztette életét a magyar király; arról, hogyan vette be a török Buda városát, és hogyan foglalta vissza Frangepán Kristóf Nándorfehérvárt; arról, hogyan vette magához Ferdinánd a királyi szablyát Csehországból. Neue Zeyttung 1526. Simon és Júdás napján. [Ford. Katona Tünde.]. In: *Örök Mohács*.

vonatkozóan, hogy pontosan mit is jelenthet a „mások más irányba”, nem szerepelt adat a beszámolóban.

Azt viszont, hogy a király menekülési irányát a Duna kis mellékága felé mások is követték, akik közül egyesek meghaltak, megerősíti Sárffy Ferenc levele. Szerinte „... egy kicsit továbbmentünk, találtunk egy élettelen testet, melyben felismertük Őfelsége udvarmesterének, Trepkának hulláját. Ezután még sok holttestet vizsgáltunk meg, de Őfelsége testét nem találtuk meg ezek között”.¹⁴² A forrás szerint a király elhalálozási helyének környékén sok holttest volt, ami azt jelenti, hogy ebbe az irányba többen is menekültek. Sokan haltak meg tehát itt menekülés közben. Feltehető, hogy a halottak egy része a királyhoz hasonlóan vízbe fulladt, és csak az áradás levonulása után kerültek elő, míg mások talán a sebeikbe haltak bele.

A csatatér a folyó közelében terült el, a nyugati ártér mentén kialakult ármentes teraszon. Érdemesnek tartjuk megvizsgálni, hogy a folyónak milyen szerepe lehetett a csata utáni menekülés időszakában. A csata leírása során több forrás is kitért arra, hogy nem csupán a folyó menti mély mocsárba veszttek bele sokan, hanem a Dunába is, ugyanakkor közvetlen és közvetett módon menekülési irányként is megjelenik.

Mohácstól délre a Karasica-patak torkolatáig nem érhető el a Duna a széles ártéri mocsár miatt, így csak a Mohács környéki átkelők jöhettek szóba mint a vízbe fulladás helyszínei. Oláh Miklós leírja,¹⁴³ hogy a sereg egy része a Dunában jutott végveszélybe. Szulejmán szultán győzelmi jelentése szerint a keresztény sereg egy részét „... a T[D]una vízébe szorítván, belefullasztották, mint a Fáraó népét ...”.¹⁴⁴ Kemálpasazáde¹⁴⁵ beszámolója szerint a menekülők egy része a Dunába vetette magát és megfulladt. Ferdi¹⁴⁶ azt írja, hogy a menekülő „gyaurok” a szűk térben vízbe fulladtak. A király sorsa kapcsán pedig így ír: „... nem bírván segíteni magán, lovastul, fegyverestül együtt a vízbe merült, és így ama csoporthoz csatlakozott, amely szintén a vízbe veszett.”¹⁴⁷ Kjátib Mohammed

142 Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentése II. Lajos holtteste megtalálásáról Brodarics István kancellárnak és szerémi püspöknek. Győr, 1526. október 19. In: *Nekünk mégis*, 196.

143 Oláh Miklós levele VII. Kelemen pápához. Linz, 1530. február 15. [Részlet.]. In: *Mohács*, 156–158.

144 Szulejmán szultán két győzelmi jelentése. In: *Mohács*, 210.

145 Kemálpasazáde: Mohácsnéme. In: *Mohács*, 211–221.

146 Ferdi: A törvényhozó Szulejmán szultán története (1520–1542), 1540-es évek. [Részletek.]. In: *Mohács*, 222–226.

147 Ferdi effendi szerint a király a „Sárvízbe” fulladt bele. A név alapján három lehetséges megoldást látunk. Az egyik, hogy tényleg a Sárvízre utal, ami Mohácstól északra, 20 kilométerre ömlik a Dunába, és így az utalás egyszerűen téves. Talán az is magyarázhatja a téves megnevezést, hogy a Sárvíz Bátánál a Mohácsi-Dunába ömlik. Abban az időben kb. akkora vízmennyiséget szállíthatott, mint amit a Kis-Duna a főágból kaphatott (az Első katonai felmérés lapjain még jelentős vízfolyás volt). Könnyen tűnhetett tehát a Mohácsi-Duna a Sárvíz folytatásának Ferdi szemében, akinek nem volt módja részletesen megvizsgálni a vízrajzi viszonyokat. A legvalószínűbb, hogy a Kis-Dunára tett utalásról van szó. Ebben az esetben képszerűen jeleníti meg a Duna mohácsi mellékágának azon jellegét, hogy a folyó a nyugati partját állandóan rombolva Mohács felett a meredek löszfal beomlását okozza, és így a víz színe sárga, sárszínű. A harmadik lehetőség, amelyet eddig a legtöbben felvetettek, hogy

Záim említi, hogy „A gyauroknak ama csoportja pedig, melyet a kardok életben hagytak, a T[D]una vizébe fúlt, mint a fáraó és Hámán népe”.¹⁴⁸ Dubravius említi, hogy Trencsényi [Szapolyai] György és Szalkai László esztergomi érsek is a Dunába fulladtak: „... igen kevesen haltak meg a harctéren, ellenben a nemesség nagy részét vagy menekülés közben koncolták fel, vagy magától elmerült. Ez utóbbiak közül Trencsényi György és László esztergomi érsek voltak a legfőbbek, akik mindketten a Dunába fulladtak bele.”¹⁴⁹ Camerarius szerint: „Csak kevesen estek fogságba. Szepesi,¹⁵⁰ miközben vágató lovával fel akart ugratni egy hajóra, amit már nem érhetett el, a Duna vizébe zuhant és a folyóba veszett.”¹⁵¹ A szöveg alapján Szapolyai György is a Duna felé menekült. Megmenekülnie nem sikerült, de annak a hajónak, amit nem ért el, talán sikerülhetett. Ezek szerint a Mohácsnál állomásozó hajók egy része vélhetően megszökött. Ezt támasztja alá az a körülmény is, hogy a csatát követően a dunai flotta újraszervezése és fenntartása ugyanazokkal a vezetőkkal zajlott le (Radics Bosics, Révay István, Bakics Pál),¹⁵² mint akik ott voltak Mohácsnál. A hajókat, a legénységi állományt ezek szerint nagyrészt elmenekítették és feltehetőleg a csata túlélőinek egy része is velük távozott.

Brodarics azt írja, hogy az ágyúkat szállító teherhajók az ellenség kezébe kerültek, más hajók viszont az utalás alapján elmenekülhettek. Jellemző, hogy a király sorsával kapcsolatban is felmerült az az utóbb hamisnak bizonyult hír, hogy egy hajón nyert egérutat.¹⁵³ Ez is arra utal, hogy elterjedt: egyesek hajón menekülhettek el.

Más források is utálnak rá, hogy nem mindenki veszett a folyóba. Dzselaázade¹⁵⁴ arról tudósít, hogy a menekülő magyarok a Duna partján maradt csa-

ez a Csele-patak lenne: ugyanakkor ez nagyon kevésbé valószínű, mert a Csele éppen jellege miatt a legkevésbé „sáros” a környező vízfolyásokkal összehasonlítva, ráadásul csekély szélessége miatt nem lehet folyónak tekinteni. A forrás értékével kapcsolatosan a legfőbb probléma, hogy bár jelen volt a csatában, de a király haláláról nem tudott, mert nem tudhatott. Személyében egy olyan szerzőről van szó, aki hitelesen írhatta le, hogy mi történt az oszmán sereg jobbszárnyán, ahol tartózkodott, de a király haláláról csak a szóbeszédet rögzíthette. Ferdi: A törvényhozó Szülejmán. In: *Mohács*, 224.

148 Kjátib Mohammed Záim: Történetek gyűjteménye. 1570-es évek. [Részlet.]. In: *Mohács*, 238.

149 Jan Dubravius: Csehország története. 1552. [Historia regni Bohemiae. 1552. Ford. Kasza Péter.]. In: *Örök Mohács*.

150 Szapolyai György szepesi gróf, Szapolyai János testvére.

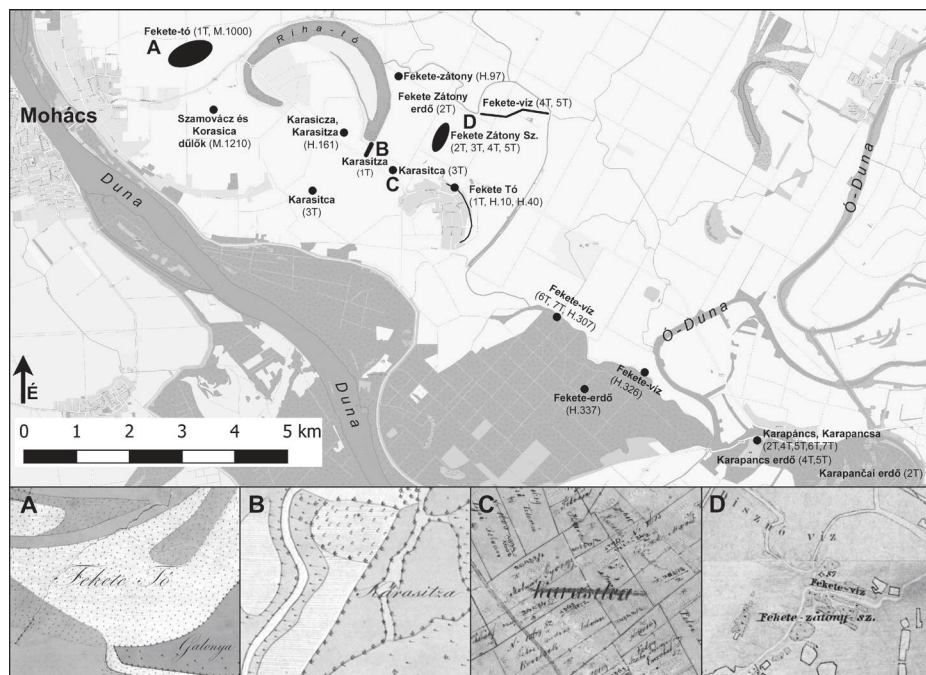
151 Camerarius. 1541. [Ford. Kasza Péter.]. In: *Örök Mohács*. A történet, hogy Szapolyai György hajón akar elmenekülni, de nem sikerül neki és vízbe fullad, megjelenik egy 1559-es iratban is. Habsburg-ház dicsőségükre. In: *Örök Mohács*.

152 Radics Bosics, dunai naszádos kapitány a mohácsi csatában. A csatát túlélve 1527-ben még a naszádosok vezetője. Mivel Szapolyai hívévé szegődött, ezért Ferdinánd a mellé átállt naszádosok kapitányának – még ugyanebben az évben – Révay Istvánt nevezte ki, aki mellé Podvinay Tamást helyezte alkaptánynak. A később Ferdinánd pártjára állt Bakics Pál 1529-től váltotta Révayt a naszádosok élén. Szentkláray: *A dunai hajóhadak története*, 99–100., 107–108., 117., 359–360.

153 Gaspare Lantieri Francesco de Franceschinihez írt levele. Gorizia, 1526. szeptember 9. [Ford. Szovák Márton.]. In: *Örök Mohács*.

154 Dzselaázade Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása. 1560-as évek. [Részlet.]. In: *Mohács*, 230–237.

pattal (ezek között vannak a sajkások is) egyesültek. Behari, a csata egy oszmán résztvevője verses elbeszélő költeményében a következőket tartotta fontosnak kiemelni a 195. versben: „A Duna vize felé folyt a harc, a fejek, mikor a folyamra értek, olyanok voltak, mint a buborékok.”¹⁵⁵ Ez a leírás úgy tűnik, hogy a vízben úszókat idézi meg.

17. ábra. Fekete vagy Kara előnévű vízhez kötődő helyek Mohács környékén¹⁵⁶

Jelmagyarázat:

H. = Homorúd, illetve M. = Mohács (pl. H.10 rövidítés a 10. tételt jelenti Homorúdnál a *Baranya megye földrajzi nevei* című könyvben)

1T = Duna-mappáció lapjai (1827–1828); 2T = Második katonai felmérés (1858) (1:28 800); 3T = Kataszteri térképek (1865); 4T = Harmadik katonai felmérés (1880) (1:25 000); 5T = Magyar Királyság térképei (1880–1881) (1:25 000); 6T = 1941-es katonai felmérés (1:25 000); 7T = 1950–1951. évi katonai felmérés (1:25 000)

Ha megvizsgáljuk a környezeti körülményeket, akkor a fentebb történetek csak úgy valósulhattak meg, hogy a menekülőknak legalább egy része keleti irányba, Mohács városa felé igyekezett. Egy részük megpróbált átkelni a Mohácsi-szigetre és azon keresztül tovább a folyó bal partjára, az Alföldre. Ezenközben súlyos veszteségeket szenvedtek el. Kevesen estek fogságba, de egyeseknek valószínűleg sikerült elmenekülnie.

¹⁵⁵ Sudár: *A végítélet könyve*, 410.

¹⁵⁶ A térképi háttér forrása: <https://www.openstreetmap.org> (A letöltés ideje: 2019. január 28.).

A Duna a fentiek alapján fontos szerepet játszott a csatát követően, a hajón menekülés egyik lehetséges útvonalaként is. Több okot is felsorolhatunk arra vonatkozóan, hogy miért választották a menekülők ezt az irányt. Lehettek olyanok, akiknek a hazafelé vezető út a folyón felfelé hajóval volt a legkönnyebben elérhető, s lehetek olyanok is, akiknek az Alföld elérése volt a céljuk. A második legnagyobb, még érintetlen hadsereg Szapolyaié volt, amelyet ezen az úton lehetett megközelíteni, menedéket keresve vagy a további küzdelem lehetőségében bízva.

Volt ugyanakkor még egy fontos szempont, ami már a csata előtt is megjelent: a menekülők tartottak a környéken portyázó török lovasság üldözésétől, így jobbnak láthatták, ha a folyó védelmébe húzódnak előlük. Korábban Tomori éppen így járt el Pétervárad után, tehát a gondolat nem lehetett rendkívüli.

A Mohácsi-síkság északi részén, a csata idején már megjelenik Báli bég és Hűszrev bég lovasokból álló serege. Honnan tudjuk ezt? Brodaricstól, aki leírja, hogy a seregtől északra fekvő táborat már feldúlták, mielőtt a csatának vége lett volna. Majd azt is közli, hogy: *„Éjjel és a csatát követő napon az ellenség a környező vidéken gyorsan szerteözönlött, s amit előtaláltak, azt elpusztították, fölperzselték, halandó embernek nem kegyelmeztek ...”*¹⁵⁷ Ennek alapján valószínűnek tűnik, hogy a Báli és Hűszrev vezette lovasság a Mohács környéki területen folytatott hadműveleteket, a szerteözönlő portyázók jó eséllyel a fentebb említett lovasság csoportjai voltak. Ők foglalták el a síkság északi részét, míg Szulejmán serege még jó darabig nem mozdult a csataterrről. A kis, néhány fős menekülő csapatoknak ez a többezres portyázó lovasság halálos veszedelem volt. Sokan ezért a szintén veszélyes, többek halálával járó, Dunán való átkelést választothatták, vagy alternatívaként felmerülhetett a hajóval történő menekülés is.

Honnan tudjuk, hogy voltak, akik átjutottak? Szapolyai János serege augusztus végén Szeged környékére ért. Megtudta, hogy tanácsa ellenére a hadvezetés az összecsapás mellett döntött. Ehhez nyilván már valakinek ekkor is át kellett kelnie a folyón a hír elvitele miatt Mohácsról Szapolyai táborába. Szekéren és kevés emberrel tehát előresietett, hogy segítse a hadvezetést. Rövidesen újabb értesülést szerzett arról, hogy a csata elveszett: visszafordult, és seregével ezután nem mozdult a Tisza mellől, amíg októberben az ellenség ki nem vonult az országból. Hogy honnan tudott a vereségről? Elmondták neki azok, akik túléltek a csatát.

Milyen segítségben bízhattak azok, akik át akartak kelni a sziget két ágán, előbb a mellékágon, majd a főágon is? A sajkások, akik nem vettek ugyan részt a csatában, de jelen voltak: ott maradhettek hajóikkal a Dunánál. Bár forrásunk nincsen rá, de feladatukból fakadóan alapos okkal feltételezhetjük, hogy az átkelőhelyeket őrizték, és a menekülők támaszkodhattak rájuk.

Nem sokkal korábban, Péterváradnál már lejátszódott egy átkelés a megáradt folyón a jobb partról a bal partra. Tomori akkor átment az Alföldre a

¹⁵⁷ Brodarics: *Igaz leírás*, 55.

lovasaival, és a túlsó partról folytatta a harcot, „szárazon és vizen”.¹⁵⁸ Kevéssel a csata előtt királyi parancsra újból visszatért a jobb partra. Ezen előzmények alapján okkal feltételezhetjük, hogy a Dunán történő átkelés feltételei a térségben is megvoltak. Annál is inkább, mert a Mohácsi-sziget alatt (Péterváradnál) a feljebb két ágra szakadt, de a sziget alatt egyesült folyamom is át tudott kelni a sereg.

Ez az Alföld felé vezető menekülési útvonal ugyanakkor felvet még egy földrajzi kérdést. Létezik egy Krassó nevű hely, amely Brodaricsnál akként szerepel, mint egy Mohács közeli mocsár, de Heltai Gáspár krónikájában is megjelenik mint „sebedékes ér”.¹⁵⁹ Heltai a csata utáni menekülés egyik útjaként írta le a Krassó környékét: „De hogy az jancsároknak seregére érének, és azok sűrén kezdenék lönyi, meglankodának a magyarok, mert szántalanok kezdenék hullani az lövések miatt, és úgy kezdenék hátra futni. A török lovagok kedig utánnok tollának, oldalul is ütközének nekik, és a Krassó¹⁶⁰ sebedékes erre kezdték őket tolni, és szántalan sok nép odavesze az érbe.”¹⁶¹ Azt is említette, hogy a törökök itt érik utol a menekülőket, és sokan vesznek bele ebbe a mocsárba. Istvánffy utalt rá, hogy a király halála is valamiképpen összefügg egy Carassus nevű „folyóval”. „... Mohács és Csele között a Karasica állta útját, a mocsaras és iszapos patak, mely bizonytalan és határozatlan medrével sárosan folydogált ...”¹⁶² Úgy tűnik, hogy ez a sárosan folydogáló, bizonytalan és határozatlan medrű, mocsaras és iszapos hely a csata utáni menekülési lehetőségek megértésének egyik kulcsa.

Korábban a kutatás nem tudott ezzel az információval mit kezdeni,¹⁶³ hiszen a Krassót a Karasica-patakkal azonosították, és mivel annak medre a síkság déli részén, a török vonalak mögött volt, így menekülési iránynak alkalmatlannak tűnt. Ugyanakkor vizsgálataink szerint a Mohácsi-szigeten volt egy ugyanilyen nevű [Karasica/Krassó] mocsaras hely, amelynek közvetlen szomszédságában (tőle északra) futott az út Mohácstól kelet felé az Alföld irányába. A 17. ábrán összegeztük a szigeti Karasicáról szerzett ismereteinket. A mohácsi keskenyebbik Duna-ágon sikeresen átkelt menekülők ezek szerint a mai Riha-tótól északra fekvő útvonalon haladtak Baracska felé, őket ott érhatték utol az oszmán harcosok. Ezt a vélekedésünket erősíti meg a néphagyomány is, ami több olyan helyszínt is számon tart ezen a területen, amit a csatával, illetve általánosabban a török korral hoztak összefüggésbe (Csata,¹⁶⁴ Török-fok, Pogány-fok, Sáros-fok).¹⁶⁵ Ennél fontosabb, hogy ugyanerre mutatnak a régészeti jelenségek,

158 Brodarics: *Igaz leírás*, 28.

159 „Sebedékes ér” = olyan vízfelület, amelynek felszínét a növényzet felszabdálja, azaz mocsár.

160 Krassó = Karasica.

161 Heltai Gáspár: *Chronica az Magyaroknak dolgairúl*. 1575. [Részlet.]. In: *Mohács*, 172–174.

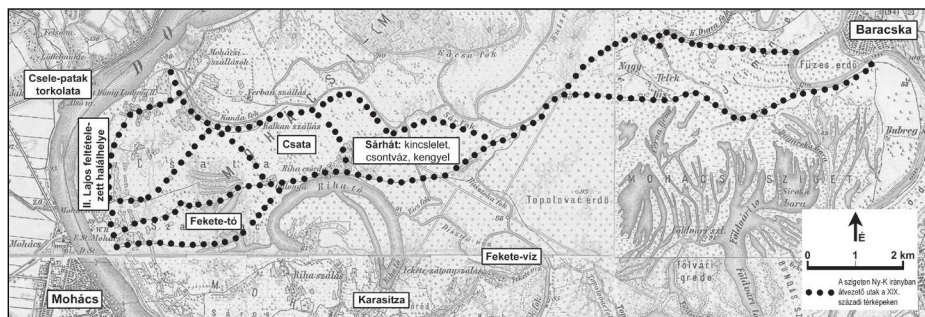
162 Istvánffy: *A magyarok történetéből*. In: *Mohács*, 186–187.

163 B. Szabó: *A mohácsi csata*; Maráz: *A mohácsi csatátér régészeti leletei*.

164 A néphagyományban említett helyek közül is kiemelkedik jelentőségét tekintve az a széles mező, amelyet Csatanak neveztek és a Rihától nyugatra terült el.

165 Koltúcz Andrea: 1526. helye és szerepe a mohácsi identitásban. In: *Több mint egy csata: Mohács – Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Szerk. Fodor Pál – Varga Szabolcs. Bp., 2019. 563–617.

amelyek a mohácsi csatával kapcsolatba hozott leletekként jelennek meg. Ilyen például egy kincslelet, illetve halálos sérülést mutató csontváz és török kengyel, amelyekre Solymossy Sándor hívta fel a figyelmet (18. ábra).¹⁶⁶ Nagy Balázs friss tanulmányában is megjelenik ugyanitt, Mohács-Sárhátan az a kisebb kincslelet, melyet ő egyértelműen a csatával hozott összefüggésbe.¹⁶⁷

18. ábra. Az utak rendszere a Mohácsi-szigeten a Krassótól északra, a Csata nevű térség, a szigeti Karasica (Fekete-tó, Karasica, Fekete-víz), az átkelő az Alföldre, és az 1526. évi csatával összefüggésbe hozott régészeti jelenségek egy táborozásra alkalmas magasabb hátán (Sárhát), továbbá a menekülés iránya Baracska felé¹⁶⁸

Mi történt az oszmán hadsereggel, ők hogyan távoztak a Mohácsi-síkságról? A szultáni hadinapló szerint az oszmán főserg a csatát követően még három napig helyben maradt. A szultán ezen idő alatt szemlét tartott, a főemberek a trónjához járultak, a halottakat pedig eltemették. Ez utóbbiakról ezt írták:

„24. vasárnap. Állomás Mohácsnál. Az állam oszlopai ruhákkal ajándékoztattak meg a győzelemért, amelyekért kezet csókoltak. A pasa, a kethuda és a defterdár elment összeszedni a hullákat. 20 000 gyalogos és 4000 páncélos magyart temettek el.

25. hétfő. Miután a várost – melyben egy palota is volt – felgyújtották, megindult a hadsereg, s ikindi idején ért az állomásra. Megindult a padisah is. Amint egy tavon – melynek vize a ló farágé ért – átkeltek, ott szálltak meg.¹⁶⁹ Mivel csak

166 Solymossy Sándor: Mohács emléke a néphagyományban. In: *Mohácsi emlékkönyv*, 335–348.

167 <https://librarius.hu/2019/02/16/foldbol-elokerult-kincsek-utan-kutatva> (A letöltés ideje: 2019. április 8.).

168 A térképi háttér forrása: Harmadik katonai felmérés (1872–1884).

169 Báta a középkorban fontos utak csomópontján helyezkedett el. A Sárvízen át észak-déli irányú (és mellette a dunai réven át kelet-nyugati) összeköttetést biztosított. Az erdélyi só Dunántúlra szállításában (Káliz-út) is fontos szerepet töltött be: a szállítmányokat a Sárvízen vízi úton szállították nyugat felé tovább. Jelentőségét a 15 éves háború idejéig megőrizte. Vö. Molnár Antal: *A bátai apátság és népei a török korban*. Bp., 2006. (METEM Könyvek 56.). A Sárvízen átvezető négy hidat az oszmán hadinaplók visszatérően emlegetik. Szulejmán nemcsak 1526-ban, hanem 1529-ben, 1541-ben és 1543-ban is erre vonult. A leírások összevetéséből kiderül, hogy a Sárvíz milyen komoly akadályt jelentett. Az oszmán-török hadsereg felvonulási útjai kérdésével Tolna megyében, Bátával, továbbá Bátaszék erődjének kérdésével

*egy helyen volt egy kis híd, s az igásjóságok átkelésére nem volt alkalmas hely, ma a seregnek csak tizedrésze kelt át.*¹⁷⁰

Végül tehát az oszmánok Mohácsot felgyújtották, majd elhagyva a csatateret megindultak Tolnáig át Buda felé.¹⁷¹ Az első napon a sereg eleje csak 20 kilométert tett meg, hogy elérjék a Sárvíz jelentős közlekedési akadályt képező mocsaras vidékét Bátánál.

ÖSSZEGZÉS

A mohácsi csata különböző helyszíneit illetően jelentős viták alakultak ki az elmúlt száz évben. A tudományos vitában használt érvek elsősorban filológiai, katonai jellegűek, és csak meglehetősen alárendelten voltak földrajzi természetűek. A geográfiai szemléletet tükröző vizsgálataink alapján a csata központi helye a kutatás 19. századi kezdeteinek megfelelően a mai Sátorhely környéki sík területen zajlott. Az oszmán sereg délről, Baranyavár és Buziglica felől érkezett a csataterre a még a rómaiak által kiépített hadiút sávjában, és a Sátorhelyi-háttól délre kezdett táborozásba. A keresztény sereg a csata előtti pozícióját a síkot keresztülszelő „nagy árok”-tól, egy egykori folyómedertől északra foglalta el. Ez a völgy északnyugat-délkeleti irányban átszeli a síkságot és a Törökdomb nevű, római eredetű erődmaradványtól kisebb távolságra északra éri el a Duna jobb parti árterét. A csatamezőt keleti oldalon egy mocsár zárta le, amelyet a középkorban Danócz-mocsárnak, az újkorban pedig Vizslaki-rétnek neveztek. Ez a nyugati peremén egy 4–6 méteres meredek lejtővel zárul, ami indokolja a csata során a mocsárba történt tömeges fulladást. A csatater nyugati oldalát a Borza-patak megáradt ártere képezte, amely 100–200 méter széles kiáradásával határt képezett nyugat felé. A Buziglicánál az oszmán főszeregtől elvált Báli és Hűszrev vezette lovasság a teraszlepcső magas peremén futó utakon kerülte meg Nagygyárad felé II. Lajos seregét, és mögé jutva feldúlta a keresztény sereg fő táborát.

Az összecsapások a Törökdombtól induló és északnyugati irányban húzódó árok térségében zajlottak. Különösen jól azonosíthatók a keresztény balszárny küzdelmei, amelyek a mohács-észéki út megtartásáért, illetve megszerzéséért

Gaál Attila foglalkozott. Gaál Attila: *Hódoltságkori török kiserődök a Buda-észéki hadiút Tolna megyei szakaszán*. H. n., 1980. [Doktori értekezés.].

170 A budai hadjárat állomásainak részletes leírása. In: *Mohács*, 197.

171 Mohácsot követően az első név szerint is említett település, amelyet az oszmán sereg érintett, a mintegy 60 kilométerre fekvő Tolna volt. Mohács és Tolna között viszont az első állomásról világos földrajzi indikációk állnak rendelkezésre. Az oszmánok Mohácsot elhagyva, a délutáni imára, *ikindi* idejére érnek el, közvetlenül egy tavon átkelve, „melynek vize a ló faráig ért”. Felmerülhet, hogy a szultáni hadinapló itt a király halálának legendás helyszínét, a Cselét írja körül. A Mohácsról alig néhány kilométerre lévő Csele-patak azonban gyalogosan még egy óra sincs. Éppen ezért úgy véljük, az említett állomás a Mohácsról mintegy 20 km-re elterülő, a forrás leírásának jellegében is megfelelő Sárvíznél volt, Bata közelében. Ez a távolság optimális, mivel gyalogosan 4–6 óra menetidőt vehetett igénybe. Ha a sereg legkésőbb 10 és 11 óra között elindult, akkor a mintegy 100 méteres szintkülönbség mellett éppen *ikindi* idejére meg is érkezhettek a Sárvízhez. Aznap csak a sereg tizede kelt át ezen a „vízen”.

zajlottak. Ezekről beszámolnak a források, megőrizte emléküket a hagyomány és szép számmal kerültek elő idekapcsolható régészeti leletek is. A Sátorhelytől keletre feltárt öt tömegsír az árokkal szerkezeti egységet mutató lőállásnak, fedezéknek tűnik. Vélhető, hogy más, a térségben megfigyelt fegyverleletek, csontvázak, tömegsírok leírásai, a Vizslaki-rét lecsapolása során megfigyelt csontvázak, illetve az ott talált fegyverek egy részének leírása is ezekhez az eseményekhez kapcsolódik. Az oszmánok az út mellett, a Vizslaki-rétből kimagasodó, római eredetű, később Törökdombnak nevezett halomra építették fel a győzelmi emlékművüket. Úgy tartották, hogy ez a szimbolikus szerepén túl a csatában elesett oszmán harcosoknak a temetkezési helyét is jelöli. Ez utóbbira egyelőre nem került elő bizonyíték, de mivel a „nagy árok” a halomtól alig száz méterre található északi irányban, ezért a közelben akár újabb tömegsír előkerülésére is lehet számítani.

A csata utáni menekülés a források és a rekonstruált tájrészletek alapján részben északra és nyugatra, illetve Mohács térségéből az Alföld irányába, keletre történhetett. A leírásokban megjelenő egyik haladási irány a keleti volt. A Dunához, részben a Dunán át hajón is, az üldöző oszmán lovasság nyomására haladtak erre.

Az útvonal a szigeten egy Csata nevű tágas mezőn keresztül, a Krassó/Karasica („Fekete-víz”) vízrendszerétől északra vezethetett Baracska irányába. Az útvonal mentén, a Riha-tótól északkeletre fekvő Sárhát térségében talált kincselet, illetve más, a korszakhoz kapcsolható relikviák és a szigethez köthető több helyi hagyomány is megerősíti ennek a menekülési útvonalnak a létezését. Mindkét oldali források említik, hogy sokan haltak meg ezen a területen.

Az oszmán hadsereg északi irányba elhagyta a Mohácsi-síkságot és Tolnán át Budára vonult. Indulás előtt felgyújtották Mohácsot, ekkor pusztult el a püspöki palota is. Az út első szakasza mintegy 20 kilométer volt, észak felé haladva az első jelentősebb akadályt a Sárvíz mocsarain átkelve kellett leküzdeniük.

Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter –
Szalai Gábor – Polgár Balázs¹

SÁTORHELY VAGY MAJS? FÖLDVÁR KÖRNYEZETI JELLEMZŐI

A MOHÁCSI CSATA CENTRUMTÉRSÉGÉNEK LOKALIZÁLÁSA²

A mohácsi csatatér kutatásának hosszú ideje a legfontosabb viszonyítási pontja a Brodarics által említett Földvár falu és templomának helye. Ennek megfelelően számos koncepció született a település elhelyezkedésére vonatkozóan. Két főbb megközelítés emelhető ki. A „civil” történészek – elsősorban a középkori, latin nyelvű oklevelekre támaszkodva – igyekeztek a szomszédsági viszonyok és a bizonytalan tartalmú tájelemek számbavételével meghatározni a település legvalószínűbb helyét. A másik megközelítés katonai nézőpontú, amelynek alapja az 1526. évi csatáról készült kevés és részben szubjektív forrás elemzése volt. Az ennek révén kialakult „belső kép” alapján próbálták a kutatók az annak leginkább

1 Gyenizse Péter, tanszékvezető egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék. Kitanics Máté, tudományos munkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Szentágotthai János Kutatóközpont, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum. Pap Norbert, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszéke, Szentágotthai János Kutatóközpont, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum. Polgár Balázs, régész, gyűjteménykezelő, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Szalai Gábor, tudományos segédmunkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Szentágotthai János Kutatóközpont, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum. A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programjának „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” című, az MTA BTK és a Pécsi Tudományegyetem együttműködésében megvalósuló projektje keretében készült.

2 A tanulmány a Történelmi Szemle 2019/2. számában „Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői – A mohácsi csata centrumtérségének lokalizálása” címmel megjelent publikáció javított, bővített kiadása.

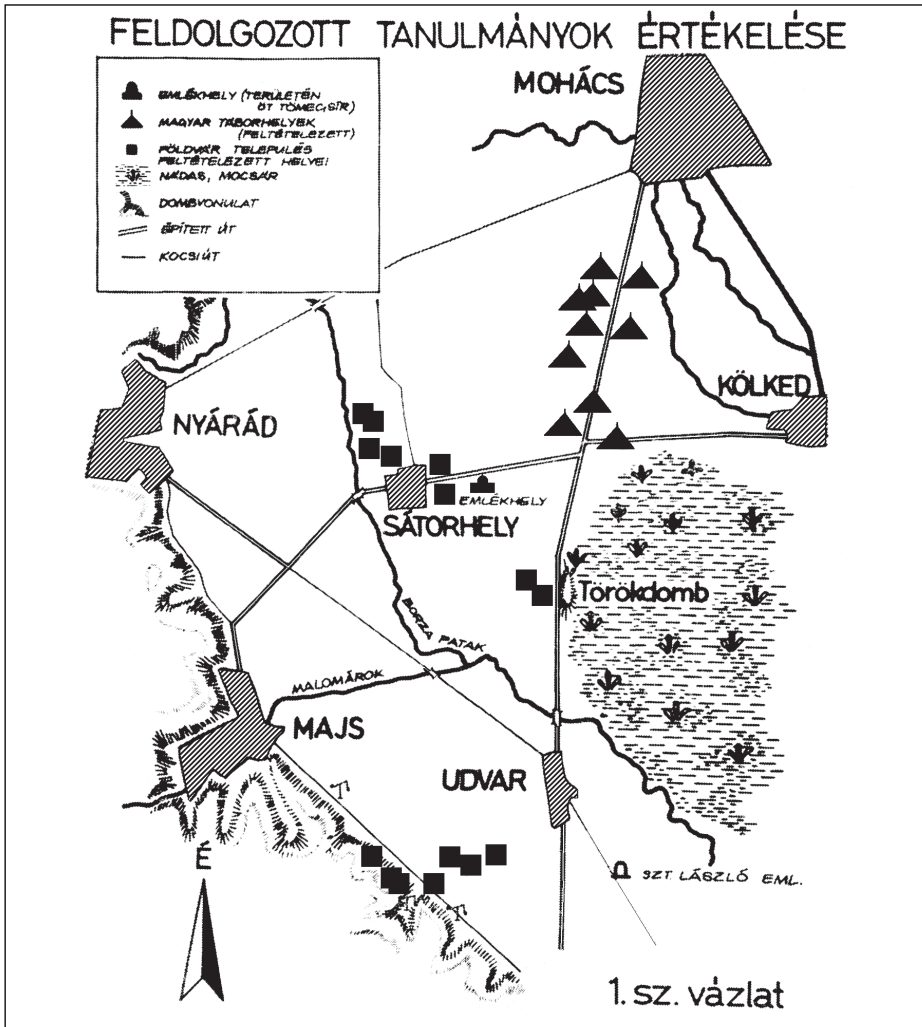
megfelelő helyeket megtalálni. Ebből is több változat született. A felvetések ugyan nem különíthetők el tisztán „civil” és „katonai” hipotézisekre, de a katonatiszti előélettel bíró szakírók uralták a vitát, elsősorban az első és második világháborús tapasztalatok biztosította tekintélyre alapozva.

A mohácsi síkon található Földvár falu lehetséges elhelyezkedésére vonatkozó szakirodalom igen terjedelmes. Arról, hogy pontosan hol is feküdt ez a település, amelynél az összecsapás centruma volt, számos feltételezés látott napvilágot mind a tudományos szaksajtóban, mind pedig laikusok írásaiban. N. Ipoly Mártának a *Hadtörténelmi Közleményekben* 1977-ben közölt írása,³ annak csatolt térképe áttekintést ad a különböző elképzelések topográfiájáról (1. ábra). Ábráján tizenöt különböző Földvár nevű helyet jelölt meg, amelyek két főbb helyszínen, két csatatérre alkalmasnak tűnő, sík térségben csoportosulnak. A kiterjedt síkságon Sátorhely településnél szorosabban egymás közelében hat, illetve kisebb távolságra innen, délkeleti irányban, a Vizslaki-rét mellett még további kettő helyszín fekszik. A másik lehetséges csatahelyet a nyugati tereplépcső mentén, Majstól délkeletre feltételezték, ahol egyes szerzők hét potenciális Földvár településhelyet valószínűsítettek. Az N. Ipoly-féle tanulmány megjelenése óta egy további, tizenhatodik helyszín merült még fel. Ez a faluhelyek második csoportjához tartozik; a mellette érvelők az 1990-es évek óta a majsai katolikus templomtól kisebb távolságra, északkeletre fekvő középkori falunyomot tekintik Földvárnak.⁴

Mivel vizsgálatunk célja az 1526. évi csata lokalizációja, azon belül is a táborok, a felvonulási utak, a harcrendek elhelyezkedésének, a fegyveres harc helyszíneinek és a menekülés útvonalainak a meghatározása, így Földvár kapcsán egy meglehetősen nagy, összecsapásra alkalmas helyszín központi fekvésű elemét kell keresnünk. Ez egyébként a vizsgálatainkat megkönnyíti, hiszen a két oldalon együttesen mintegy százezer fő részvételével vívott csata elhelyezésére nem tizenöt vagy tizenhat, hanem csak két sík terep jöhet szóba. Az egyik a Borza-pataktól északkeletre, a Duna menti mocsártól nyugatra található. A másik a síkság nyugati részén, a Borza-pataktól délnyugatra, Majs keleti előterében fekszik. A jelen vizsgálat során a két lehetséges síkot és faluhelyet hasonlítjuk össze.

3 N. Ipoly Márta: A mohácsi csata és csatatér megválaszolatlan kérdései. *Hadtörténelmi Közlemények* 24 (1977) 2. sz. 206–222.

4 Négyesi Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 107 (1994) 4. sz. 62–79.

1. ábra. N. Ipoly Márta térképe a mohácsi csatatér lehetséges Földvár-helyeiről⁵

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

A Földvár falu helyével kapcsolatos tudományos vitában 1926-ban, a csata 400. évfordulója idejére datálható felbuzdulás idején következett be jelentős fordulat. A kutatók többsége az 1920-as évekig egyetértett abban, hogy a település helye nem más, mint a későbbi Sátorhely (Földvár) major.⁶

⁵ N. Ipoly: *A mohácsi csata*, 208.

⁶ Kápolnai Pauer István: A mohácsi hadjárat 1526-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* 2 (1889) 1. sz. 177–208., 441–462.; Leopold Kupelwieser: *Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis*

Előbb Gergely Endre főhadnagy vetette fel, hogy a kérdéses falut máshol kellene keresni, majd Gyalókey Jenő alezredes írt tanulmányt *Földvár* címmel, amelyben összegezte a korabeli vitákat, kialakítva saját álláspontját is.⁷ Úgy vélte, hogy a névegyezésen kívül minden más érv az ellen szól, hogy az egykori falu és a 18. századi major között kontinuitás állna fenn. Így amellet érvelt, hogy azt valahol a Borza-pataktól délre kell keresni. Ugyancsak 1926-ban jelentkezett elgondolásaival Halmay Barna százados, aki Gyalókeyval párhuzamosan jutott arra a következtetésre, hogy Földvár valahol Sátorhelytől délebbre feküdt.⁸

Gyalókey Jenő fentebb említett munkájában azt írta,⁹ hogy egy közelmúltban végrehajtott alaposabb kutatás bebizonyította: nem Sátorhely majornál volt a csata. Nem adta meg pontosan, mire gondol, de a szöveg kontextusából kiderül, hogy főként Gergely Endrének a Törökdombon végzett régészeti vizsgálataira célozhatott. Ugyanakkor megemlítette Halmay nevét is, aki szerinte másoktól függetlenül jutott ugyanerre a következtetésre.¹⁰

A 400. évfordulót megelőzően Gergely Endre valóban ásatásokat vezetett a Törökdombon, de a munkálatok csalódást okoztak: nem sikerült megtalálnia az – Evlia Cselebi által említett¹¹ – oszmán halottak maradványait, csak főként római és kevés középkori leletet azonosított be. Ez Gergely szemében teljesen lerombolta a Sátorhely központú csatater legitimációját, ezért felvetette, hogy a csatateret és egyben Földvár falut is máshol kell keresni.

A tüzértiszt Gyalókey olyan magaslatoat keresett, amely megfelelt a csatáról kialakított „belső képére” vonatkozó elvárásainak. Mivel Sátorhelyet túlságosan „laposnak” tartotta, a Brodarics-féle leírás alapján markánsabb terepi egyenlenségeket, domborzatot várt el a csata lehetséges helyétől. Úgy vélte, hogy a 18. századi forrásokban olvasható Földvár pusztára (*praedium*) beköltözött telepek a már régen elpusztult településről mit sem tudhattak, és nem áll fenn folytonosság a névhasználatban, ezért a középkori Földvár nem állhatott itt. Úgy

zur Schlacht bei Mohács, 1526. Wien–Leipzig, 1899.; Németh Béla: A mohácsi vésztől a török kiűzetéséig. In: *Baranya multja és jelenje* II. Szerk. Várady Ferenc. Pécs, 1897. 393–496.; Szurmay Sándor: *A mohácsi hadjárat 1526-ban*. Bp., 1901.; Ortway Tivadar: *A mohácsi csata elvesztésének okai és következményei*. Bp., 1910.; Hummel Gyula: Földvár. *Dunántúl* 1926. július 23.

7 Gergely Endre: Ásatások a mohácsi csataterén (1924, 1925). In: *Mohács emlékkönyv 1926*. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1926. 349–360.; Gyalókey Jenő: Földvár. *Hadttörténelmi Közlemények* 27 (1926) 290–300.; Vö. Uő: A mohácsi csata. In: *Mohács emlékkönyv*, 193–276.

8 Halmay Barna: *Az 1526-iki mohácsi csata és igazi helye*. Debrecen, 1926.

9 Gyalókey: *Földvár*, 291–293.

10 Vö.: Halmay: *Az 1526-iki mohácsi csata*.

11 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 6. Kitap. *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu–Dizini*. Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman–Yücel Dağlı. İstanbul, 2002. 112–113. Korábbi hiányos és hibás magyar fordítása: *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Ford. és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Bp., 1904. (Török–Magyarkori Történelmi Emlékek. Második osztály: Írók. Török Történetírók III) 196., 192. A vonatkozó új fordítást lásd Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter: A mohácsi Törökdomb. *Történelmi Szemle* 60 (2018) 2. sz. 332–333.

gondolta, hogy csak a Borzán túl, déli és nyugati irányban vannak olyan helyszínek, amelyek megfeleltethetők a csatatérnek (2. ábra). Ám e helyeken a modelljében szereplő Földvár maradványai nem kerültek elő, és ebből következően a csatarendet sem tudta ellentmondásmentesen rekonstruálni.

A csata kutatásának következő nemzedéke Gyalókey gondolatait vitte tovább. Az ütközet helyét Perjés Géza¹² délebbre, a síkság szélén húzódó teraszperemnél feltételezte, míg Bende Lajos¹³ a peremre, de a Dunához közelebb tette a maga rekonstrukciójában. Az előbbieken túl további helyszínek is felmerültek naiv interpretációkban, jellemzően ezek is a síkság déli részén.

A Gyalókey-féle diszkontinuitás-tézist az sem rengette meg, hogy a Gergely-féle kutatásokban keresett halottak egy része Sátorhely mellett az 1960-as és 1970-es években öt tömegsírban került elő. A feltáró régészek a testeket jobb híján a keresztény tábornok őrzők maradványainak vélték. Az első két tömegsírt azonosító Papp László régész sajátos, különálló nézetet képviselt, mivel Földvár falu helyét a mai Újistálló közelében feltárt középkori településsel azonosította. Ugyanakkor a csata centrumának tekintett falut ő is a tereplépcső Majstól délre fekvő részére tette, az egykor ott létezett és elpusztult Merse falu helyére. Ezzel kapcsolatban úgy vélekedett, hogy Brodarics a nevet illetően tévedett.¹⁴ Bár középkori fegyvermaradványokat is talált, az áttörés ezúttal is elmaradt.

Az 1990-es években a technológiai lehetőségek bővülése – főként a fémkereső detektor használata – új korszakot nyitott a kutatásban. Előbb Négyesi Lajos hadtörténész, majd Bertók Gábor, Szabó Máté, Szajcsán Éva és Gáti Csilla régész az 1990-es évek elején és 2009 óta¹⁵ több hullámban végzett munkája során egy újabb helyen, a mai Majstól északkeletre tárt fel és gyűjtött be akár a mohácsi csatához is köthető tárgyakat, fegyverek töredékeit, illetve vizsgálta egy, már jóval korábban azonosított egyutcás falu maradványait.¹⁶ Az említett szakemberek arra a következtetésre jutottak, hogy ez volt a középkori Földvár falu.

12 Perjés Géza: *Mohács*. Bp., 1979.

13 Bende Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 13 (1966) 3. sz. 532–567.

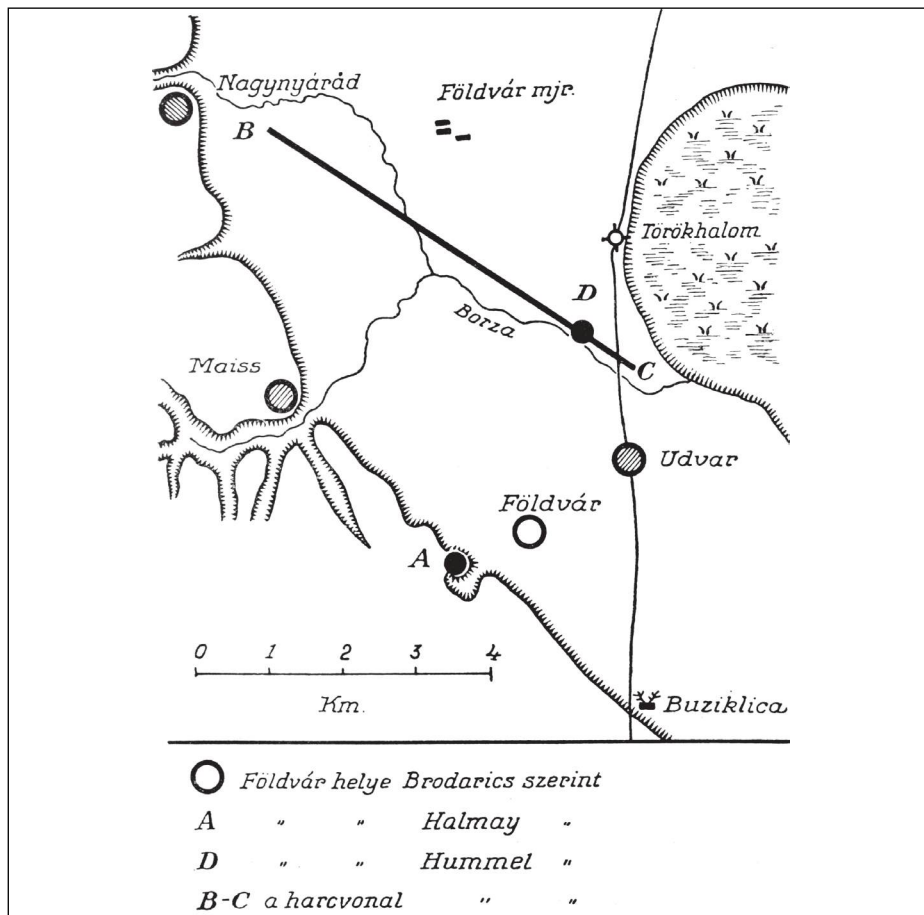
14 Papp László: A mohácsi csatahely kutatása. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1960*. Szerk. Dombay János. Pécs, 1961. 197–253.

15 Szabó Máté – Bertók Gábor – Gáti Csilla – Szajcsán Éva: A mohácsi csatatér kutatása – az első országos fémkeresős szakmai hétvége és tanulságai. *Magyar Régészet* 2016. nyár 1–7. http://files.archaeolingua.hu/2016NY/Szabo_et_al_H16NY.pdf. (A letöltés ideje: 2018. április 28.).

16 Majstól északkeletre egy településfoltot Papp László már az 1960-as években azonosított. Az 1968. évi régészeti jelentésében így fogalmazott: „Nem lehet vitás, hogy a középkori falutelepülés maradványai a feltehetően itt a mohácsi csata alkalmával elpusztult Majsza falu emlékeit tartották fenn. A falu újratelepülése utóbb a mai község helyén ment végbe. – Mindezzel kapcsolatban közelebről megvizsgálandók a középkori településhelynek mintegy folytatásaként a mai Malomárkon túl, északra, már az előző években történt terepbejárásaink alkalmával felfedett középkori település nyomai is.” Janus Pannonius Múzeum Régészeti Adattár (= JPM RA) Majs 1167-83. 3. Teóriáját 1969-ben a Régészeti Füzetekben is publikálta a következőkkel: „Megtaláltuk a középkori Majsza község települési helyét a mai falu K-i szélétől néhány száz m-re, mintegy 400 m É-D-i kiterjedéssel.” Papp László: Majs. In: *Az 1968. év régészeti kutatásai. Régészeti Füzetek* I. 22. Szerk. Sz. Burger Alice. Bp., 1969. 83.

Összefoglalva ez eddigieket: az 1920-as évektől kezdődően a szakirodalomban arra nézve konszenzus alakult ki, hogy Földvár nyomait valahol délen vagy nyugaton kell keresni, és nem zajlott érdemi vita arról, volt-e Sátorhelynek középkori előzménye, és hogy ez azonos lehetett-e Földvárral.¹⁷

Úgy véljük, hogy a település helyének meghatározásában, a kérdés eldöntésében csak a források földrajzi tartalmának feltárása, a telepítési tényezők vizsgálata, a tájrekonstrukció és a régészeti jelenségek együttese segíthet.

2. ábra. Gyalóky Jenő Földvára vonatkozó helyértelmezése (1926)¹⁸

17 Bende: *A mohácsi csata*; Szakály Ferenc: *A mohácsi csata*. Bp., 1975; Perjés: *Mohács*; B. Szabó János: *A mohácsi csata*. Bp., 2006.; Bertók Gábor – Polgár Balázs: *A mohácsi csatátér és a középkori Földvár falu régészeti kutatása. Hadtörténelmi Közlemények* 124 (2011) 3. sz. 919–928.

18 Gyalóky: *Földvár*, 297.

A KÖZÉPKORI FÖLDVÁR FÖLDRAJZI JELLEMZŐI AZ ÍROTT TÖRTÉNETI FORRÁSOK ALAPJÁN

Gyalókaynak a csata centrumát a Borza-pataktól délre helyező argumentációjában is megbújik az az érvelés, hogy Földvár birtokának határai a középkorban alakultak ki. Így ír erről: „*Ez a Földvár nevű terület 1338-ban, egy hosszas birtokper következményeként, kettészakadt. Északi része – 'Lak seu Wyfolou' – az eddigi birtokosoké, a Becheyeké maradt. Déli felét a szekszárdi apátság kapta. Ezt hajdanában Ipolthlokanak, 1338-ban már Feuldwarnak hívták. A két birtok között a Borza-patak (akkor: Barza) jelezte a határt. Ebből tehát máris bizonyos az, hogy Földvár egész területe – 1338-tól fogva – a Borzától délre esett, ennél fogva a keresett falunak is ott, a pataktól délre kellett lennie.*”¹⁹ Az iratok alapján tehát úgy ítélte meg, hogy a szekszárdi apátság birtokába visszakerült terület a Borzától délre volt, és annak a központját nevezték Földvárnak.

Györffy György a középkori oklevelek alapján arra jutott, hogy Ipolthka-Földvár a Borza északkeleti oldalán feküdt. A pataktól nyugatra jelöli Nyárád, Bática, Nagymajsa és Kismajsa településeket (3. ábra). A térségi topográfiát illetően Györffy rekonstrukciója remek. Az utakra vonatkozó interpretációja azonban a mohácsi csatával kapcsolatos kérdésekben aligha válhat támponttá. Jól ismert, hogy az oszmán csapatok Baranyavár felől érkeztek Buziglicára (Györffy térképén a délebbre fekvő Lak mellett kellene lennie), és ott váltak szét két irányba. Ez az út azonban a térképen nem is szerepel, pedig még a római időkben építették ki a *limes* támogatására, így létezését nem lehet kétségbe vonni.²⁰ Györffy a Nagymajsa és Földvár között húzódó, a Kismajsa és Nagymajsa

19 Gyalóka: *Földvár*, 291.

20 A kutatás során tisztázni kellett a Lajmér-patak esetleges befolyását a csata lefolyására. Az utóbbi csak egy időszakos vízfolyás volt, amely nyugatról keletre haladva a Kölkedi Csárdánál keresztelte az eszék-budai utat. Az Első katonai felmérés azt írja róla, hogy nyaranként kiszárad. A térség két fő vízgyűjtő területe (a Borzáé és a Lánycsók-pataké) közé beékelődve egy kicsi vízgyűjtő található, az táplálta (Babarci-völgy). Miután a vízrendezést követően már egyáltalán nem volt utánpótlása, teljesen el is apadt, így 1938 körül a medrét beszántották. 1526-ban feltehetőleg volt benne víz, de csupán a töredéke a Borzáénak. – Ami az utakat illeti, a vízrendezés előtti időszakból van leírásunk a délről (Dályok felől) Nagynyárad felé vezető útról, ami a Borzától nyugatra halad. Az Első katonai felmérés Sátorhelynél feljegyzí (1783), hogy a rétek itt északi irányban mocsarasak. A Nyárad felé vezető út a mocsarak és a „*kellemtelen rétek*” miatt rossz. Ez még a Második katonai felmérés idején is vizenyős terület volt (1858), pedig már előrehaladt a vízrendezés. Vizsgálataink szerint a Borza-patak völgye Sátorhelytől nyugatra volt a legjobban elmocsarasodva, ahol 300–500 méter is lehetett a vizenyős terület szélessége esős időben. Ebből pedig az következik, hogy az út a középkorban csak száraz időkben volt használható, ha a Borza megáradt, akkor nem. A térségbeli fő észak-déli út nem ez, hanem a Borza keleti oldalán lévő római eredetű hadiút volt, melynek régészeti bizonyítékai is vannak. – A régészeti bizonyítékok mellett a 17. század végi térképi ábrázolások is azt erősítik, hogy a Mohács és Baranyavár közötti csapattmozgások során az ősi hadiutat használták. Ezek közül a keresztény seregek törökellenes hadmozdulatait ábrázoló, 1691. július 15-i táborhelyet feltüntető térképen a csapatok a Törökdombtól (Wachthügel) délre, a Duna és a hadiút között táboroztak. A Mohácsról induló és Baranyavár felé tartó hadiút mellett a „*Weeg nacher Baranivar*” felirat látható. H III c 182/37 – *Veldt Lager zwischen Mohaz und Baranuivar den 15. July 1691*. (Hadtörténeti Intézet és Múzeum). A siklósi uradalomról

birtokok között elválasztó szerepet betöltő utat sem ábrázolja, amiről azonban pont az a forrás ad tájékoztatást, amelynek alapján az 1338-as birtokmegosztást ismerteti.

3. ábra. Ipoltlaka-Földvár környezete Győrffy György térképén (1963)²¹

Bende szintén számos középkori oklevelet tekintett át, és térképet is készített, amelyen elhelyezte a középkori oklevelekben említett helységeket. Ő is az 1338-as birtokmegosztás kapcsán született ítélet alapján határozta meg Földvár helyét az alábbi módon: „... Majsától, helyesebben Kismajsától keletre a domb alatt semmiféle más falu, csakis Földvár állhatott.”²² Papp László régésszel vitatkozva, az oklevelekben talált utalások alapján arra a következtetésre jutott, hogy az újkori Földvár pusztá területén Földvár nevű település nem állt. Bende a Mohácsi-síkságot nyugatról határoló tereplépcső elé helyezte a kérdéses települést, a Borza-pataktól nyugatra, Kismajsától keletre. Úgy vélekedett, hogy a Papp által azonosított, Majstól délkeletre fekvő középkori település valójában Kismajsa volt.

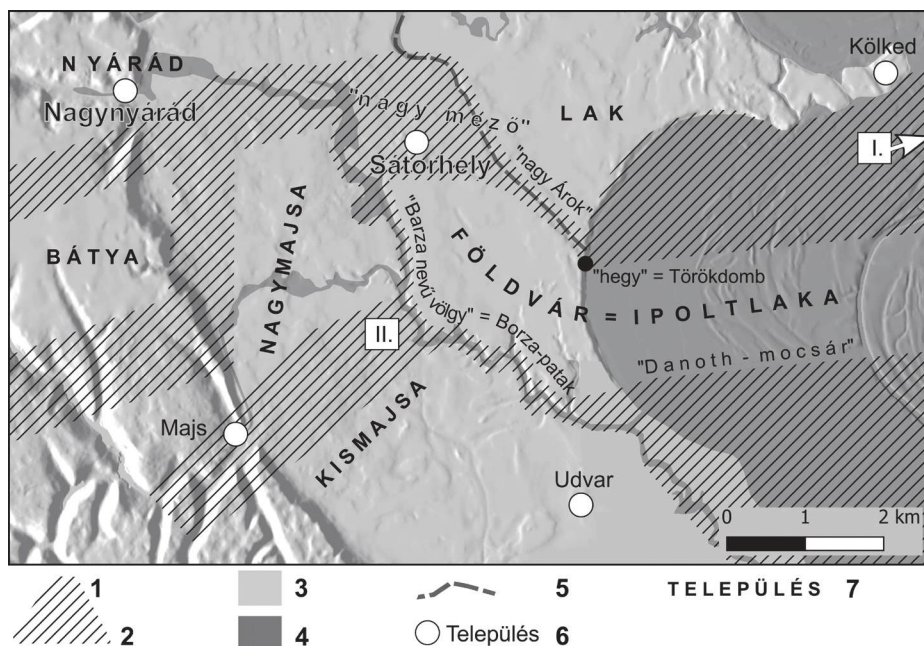
Engel Pál a 15. század végén Földvár birtokot úgy ábrázolja a térképén, hogy azt nyugatról Kerekgyháza, Bática, Majs, északról Lajmér, délről Dályok, keletről pedig Vízlak határolja (4. ábra).

1700-ban készített térképén a Mohácsról Baranyavárra tartó fő közlekedési út szintén a hadiutat követi. TK 2145 – *Universum dominium Siklossiense modo divisum in quator partes*. (Országos Széchényi Könyvtár Kéziratos Térképek [=OSZK Kt]).

21 Győrffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I-IV. Bp., 1963-1998. I. (Térképmelléklet: Baranya vármegye a XIV. század elejéig).

22 Bende: *A mohácsi csata*, 540.

az eredeti dokumentumoknak a földrajzi környezet stabil természeti elemeire, illetve a régészet által már feltárt objektumokra vonatkozó utalásait, és ezek alapján a lehető legpontosabban hajtjuk végre azok azonosítását.

5. ábra. Földvár birtoknak a Dunától nyugatra lévő határai az 1338-as határjárás szerint

Jelmagyarázat: 1) földrajzilag jobban lokalizálható határszakasz, kisebb bizonytalansággal; 2) földrajzilag rosszabbul lokalizálható határszakasz, nagyobb bizonytalansággal; 3) a Baranyai-dombság és a Mohácsi-sík ármentes terasza; 4) patak völgyek, valamint a Duna mocsaras, vízzel borított ártere; 5) mára nagyrészt feltöltődött egykori folyómeder; 6) jelenlegi települések központjai és nevei; 7) az ábra címében szereplő határjárásban megnevezett településekhez tartozó birtoktest, közigazgatási terület; I.) Örvény-fok [Ewrem] Kölkedtől keletre, a térkép határán túl; II.) a Nagymajsáról Ipoltlakára vezető út feltehetőleg a majszi vízfolyás (ez nem azonos a mai Malomárokkal) Borzába torkollása alatti szakaszon keresztezte a Borzát. Ezt mutatja az Első katonai felmérés is. Erre enged következtetni a légi- és műholdfelvételeken beazonosítható Nagymajsa főutcája is.

Hangsúlyozzuk, hogy nem célunk a Mohácsi-síkság középkori birtokait érintő határok topográfiai tisztázása. A jelen vizsgálat során abban az egyetlen kérdésben kívánunk állást foglalni, hogy Gyalókay vajon joggal állította-e, miszerint Földvár területe 1338-at követően a Borza völgyétől délre terült el. Csúpan a Borza-patak határszerepének tisztázására vállalkozunk, minden más felvetésünk kizárólag a térség történeti földrajzi viszonyaival kapcsolatos további gondolkodás alapjául szolgálhat kiindulópontként.

Földvár első okleveles említése, Ipoltlaka formában 1223-ból való.²⁴ 1337-ben Pál országbíró tudatja: Tábor fia Gergely 1223-ban elismerte, hogy a szekszárdi apátság kincstárából rabolt, ezért II. András király Gergely Ipoltlaka nevű *praedium*-át a szekszárdi apátságnak adta. Ezután azt az egyháztól elidegenítették, az Ipoltlaka nevet Földvárra [Feuldwar] változtatták. Becsei Imre azt állította, hogy királyi adományból birtokolta. A Becseiek ezt – mármint hogy a szekszárdi apátság birtokát bitorolnák – cáfolták, mondván Földvárt sohasem nevezték Ipoltlakának. Végül elismerték, hogy Ipoltlaka, másképpen Földvár, a szekszárdi apátságot illeti, de mert azt a saját birtokaik veszik körül, kéri a határok pontos kijelölését.²⁵ Két, egymást kiegészítő határbejárásra került sor. Az alábbiak szerint tisztázták Nagymajsa birtok határait: „... a határ először és főképpen²⁶ kelet felől a Borza-völgyben kezdődik, ahol három föld-határjel található egy útnál, amelyek a következőképpen választanak szét: az első kelet felől a szekszárdi egyház egykor Ipoltlakának most pedig Földvárnak nevezett birtokát, a második észak felől Becsei Imre fiai, Töttös és Vesszős mesterek Nagymajsa birtokát, a harmadik pedig dél felől a fentemlített kismajσαι nemesek már említett birtokát [Kismajsa]t különíti el; innen egy ideig nyugati irányba megy egy útnál lévő kettős földhalom-határjelhez, mely út Nagymajsaról Ipoltlakára vezet, ennek az útnak a déli oldalától kezdve a délre eső rész a kismajσαι nemesek földjét különíti el, észak felé pedig a fentemlített Töttös és Vesszős Nagymajsa birtokát határolja; ezután egyenesen nyugati irányban halad egy nagy útig, mely Danóc városba²⁷ visz, az út nyugati oldalánál két földhalom-határjel van, amelyek közül az észak felé eső Nagymajsa birtokot, a dél felé néző pedig Kismajsa birtokot különíti el, innen egyenesen nagy távolságra nyugat felé [menet közben] egy határjel érintésével egy úthoz ér, mely út tudniillik Nagymajsaról megy Kismajsa a templom felé, ennek az útnak a keleti oldalán két földhalom-határjel található, melyek közül az észak felé eső a fenti Töttös és Vesszős mesterek már említett Nagymajsa nevű birtokát, a másik, dél felé néző pedig a kismajσαι nemesek [földjét] különíti el, innen egyenesen nyugati irányban halad egy hegyig, azon [ti. a „hegytetőn”] két igen régi földhalom-határjel van, melyek közül az északi Töttös és Vesszős mesterek, a déli pedig a fentnevezett kismajσαι nemesek birtokát határolja el, innen tovább egyenesen nyugati irányba megy egy völgyön keresztül, és felfelé haladva bemegy az erdőbe, itt egy útba torkollik, az út mindkét oldalán egy-egy földhalom-határjel van, melyek közül az északi Töttös és Vesszős mesterek Nagymajsa birtokát, a másik, dél felé eső pedig a kismajσαι nemesek földjét különíti el; ezután nyugati irányban ezen az úton megy két földhalom-határjelig, melyek az út egy-egy oldalán helyezkednek el, amelyből az északi Töttös és Vesz-

24 A zichi és vásonekeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. I-XII. Szerk. Nagy Imre et al. Bp., 1871-1931. VII/1. 1.

25 Anjou-kori Oklevéltár. I-. Szerk. Almási Tibor et al. Bp.-Szeged, 1990-. XXI. 654. sz. 374-376.

26 Itt is *meta principalis*ről van szó, csak ez alkalommal így fejezték ki.

27 „... ad civitatem Danoch vocatam ...” A szóhasználat ellenére, jöllehet vásáros hely volt, valószínűleg nem volt több népesebb jobbágfalunál. Erre mutat, hogy a pápai tizedjegyzék szerint plébánosa 1333-ban 16 garas, azaz 80 báni dénár tizedet fizetett, míg Majsáé ugyanekkor 100 báni dénárt. Györffy: Az Árpád-kori Magyarország, I. 264-265., 296., 338.

szős mesterek Nagymajsa, a déli pedig a kismajjai nemesek birtokát választja el; innen nyugatnak [tartva] a Benedek-fiak, János és Péter földjét éri el, és itt elkarnyarodva észak felé egyenesen haladva a Faydas-szeg erdőbe, István, László és Gergely bátyjai nemesek földjéhez menve északi irányban két földhalom-határjelhez ér, amelyek közül a déli Nagymajsa birtokot, az északi pedig Bátya földet,²⁸ tudniillik a fentemlített László és István nemesek birtokát különíti el; innen észak felé halad²⁹ [s] beletorkollva egy igen régi útba, az út mindkét oldalán egy-egy földhalom-határjel van, amelyből a déli Töttös és Vesszős mesterek birtokát, az északi pedig a bátyjai nemesek [földjét] különíti el; majd ugyanezen az úton észak felé nem nagy távolságra két, az út két oldalán emelt földhalom-határjelhez ér, s ezen az úton menve tovább észak felé két földhatárjelhez ér, amelyek az út északi oldalán helyezkednek el; innen északi irányba egy földhalomból emelt határjelig megy, s tovább északi irányban két földhalom-határjelig megy, melyek közül a déli a fenti Töttös és Vesszős Nagymajsa, az északi pedig a bátyjai nemesek [birtokát] különíti el; itt keleti irányba fordul, egy völgybe leszállva e hegy lábánál elér egy utat, s ott az útnál két föld-határjel van, amelyből a déli Töttös és Vesszős mesterek, az északi pedig a bátyjai nemesek birtokát határolja; innen egyenesen megy kelet felé – menet közben sok földhatárjelet érintve – két földhalom-határjelig, amelyek közül a déli Töttös és Vesszős mesterek Nagymajsa földjéé; majd innen észak felé fordul, s egyenesen nagy távolságot bejárva két földhatárjelig megy; ezt követően észak felé ismét jókora távolságot bejárva elér két földhalom-határjelhez, amelyek közül az egyik kelet felől Töttös és Vesszős mesterek Nagymajsa, a másik pedig nyugat felől a bátyjai nemesek birtokát különíti el; e határjeleknél a határ véget ér, és [itt a határ] kapcsolódik a pécsi püspökség Nyárád nevű földjének³⁰ határához.”³¹

A határjárás alapján Nagymajsa birtok határainak pontosítása a Borza völgyéből indult, egy Ipoltlaka és Nagymajsa között húzódó, nyugatra tartó út mentén. A leírás szerint a határbejárás kiindulópontján Földvár keletre, Kismajsa délre, míg Nagymajsa északra fekszik. A határ pontosan nem azonosítható távolságig nyugatra halad, majd északnak fordul. Nagymajstól északra Bátya föld fekszik, melyet előbb déli határai mentén, majd keletről övez a nagymajjai határ. Északon a határ Nyárád birtokkal is érintkezik, ott záródik a leírás.

A Lak és Nagymajsa nevű Becsei-birtokok Földvárral közös határait 1338 januárjában ugyancsak határjárás tisztázta. Ebből kiderül, hogy Nagymajsának a fenti leírásból hiányzó keleti határa maga a Borza-völgy. A Becsei-birtokot

28 Bathya, Bátya: a mai Majs falutól északra feküdt, Alsó-Batin és Felső-Batin alakban maradt fenn a neve.

29 A *vadit ad septemtrionalem plagam* meglehet [a birtok] északi oldalát jelenti. Az, hogy a határjárás lejegyző hiteleshelyi kiküldött az *ad partem septemtrionalem* és az *ad septemtrionalem plagam* fordulatokat a határ e szakaszán felváltva használja, talán szántóföldi táblák mentén haladó, „lépcsősen” északnak tartó határra utal.

30 Nagynyárád környékéről van szó.

31 A határjárásra 1338 januárjában került sor. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (=MNL OL) Diplomatikai Levéltár (=DL), 87074. (Esterházy hg. cs. lt. rep. 96.1.1). A szerzők köszönik Nógrády Árpádnak, hogy fordítását a rendelkezésükre bocsátotta.

(északon Lak, nyugaton Majsa) a szekszárdi apátság birtokától az alábbiak szerint különítették el: „... az egykor Ipoltlakának, most pedig Földvárnak nevezett birtokot határjelei az alábbiak szerint különítik el: az első és fő határjel a Nagy-Duna³² mellett nyugat felől kezdődik két fűzfá fölött, melyek alatt két földhalomból emelt határjel van, az egyik a szekszárdi egyház egykor Ipoltlaka, most Földvárnak nevezett birtokát különíti el dél felől, a másik pedig észak felől a fent említett Töttös és Vesszős mesterek Lak nevű birtokát határolja, innen a fent említett határjelek érintésével a Duna-szigeten³³ nyugati irányban haladva [a határ] két jegenyefához ér, melyek alatt két földhalom-határjel található, amelyek közül az egyik dél felől a szekszárdi egyház fent említett birtokát [azaz Földvart]; a másik pedig észak felől a fenti Töttös és Vesszős mesterek előbbi birtokát [Lakot] határolja; ezután nyugatnak tartva két fűzfához megy, amelyek alatt két földhalom-határjel van, és ezek a fent említett módon határolnak [azaz dél felől a szekszárdi egyház Földvár, észak felől pedig Töttösék Lak birtokát]; majd tovább egyenesen, a Kis-Dunát³⁴ nyugati irányban átszelve [a határ] két fűzfához ér, ahol két földhalomból emelt határjel áll, s ezek a fent említett módon határolnak; ezt követően [a határ] továbbra is egyenesen nyugatnak tart, és több földhalom-határjel érintésével a Danoth-mocsárhoz³⁵ ér, amelyet más néven Örvénynek [Ewrem³⁶] mondanak, innen egyenesen nyugati irányban [egy] hegyre³⁷ megy fel, ahol két földhalom-határjel található, melyek a fent említett módon határolnak, [majd] tovább halad nyugat felé a nagy Árokhoz,³⁸ ahol két földhalom-határjel található, egy igen régi dél felől, mely a szekszárdi egyház fent említett birtokát választja el, a másik, új [határjel] pedig észak felől, mely a fent mondott Töttös és Vesszős mesterek már említett birtokát különíti el és határolja; innen [egy] nagy mezőn haladva nyugat felé két földhalom-határjelhez ér, melyek a fent megismert módon határolnak. Tovább [haladva] e mezőn két földhalom-határjelhez megy, melyek [ugyancsak] a fent már említett módon határolnak, [innen] tovább-

32 A 18. századot megelőzően a Nagy-Duna a Mohácsi-sziget keleti oldalán folyt, amit Öreg-Dunának is hívtak. Ez volt a folyó főága, a 18. század végére viszont a nyugati ág vált főággá. Arról a helyzetről, hogy az Alföld felé eső ág, azaz a keleti a nagyobb, míg a Mohács melletti ág a kisebb, Brodarics is beszámolt a mohácsi csatáról szóló művében. Lásd. Brodarics István: *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. [Ford. Kardos Tibor.] Bp., 1983. 32.

33 A Mohácsi-sziget.

34 A Kis-Duna a szekcsői, vagy másképpen mohácsi Duna-ágot jelölte a korban.

35 Danoth- vagy Danóc-mocsár a későbbi Vizslaki-rét középkori neve. Mivel az egykori Danóc [Danovác] város Izsép közelében feküdt, a 18. században olykor Izsépet is Danovácnak nevezték.

36 A későbbi Vizslaki-rét. Az Örvény [Ewrem] név megjelenik Pesti János *Baranya megye földrajzi nevei* című kötetében az Örvény-foknál, a Mohács és Kölked közötti térségben. Pesti János: *Baranya megye földrajzi nevei*. I-II. Pécs, 1982. II. 493., 536.

37 Györffy és később Bende Lajos is mint a Törökdombot azonosítja, mely a mocsár (Örvény [Ewrem], Danóc-mocsár, Vizslaki-rét) nyugati peremén magasodó, római eredetű *burgus* maradványait rejt.

38 A mocsárba (Örvény [Ewrem], Danóc-mocsár, Vizslaki-rét) torkolló, napjainkra feltöltődött egykori folyómeder, mely a Törökdomb északi előterében húzódik és délkelet-északnyugati irányban szeli át a síkságot Nagynyárad irányába. A Törökdombtól nyugatra lévő árok határoló jelentőségét Györffy is említi.

ra is nyugatnak tart, s több földhatárjel érintésével e mezőn halad keresztül, majd elér egy Barza nevű völgybe,³⁹ amelyben két földhalom-határjel található, melyek közül az egyik nyugat felől a fenti Töttös és Vesszős mesterek Nagymajsa nevű birtokát, a másik pedig kelet felől a szekszárdi egyház fenti birtokát [Földvár] különíti el; innen tovább e völgyben délnek fordul, és [abban] haladva [ott] ahol a Majsa⁴⁰ faluból az Ipoltlaka avagy Földvár nevű faluba tartó út megy keresztül három földhalom-határjelhez ér, melyek az útnál [a birtokokat] az alábbiak szerint különítik el, az első kelet felől a szekszárdi egyház fent említett birtokát, a másik dél felől a kismajsa nemesek már említett birtokát [ti. Kismajsa], a harmadik pedig észak felől, amely a fent említett Imre-fiak, tudniillik Töttös és Vesszős mesterek Nagymajsa nevű birtokát választja el; a fent említett, egykor Ipoltlaka, most pedig Földvár nevet viselő birtok határai így végződnek.”⁴¹

A határ kijelölése abból a célból történt, hogy Földvárt, a szekszárdi apátság tulajdonába visszakérülő birtokot a Becsei-birtokoktól (északon Lak, míg nyugaton Nagymajsa) elválassza, de teljes körülhatárolás nem következett be, hiszen nem az volt a cél. A határszakasz a következő vonalat követte: a Mohácsi-sziget keleti szélétől, a Duna főágától kiindulva nyugat felé áthaladt a Kis-Dunán, a mohácsi ágon. Tovább haladt a Danóc-mocsáron (másként az Ewrem [Örvény] nevű helyen), elért egy hegyig (a Törökdombig), ezután nyugat felé haladva előbb egy nagy árok (*magnum Aruk*) következett, majd a „nagy mező” nevű helyen áthaladva nyugaton elérte a Borza-patak völgyét és annak medrében, dél felé haladt tovább a Nagymajsa birtokot dél felől lezáró Kismajsa birtokig (5. ábra). A birtok szigeti kiterjedésére támpont lehet, hogy Bende a már említett munkájában úgy vélte, a Mohácsi-szigeten fekvő Földvári-tó a birtok része volt.⁴²

Vizsgálatunkban ugyan nem tűztük ki célul, hogy egyértelműen tisztázzuk Földvár északi irányú kiterjedését, illetve a birtok északi határát, de szeretnénk a további gondolkodáshoz néhány kiindulópontot adni. Györffy a Dunától nyugatra fekvő Földvár, Lak és Kerekegyház birtokokat szabályos, nyugat-keleti pásztáknak ábrázolta áttekinthető térképén. Engel a 15. század végi állapotok meghatározásakor valamiért homlokegyenest ellentétesen értelmezte a helyzetet: a kérdéses birtokokat észak-déli fekvésűekként mutatta be. A pécsi püspöki birtok, Kölked pedig a Vizslaki-réttől északra egy, az ártérre benyúló földnyelven feküdt. A birtokok szomszédsági viszonyai igen komplikáltaknak tűnnek.

Földvár birtok északnyugati határszakaszához ugyanakkor találunk néhány támpontot az 1338-as határjárások szövegében. Felismerhető a leírásból az ártér nyugati peremén fekvő Törökdomb, a Törökdombtól északnyugatra fekvő „nagy árok”, a Barza/Borza középső szakaszának délre, illetve délkeletre forduló völgye, végül Nagymajsa, Nyárád és Földvár birtokok összekapcsolódó határa a Borza északi, a nyárádi völgyből kifolyó, keleti irányba tartó felső szakaszához kapcsolódóan.

39 A Barza (brza=gyors) nevű völgy, a későbbi Borza-patak medre.

40 A középkori Majs.

41 *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család*, I. 528–529. Eredetije: MNL OL DL 76567. A szerzők köszönik Nógrády Árpádnak, hogy fordítását a rendelkezésükre bocsátotta.

42 Földvár *praedium*nak a Mohácsi-szigetre kiterjedő területét Mikoviny Sámuel is bemutatta 1720–1725 körül készített térképén (lásd 6. ábra).

A felsorolt tájelemek Földvár északnyugati határát a Törökdombtól Nyárád irányába, délkelet-északnyugati csapásúnak érzékeltetik. Lak ennek alapján nem szabályos (téglatest alakú), hanem egy nyugatról (a Borzától) kelet felé szélesedő birtoktest, amely átnyúlik a Mohácsi-szigetre is. Laktól északra pedig a szintén Becsei-birtok Kerekegyház vélhetően a Dunáig terjedt ki, bár ebben az esetben rejtély, hogy pontosan meddig, mivel Kölked egy északon és délen mocsárral övezett földnyelvként nyúlik be az ártérbe. Lehetséges, hogy ennek alapján Kerekegyház a korszakban északabbra feküdt, mint azt eddig a kutatók gondolták. Mindazonáltal Engel jóval északabbra helyezte, mint Györffy, bár nem feltételezte a birtoknak a Dunáig tartó kiterjedését. Látható tehát, hogy a Földvártól északra fekvő birtokok határainak tisztázása további kutatást igényel azokban az esetekben, ahol nem volt a birtokok elhatárolásához megfelelő természeti objektum, mint amilyen a Borza volt nyugati irányban.

Engel rekonstrukciója alapján, 30 évvel a mohácsi csata előtt a földvári birtok szomszédsági viszonyai jól ismertek és definiáltak, és mivel azt követően változásról nincs tudomásunk, azt kell feltételeznünk, hogy a fentiekben felvázoltak szerint maradtak a csata előestéjéig. A 15. század végi, a Mohácsi-síkságot érintő birtokrend Földvár nyugati határaitól jól megfelel annak a képnek, amit a jelen vizsgálatok más módszerekkel történő eredményei kimutattak. Györffy topográfiai leírásával kapcsolatban vizsgálataink nagyfokú egyezést mutatnak, ugyanakkor a térségi útrendszernek és vízfolyásoknak a középkor viszonyaira vonatkozó interpretációja nem alkalmazható a mohácsi csata korára.

Gyalókay állítása, miszerint a Becseiek birtokát kettéosztották, és a déli része került volna a szekszárdi apátsághoz, nem helytálló. Éppen ellenkezőleg, a Borza a nyugati Becsei-birtokok és a keletre fekvő szekszárdi apátsági terület között töltött be határfunkciót. Gyalókay – bár számos helyes, és az általunk végzett vizsgálatok által is igazolt állítást tett a térségi topográfiára – figyelmen kívül hagyta az oklevelek világos utalásait a Borza-patak medrének elválasztó szerepére, ezért tévedett Földvár meghatározását illetően. A vizsgálati terület korabeli földrajzi adottságait nem ismerte, és ez több ponton is félrevitte helymeghatározásait. Súlyos torzulásokhoz vezetett az is, hogy az általa elemzett források nem a települések helyét, hanem a településekkel egyező nevű birtoktesteket írták körül. Azokból azonban nem lehet egyenesen következtetni a települések helyére. A jelen tanulmány szerzői csak abban az esetben értelmezik a középkori települések helyét, ha azokat régészeti feltárással is sikerült meghatározni. Egyéb esetekben csak a birtokok keretei között említik őket.

FÖLDVÁR AZ 1526. ÉVI CSATA IDEJÉN ÉS AZ OSMÁN HÓDOLTSÁG KORÁBAN

Gyalókay részben azzal indokolta feltevését – miszerint a csata központját jelző falu a Borza-pataktól délre helyezkedett el –, hogy a névegyezésen kívül semmi nem bizonyítja a török időkben elpusztult Földvár falu Sátorhely (Földvár) major helyén való fekvését: „*Már hallottuk, hogy Földvár 1583-ban végeképen eltűnt. El-*

fogytak utolsó, egynéhány viskóban tengődő, lakosai s velük együtt megszakadt a hagyomány folytonossága is. A török világ elmúltával német és rác telepések jöttek a hajdani magyar lakosság örökébe és semmit se tudhattak a régi Földváról, amelynek már 1675-ben se volt semmi nyoma.”⁴³ Éppen ezért kiemelt figyelmet fordítottunk Földvár oszmán hódoltság kori időszakára. Megvizsgáltuk, hogy a diszkontinuitásról szóló Gyalókey-tézis megállja-e a helyét.

Az 1526-os csata résztvevői a terep több adottságát is leírják, amelyek egymással jól egybevágnak. A már említett „árok” megjelenik a leírásokban is. Lutfi pasa említi, hogy a síkon keresztben, a keleten található vízig egy „árok” húzódik, amelytől északra felsorakozott a keresztény sereg: „... egy kém hírül hozta, hogy a gyaurok, azon kívül, hogy ilyen nagy számmal vannak, még egy nagy árkot is ástak, melynek egyik vége egy hegyig, másik pedig a Dunáig nyúlik, s melyen lehetetlen áthatolni.”⁴⁴

Brodarics István a felsorakozott sereg közepén foglalta el helyét. A csata helyszínének leírása során Földvár környezetében több földrajzi jelenséget is említett, amelyek visszaköszönnek a fentebb említett középkori oklevelekből: „Velünk szemben hosszan elnyúló domb feküdt, mint valami színpad, e mögött volt a török császár tábora; a domb legalján egy kis falu templommal, neve Földvár. Itt állította fel az ellenség az ágyúkat.”⁴⁵ Megadta tehát Földvár település nevét és említette templomát is. Ezen túl több más földrajzi objektumot is felsorolt. Legfontosabb, hogy beszámol a Lutfi által „árok”-ként említett „völgyről”, ami „balra” egy mocsárig húzódott, melyen túl a Duna volt. A mocsár helyét a Duna és a csatatér között határozta meg: „Mint fentebb már mondtuk, ezen a helyen óriási, széles síkság terül el, sem erdő, sem cserjék, sem víz, sem domb nem bontotta meg, csak bal felől, közötté és a Duna között volt egy iszapos, mocsaras víz, sűrű sással és nádassal, ahol utóbb sok halandó pusztult el.”⁴⁶ A völgyről, illetve árokról a csata leírása során tesz említést: „Végül azonban nemcsak a félelem, de a füst is ellepett mindent, és akadályozta a látást; ezért hadaink kénytelenek voltak nagyrészt a völgybe lemenni, ama mocsaras víz mellé, de a hátramaradottak szüntelenül bátran harcoltak az ágyúk előtt. Egyébként azok is visszatértek, akik a völgybe húzódtak le, hogy újra kezdjék a harcot, de sem az

43 Gyalókey: *Földvár*, 294.

44 Lutfi pasa: Az Oszmán-ház története (a kezdetektől 1554-ig). 1550-es évek [Részlet]. In: *Mohács*. Szerk. B. Szabó János. Bp., 2006. 227. Lutfi a beszámolójában egy mesterséges, a síkságot átszelő, ástott árokról ír. Mivel a síkság kelet-nyugati átmérője a kérdéses középső szakaszon 4-5 kilométer, az irdatlan volumenű földmunka elvégzésének semmi értelmét sem látjuk, és annak más forrásokban nincs is nyoma. A rendelkezésre álló szűk időkeretben – maximum néhány nap alatt – elvégezni sem lehetett volna. Úgy véljük, a keresztény sereg felállításáról hírt hozó török felderítőket az tévesztette meg, hogy míg a síkság patak völgyei jelentős meanderezéssel szelik át a síkot, addig az általunk azonosított egykori folyóvölgy, a „nagy árok” közel egyenes vonalú, alig kanyarog. Ráadásul a közvetlen közelében a keresztény seregek valóban földmunkákat végeztek. Ezt bizonyítja az is, hogy az 1960-as, 1970-es években feltárt tömegsírok eredetileg harcászati szereppel kialakított mélyedések voltak. Ezek együtt magyarázhatják vélekedésünk szerint azt, hogy a felderítők az árkot mesterségesnek vélték.

45 Brodarics: *Igaz leírás*, 46.

46 Uo.

ágyúk erejét és füstjét nem lehetett már elviselni, meg nagyrészt a hadsereg is menekülőben volt már, tehát ők is futni kényszerültek.⁴⁷ Ez a völgy vagy árok tehát alkalmas volt fedezéknek, ahová a lovasok vissza tudtak húzódni. Istvánffy Miklós szintén hangsúlyozza az „árok” vagy „völgy” jelentőségét: „*Lovasaink egy része a völgybe húzódott, mely a domb és egy, a közelben lévő mocsaras tó között volt, ...*”⁴⁸ Egy cseh forrás is említi, hogy keresztben egy széles árok volt, amely a mocsár mellett tele volt vízzel, és ahol súlyos harcok zajlottak: „... egy mély árok húzódott keresztben, tele vízzel, és mellette a mély mocsár.”⁴⁹

Ez a Földvár falu északi előterében található, több résztvevő által is említett „völgy” vagy „árok” megfeleltethető a középkori dokumentumokban említett Földvár birtok északi határát képező „nagy ároknak”, amely a középkori Danóc-mocsár mellől, a később Törökdombnak nevezett kiemelkedéstől indult, és észak-északnyugati irányban húzódott. Ez az árok ma már nem, vagy alig látszik, de műszerekkel – az üledékekkel feltöltődött egykori folyómeder – azonosítható, és ezzel a korabeli birtokhatár egy része is rekonstruálható. Az árok jól látszik a terület domborzatmodelljén, illetve a térségről készült távérzékelési felvételeken (műholdképeken, LIDAR-felvételeken). A jelenleg mindössze egy méter mélységű felszinforma közel öt kilométer hosszan, 50-70 méter szélességben követhető. Az erózió következtében hosszabb ideje zajlik a feltöltődése, de igazán ez a 18. század végétől gyorsult fel, részben az intenzív nagyüzemi gazdálkodás megindulásával összefüggésben. Brodarics csataleírása alapján maga a falu a Sátorhelyi-háton lehetett 1526-ban, a „nagy ároktól” délre.

A csata után Földvár nem tűnt el. Hans Dernschwam 1555-ben közvetlenül a mohácsi állomás előtt látta: „*Földvárt, ezt a valaha hírneves mezővárost is templomostul.*”⁵⁰ Egy 1570-es török összeírás szerint Földváron 11 ház volt,⁵¹ míg egy 1583-as török defter úgy említette, mint ahol néhány család (9 ház) lakik.⁵²

1591-ben Földvár Vizslak, Majs, Merse és Bátya falvakkal együtt került összeírásra. A mohácsi *náhi*jében számos más falu is szerepel a török összeírásban, de mivel a fentebb felsorolt települések és a hozzájuk tartozó földterületek a középkorban szomszédosak voltak Földvár birtokkal, úgy véljük, hogy az oszmán hódoltság idején is hasonlóak lehettek a szomszédosági viszonyok. Ennek alapján feltételezhető, hogy Földvár a hódoltság idejében nagyjából ugyanott terült el, mint a középkorban. 1675-ben a *Districtus Mohács* települései között

47 Brodarics: *Igaz leírás*, 52.

48 Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből, 1622 [Részlet]. In: *Mohács*, 186.

49 Egy cseh úr levele a Santa-Clara-kolostor főnöknőjéhez. 1526. november. In: *Mohács*, 124.

50 Hans Dernschwam's *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*. Hrsg. Franz Babinger. München–Leipzig, 1923. 267.; Vö. Hans Dernschwam: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*. Bp., 1984. 492–493. Dernschwam több térségbeli településről is beszámol, de említésük sorrendjéből nem lehet messzemenő következtetéseket levonni egymáshoz viszonyított helyzetükre. Földvár falu relatív helyzetére vonatkozóan viszont hagy egy árulkodó jelet. Úgy írja le, hogy Földvár és Mohács városa között nincsen más állomás, ami arra utal, hogy egymás közelségében lehettek.

51 Fölker József: *Mohács története*. Mohács, 1900. 188.

52 *Magyarországi török kincstári defterek*. I–II. Bev. tan. írta és s. a. r. Kammerer Ernő. [Ford. Dr. Lászlófalvi Verics Antal.] Bp., 1886–1890. II. (1540–1639) 606.

említik.⁵³ 1687-ben, a visszafoglaló háborúk idején a kincstár számára lefoglalt, a „Mohách-i fő uradalom”-hoz tartozó azon helységek között írták össze, „... amelyek a gyülekező táborok miatt emberek és alattvalók nélkül vannak, akik a különböző szigeteken, hegyek között és az erdőkben lappanganak.”⁵⁴

A hely és neve túlélte az oszmán hódoltságot. Egy 1696-ban készített összeírás Földvárt az el nem pusztult települések között sorolta fel a következő jellemzőkkel: „Kőszeg⁵⁵ várától 2 és fél órányira fekszik Mohács irányában, van 400 hold jó szántóföldje..., 150 hold makkerdeje, volt 25 úrbéri telek. Adtak Zrínyinek⁵⁶ adót, török földesura Mohácson volt, név szerint Kara Oszmán. Nincsenek malmái, sem vize és a terület kerületét tekintve 2 és fél órányira nyúlik. Határos vele Merse,⁵⁷ Bezedek, Danovác⁵⁸ és Kölked.”⁵⁹ Földvár ezek alapján a kettős adózás alá került hódoltsági települések életét élte. Kölked északkeleten, Merse nyugaton, míg Danovác és Bezedek délen határolta.

A fentiekből látható, hogy Gyalókay érvelése nem állja meg a helyét. A falu emlékezete nem enyészett el 1583-ban, hanem túlélte az oszmán hódoltság napjait. Feltehető, hogy a környék református lakossága és a még oszmán időkben ide érkező délszlávok tartották fenn. Az 1696-os leírás nem tisztázta ugyan pontosan valamennyi határát, de a szomszédsági viszonyai alapján területe nagyjából ugyanott volt, mint a középkorban.

MIÉRT ÉS HOGYAN JÖTT LÉTRE FÖLDVÁR HELYÉN SÁTORHELY MAJOR?

A település neve és a hely ismerete a török alóli felszabadulás után, a 17. század végi és a 18. századi iratokban, valamint a területről készült térképeken is fennmaradt. Korábbi települési jellege azonban megszűnt, és a földhasználat módja is megváltozott a birtokon. A birtokosok szakítottak a középkorban kialakult mezőgazdasági és tájhasználati gyakorlattal. Nyugati minták alapján szervezték újjá, és jelentős beruházásokba kezdtek a majorsági állattenyésztés és földművelés kereteinek kialakításával.

Földvár az eleinte baranyavári, később pedig bellyei uradalomként emlegetett birtok részévé vált, és a felszabadítását követően Savoyai Jenő birtokába került (1699). A hercegnek nem ez volt a legfontosabb birtoka, de Bellyén vadászkastélyt

53 MNL OL Urbáriumok és összeírások (= E) 156 - a. Fasc. 090. - No. 032 / b. 3., 5.

54 Nagy Lajos: A Császári Udvari Kamara pécsi prefektúrájához tartozó terület 1687-ben. In: *Baranyai helytörténetírás 1978. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Szerk. Szita László. Pécs, 1979. 21.

55 Kiskőszeg.

56 Zrínyi Ádám (1662–1691).

57 Egy 1478-as keltezésű irat szerint Merse határos volt Földvárral, a két birtok között pedig a Borza-patak volt a határ. Úgy véljük, ennek alapján feltételezhető, hogy a térség birtokviszonyaiban évszázadokon át meghatározó jelentőségű patak lehetett már akkor is a két terület közötti választóvonal. Merse többi irányú mezsgyéjéről nincs pontos információnk. MNL OL DL 89144. (Esterházy hg. cs. lt. 26. B. 147.).

58 Más néven Danóc.

59 MNL OL E 156 - a. Fasc. 061. - No. 046. 36.

építtetett. A szomszédos Majs is a birtokába került, de ennek sorsa Földvárétól eltérően alakult. Majsra ugyanis a 17. század végén szerb telepesek érkeztek és fenntartották a középkorban kialakult tájhasználati formákat. Lakossága csak 1711 után mutat nagyobb állandóságot, a Rákóczi-szabadságharc alatt még hullámzott: lakói előbb elmenekültek, majd egy részük visszatért. A szerb lakosság mellé 1740 körül Bajorországból és Württembergből németek érkeztek. Földvár ezzel szemben a bellyei uradalomba mint pusztá tagozódott be. Ha esetleg volt is olyan törekvés, hogy a falut telepítésekkel újjáélesszék, azt a korszak rác- és kurucdúlásai, úgy tűnik, megakadályozták.⁶⁰ Miután a herceg utód nélkül halt meg 1736-ban, az egész uradalom visszaszállt az udvarra. 1743-ban Földvár pusztát Mária Terézia anyjának, Erzsébet Krisztina királynénak adományozta.⁶¹ Annak halála után a kamarai birtokként funkcionáló területet 1780-ban lányára, Mária Krisztina főhercegnőre ruházta át *Földvár alias Satanyistya*⁶² néven a bellyei uradalommal együtt. Ezzel megkezdődött a földvári, vagy ahogyan rövidesen emlegetni kezdik, a sátorhelyi majorság erőteljes fejlesztése.

A terület benépesítése érinti Földvárt is. Lakói között jelen vannak a terület legrégebben lakó református magyarok mellett a szerb ortodoxok is. A katolikus közösségben minden bizonnyal elsősorban magyarok és németek élhettek. A Fényes Elek-féle, 1828-ra datált népességszámításban is tükröződik Sátorhely vallási és etnikai sokszínűsége: „*Földvár vagy Sátoristye, Nyárádhoz 1/2 óra. 128 kath. 30 ó hitű. 12 ref. lak. Az Uraságnak itt igen nagy 's rationaliter folytatott gazdasága van. A' szántóföldek 4 egyenlő részre osztattak, 's minden rész fa sorokkal van bekerítve. A' rétek a' Borsa patakjából öntöztenek lombardiai módra. A' nagy finomságra vitt merino juh nyáj 8000 darabot felyülhalad. F.U. Károly fő herczeg. Nevezetes ezen pusztá még arról, hogy a' mohácsi ütközet előtt a' török tábornak nagy része itt tanyázott, 's sátoristye nevét is a' sok sátor-tól vette.*”⁶³

A fentebb már említett, 1696-os úrbéri összeírás Földvár határainál még csak Mersét, Bezedeket, Danovácot [Danóc] és Kölkedet említi,⁶⁴ aminek magyarázata az lehet, hogy a felszabadító háborúk idején a terület településhálózata megritkult. 1736-ban Földvár *praedium* kapcsán már Dályok, Merse *praedium*, Majs, Márok, Darázs neve is felbukkan.⁶⁵ 1737-ben Földvár *praedium*

60 Bizonyos, hogy a visszafoglaló háborúk pusztításait követően a hercegi birtokon gondolkoztak olyan elnéptelenedett települések betelepítésén is, amelyek maguktól nem éledtek újjá. Példaként hozhatjuk a közvetlenül Majs mellett elhelyezkedő Ormány esetét, amelynek telepítésével Ormanacz Milicset bízták meg. A Rákóczi-szabadságharc eseményei miatt ez azonban huzamosabban nem valósulhatott meg. A harcok elültével az itteni szerbek végül Majson találtak otthonra. Szita László: Szerbek visszavándorlása Baranya megyébe a szatmári béke utáni években. In: *Baranyai helytörténetírás* 1978, 87–149.

61 MNL OL Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii A (= A) 57 39-0232. 399–401.

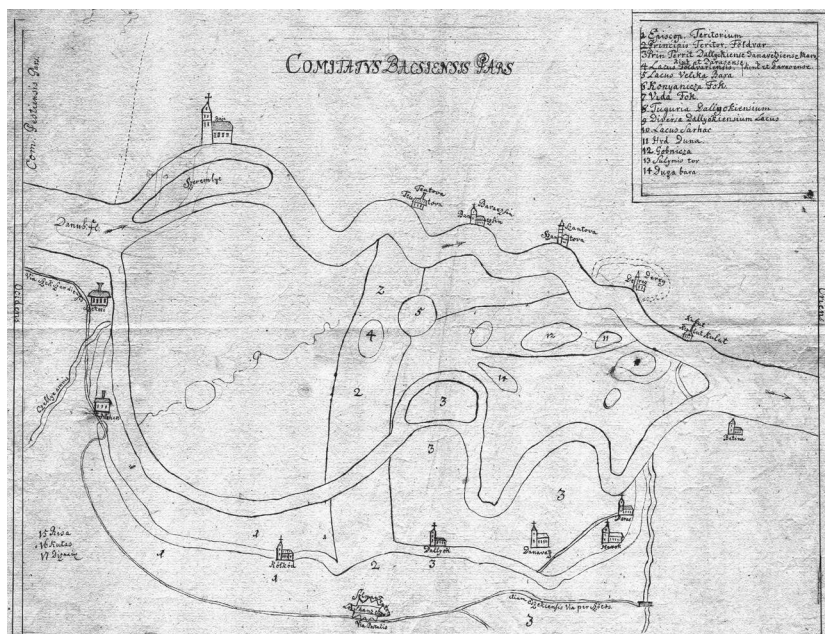
62 MNL OL A 57 51-0122. 252–254.

63 Fényes Elek: *Magyarországnak és hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben*. I–VI. Pest, 1836–1840. I. 50–51.

64 MNL OL E 156 - a. Fasc. 061. No. 046. 47.

65 MNL OL E 156 - a. Fasc. 094. No. 025. 84–85.

Majshoz kötött,⁶⁶ 1780-ban Nyárad kapcsán fordul elő.⁶⁷ Az írott forrásokkal egybevágóan Földvár neve a 18. századi térképeken is megjelenik, konzekvensen ugyanazon a helyen, ahol Sátorhely napjainkban is áll.

6. ábra. Földvár birtok egy időben nagy, a Mohácsi-szigetre is benyúló területtel rendelkezett.⁶⁸

A térképvázlat feltehetőleg a püspöki és hercegi (Savoyai Jenő) birtokok elhatárolásának céljával készült.

Egy Mikoviny Sámuelnek tulajdonított, 1720–1725 közötti időre keltezett térképen jól látható a Mohácsi-szigetre mélyen benyúló földvári birtoktest képe,⁶⁹ illetve mellette a Törökdomb is mint Szulejmán sátrának helye, a *Solman Tentorii Shanzense* felirattal (6. ábra).⁷⁰ Mikoviny 1736–1742 között készült Baranya-térképén szintén feltűnik Földvár neve Dályoktól északra, a Dunához közel, Majstól és Kölkedttől nagyjából egyforma távolságra (7/A. ábra).⁷¹

66 MNL OL E 156 - a. Fasc. 008. No. 011. 23.

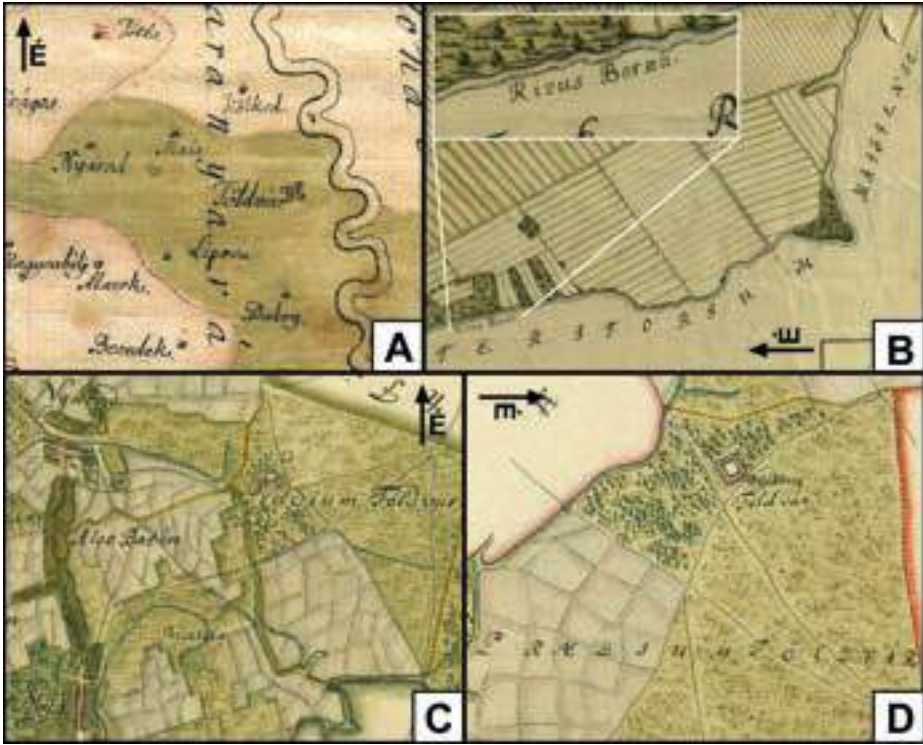
67 MNL OL E 156 - a. Fasc. 123. No. 025. 25–26., 64–65.

68 Mikoviny: *Comitatus Bacsienis Pars*.

69 A térkép a püspöki és a hercegi birtokok elkülönítését mutatja be. A bemutatott viszonylatok alapján Földvár 18. század eleji kiterjedése hasonló volt ahhoz, mint amit a középkori határjárások rajzolnak ki, és a birtok ekkor is kiterjedt a Mohácsi-szigetre.

70 Mikoviny Sámuel: *Comitatus Bacsienis Pars* (1720–1725). Magyar Tudományos Akadémia Térképtár Mo. 1.

71 Mikoviny Sámuel: *Map(p)a Incltyi Comitatus Baranyiensis...*; Horváth István: Mikoviny Sámuel egy elfeledett térképe. *Geodézia és Kartográfia* 62 (2010) 10. sz. 22–26.

7. ábra: Földvár az 1736–1770-es térképeken

A) Földvár Mikoviny Sámuel térképén (1736–1742)⁷²; B) a Vötter-féle 1766-os térkép a Majs és Földvár határán folyó Borzával; C) Praedium Földvár területén két épület látszik Kneidinger térképén (1770)⁷³; D) A Földvár nevű földrajzi hely Praedium Földvár területén (1770) az egyik, Kneidinger-féle térképlapon.

A területen két építmény látszik egy útkereszteződésben⁷⁴

A 18. században Földvár neve megjelenik a *Praedium Földvár* elnevezésben is, ugyancsak a mai Sátorhely környezetében, például a Vötter-féle 1766-os térképen (7/B ábra).⁷⁵ Ezen jól látható, hogy Majs és *Praedium Földvár* között a Borza-patak képezi a határt, ugyanúgy, mint a középkori oklevelek leírásai szerint Földvár és Mojsa birtokok esetében.

⁷² Mikoviny: *Map(p)a Inclyti Comitatus Baraniensis...*; Horváth: Mikoviny Sámuel, 22–26.

⁷³ Charten von Mayser District in der ...Baranyer Gespanschaft zur Herrschaft Bellye gehörig. MNL OL S 11 No. 830:41.

⁷⁴ Charten von der ka[mmer]al Ortschaft Nyarad und dem Praedium Földvár dann der Sartorisctaer Insel in der ...Baranyer Gespanschaft zur Herrschaft Bellye gehörig... MNL OL S 11 No. 830:42.

⁷⁵ MNL OL E 156 - a. Fasc. 168. No. 038 / r. 680.

Ugyanebből az időszakból (1770) ismerjük a Kneidinger Andreas által készített térképbázisokat (7/C-D. ábra).⁷⁶ A két szóban forgó térképlap egyikén a *Praedium Földvár* elnevezéstől elkülönülten megjelenik egy *Földvár* név is, ami azt jelenti, hogy nem csupán a birtoktest neve őrizte meg a középkori birtok emlékezetét, hanem egy konkrét földrajzi hely is. Ezek a térképeken ugyancsak a Borza képezi a határt Majs és *Praedium Földvár* között.

A Kneidinger-féle munkákon a Földvár nevű hely egy útkereszteződéshez, illetve két épülethez kapcsolódik. Az egyik, halvány, pontokból álló vonalsorral megjelölt objektum funkcióját illetően nem hagy kétséget a szerző, hiszen a *Schäfflerey* felirat a kereszteződés északnyugati oldalán egy juhaklot jelöl. Ezzel szemben a kereszteződéstől délnyugatra egy tartósabb anyagból emelt, jelentősebb méretű épületkomplexum áll. Ezeknek az építményeknek, és egyben a folyamatosan fejlődő majorsági központnak a kezdeti kiépülésével kapcsolatban van néhány kaszskodónk.

A bellyei kamarauraladalom 1766. évi összeírása szerint az ebben az évben Matthaeus Heüsellbeck uradalmi pallér által készített tervrajz alapján Földvár *praediumban* nyerstéglából és fából császári méneskari lóistállót építettek.⁷⁷ 1780-ban Nyárádhoz kapcsoltnak már egy feltár is készült⁷⁸ a Kneidinger által készített térképen feltüntetett, „jó falazatú, zsindellyel fedett, négyszög alakú” földvári majorságról.⁷⁹ Az épületet a dokumentum szerint 1768-ban⁸⁰ – kincstári költségen –, lótenyésztés céljára emelték,⁸¹ de mivel ez idővel megszűnt, az oldalszárnyak istállóit 1775–1776-ban magtárrá alakították át. Az épület mellett ekkor már nemcsak egy, hanem két, tölgyfakarókkal bekerített juhállás, illetve két, falazott oszlopon álló, nagyméretű kukoricatároló állt.

76 *Charten von der ka[mmer]al Ortschaft Nyarad und dem Praedium...* MNL OL Kamarai térképek (1747–1882) (= S), S 11 No. 830:42.; *Charten von Mayser District in der ...Baranyer Gespanschaft...* [MNL OL S 11 No. 830:41.].

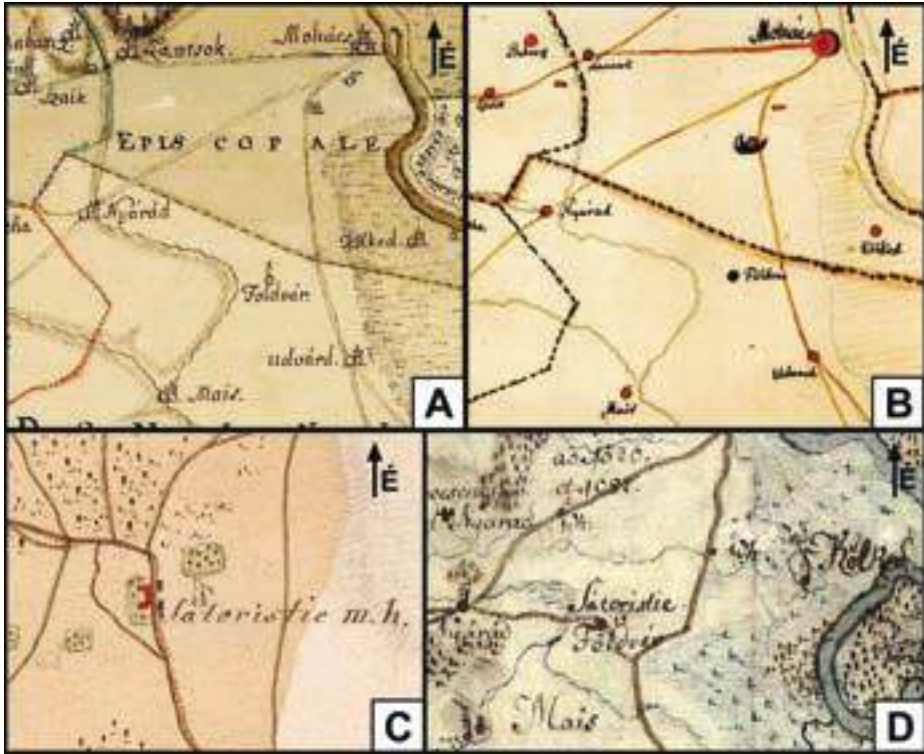
77 MNL OL E 156 - a. Fasc. 168. No. 038 / r. 659–661.

78 MNL OL E 156 - a. Fasc. 123. No. 025. Inventarium, 62–65.

79 Ennek középső épülete 90, a két mellékszárny 26 öl hosszúságú volt. A majorság hátsó részét a kettéosztott udvar kerítésfala képezte. Az épületfront csúcsát ekkorra már egy emelettel megmagasították úgy, hogy ott három boltozott szobát és egy kamrát alakítottak ki. Az alsó traktusban az átjárót közepén két bejárati ajtóval látták el. Jobbra két szoba, egy kamra, egy konyha, és egy boltozott pince sorakozott. Az említett részeken kívül volt még hét felosztott szoba, két konyha, három kamra, két pince, továbbá két istálló a lovak, egy pedig a szarvasmarhák számára.

80 Az 1766. évi összeírás 1766. augusztus 22-re tette ennek a megépítését, a dokumentumokból azonban valóban látható, hogy a következő években folyamatosak az átalakítások.

81 A dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy a lótenyésztést már Savoyai Jenő megkezdte a földvári birtokon. Erre utal egy 1736-os irat is, miszerint az urasági ménest mindig ide hajtották. Ugyanitt megjelenik az is, hogy a terület egy részét juhok legeltetésére is bérbe adják. MNL OL E 156 - a. Fasc. 094. No. 25. 84–85. A Vötter Johannes-féle, 1766. évi térképen feltüntetésre került a „lovak régi istállója” MNL OL E 156 - a. Fasc. 168. No. 038 / r. 680.

8. ábra. Földvár (Sátorhely) az 1780–1783-as térképeken

- A) Földvár egy 1780-as térképen településjellel ábrázolva⁸²; B) Földvár település Sátorhely helyén 1780-ban⁸³; C) Satoristie (Sátorhely) az Első katonai felmérés kivágatán⁸⁴;
D) Satoristie v. Földvár 1783 körül az Első katonai felmérés keretében készült Pécs és környéke ábrázoláson⁸⁵

82 *Regni Hungariae comitatus Baraniensis medio geometricarum operationum ad normam geographicam in suos sex processus cum singulari omnium dominiorum separatione*. OSZK Kt, TK 1878.

83 *Regni Hungariae comitatus Baraniensis medio geometricarum operationum ad normam geographicam in suos sex processus cum singulari omnium dominiorum separatione*. OSZK Kt, TK 2165.

84 Első katonai felmérés, 1783.

85 *Geographische Charte des Fünfkirchner Bezirks im Königreich Ungarn. Aufgenommen unter der Direction des Herrn Obrist von Neu in den Jahren 1782-83-84*. B IX a, B IX Ausztria-Magyarország, B I–XV. Európa, B IX a 645 (Hadtörténeti Intézet és Múzeum).

9. ábra: Földvár (Sátorhely) az 1802–1880-as térképeken

- A) P. Földvár v. Sátoristye [Sátorhely] (1802)⁸⁶; B) Földvár település a csata helyével együtt ábrázolva 1825-ben⁸⁷; C) Sátoristye P. a Második katonai felmérés kivágatán (1858)⁸⁸; D) Sátoristye psz. [puszta] (Földvár) a Harmadik katonai felmérés kivágatán (1880)⁸⁹

A szöveg alapján arra következtethetünk, hogy a birtok visszafoglalását követően a 18. századi birtokosok lovak és juhok tenyésztésére használták a területet. A megváltozott földhasználat lehet a fő oka annak, hogy Földvár sorsa másképpen alakult, mint a szomszédos Majsé. Nem faluként fejlődött tovább, hanem egy állattenyésztő birtok majorjává, ahogy a Dunántúlon mondják, pusztájává vált. Így számolhatott be Fényes Elek 1828-ban 8000 darabos merinó juhállományról. Ezen a birtokon tehát cselédekre volt szükség, nem pedig telkes jobbágyokra.

86 MNL OL Nyomtatott térképek (19. sz.–20. sz.) (= Nyt) S 75 No. 65/2.

87 Esetméri térképe Magyar-Országának és eddig Ó csász. kir. Fensége Ország Nádorának, s a n. m. m. k. Helytartótanácsnak k. rendeletei folytában a m. k. építési Főigazgatóság vezérleése alatt eszközölt mérések után, az Adriai tenger víztükrére alkalmazva összeállított. MNL OL Helytartótanácsi térképek (1738–1875) S 12, Div. XII. - No. 1.

88 Második katonai felmérés, 1858.

89 Harmadik katonai felmérés, 1880.

Ahogy említettük, Mária Krisztina főhercegnő 1780-ban birtokadományként kapta meg Földvár *praediumot*, ahol a következő évtizedekben további építkezések indultak. Az Első katonai felmérés 1783-as térképlapján (8/C. ábra) már láthatjuk a sátorhelyi „vár” jellegzetes U alakját, mellette pedig további gazdasági épületek állnak. A major fokozatos kiépülése a Második és a Harmadik katonai felmérésen és a kataszteri térképen is jól nyomon követhető. Községi élete elmaradt a szomszédos településektől. Templom egészen 1926-ig nem volt Sátorhelyen. Csak egy kis kápolna épült a „várban” 1864 után, melyet 1926-ban bővítettek ki. Önálló plébániává 1948-ban vált.

A hely még sokáig őrizte a Földvár nevet. A jelen tanulmányban bemutatott térképi kivágatokon a Földvár elnevezés a 18. században még dominánsnak tűnik (8/A-B ábra). Az Első katonai felmérés reguláris lapján nem (8/C ábra), de az ugyanekkor (1783) készült, Pécsét és környékét bemutató térképlapon a hely Sátoristie v. Földvár alakban jelenik meg (8/D ábra). Ettől kezdve a Sátoristie/ Sátoristye név meghatározóvá kezd válni, de a Földvár név még megjelenik időnként önállóan, kiegészítésként, egyenrangúan, vagy esetleg zárójelbe téve, alárendelt módon az ábrázolásokon.

A Festetich György támogatásával, Eisenhut Georg által 1802-ben készített, a Görög és Kerekes-féle atlasz baranyai térképlapján (9/A ábra) szintén P. Földvár v. Sátoristye – azaz Földvár vagy Sátoristye pusztája – néven szerepel a major, és mellette jelölik az 1526-os csatára utaló évszámot és szimbólumot is.⁹⁰ Földvár néven jelenik meg a csata helyének jelölésével 1825-ben (9/B ábra). Ugyanakkor a Második katonai felmérés vonatkozó térképlapja készítésének idején, a 19. század közepén már csak a *Sátoristye P.[usztja]* nevet használják, de megjelenik a csatára történő utalás az évszámmal és a keresztbe tett kardokkal (9/C ábra). A Harmadik katonai felmérés (1880) lapján viszont újra feltűnik a *Földvár* név a *Sátoristye psz.* [pusztja] név alatt zárójelben (9/D ábra). Ezek alapján kijelenthetjük, hogy a hagyományt tükröző névhasználat egészen a 19. század végéig, a mohácsi csata kutatásának kezdetéig, ha csökkenő mértékben is, de nyomon követhető. Így tehát biztosra vehető, hogy amikor Kápolnai Pauer az első szakcikket írta a csatáról, Sátoristye település névhasználatában a Földvár megnevezés még elfogadott volt.

Már Gyalókay is felhívta a figyelmet a Sátorhely településnévnek a közeli Törökdomb [Török halom, Türkenhügel, Turski brig, Basa halom] korai elnevezésével kapcsolatos összefüggésére. Mikoviny az 1720-as években készült, fentebb említett térképén még latinul nevezi meg, mint „*Szulejmán sátrának sáncait*”. A 18. század közepén készült térképek a délszláv eredetű Sátoristye elnevezéssel illették. Mivel az 1720-as évekbeli latin elnevezés tartalmilag majdnem ugyanazt jelenti, mint a délszláv név, ezért okkal gondolhatjuk, hogy a délszláv nevet már évtizedekkel korábban is használták.

A latin és délszláv „Sátorhely” megnevezés a Törökdomb kapcsán visszautal az oszmán hódoltsági időkre. A néphagyomány úgy tartotta, hogy a domb Szulejmán szultán sátrának volt a helye. Ez azonban cáfolható, hiszen a mintegy 70

90 MNL OL Nyt S 75 No. 65/2.

négyszetméter sík felület a domb tetején nem volt alkalmas a legalább 1500 négyszetméteres sátorkomplexum felállítására.⁹¹ Annak alapját, hogy a dombot összefüggésbe hozták a szultáni sátorral, máshol kell keresnünk. Úgy véljük, hogy az oszmánok által 1630–1631 körül épített, a korban fontos szerepet játszó, Szulejmán-nosztalgiai tükröző győzelmi pavilon sajátos alakja felelős a névadásért.

Az oszmán idők végnapjaiban, 1687-ben egy német származású katonatiszt, bizonyos Tobias von Hasslingen vezérőrnagy a következőképpen írta le a helyszínt: „*Felderítettük továbbá, hogy a mocsár mellett egy dombon (ami X^m-nél látható) megemlékezésül egy fa sátor van felépítve, ugyanis ezen a helyen állott a török császár sátra, amikor Lajos királlyal megütközött.*”⁹² Az oszmán győzelmi pavilon egy nagy, fából készített, nyitott, sátor alakú épület volt. Ennek megfelelően az idelátogatók (mint a német katonatiszt és az őket tájékoztató környékbeli délszlávok) akként interpretálták, hogy az Szulejmánra utal, annak sátrára a csata idejéből. Így okkal gondolhatjuk, hogy a helyre vonatkozó névadás még a 17. század középső harmadában, az oszmán uralom idején megtörtént, tehát azelőtt, hogy az épületet 1687 körül átépítették volna kápolnává.

Az 1760–1770-es években, a kápolnaépület pusztulásával, az eredeti Sátoristye (azaz a Törökdomb) nevű hely emlékezeti szerepének csökkenésével, egyben az uradalmi központ fokozatos kiépülésével szakadt csak el az elnevezés a halomtól, és kezdték vele a majorságot illetni. A major esetében még egy évszázadig fennmaradt a kettős (magyar és délszláv) elnevezés (Földvár és Sátoristye). A domb ugyanakkor még sokáig hordozta a legendát, miszerint a szultán sátra állhatott ott. A Sátoristye elnevezés pedig egyre inkább az oszmán sereg táborozási helyét kezdte jelölni az egykori Földvár falu helyén.

A Földvár név erős szimbolikus értéke miatt a 19. század végéig megőrződött annak ellenére, hogy többször is jelentősen változott a terület etnikai képe. A környező térség nemzetiségi viszonyaira tekintettel alternatív neve először délszláv formában jelenik meg Sátoristyeként, és csak később magyarosodik Sátorhelyre. A szomszédos településeken élő bosnyákok, szerbek és horvátok adják ennek a névhasználati gyakorlatnak a népi bázisát. A névváltozás rendje, azaz a magyar Földvárból a délszláv Sátoristye, abból pedig az újra magyar Sátorhely elnevezés pontosan tükrözi a terület etnikai és egyben nyelvi, nyelvhasználati változásait. A Sátorhelytől bő egy kilométerre fekvő Törökdomb esetében is az etnikai rétegződésnek megfelelően válik a Sátoristyéből *Turski brig*, illetve *Türkenhügel*, amelyekből azután a Török halom vagy Basa halom elnevezés alakul ki.

Az oszmán idők népességével ugyancsak kontinuitást mutat a térségben élő magyar reformátusság, igazolhatóan főként Kölked és Mohács esetében. A körükben élő néphagyomány és főként a középkort az újkorral összekötő névhasz-

91 Pap et al.: *A mohácsi Törökdomb*, 325–345.

92 Kuti István – Újvári András: Mohács hadibázisának védelme 1687-ben. In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk. Szita László. Pécs, 1989. 79.

nálati hagyomány fennmaradása valószínűleg leginkább ennek a közösségnek köszönhető.

Gyalóka Jenő egyik tézise úgy hangzott, hogy a sátorhelyi uradalom alapítása idején, a 18. század második felében betelepült lakosság nem vihette tovább a középkori Földvár emlékét. Úgy vélte, hogy a Földvár *praedium* nevéből eredő félreértés az alapja annak, hogy Sátorhelyet ok nélkül azonosítják Földvárral. Ennek azonban fentebbi vizsgálataink ellentmondanak, hiszen kimutatható a hagyományt közvetítő népesség folyamatos jelenléte.

Megállapítottuk, hogy nem tapasztalható Földvár falut illető földrajzi anomália az írott forrásokban és a régi térképeken. A helyhez kapcsolódó főbb földrajzi jelenségek jól körülírt módon, vissza-visszatérően jelennek meg a település környezetében. Kijelenthető, hogy Földvár birtok ezek alapján valahol a mai Sátorhely közigazgatási területén feküdt. A birtok határai pedig jól azonosíthatóan kötődnek északon a „nagy árok”-hoz, keleten a Danóc-mocsárhoz (Vizslaki-réthez) és nyugaton a Borza-patak völgyéhez.

KONFLIKTUSRÉGÉSZETI JELENSÉGEK MAJS KÖRNYEZETÉBEN

Az elmúlt három évtizedben Földvár falunak, és egyben az 1526. évi csata centrumának meghatározására modern műszeres régészeti módszerekkel történt jelentős kísérlet. A Földvár körüli vitában így nem kerülhető meg általában a régészeti jelenségek, különösen pedig a Majs környezetében folytatott fémdetektoros műszeres vizsgálatok részeredményeinek értékelése sem. Elemzésünk kiindulópontja, hogy bár a feltételezett Földvár faluhelyek száma tizenhat, csatatérként csak kettő jöhet szóba. A két „esélyes” síkságot elválasztja a csata idején megáradt Borza-patak. Elemzésünkben áttekintjük a régészeti leleteket is annak érdekében, hogy megtudjuk, a két lehetséges terület közül melyiket támasztják alá inkább a bizonyítékok. Az 1526. évi mohácsi csatatértől joggal várható el, hogy ott megtalálhatók legyenek és magas intenzitásban kerüljenek elő 16. század elejére datálható hadirégészeti leletek.

A Törökdombon egykor állott oszmán győzelmi emlékműről évszázadokig úgy tartották, hogy helyének fontos szerepe volt a csatában, sőt az ütközet alatt vagy azt követően emelte a török sereg, és körülötte sírok is találhatók. Egyesek az oszmán sereg vezérleti pontjának, mások a szultáni sátorhelynek vagy a csatában elesettek temetési helyének tartották. A halmot először kincskeresők bolygatták és amatőr régészek vizsgálták, de csak római kori épület maradványait, a déli oldalán pedig római kori sírokat találtak.⁹³ Oszmán korból származó temetkezéseket és más, az 1526-os csatára utaló régészeti jelenségeket sokáig nem sikerült feltárni.

Később azonban előkerültek a hiányzó régészeti bizonyítékok a Törökdomb oszmán vonatkozásairól. Kiss Attila régész 1974-ben azonosított egy kutat, amelyet az oszmán győzelmi emlékmű mellett létesített török kori kútnak vélt. Ettől

93 Gergely: *Ásatások a mohácsi csatatéren*.

közvetlenül délre késő középkori leletanyagot gyűjtött.⁹⁴ Az említett kútról 1975-ben Maráz Borbála is beszámolt.⁹⁵ 2018 őszén folytatott terepszemléink megerősítették a korábban publikált eredményeket.⁹⁶ Megtalálhatók a területen a római és a török kori területhasználat, valamint az egykor itt állt, a térképeken az 1760–1770-es évekig nyomon követhető kápolna korszakának relikviái is.

A környéken több más olyan lelet bukkant elő, amely a csatatér közelségére utal. Kalt József, a hercegi uradalom számtartója 1928-ban levélben tett bejelentést arról, hogy csatornaásáskor (1902) a Törökdomb melletti Vizslaki-réten egy férfi- és egy lócsontvázat talált, mellette lándzsát és egy hosszú, egyenes kardot (*deutsches Ritterschwert*), amelynek a markolata a levél alapján drágakövekkel volt díszítve.⁹⁷ Papp László 1960-ban ezt azzal egészítette ki, hogy 1902-ben a Vizslaki-rét víztelenítési munkái során, csatornaásáskor egy csonka pengéjű, kosaras, kerek háritótárcsás, finomabb kivitelű hegyestőr-markolatot is találtak.⁹⁸ Szintén tudomásunk van arról, hogy 1925–1927-ben az Újstálló és a Vizslaki-major közötti területen, csatornaásáskor „igen sok csontvázat találtak”.⁹⁹ A Duna-mappáció készítése idején, 1829-ben a Mohács városhoz és Kölkedhez tartozó topográfiai leírásban a „sátoristyei (sátorhelyi) határon egészen a Török vagy Basa halomig” (Törökdomb) húzódó térségről még azt írták, bár a csatát ide kötik, sarkantyúk, zablák, pénzek csak kisebb számban kerülnek elő.¹⁰⁰ A gőzekés mélyművelés megkezdésével ugyanakkor a Sátorhelytől keletre fekvő Fekete-kapu közelségében már több hadileletet – vas ágyúgolyókat, ólomgolyót, kardot, lándzsát és ágyúkerék-vasalások darabjait – találtak.¹⁰¹ Ezekről a fentebb említettek szerint szintén Kalt értesítette a pécsi múzeumot. Mintegy öt kilométerre innen, Sátorhelytől északra, a Nagynyárádhoz tartozó Zsidó-pusztán szántáskor, az 1940-es évek végén a markolatánál ezüst verettel bíró, díszes handzsár került elő.¹⁰²

A mohácsi csatatér rendszeres vizsgálata Papp László, a pécsi Janus Pannónius Múzeum régészének vezetésével az 1950-es évek végén vette kezdetét. A mintegy másfél évtizedes kutatómunka első eredménye 1960-ban érett be, amikor Sátorhelytől keletre előkerült két tömegsír, amely bizonyíthatóan a mohácsi csatában elesettek maradványait rejtette. Papp a temetésre használt sírok alakjából arra gondolt, hogy eredetileg talán ágyúállások, esetleg a magyar sze-

94 JPM RA Nagynyárad 1248-83.

95 JPM RA Majs, Merse 1173-83.

96 Pap et al.: *A mohácsi Törökdomb*; 2018 őszén a vizsgálatok a helyszínen folytatódtak. A felszíni leletek és a fémdetektoros vizsgálatok megerősítették az előbbi tanulmány kutatási eredményeit.

97 JPM RA Kölked-Feketekapu, Leletbejelentés levélben 1077-82.; Papp: *A mohácsi csatahely kutatása*.

98 A tört akkor a Janus Pannónius Múzeum őrizte. Papp: *A mohácsi csatahely kutatása*, 217–218.

99 JPM RA Nagynyárad 1261-83.

100 A Duna-mappáció mérnöki iratai [S 81 - No. 1/a.]. 9.

101 Egy lelőhelyen a terepbejárási leletek elsődleges régészeti forrásanyagként alapvető fontosságúak, a lelőhely azonban – mint ez esetben is látható – változhat és változik. A felszíni és a mélyebb rétegekből (pl. ásások során) előkerülő leletek mennyisége nincs mindig összhangban.

102 JPM RA Nagynyárad 1234-83.

kértábort övező sáncárcok lehettek. A tömegsírokban 220–230 halott feküdt kardvágás okozta sebesülésekkel, részben koponya nélkül. A leletek között ruhakapocs-párokat, lószerszámdísz és 1506–1525 közé datálható ezüstérméket azonosított a kutató.¹⁰³ A kiépülő Mohácsi Nemzeti Emlékpark területén a földmunkákhoz kapcsolódó megelőző feltárások során, 1975–1976-ban újabb három tömegsír került elő, mintegy 600–700 halottal, a korábbiak közvetlen közelében, azoktól 10, illetve 35 méteres távolságban.¹⁰⁴ A leletek között, ha nem is nagy számban, pitykék, gombok, ruhacsatok, kardfüggesztő karikák és övcsatok fordultak elő. A csontvázak helyszíni vizsgálatai során egyértelművé vált, hogy a tömegsírokban zömében kardvágások következtében elhunyt, 20 és 50 év közötti, erős testfelépítésű harcosokat hantoltak el. A feltárásokat végző Maráz Borbála a tömegsírokat a tábort őrző katonák temetési helyeként azonosította.¹⁰⁵

A tömegsírok feltárását célzó régészeti munkán túl komoly erőfeszítések történtek a Mohács környékén 1526-ban elpusztult települések beazonosítására is. Ennek során kerültek elő Sátorhelytől északra, Lajmér temetőjének sírjai és Bácsfalu tűzben elpusztult lakóházainak maradványai is.¹⁰⁶ Majstól délkeletre – nem nagy távolságban – Papp az 1960-as évek elején egy középkori, 15–16. századi falu leégett épületeinek omladékát tárta fel.¹⁰⁷ A falu az ásátó régész szerint nem volt más, mint Merse, a Brodarics leírásában a domb alján húzódó település, amelyet a humanista szemtanú szerint Földvárval tévesztett össze. A Merseként meghatározott település aljában az ásátás során temetőrészlet, lakóházak, kemencék, szemetesgödörök és 15–16. századi használati tárgyak, fegyverek, köztük több kés, köpűs kopjacsúcs és köpűs nyílcsúcs került elő.

103 Papp: *A mohácsi csatahely kutatása*.

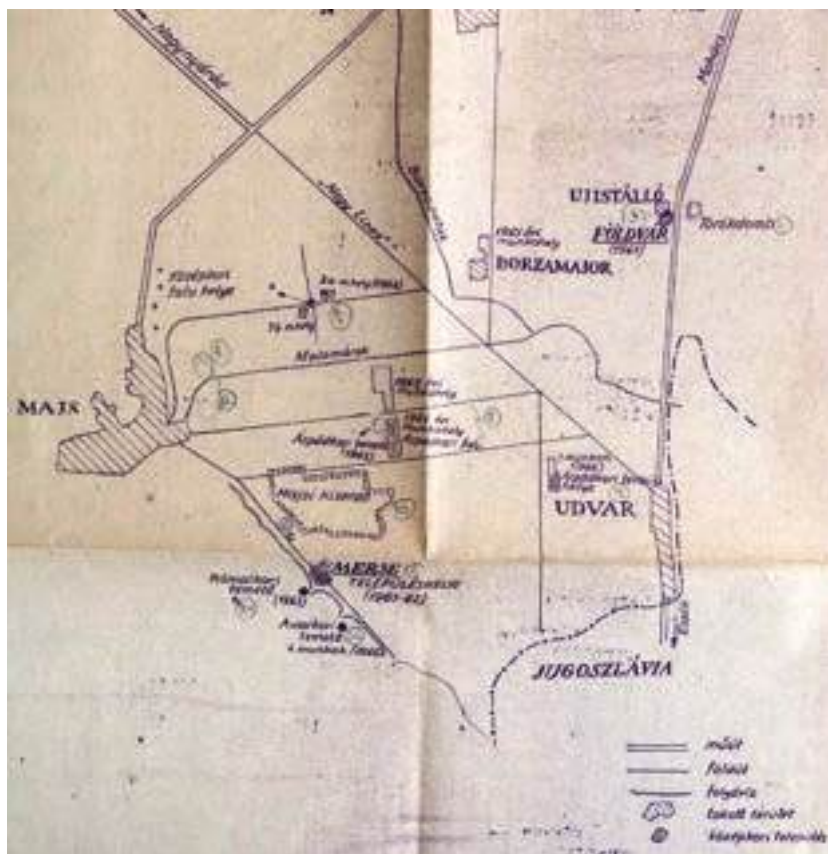
104 A közelben további tömegsírokat feltételezhetünk. Az egyik lehetséges tömegsír helyszínnek a sátorhelyi „Parktól” keletre, a második keresztirányú árok utáni területet, egy egykori komlóstábla helyét tartjuk. Erről a helyszínről Papp László a következőt jegyezte fel 1968-ban: „*Délután, Jakab Mihállyal, autóbuszon bementünk Sátorhelyre, ez alkalommal – az eső ellenére – a már említett komlóstáblához kijött Avar Pál [oktató] is, és emlékezete szerint, legalább is megközelítő pontossággal, kijelölte azt a helyet, ahol, kb az 1948. évben, az ott szántó gőzeke sok emberi csontot vetett a felszínre, kb. 70 cm szántásmélységgel. Ez a hely: a Sátorhely Fekete kapu között vívó un. gesztenyés utnak északi oldalán, a „park”-tól keletre a második keresztárok után következő, egyébként újabb telepítésű komlóstábla. Ennek a Fekete kapu felől számolt 6. és 7., az út mellől északi irányban számolt 2. és 3. oszlopköze lenne a kritikus terület*” JPM RA Majs 1167-83. 11. A helyszínt, az úttól északra, Sátorhely keleti széle és a Mohácsi Nemzeti Emlékhegy között, korabeli légifelvételek alapján azonosítottuk a felvételeken látható komlóstábla alapján. Ez a hely nem mellesleg az emlékhelytől keletre elhaladó, általunk azonosított egykori folyóvölgy, a „nagy árok” területére esik. A másik lehetséges helyszínt a feltárt központi tömegsíroktól délnyugatra, mintegy 200 méterre, szintén a nagy árok vonalán találjuk. Itt Szalai János, az állami gazdaság brigádvezetője közölte, hogy 1952-ben, a futóárcok létesítésének idején, az ásátás helyétől távolabb, nagy mennyiségű csontot dobott ki a földkotrógépp. JPM RA Sátorhely, Nagynyárad 1245-83. 10. Lásd a helyszíneket jelen kötet „Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői” című tanulmányának 11. ábráján.

105 Maráz Borbála: A mohácsi csatatér régészeti leletei. *Honismeret* 4 (1976) 4. sz. 23–25.

106 Papp: *A mohácsi csatahely kutatása*.

107 Papp László: Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. In: *Janus Pannonius Múzeum évkönyve*. 1962. Szerk. Uő. Pécs, 1963. 199–221.

1965-ben, egy szórvány lovassági kardot találtak Majstól keletre (10. ábra, 3a hely). Papp 1968-ban, a Majs keleti végén található kőkeresztől mintegy 350 méterre, délkeletre egy mezőgazdasági munkák során megbolygatott tömegsír dokumentált, 11 harcos és 5 ló maradványait, kevéske fegyverrel (10. ábra, 3b jelű hely).¹⁰⁸ Jelentős leletsoportnak tűnt, amelyet a mohácsi csatához kötött, így a maradványokat elküldte Kiszely Istvánnak antropológiai vizsgálatra. A vizsgálat eredménye nem ismert, ugyanakkor a lelet rövidesen kikerült Papp érvelési rendszeréből.

10. ábra. Papp László áttekintő térképe a Majstól közvetlenül északkeletre lévő Majsa és a délkeletre fekvő Merse falunyommal¹⁰⁹

¹⁰⁸ JPM RA Majs, Merse 1173-83.

¹⁰⁹ JPM RA Majs 1159-83.

Egy 1970-ben talált, a 16. századra datált szakállas csatabárdot 1975-ben szolgáltatott be a Janus Pannonius Múzeumba. Az adatközlő szerint a fegyver a mersei magaslat aljában került elő.¹¹⁰

Papp László 1968-ban ismét a Majstól keletre és északkeletre fekvő térséget vizsgálta át. Ennek során a majsi római katolikus templomtól kisebb távolságra, északkeletre középkori településnyomot azonosított, amelyről nemcsak beszámolót írt, hanem térképvázlatot is készített (10. ábra). A faluhelyet a középkori Majsaként határozta meg. Az amatőr helytörténész Szűcs József az 1970-es évek végén újból felhívta a figyelmet erre a helyre, melyet ő viszont már Földvárnak vélelmezett.¹¹¹ Négyesi Lajos 1992–1993-ban ugyanitt, Majstól északkeletre, az általa ug yancsak Földvárként azonosított településen olyan leleteket – muskétagyolyókat, köpűs nyílhegyeket, szakállaspuska-lövedéket, sarkantyúkat, patkókat – talált, amelyeket a mohácsi csatával hozott összefüggésbe.¹¹²

A Papp által megtalált, majd Szűcs József és később Négyesi Lajos által újra felfedezett középkori település intenzívebb kutatása 2009-ben kezdődött meg a Janus Pannonius Múzeum, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum együttműködésében. A területen magnetométeres felmérést, légi fényképezést és fémkereső műszeres terepbejárást is végeztek.¹¹³ Az utóbbiak eredményeiről eddig nagyrészt sajtóközleményekben számoltak be, nagyszámú leletet, ólomgolyókat, nyílhegyeket, éremleleteket, köztük két darab Szulejmán kori oszmán-török arany pénzérmét is említve.¹¹⁴ Bertók Gábor kutatásvezető rendszeresen beszámol az átvizsgált terület kiterjedéséről és az összes lelet, azon belül a 16. századnak véltek számáról is. 2018 februárjában az addig kutatott területen még mintegy 120,¹¹⁵ ugyanezen év októberében 70 hektáron már mintegy 250,¹¹⁶ december 7-én¹¹⁷ pedig 110 hektáron mintegy 300, a csatával, illetve a csata korával összefüggésbe hozható leletről tett említést.

A majsi kutatás 2016 óta vált intenzívvé. Alkalmanként több tucat önkéntes fémdetektoros bevonásával zajló vizsgálatról (közösségi fémkeresőzés) van szó. A tájékoztatás alapján a leletek a majsi katolikus templomtól északkeletre fekvő egyutcás falunyom helye felé mutatnak sűrűsödést. A beszámolókból megjele-nő leletek jelentős hányada évszázadokon át nagy formai állandóságot mutató tárgy. A lövedékek részben nem kilóttak, a nyílhegyek és a kilótt lövedékek egy

110 Uo.

111 Szűcs József nem publikálta koncepcióját, de Kiss Béla mohácsi helytörténész tanulmányában beszámolt róla és térképet is közölt, melyen megjelölte a településnyom helyét. Kiss Béla: *A mohácsi csata*. Mohács, 1978. 22.

112 Négyesi: *A mohácsi csata*.

113 Bertók – Polgár: *A mohácsi csatátér és a középkori Földvár falu régészeti kutatása*.

114 Szabó – Bertók – Gáti – Szajcsán: *A mohácsi csatátér kutatása*.

115 A „Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és emlékezet” című kutatási program projektindító workshopja. (2018. február 1–2.).

116 <https://www.bama.hu/kozelet/helyi-kozelet/bardot-es-vaseket-is-talaltak-a-csatateren-1520462/> (A letöltés ideje: 2018. november 5.).

117 Bertók Gábor: *A Janus Pannonius Múzeum Mohács 500 kutatási programjának legújabb eredményei*. Előadás. Sátorhely, 2018. december 7.

része a középkori falu életéhez is kapcsolható. Az egyéb maradványok száma és aránya egyelőre csekély.

Mivel a majsi kutatások esetében az eredmények érdemi tudományos közlése eddig nem történt meg, így csak óvatos következtetések levonására vállalkozhatunk. A releváns, és eddig ismert leletek alapján (a későbbiekben a mohácsi csata korával összefüggő adat [300] szerepel az összehasonlításban) most csupán arra szorítkozhatunk, hogy egy, az egész területre vonatkozó relevanciavizsgálatot végezzünk. Az egyetlen kérdés, amire most választ keresünk: a rendelkezésre álló régészeti megfigyelések alapján lehet-e a majsi kutatási terület a késő középkor egyik legnagyobb magyarországi csatájának központi helyszíne?

Az ezzel kapcsolatos eredmények elemzésekor a rendelkezésre álló adatok alapján csupán egyszerű, a leletintenzitáson és leletsűrűsége alapján elméleti összehasonlításra van mód. Az alkalmazott munkahipotézis szerint a harci cselekmények elszóródott, majd eltemetődött tárgyi emlékeinek darabszámát és intenzitását az alábbi tényezők határozhatják meg:

1. a küzdelemben részt vevő seregek nagysága, létszáma;
2. a felhasznált anyagi erők mértéke;
3. az összecsapás időintervalluma;
4. az alkalmazott harcéljárások;
5. a kutatási terület (és a kontrollterületek) nagysága;
6. a fémkereső műszeres terepbejárás módszertana;
7. a vizsgált terület beépítettsége, illetve kutathatósága;
8. a jellemző tájhasználati formák (mező- és erdőgazdálkodás, vadászat);
9. a lelőhelypusztulás (talajművelés, erózió, illegális, fémkereső műszeres kincskeresés) mértéke.

Hipotézisünk kialakítása során támaszkodni tudtunk nemzetközi tapasztalatokra is.¹¹⁸ A falunyomnál talált leletek interpretációjakor érdemes több újabb szempontot is átgondolni. A kisszámú hazai hadszíntérvizsgálat csak kevésbé szolgálhat összehasonlítási alapul. Ugyanakkor a nemzetközi csatatérkutatás módszertani szempontból számos értékes és felhasználható párhuzamot szolgáltat, jóllehet eltérő történeti korszakok, eltérő létszámú seregekkel, eltérő harcéljárásokkal, eltérő jellemző fegyverfajtákkal (eltérő tűzgyorsaságú lőfegy-

118 John Keegan: *Waterloo*. Bp., 1990. 170.; Melissa Connor – Douglas D. Scott: *Metal Detector Use in Archaeology: An Introduction*. *Historical Archaeology* 32 (1998) 4. sz. 82–83.; Négyesi Lajos: *Csaták néma tanúi*. Bp., 2010. 93–98.; Glenn Foard – Anne Curry: *Bosworth 1485: A Battlefield Rediscovered*. Oxford, Oakville, 2013. 264.; Natasha Fergusson: *An assessment of the positive contribution and negative impact of hobbyist metal detecting to sites of conflict in the UK*. 2013. [PhD thesis] 327.; A kora újkori csataterek régészeti vizsgálatához lásd még: Arne Homann: *Battlefield Archaeology of Central Europe – With a Focus on Early Modern Battlefields*. In: *Historical Archaeology in Central Europe*. Ed.: Natascha Mehler. H. n. [Rockville], 2013. (Special Publication Number 10.) 202–230.

verekkel) vívott összecsapásokkal kapcsolatos megfigyelésekről van szó.¹¹⁹ A nemzetközi példák közül az 1632. évi lützeni csata¹²⁰ [Németország] hadszíntér-régészeti eredményeire hivatkozhatunk a Majsnál talált tárgyi emlékek statisztikai értelmezésekor.¹²¹ A harmincéves háború legjelentősebb összecsapásai közé tartozó lützeni csata hat-hét óráig tartott, és összesen mintegy harmincezer fő¹²² vett benne részt császári és svéd oldalon. A 2006 és 2011 között zajlott alapos vizsgálat 11 066 hadileletet produkált az átvizsgált mintegy 110 hektár, nem beépített területéről. Ha a vizsgálat eredményeit összehasonlítjuk a Majs melletti szintén nem beépített faluhely térségével, akkor azt láthatjuk, hogy a résztvevők száma mintegy a harmada volt a mohácsinak, míg a csata időtartama valamelyest hosszabb, tekintve, hogy a mohácsi csata mintegy 4–5 órán át tartott. A Bertók Gábor vezetésével, Majsnál folytatott munkálatok 110 hektárra terjedtek ki, ez tehát optimálisan összevethető a németországiéval. Ehhez képest a lützeni csata hektáronként mintegy 100 db leletet produkált, míg a majsai lelőhely statisztikailag csupán 2,7 darabot. Az egyszerű, szám szerinti összehasonlításon alapuló arányosítás alapján a lützeni 100 darabhoz képest Majsnál az elvárt hipotetikus, hektáronkénti leletszámnak kb. 300-nak kellene lennie. Természetesen fontos kritikai szempont, hogy a két összecsapás között száz év távolság van, a két csatát eltérő harc eljárásokkal, valamint eltérő fejlettségű tűzfegyverekkel vívták.¹²³

Felmerülhet a kérdés, hogy az arányosítás nyomán jelentkező több mint 110-szeres különbséget (300 vs. 2,7) indokolhatják-e olyan, fentebb említett változások, mint a tűzfegyverek nagyobb elterjedtsége és a valamelyest javuló tűzgyorsaság?¹²⁴ Ugyanakkor a mohácsi csata idején mindkét oldalon többezres

119 Steven D. Smith – James B. Legg – Tamara S. Wilson: *The Archaeology of the Camden Battlefield: History, Private Collections and Field Investigations*. Washington DC, 2009. 110.; Peter Bleed – Douglas D. Scott: Contexts for Conflict: Conceptual Tools for Interpreting Archaeological Reflections of Warfare. *Journal of Conflict Archaeology* 6 (2011) 1. sz. 42–64.; Tony Pollard: Capturing the Moment: The Archaeology of Culloden Battlefield. In: *Culloden. The History and Archaeology of the Last Clan Battle*. Ed. Tony Pollard. Barnsley, 2009. 130–162.; André Schürger: *The Archaeology of the Battle of Lützen: An examination of 17th century military material culture*. H. n. [Glasgow], 2015. [PhD thesis] 387. A mai Magyarország, illetve a történelmi Magyarország területén napjainkig kevés más ütközet, illetve csata terepi kutatása révén került sor fémkereső műszeres munkálatokra. A sorban a Harsány-hegyi (1687), a romhányi (1710), a kismegyeri (1809) és a segesvári (1849) összecsapás említhető meg.

120 Csikány Tamás: *A harmincéves háború*. Bp., 2005. 132.

121 Schürger: *The Archaeology of the Battle of Lützen*.

122 Csikány: *A harmincéves háború*, 87.

123 Érdemes megjegyeznünk, hogy a 17. századra a muskéták tömege jelentős mértékben csökkent és hatékonyságuk is fejlődött valamelyest. Lützennél a tűzfegyverek száma biztosan meghaladta a Mohácsnál bevetettét. Jóval több puskát és pisztolyt is használtak, de az ágyúk száma Mohácsnál biztosan felülmúlta a Lützenben használtakét (legalább háromszorosan). Mindkét oldalon több ezer fős puskás gyalogság szolgált. A kevés rendelkezésre álló adatból azonban nehéz pontos és egyértelmű képet kapni.

124 A hadügyi forradalom ellentmondásos módon befolyásolta a csata konfliktusrégészeti lenyomatát. Fergusson felveti, hogy a 17. században a tűzgyorsaság még mindig a percenkénti egy lövés volt, ugyanakkor a hadseregek hatékonysága mégis megnőtt, mintegy 30%-kal, ami

íjász-katonaságot is alkalmaztak,¹²⁵ ami Lützennél már bizonyosan nem volt. A tűzfegyvereknél sokkal gyakoribb lövéseket produkáló íjások tevékenysége részben kompenzálhatta a tűzfegyverek kisebb elterjedtségét és lassúbb tűzgyorsaságát, így azoknak a lützeninél kisebb csatateri lenyomatát.

A fegyverzetre vonatkozó kevés megbízható adat és a hadügyi forradalommal összefüggő, nehezen arányosítható fejlődés miatt célszerűnek tartjuk egy olyan szegmensben is elvégezni az összehasonlítást, amelyet nem befolyásolt a tűzfegyverek elterjedése és a javuló tűzgyorsaságból, illetve a hatékonyságból fakadó számítási bizonytalanság. Éppen ezért szükségesnek tartottuk megvizsgálni a nem lövedék típusú leletek intenzitását a két helyszínen. Lützennél ez az érték 75 db/hektár. A Majs melletti vizsgálati területen ezzel szemben kettő vagy három hektáronként akad egy darab lelet, de azoknak is vitatható a relevanciája. Vitatható leletcsoportok például a területen begyűjtött patkók, vagy éppen a falu szűkebb belterületén talált szerszámok, melyek civil tevékenységre is viszszavezethetők. Ebben a szegmensben a különbség Majs (kb. 50 lelet került elő) és Lützen (8310 db lelet) között több mint 160-szoros. Ha létszámarányosan számoljuk, akkor a különbség közel 500-szoros.

A két vizsgálat leletfelderítési hatékonyságát befolyásolta a technológiai fejlődés is. A lützeni terepi vizsgálatokhoz képest majd egy évtizeddel később elvégzett majsinál a jóval korszerűbb fémkereső műszerek alkalmazása nagymértékben megnövelte a fémleletek felderítésének esélyét.

Az elemzés során szükséges még figyelembe venni a több évszázados íjjal és puskával végzett vadászat régészeti lenyomatait, a Majs környékén a 16–17. században többször is előfordult táborozásokat, és számolnunk kell azzal is, hogy akár több, nem kellően dokumentált fegyveres összecsapás is lehetett ezen a területen (1. táblázat).

a pontosabb fegyvereknek és a jobb kiképzésnek köszönhető. Niall Fergusson: *Civilizáció. A nyugat és a többiek*. Bp., 2016. 452. Ez viszont azzal járt, hogy a csatamezőn csökkent a fegyverhasználat lenyomata, hiszen kevesebb lövés tévesztett célt.

125 Brodarics szerint a keresztény seregben legalább 2000 íjász volt. Az oszmán haderőben a szpáhi alakulatok biztosan fel voltak szerelve íjakkal. Az oszmánok legalább 5200 reflexíjat és 1,4 millió nyílveesszőt vittek magukkal a hadjáratra. Ágoston Gábor: Mohács és Szulejmán szultán magyarországi hadjáratai. In: *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. Szerk. Horn Ildikó et al. Bp., 2016. 70. Összességében az íj- és nyílhasználat igen jelentős lehetett.

	Év	Esemény	Megnevezés
1	1526. augusztus 26–29.	három napig tartó előcsatározások a mohácsi csata előtt és a csata	az 1526. évi szultáni hadjárat
2	1598	a szabad hajdúk „Mohácsot, Zexárdot, Tobolyát megvették, és hátra térőben az törökök megvittak velek...” ¹²⁶	hajdúk támadása Mohács ellen
3	1599	Pálffy Miklós 1600 hajdút küld Mohácsra, akik azt felégetik ¹²⁷	hajdúk támadása Mohács ellen
4	1602–1603 tele	Gázi Giráj krími tatár kán Mohácscon telelő katonái a környéket pusztítják, a lakosság a szigetre menekül ¹²⁸	az 1602. évi hadiesemények után a tatár kán csapatai Pécsre és Mohácsra húzódnak vissza
5	1614	a mohácsi szandzsákbég Koppánynál vereséget szenved a keresztény csapatoktól; Mohácsot és környékét erős pusztítás éri ¹²⁹	a katonai akciók Mohács és környékére is kiterjedtek
6	1664	Mohácsot és környékét feldúlják ¹³⁰	Zrínyi Miklós téli hadjárata
7	1686	Radonai Mátyás zalavári kapitány felégeti a még török kézen lévő Mohács palánkon kívüli részét ¹³¹ Lotharingiai Károly csapatai visszafoglalják Mohácsot ¹³² Gyimóthy István református szuperintendens beszámolója szerint a veszprémi hajdúk és az eszéki török katonaság 1686 októberétől 1687 tavaszáig felváltva fosztogatja a Mohács környéki falvakat ¹³³	a felszabadító háborúk baranyai eseményei
8	1687	az Eszék felé vonuló, majd visszatérő keresztény csapatok táborozási helye; kisebb-nagyobb összecsapások sora Mohácstól délre július és augusztus folyamán ¹³⁴	a Szulejmán nagyvezír által vezetett oszmán ellentámadás, mely a Harsány-hegyi csatához vezetett augusztus 12-én

126 Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863. (Magyar Történelmi Emlékek 7) 55.

127 Szita László: Mohács gazdasági és társadalmi fejlődése a XVIII. század első felében. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*, 1976. Pécs, 1976. 49–87.

128 Nagy Kálmán – Hancz Erika: *Az oszmán kori Mohács*. 2016. 151.

129 Fölker: *Mohács története.*; Szita: *Mohács gazdasági és társadalmi fejlődése*.

130 Németh: *A mohácsi véstől a török kiűzetéséig*, 474.

131 Nagy – Hancz: *Az oszmán kori Mohács*.

132 Nagy Lajos: Az 1686–1687. évi hadjárat. In: *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. A nagyharsányi csata 300. évfordulójának emlékére*. Szerk. Szita László. Pécs, 1987. 15–51.; Szita: *Szerbek visszavándorlása*.

9	1704	a Mohácsi-síkság szinte teljesen elnéptelenedik, Majs szerb lakossága is a Dráván túlra menekül ¹³⁵	az év során rácdúlás, kuruc hadjárat
---	------	--	--------------------------------------

1. táblázat: A Mohácsi-síkságon dokumentált harci cselekmények
1526-tól 1711-ig¹³⁶

A Majs térségében végzett fémkereső műszeres terepbejárások értékes módszertani analógiáját adhatja az 1485. évi bosworthi összecsapás [Egyesült Királyság] területének régészeti kutatása. A csatatér területén 1995-től zajlott eltérő módszertannal és intenzitással, valamint tudományos igényességgel fémkereső műszeres terepbejárás-sorozat. Újabban, 2005 és 2010 között 675 hektáron (6,75 km²-en) végeztek szisztematikus és mellette nem szisztematikus (*random wander*) terepbejárást, s ennek során 3366 darab, a római kortól a modern korig keltezhető tárgy került napvilágra.¹³⁷ A bosworthi csatatér kutatása több módszertani problémára is ráirányította a hasonló kutatásokat végzők figyelmét.

1. A négyzethálós rendszerben folytatott szisztematikus és nem szisztematikus terepbejárás kombinált módszere a leletmintázat térképre vitelekör felül-vagy éppen alulreprezentált területrészeket eredményez.

2. A csatatér tárgyi emléanyagának elkülönítésekor nagy hangsúlyt kell kapnia a kritikai szemléletnek. Egy lelőhelyen több eltérő korszak vagy történeti esemény tárgyi emléke is keveredhet, valamint nehézséget jelenthet a reguláris, rendszeresített felszereléssel, ruházattal és fegyverzettel rendelkező hadseregek kora előtti összecsapások helyszínein a felszínre került katonai és nem katonai vonatkozású tárgyak különválasztása.¹³⁸

A Majs északkeleti térségében lokalizált falunyom fémkereső műszeres terepbejárásából származó, és hipotetikusan az 1526. évi összecsapáshoz köthető leletek részletes feldolgozása egyelőre nem történt meg. A talált tárgyi emlékek esetében óhatatlanul számolni kell a csata és a középkori, illetve kora újkori faluhely emlékeinek keveredésével. További problémát jelent, hogy egyes tárgyak (például a patkók) formai kiképzése jelentős mértékű kontinuitást mutathat.¹³⁹

133 Szakály Ferenc: A felszabadító háborúk történeti helyéről (Ki felelős a hódoltsági terület pusztulásáért?). In: *A török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk. Szita László, Pécs, 1989. 25–42.

134 *Budától–Belgrádig*, 492.

135 Nagy Lajos: A kurucok és a rácok pusztításai Baranya vármegyében 1704 elején. In: *Baranyai Helytörténetírás 1985–1986. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Szerk. Szita László. Pécs, 1986. 13–132.

136 A Mohácsi-síkság – részben a Duna menti fő közlekedési úttal összefüggésben – a mohácsi csatától a Rákóczi-szabadságharc végéig számos katonai esemény színhelye volt. A harci cselekmények nagy része értelemszerűen érinthette a Mohács környéki falvakat, így Majst is.

137 Foard – Curry: *Bosworth*.

138 Uo.

139 A patkók esetében fontos feladat lenne a szarvasmarha-, öszvér-, számár- és lópatkók elkülönítése. Érdemesnek tartjuk megjegyezni, hogy tipológiai alapon Gere László az orzoi

A fegyverleletek sorából különösen hangsúlyos lehet az 1526. évi csatához kötődő kézi tűzfegyver-lövedékek elkülönítése és vizsgálata. A lövedékek keletkezéséhez azok kiképzése és készítése nyújthat értékes támpontot. A kézi tűzfegyver-lövedékekre vonatkozó kutatásokkal kapcsolatos újabb megfigyeléseket a 2. táblázatban összegeztük.¹⁴⁰

Lövedék típusa	Készítési eljárás
gömb- és kónikus testű lövedék	öntőformába öntés
	kalapálás
	préselés
hasábos, illetve hengeres testű lövedékek	ólomrudak, hasábok feldarabolása
palack alakú lövedék	öntőformába öntés
gömblövedék („göbecs”)	„csepegtetés” ¹⁴¹

2. táblázat. Középkori lövedékek típusai és készítési eljárásuk

Az 1526. évi mohácsi összecsapás esetében a kézi tűzfegyver-lövedékek lehetnek öntéssel kialakított gömbtestű, valamint ólomrudak és hasábok feldarabolásából nyert hasábos és hengeres testű lövedékek. A lövedékek készítési módja és formája mellett fontos további cél a csata korában használt kézi tűzfegyverek lehetséges kalibereinek meghatározása. A bosworthi csataterén talált, 251 tűzfegyverhez köthető lövedékből „csupán” 34-et hoztak ténylegesen összefüggésbe a csatával, a kutatók kizárólag a 20 mm-es átmérőnél nagyobb példányokat interpretálták az összecsapás tárgyi emlékeként.¹⁴²

Mivel a majsi leletek főként a felsorolt kilenc jelentősebb helyi fegyveres konfliktus eredményeként képződhettek, ezért a leletek értékelésekor az 1. táblázat jó kiindulási pontot kínál. Ha megnézzük a potenciálisan szóba jöhető események időbeli szóródását, kiderül, hogy a 16. századi keletkezésű esetleges hadilelet valószínűsíthetően 1526-os. Ezeket a lövedékeket kaliberük alapján és a fémmegmunkálási technológiában is elválaszthatjuk a későbbiektől.

vár késő középkori és kora újkori fémanyagának feldolgozásakor a patkók kapcsán 14 fő- és altípust különített el. Gere László: *Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból*. Bp., 2003. 250.

140 Daniel M. Sivilich: *Musket Ball and Small Shot Identification: A Guide*. Norman, 2016. 190.

141 „A folyékony ólom egy magas toronyban lesz öntve, úgy, hogy a rostán keresztül esett göbecs-szemek először hosszú utat tesznek a levegőben, mielőtt a vízbe hullanának, mi által az ólom lehül és teljesebb golyóalakot nyer. A vékony göbecsnél elégséges, ha az esés 10 láb magasságról történik, a legvastagabb göbecsnél azonban e magasságnak legalább 100–150 lábat kell kitennie. A göbecs csiszolása hordókbani forgatás által történik kevés graphit hozzáadásával. Ily úton 51/2 – 6 milliméternél nagyobb átmérővel bíró göbecset előállítani már nem lehet, mert ezeknél bajos volna az öntést foganatosítani, hogy az egyes szemeknek elég idejük legyen a lehülésre, mielőtt a vízbe esnének.” A göbecsről. *Vadászlap* 6 (1885) 32. sz. 434.

142 Foard – Curry: *Bosworth*.

Kelenik,¹⁴³ Krenn és szerzőtársai,¹⁴⁴ valamint Ágoston¹⁴⁵ vizsgálatai alapján az 1520-as évek jellemző puskái tipikusan 20 mm körüli átmérőjű, puha ólomlövedéket lőttek ki, és csak a 16. század második felében, a technológiai fejlődéssel csökkent a fegyverek kalibere. A 17. századi fegyvereknél már jellemzően inkább 13–18 mm közötti átmérőjű lövedékeket használtak. Így az 1520-as években a felhasznált lőfegyverek, kanócos puskák – hasonlóan a bosworthi fegyverekhez – valószínűleg jóval nagyobb kaliberűek, mint a későbbiek. Ezt erősen indokolja a páncélos katonasággal szembeni hatékony szembeszállítás igénye.

Az eddigi ismertetések alapján úgy tűnik, hogy a Majsnál előkerült lövedékek zöme a 20 mm-nél jelentősen kisebb kategóriába tartozik. Négyesi Lajos a felfedezést bemutató cikkében úgy interpretálta a helyzetet, hogy az oszmánok által használt lőfegyver „... 400-500 méterre volt képes kilőni az 1-1,5 centiméteres ólom lövedéket.”¹⁴⁶ Amennyiben az általa bemutatott, 1992–1994 során és később, Majs mellett megtalált lövedékek ennyire kis kaliberűek voltak, akkor azokat nem lehet a mohácsi csatához kötni. Ez az űrméret a 16. század végétől

143 Kelenik szerint: „A XVI. század húszas éveiben megjelenő, villáról tüzelő fegyverek súlya, űrmérete, lőtávolsága és hatóereje inkább a könnyű szakállasokéhoz állt közel. A páviai csatában kitűnően szereplő korai muskéták egy 4 latos (kb. 70 g), tehát körülbelül 22–25 mm átmérőjű ólomgolyót 300 lépésnyi (150–200 méter) távolságra lőttek ki ...” Kelenik József: Szakállas puskák 16. századi magyar inventáriumokban. *Hadtörténelmi Közlemények* 101 (1988) 3. sz. 488.

144 Peter Krenn – Paul Kalaus – Bert Hall: Material Culture and Military History: Test-Firing Early Modern Small Arms. *Material History Review* 42 (1995) 101–109. A szerzők által vizsgált gyalogsági fegyverek közül az 1570-es években gyártott nyugati puskák még 20 mm körüli átmérőjű csővel készültek, csak a későbbiek csökkennek 13–18 mm közötti átmérőjűvé. Az űrméret csökkenése a 16. század második felében indult el.

145 Ágoston Gábor kutatásai alapján a korszakban gyártott, a janicsárok által használt puskák jellemzően hosszabbak és főként nagyobb kaliberűek, mint a nyugati fegyverek. Ágoston Gábor: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. *Történelmi Szemle* 37 (1995) 5. sz. 465–485. A Feridun Emecen által közölt és Ágoston Gábor által átvett adatok szerint az oszmánok az 1526-os hadjáratba 4000 puskát és 60 nehézpuskát, 3 millió puskagolyót és több mint 100 tonna lőport vittek magukkal. Ezeknek a fegyvereknek a fizikai paraméterei közelebből nem ismertek. A harminc évvel később, Szulejmán keleti hadjáratában használt puskákról ugyan vannak ismeretek, amelyek már jelentősen kisebb kaliberűek, tehát 20 milliméter alatti űrméretűek, de éppen ebben az időszakban kezdenek a nyugati fegyverek méretei is csökkenni. Ágoston: *Mohács és Szulejmán*, 70. Ezen késői adatok alapján a mohácsi csatában felhasznált oszmán lőfegyverek kaliberére nem lehet következtetni. Ágoston említi, hogy a spanyol gyalogság erős hatást gyakorolt a janicsárságra, és hogy a spanyol és az oszmán gyalogság által használt lőfegyverek hasonlóságot mutatnak. A 16. század eleji spanyol gyalogsági fegyverekről ugyanakkor van képünk: legalább nyolc kilogrammos, 18–22 milliméteres lőfegyverekről van szó, melyek 56–57 grammos ólomlövedéket lőttek ki. Az itáliai, a kelet-mediterrán és a balkáni hadszíntereken azzal szembesültek a hadviselő felek, hogy erősebb fegyverekre van szükség a páncélos alakulatokkal szemben. Ezért alkalmaznak nagyobb lőportöltetet használó és nagyobb lövedéket kilőni képes gyalogsági fegyvereket. Vö. Ágoston Gábor: *Guns for the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge, 2005. 89.

146 Négyesi: *A mohácsi csata*, 75.

a 18. század elejéig terjedő korszak lövedékeinek felel meg, amelyek valószínűleg az 1. táblázatban szereplő, időben releváns események során kerültek a földbe.¹⁴⁷

A Majstól északkeletre levő településhely esetében egyelőre nem került sor destruktív régészeti feltárássra, így jelenleg nem ismert a mohácsi csatához kötődő pusztulási rétegsor.¹⁴⁸ Az eddig előkerült leletek alapján ugyanakkor feltételezhető, hogy a kérdéses település rendelkezik konfliktusrégészeti vonatkozásokkal. A fémkereső műszeres lelőhely-felderítés módszertana, a potenciális illegális fémkereső műszeres kincskeresés, valamint a kronológiai szempontokat is figyelembe vevő, szisztematikus anyagfeldolgozás hiányosságai és a kontrollterületek bevonásának hiánya miatt azonban számolni kell a leletmintázatban megnyilvánuló anomáliákkal, az eredmények bizonytalanságával. A teljes leletmennyiségre vonatkozó 110-szeres, a nem a lövedékekre vonatkozó közel 500-szoros leletintenzitás különbséget a fentebb vázolt kritikai és kompenzációs szempontok együttes mérlegelése sem indokolja.

Papp László már 1968-ban a középkori Majsaként azonosította a Bertók Gábor vezette régészeti kutatás középpontjában álló, néhány épülettel rendelkező, egyutcás falut. Templom nyomaira Papp nem bukkant. A falut később Földvárként azonosító kutatók az utóbbi időszakban intenzív terepi vizsgálatokat folytattak, és egyebek mellett próbálták a település Brodarics által is említett templomát lokalizálni. Négyesi a falunyom feltárását és a templom megtalálását a kutatás legfontosabb, a vitákat végleg eldöntő kérdésének minősítette.¹⁴⁹ Földvár falu, a templom és egyben a mohácsi csatátér lehetséges azonosítási javaslata térképpel együtt megjelenik Bertók Gábor és Gáti Csilla, egy régészeti lelőhely-felderítési módszereket bemutató kiadványában is.¹⁵⁰

147 Jól követhető a 16–17. századi gyalogsági lőfegyverek méreteinek változása. Krenn és társai a 16. század második felétől a 18. század elejéig vizsgálták ezt, és ebből jól látható, hogy csak fokozatosan csökken a fegyverek kalibere és a puskák súlya. Krenn – Kalaus – Hall: *Material Culture*, 101–109. A korszak egyik legkorszerűbben felszerelt gyalogsága a spanyol volt. Néhány éve holland kutatók megvizsgálták az 1641-es gennepi spanyol-holland harcokban használt ólomlövedékeket. A feltárások során az ostromlott kastély körüli területen 1500 lövedék került elő: 16 és 19 milliméter űrmértékű muskéta- és 12 milliméteres kaliberű pisztolygolyók. Hans Huismann et al: *Bullets over Gennep: Using Compositional Variation in Lead Musket Balls in Battlefield Archaeology*. In: *39th International Symposium on Archeometry 2012*. Leuven, 2012. 225. Ha még a mohácsi csata után több mint 100 évvel, a legfejlettebb fegyvereket használó hadseregek is 15 milliméter feletti kaliberű puskákat használtak, akkor a mohácsi csata idején használt korai muskétákról okkal feltételezhetjük, hogy az 1520-as években éppen csak elterjedt, akkor legfejlettebbnek számító spanyol gyalogsági fegyverekhez hasonlóak (vagy esetleg még nagyobb kaliberűek) voltak. Pisztolyokat ugyanakkor nem használtak. A 16. század első felében találunk utalásokat kisebb kaliberű és drága oszmán fegyverek létre, illetve ilyen múzeumi darabok is fennmaradtak. Azonban kérdés, hogy ezek a fegyverek eljutottak-e a nyugati hadszínterekre. A páncélos katonaság leküzdésére ugyanakkor a kisebb töltet és a kisebb lövedék kevésbé volt alkalmas.

148 Bertók Gábor: Nekünk Majs kell? In: *Régi idők – új módszerek. Roncsolásmentes régészet Baranyában 2005–2013*. Szerk. Bertók Gábor – Gáti Csilla Bp.–Pécs, 2014. 161–170.

149 Négyesi: *A mohácsi csata*.

150 Bertók: *Régi idők – új módszerek*, 172.

A 14–15. századi források egyértelművé teszik, hogy Nagymajsának nincs temploma, ellenben a szomszédos Kismajsának igen. Erről nem csupán a már vizsgált 1338-as oklevél tanúskodik („*út, ami Nogmoysa-ról Kysmoysa-ra megy az egyházhoz*”), de Csánki¹⁵¹ is beszámol róla. Jelzi, hogy a falu neve egy időben „Egyházasmója” volt. A térségi topográfia elég egyértelművé teszi, hogy Merse (Papp azonosította a mai Majstól délkeletre), Kismajsa és Nagymajsa egymás közelében, szomszédosan feküdt.

Majst az 1690-es években telepítik újra szerbekkel, és templomot is alapítanak Szent Paraszkéva tiszteletére. Mivel Szent Paraszkéva kultusza igen népszerű Niš környékén, így valószínűsíthető, hogy talán a szerb vándorlás egy niši csoportja játszhatott fontos szerepet az alapításban. A Papp által Nagymajsaként azonosított, templom nélküli falunyom eddigre már elpusztul, ugyanis egy 17. század végi térkép Majst templommal ábrázolja. Ennek alapján úgy véljük, hogy a szerbek Kismajst telepítik be, rátelepülve a középkori falura. Innentől kezdve ezt hívják Majsna. A bemutatott okleveles források Papp László teóriáját támasztják alá, miszerint a kérdéses lelőhely a középkori (Nagy)Majsa helye volt.

Kerület	Átmérő (cm)	Sugár	Térfogat (cm ³)	Tömege (gramm)	Tömege (font=0,45kg)	Anyaga
19,7	6,27	3,14	129,10	929,54	2,07	vas
18,7	5,95	2,98	110,42	795,05	1,77	vas
16,5	5,25	2,63	75,86	546,16	1,21	vas
15,7	5,00	2,50	65,35	470,51	1,05	vas
16	5,09	2,55	69,17	498,00	1,11	vas
15	4,77	2,39	56,99	410,34	0,91	vas
14,7	4,68	2,34	53,64	386,21	0,86	vas
15,2	4,84	2,42	59,30	426,97	0,95	vas
15,2	4,84	2,42	59,30	672,48	1,49	ólom

3. táblázat: A Sátorhely melletti Fekete-kapunál talált ágyúlövedékek méretei

Négyesi a Fekete-kapunál talált hadileleteket, köztük az ágyúgolyókat a mohácsi csata lenyomatai közé sorolta. Ez a leletcsoport Sátorhelytől keletre, a gőzekés mélyszántás megjelenésével került elő, amelyekről Kalt József értesítette a pécsi múzeumot.¹⁵² Tudomásunk szerint ezek vizsgálatára még nem került sor. A Kalt által említett számos lövedék közül 9 került be a múzeumba. Az általunk vizsgált lövedékek adatai a 3. táblázatban láthatók. Az 1526-ban használt lövegek vonatkozásában irányadónak tekintjük Ágoston Gábornak a hadügyi forradalommal és az oszmán tűzérsséggel foglalkozó írását.¹⁵³ Ez alapján

151 Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–V. Bp., 1890–1913. II. (Baranya vármegye. Helységei.).

152 A lövedékek kapcsán ma már nem állapítható meg, hogy in situ leletek voltak, vagy elsődleges/másodlagos eltemetődés után kerültek napvilágra.

153 Ágoston Gábor: Párhuzamok és eltérések az oszmán és az európai tűzérsség fejlődésében a 15–17. században. *Történelmi Szemle* 34 (1992) 3–4 sz. 173–198.

valószínűsíthető, hogy az Isztambulban, 1522–1526 között gyártott, mintegy 1000 db körüli kisebb kaliberű, főként a mezei harcokban használható ágyú fontos szerepet játszott a mohácsi csatában. Ezek főként zarbuzánoknak (*darb-zen/zarbzen*) nevezett könnyű ágyúk voltak,¹⁵⁴ de úgynevezett „csatakigyókat” is használtak, amelyekkel „lúdtojás nagyságú” lövedékeket lőttek ki.

Lőtávolságukra a szakirodalomban többféle adat is szerepel, de a határértékek alapján 1000–1400 lépés lehetett. Figyelembe véve a helyi földrajzi viszonylatokat, annyi bizonyosnak tűnik, hogy a majs falunyomtól nem lőhették őket a megtalálásuk helyére, mivel a távolság légvonalban több mint 5 kilométer. A lőtávolság alapján az feltételezhető, hogy a Törökdombtól nyugatra fekvő térségből lőtték ki azokat, nagyon közel az árok déli pereméhez. Még Sátorhely nyugati része vagy a Borza-patak partja sem jöhet szóba tüzelési helyként, hiszen több mint 2 kilométerre vannak attól a helytől, ahonnan a lövedékek előkerültek. Úgy tűnik, hogy az oszmán hadsereg tüzérei lőtték ki őket, és a keresztény balszárnyon csapódtak be. Ahogy a 3. táblázatban is látható, zömmel egyfontos lövedékek voltak.

A térségnek az 1. táblázatban foglalt konfliktustörténetét figyelembe véve könnyű belátni, hogy ezek a lövedékek, amennyiben hadieseményhez köthetők, csak a mohácsi csatával kapcsolhatók össze. A többi esetben ilyen fegyverek használata aligha képzelhető el.

A Majs mellett végzett régészeti kutatás eddigi eredményei meglehetősen sok kérdést vetnek fel, amelyeket az előkerült leletek alapos és kritikai feldolgozása során lehet csak megválaszolni. Meggyőződésünk, hogy a Majs térségében végzett nagy volumenű kutatásnak jelentős tudományos értéke lehet, és a középkori falusias térségek tájhasználati jellemzőihez és a kapcsolódó konfliktusrégészeti kutatásokhoz is kiváló mintaterületként szolgálhat majd a jövőben. Ugyanakkor a Majs térségében feltételezett Földvár faluhoz kötődő vizsgálatok legnagyobb történeti, elméleti problémája az, hogy a középkori település és a térségben feltételezett csatatér régészeti jelenségei az eddigi adatok alapján nem feleltethetők meg a Földvárral és az 1526. évi mohácsi csata centrumával kapcsolatban körvonalazott képnek. A leírt jelenségek sokkal inkább illenek a mohácsi csata egy mellékhadszínterére, illetve a Mohácsi-síkságon a 17. században lefolyt harci események lenyomatainak tűnnek.

ÖSSZEGZÉS

Elemzésünk végkövetkeztetése, hogy az írott forrásokban nem tapasztalható Földvár területére vonatkozó földrajzi anomália. A főbb kapcsolódó földrajzi jelenségek jól körülírt módon, vissza-visszatérően jelennek meg a település és a hozzá tartozó birtok környezetében. Kijelenthető, hogy Földvár ezek alapján valahol a mai Sátorhely közigazgatási területén feküdt, a birtok határai pedig jól

¹⁵⁴ Az Ágoston-féle elemzésben olvasható, hogy milyen nevezéktani sokszínűség jellemezte ezeket a fegyvereket. Ezeket a könnyű ágyúkat nyugaton leginkább falkonettának nevezték.

azonosíthatóan kötődtek a településtől északra fekvő „nagy árok”-hoz, keleten a Danóc-mocsárhoz/Vizslaki-réthez, nyugaton pedig a Borza-patak völgyéhez.

Jó természeti adottságai, kiváló telepítési tényezői miatt mindig újratelepült. Nem csupán a magyar középkorban volt jelentős település, hanem az oszmán hódoltság korában, a mohácsi csatát követően is lakták és művelték földjeit. A 17. század végén és a 18. században előbb Savoyai Jenő, majd az udvari kamara, illetve a Habsburg-Lotharingiai család egyes tagjainak birtokába került, akik új földhasználati formákat honosítottak meg. Előbb lótenyésztésre használták, majd birkatenyésztő gazdaság központjává vált. Ez viszont új települési formát és munkaszervezést igényelt. Tulajdonosai a középkori birtok területén egy majort, más néven pusztát alakítottak ki az új funkcióknak megfelelő épületekkel, cselédséggel és földhasználati formákkal. A település előbb a Földvár nevet viselte, majd párhuzamosan egyre inkább Sátoristye, majd Sátorhely néven kezdték emlegetni. Szimbolikusan, az oszmán sereg táborának helyeként mind jobban összekapcsolódott az 1526. évi csata emlékezetével.

A régészeti vizsgálatok alapján a Földvártól, illetve a Borzától nyugatra fekvő területen a középkorban (Nagy)Majsa, a mai Majs egyik elődje feküdt. A településen és környezetében, a majsi hordalékkúpon megfigyelt hadirégészeti jelenségek egy része harci cselekményekhez köthető. Vélelmezhető, hogy a falu a mohácsi csata idején elpusztult, valószínű, hogy a település és környezete elszenvedte az oszmán csapatok pusztítását, hiszen abban a zónában feküdt, ahol a Báli és Hüsrev vezette lovasság felvonult, hogy nyugat felől karolja át II. Lajos seregét.

A csata korára keltezhető leleteket ez a körülmény részben magyarázhatja. A Majs környékéről eddig megismert releváns leletanyag intenzitása elmarad az 1526. évi csata centrumához illő elvárásoktól. A területen egyébként nemcsak 1526-ban, hanem később, a 17. században és a 18. század elején is lehettek harci cselekmények, a lelőhelyen ugyanis későbbi hadirégészeti anyag is előfordul.

Feltehető, hogy az elmúlt néhány évben, Majs térségében begyűjtött leletek egy része nem is kötődik hadi aktivitáshoz, hanem vadászattal, civil állattartással kapcsolatos tevékenységből származhat. Ami a mohácsi csatához minden kétséget kizáróan társítható régészeti leleteket – a tömegsírokat és az oszmán győzelmi emlékművet – illeti, azok Sátorhely településtől keletre, kisebb távolságban találhatóak. Ezt a területet azonban 1526-ban egy megáradt patak, a Borza választotta el a majsi határtól. Így az a lehetőség, hogy a majsi térség kapcsolódott volna a csata központi területéhez, e szempontból sem tűnik valószínűnek.

A nyitva maradt kérdésekre csak a régészetileg is megtámogatott, komplex történeti, földtudományi kutatások adhatnak választ. A további kutatás feladata lesz a majsi anyagok feldolgozása csakúgy, mint a Sátorhely környékén elterülő határrészek korszerű, komplex terepi vizsgálata, majd az eredmények összehasonlító kiértékelése.

II. LAJOS HALÁLÁNAK HELYE²

Az 1526. évi mohácsi csata politikai értelemben vett legsúlyosabb következménye a király elvesztése volt, az ország vezetési válságba került. II. Lajos halálesetéből örökösödési viták, az ország két pártra szakadása, a védekezési képesség további gyengülése következett. A kortársak már hetekkel a katasztrófa után bűnbakokat kerestek és találtak is. A lovasbaleset körülményei és főként az, hogy csak egyetlen szemtanú volt, hozzájárult az összeesküvés-elméletek születéséhez. Ezek döntően a Habsburg-párti propaganda részeként terjedtek, és a Szapolyai család vélt alantas szándékait hangsúlyozták, miszerint II. Lajos megölésén keresztül vezetett az erdélyi vajda útja a trónra.

Az eset autentikus leírásai kétségtelenné teszik, hogy balesetről volt szó. Ugyanakkor a király menekülésének lehetséges útja és az, hogy melyik is volt az a víz, amelybe végül belefulladt, évszázadok óta foglalkoztatja a közvéleményt. A holttest megtalálása, állapota, azonosítási jegyei körül már kialakult egy vita néhány éve, melynek tárgya az volt, hogy tényleg II. Lajos holtteste került-e elő 1526 októberének közepén.³

- 1 Gyenizse Péter, tanszékvezető egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék. Kitanics Máté, tudományos munkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Szentágotthai János Kutatóközpont, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum. Pap Norbert, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszéke, Szentágotthai János Kutatóközpont, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum. Szalai Gábor, tudományos segédmunkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Szentágotthai János Kutatóközpont, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum. A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programjának „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” című, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Pécsi Tudományegyetem együttműködésében megvalósuló projektje keretében készült. A szerzők köszönetet mondanak a tanulmány elkészítéséhez, különösen a forrásbázis bővítéséhez, a koncepció kiérleléséhez nyújtott rendkívül értékes segítségükért Farkas Gábor Farkasnak, Kasza Péternek, Szebelédi Zsoltnek, Tringli Istvánnak és Fodor Pálnak.
- 2 A tanulmány a Történelmi Szemle 2020/1. számában „II. Lajos halálának helye” címmel megjelent publikáció javított, kiegészített változata.
- 3 Nemes István – Tolvaj Balázs: II. Lajos magyar király (1506–1526) holttestének megtalálása. Az 1926-ban írt igazságügyi orvosszakértői vélemény elemzése és újraértelmezése. *Orvosi Hetilap* 155 (2014) 12. sz. 475–480. Lásd még „Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései. Szerk. Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. Bp., 2016.

Az alábbi írásunkban azt a célt tűztük magunk elé, hogy a források aprólékos elemzésével és a környezet rekonstruálásával meghatározzuk a haláleset legvalószínűbb helyét és a balesetért felelős környezeti körülményeket.

A CSATA UTÁNI MENEKÜLÉS A DUNÁHOZ

A király néhány főből álló csapatának menekülést illető megfontolásai ugyanazok lehetnek, mint az összes többi hasonló csoporté: minél előbb biztonságba jutni. Többféle lehetőség közül választhattak. Az ismertté vált, nem túl nagyszámú menekülési út elemzése alapján négy elméleti lehetőség közül dönthettek. Mehettek volna nyugatra, illetve északra a hadiút mentén. Keletre fordulva további két lehetőségük volt. Egyrészt átkelhettek a két Duna-ágon Baracska felé az Alföldre, hogy a térségben portyázó török lovasság fenyegetését elkerüljék. Másrészt a kis Duna-ágon átkelve, a Mohácsi-szigeten észak felé haladva visszatérhettek Szekcsőnél a jobb partra, bízva abban, hogy a török lovasság még nem ért el odáig.

Egy 1526-os feljegyzés ekképpen tudósít: „A törökök a király nyomába eredtek, és üldözték, amíg a Duna egyik ágához nem ért.”⁴ Hihetőnek tűnik a megállapítás, hiszen számos más leírásunk is van arról, hogy az üldöző török lovasság miatt sokan haltak meg a Duna partjainál. Oláh Miklós a pápához írt levelében közli,⁵ hogy a keresztény sereg egy része a Dunában jutott végveszélybe. Szulejmán szultán győzelmi jelentésében a törökök a keresztény sereg egy részét „... a T[D]una vízébe szorítván, belefullasztották, mint a Fáraó népét ...”⁶ Kemálpasazáde szintén azt írja, hogy a keresztény menekülők egy része a Dunába fulladt.⁷ Ferdi [Bosztán]⁸ közlése is arról szól, hogy a menekülő „gyaurok” a szűk térben vízbe fulladtak. A király sorsa kapcsán pedig így ír: „... nem bírván segíteni magán, lovastul, fegyverestül együtt a vízbe merült, és így ama csoporthoz csatlakozott, amely szintén a vízbe veszett.”⁹ Kjátib Mohammed Záim szintén azt írja, hogy: „A gyauroknak ama csoportja pedig, melyet a kardok életben hagytak, a T[D]una vízébe fúlt, mint a fáraó és Hámán népe.”¹⁰ Camerarius szerint: „Csak kevesen estek fogságba. Szepesi,¹¹ miközben vágató lovával fel

4 Břetislav Švihovský z Rýzmburka. 1526. [Ford. Kasza Péter.]. In: *Örök Mohács – Szövegek és értelmezések*. S. a. r. B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas. [Bp., 2020. Kézirat.].

5 Oláh Miklós levele VII. Kelemen pápához. Linz, 1530. február 15. [Részlet.]. In: *Mohács*. Szerk. B. Szabó János. Bp., 2006. (Nemzet és Emlékezet) 156–158.

6 Szulejmán szultán két győzelmi jelentése. In: *Mohács*, 210.

7 Kemálpasazáde: Mohácsnéma. 1526 és 1534 között [Részletek.]. In: *Mohács*, 211–221.

8 Ferdi: A törvényhozó Szulejmán szultán története (1520–1542), 1540-es évek. [Részletek.]. In: *Mohács*, 222–226.

9 Ferdi effendi [Bosztán cselebi] szerint a király a „Sárvízbe” fulladt bele. A forrás értékével kapcsolatosan a legfőbb probléma, hogy bár úgy tűnik, hogy jelen volt a csatában, de a király haláláról nem tudott, nem tudhatott. Személyében egy olyan szerzőről van szó, aki hitelesen írhatta le, hogy mi történt az oszmán sereg jobbszárnyán, ahol tartózkodott, de a király haláláról csak a szóbeszédet rögzíthette. Ferdi: A törvényhozó Szulejmán. In: *Mohács*, 224.

10 Kjátib Mohammed Záim: Történetek gyűjteménye. 1570-es évek. [Részlet.]. In: *Mohács*, 238.

11 Szapolyai György szepesi gróf, Szapolyai János testvére.

*akart ugratni egy hajóra, amit már nem érhetett el, a Duna vizébe zuhant és a folyóba veszett.*¹² A forrás alapján tehát a sereg egyik vezére, Szapolyai György is a Duna felé menekült, de sikertelenül. Dubravius megerősíti, hogy Trencsényi [Szapolyai] György és Szalkai László esztergomi érsek is vízbe fulladtak: „... igen kevesen haltak meg a harctéren, ellenben a nemesség nagy részét vagy menekülés közben koncolták fel, vagy magától elmerült. Ez utóbbiak közül Trencsényi György és [Szalkai] László esztergomi érsek voltak a legfőbbek, akik mindketten a Dunába fulladtak bele.”¹³

A fentebb említett források mind arról tanúskodnak, hogy a keleti irányba, tehát az üldöző lovasok elől a folyó felé történő menekülés meglehetősen általános lehetett a csata estéjén. Ezek között a csoportok között sejthetjük a királyét is, aki harmadmagával próbált biztonságba jutni.

A II. LAJOS HALÁLÁRÓL SZÓLÓ HITELES FORRÁSOK

II. Lajos halálának helyét 1528-ban Brodarics így írja körül: „Azonban később egy meredek part hasadékaiban lelték meg Mohács fölött, fél mérföldnyire a Csele nevezetű falu alatt. Ezen a helyen akkor a Duna áradása miatt a szokottnál magasabban állott a víz: itt fulladt bele a vízbe lovával együtt úgy, ahogy fel volt fegyverkezve. Még mások is veszték itt el, valamivel arrább találták Trepka András és Aczél István holttestét.”¹⁴ A leírás tehát a tragédia helyének a Mohács központjától fél mérföldre északra, Csele falutól délre található Duna-ágnak a Csele-patak torkolatától délre fekvő partszakaszát jelöli meg. Brodarics leírásában tesz még két fontos megállapítást: jelzi, hogy a Duna áradása miatt a vízállás akkor magas volt, és hogy nem a meder, hanem egy „hasadék” (*hiatus*) volt a halál helye.

12 Camerarius. 1541. [Ford. Kasza Péter.]. In: *Örök Mohács*. A történet, hogy Szapolyai György hajón akar elmenekülni, de nem sikerül neki és vízbe fullad, megjelenik egy 1559-es iratban is. Habsburg-ház dicsőségtükre. 1559. [Ford. Katona Tünde.]. In: *Örök Mohács*.

13 Jan Dubravius: Csehország története. 1552. [Jan Dubravius: Historia regni Bohemiae. 1552. Ford. Kasza Péter.]. In: *Örök Mohács*.

14 Brodarics István: *Igaz leírás a magyaroknak a törökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. [Ford. Kardos Tibor.] Bp., 1983. 53.

Év/szerző	Dunára, nagy folyóra utalás	Cselére, patakra utalás	Mocsár/tó/kiöntés	Gödör, iszapos víz
1526. szeptember 5. Burgio ¹⁵	„Duna egy kis ágacskájához”			
1526. szeptember 5. Johann Fugger ¹⁶			„a király megfulladt egy tóban”	
1526. szeptember 17. Fazio di Savoia ¹⁷			„lőháton ugratott a mocsárba”	
1526. szeptember 19. Habsburg Ferdinánd, főherceg ¹⁸			„mocsaras részre tévedt”	
1526. szeptember 20. Hírszerzői jelentés ¹⁹			„mocsár felé indult ... nem tudott onnan kijönni”	
1526. szeptember 29. Thurzó ²⁰	„Duna valami mély kiöntésébe”		„mély kiöntésébe”	
1526. szeptember 30. Sir John Wallop ²¹	„Dunába fulladt”			
1526. Břetislav Švihovský z Rýzemberka ²²	„Duna egyik ága”			
1526. október 6. Ismeretlen szerző jelentései ²³			„egy mocsárba vagy egy árokba esett”	
1526. október 19. Sárffy Ferenc levele ²⁴			„mocsárban”	
1526. november 11. Szapolyai János levele ²⁵				„az iszapból – a már kiszáradt örvényből”

15 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak. Pozsony, 1526. szeptember 5. In: *Mohács*, 93.

16 Johann Fugger értesülései. Buda, 1526. augusztus 29–31., Bécs, 1526. szeptember 5. [Ford. Szovák Márton.]. In: *Örök Mohács*.

17 Fazio di Savoia jelentése. Graz, 1526. szeptember 17. In: *Nekünk mégis*, 184.

18 Ferdinánd osztrák főherceg levele Ausztriai Margit főhercegnőnek. Linz, 1526. szeptember 18. In: *Nekünk mégis*, 184.

19 Hírszerzői jelentés Magyarországgal kapcsolatban. Pettau, 1526. szeptember 20. In: *Nekünk mégis*, 186.

20 Thurzó Elek tárnokmester levele I. Zsigmond lengyel királynak. Pozsony, 1526. szeptember 29. In: *Nekünk mégis*, 190.

21 Sir John Wallop levele Thomas Wolsey kancellárnak. Köln, 1526. szeptember 30. In: *Nekünk mégis*, 191.

22 Břetislav Švihovský z Rýzemberka. In: *Örök Mohács*.

23 Ismeretlen szerző jelentései Thomas Wolsey kancellárnak. Köln, 1526. október 6. In: *Nekünk mégis*, 192.

24 Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentése II. Lajos holtteste megtalálásáról Brodarics István kancellárnak és szerémi püspöknek. Győr, 1526. október 19. In: *Nekünk mégis*, 196.

25 Szapolyai János levele Krzysztof Szydłowiecki lengyel kancellárhoz. Székesfehérvár, 1526. november 11. In: *Nekünk mégis*, 199.

1526. november. Egy cseh úr levele ²⁶	„Duna egyik mellékága”			
1526 vége. Cuspinianus ²⁷	„Duna kiöntése”		„beleugratott egy tóba, amit a Duna kiöntése alkotott”	
1528. Brodarics ²⁸	„a helyen akkor a Duna áradása miatt a szokottnál magasabban állott a víz”	„Csele nevezetű falu alatt”		„egy meredek part hasadékaiban”
Ismeretlen szerző, 16. század ²⁹	„folyóban, mely azokban a napokban a Dunából csodálatos mértékben megáradt” „annak a folyónak, vagy a Duna egyik ágacskaájának”			„Duna egyik ágacskaájának a sáros, iszapos vizében”
Oláh Miklós, 1530. ³⁰			„Mohácson inneni mocsárba”	

1. táblázat. A legmegbízhatóbb (legkorábbi) források a király haláláról

Felmerülhet a kérdés, hogy Brodarics honnan vette információit és miből gondoljuk, hogy állításai megalapozottak? A kancellár ugyanis nem volt szemtanú, mint más általa leírt eseményeknél, hanem csupán a másodkézből szerzett információit közvetítette.³¹

Milyen hiteles források álltak rendelkezésre az uralkodó halálának körülményeiről? A király haláláról biztosat egyedül a királlyal együtt menekülő Czettricz (Zetritz) Ulrich³² kamarás tudott. A Duna mentén nyugatra vonuló királynénak 1526. augusztus 31-én, Neszmélyen számolt be a történekről. A halálesetről és annak körülményeiről csak annak a szűk udvari körnek volt tehát biztos tudomása, akik Czettrictől, illetve később a holttest helyének fel-

26 Egy cseh úr levele a Santa Clara-kolostor főnöknőjéhez. 1526. november. In: *Mohács*, 125.

27 Johannes Cuspinianus buzdító beszéde a Szent Római Birodalom fejedelmeihez és előkelőihez. In: *Mohács emlékezete*. Szerk. Kiss Károly – Katona Tamás. Bp., 1987. 146.

28 Brodarics: *Igaz leírás*, 53.

29 Ismeretlen szerző beszámolója a csatáról. 16. század első fele. In: *Nekünk mégis*, 204.

30 Oláh Miklós levele. In: *Mohács*, 158.

31 Brodarics kancellárként a címzettje a Sárffy-féle levélnek, mely a holttest megtalálásáról számol be. Bennfentes volt, bizonyosnak tűnik, hogy Czettrictől személyesen hallotta a haláleset történetét.

32 A kamarás sziléziai cseh-német származású volt, így esetében adekvátabb lenne a Zetritz névalak használata, mint a Magyarországon korábban meghonosodott Czettricz forma. Köszönjük Neumann Tibornak, hogy felhívta a figyelmünket a névátírás ezen anomáliájára!

derítését végző, és egyben a kamarás állításait is ellenőrző Sárffy Ferenctől szereztek hiteles információkat.³³

A történetek értelmezését tekintve bizonyos korlátokkal mindenképpen számolnunk kell. Sárffy és Czettricz ugyanis együtt sem volt minden információ birtokában. Czettricz álláspontját ráadásul csak interpretációkból ismerjük. A halál helyét illető tapasztalataik, amelyek a későbbi beszámolókból visszatükröződnek, egy változásban lévő táj két időszakára vonatkoznak. Mindezeket figyelembe véve szükséges a források elemzését elvégezni.

Úgy véljük, hogy a király halálával kapcsolatos összes rendelkezésre álló hiteles információ három jól elkülöníthető idősíkhöz köthető:

1. A király halálának körülményeiről elsőként Czettricz számolt be az 1526. augusztus 29-i este állapota szerint. Ő volt az egyetlen szemtanú. Állításait elfogadhatjuk, de beszámolóját nem tőle közvetlenül, hanem, miként említettük, mások interpretációin keresztül ismerjük. A Sárffy-féle vizsgálat³⁴ ugyanakkor igazolta, hogy amit mondott, az igaz. Azokat az adatokat pedig, amelyeknél nem igazolható, hogy Czettrictől származnak, és nagyon eltérnek a szűk udvari elitnek a kamarás közlésére hivatkozó beszámolóitól, fenntartással szükséges kezelnünk.
2. A holttest első eltemetése a második idősíkhöz tartozik. Ez minden bizonnyal valamikor szeptember során következett be. Erről tudjuk jelenleg a legkevesebbet. Pontosabban fogalmazva a temetés a kevés biztos tény egyike, amiről a Sárffy-féle beszámolóból értesülhetünk. Ami biztosnak tűnik, hogy a királyt helybeliek temették el a halál helyének közelében, és az is biztos, hogy a szultán is kerestette az uralkodót, de az emberei nem találták meg. A temetés részletes körülményei nem ismertek.
3. Az eltemetés helyének és a holttestnek a megtalálása a harmadik idősíkhöz tartozik, amely az október 15. és 19. közötti napokra esik. Sárffy Ferenc győri várparancsnok 12 katonával és Czettricz-cel indult el megvizsgálni, igazat mondott-e a kamarás. Céljuk az volt, hogy lehetőség szerint megtalálják az uralkodót, majd holttestét a hivatalos temetés helyszínére szállítsák. Ez a leghitelesebb információ, ugyanis fennmaradt Sárffynak Brodarics kancellárhoz címzett beszámolója az expedíció lefolyásáról.

AZ ELSŐ IDŐSÍK: 1526. AUGUSZTUS 29. ESTÉJE

A források azon csoportja, amelyik az augusztus végi állapot környezeti lenyomatát hordozza, a Duna szerepét hangsúlyozza. Czettricz beszámol az udvarban a vele történetekről, majd nyilván még sokszor elmeséli élményeit az érdeklődőknek 1526 szeptemberében és októberének elején.

33 Az 1526. októberi expedíció tucatnyi kísérő katonája szintén lehetséges információforrás, de egyelőre nincs nyoma, hogy miképpen hatottak a haláleset korabeli dokumentációjára.

34 Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentése. In: *Nekünk mégis*, 195–198.

Beszámolójáról Burgio pápai követ szeptember 5-én írta meg a benyomását Rómába: „*Öfelségéről azt beszélik, hogy vitéz küzdelem után épségben távozott a harcterről, de nem tudni, hogy hová. Ez a hír volt itt elterjedve, s ez tartotta magát három napig. De akkor megérkezett Czettritz Ulrik, a király kamarása és legbizalmasabb embere, s elmondta, hogy Öfelsége vele és Aczél Istvánnal (barátom, ki Rómában volt a szentévben, és Öszentségével is beszélt) megmenekült a csatából, menekülés közben elértek a Duna egy kicsi ágacskájához [in uno certo piccolo ramo del Dannubio], de mikor át akartak kelni, a király lova megbokrosodott, felágaskodott a vízben, Öfelsége pedig, kinek nehéz volt már a páncél, s fáradt is volt, leesett, és belefulladt abba a patakba. Mikor Aczél István látta, hogy a Felső veszedelemben van, utána ugratott, de ő is megfulladt. Vannak ugyan, akik azt állítják, hogy a király tovább is eljutott, mint addig a patakig, amelybe a kamarás szerint belefulladt, de azért sokkal hihetőbb az előbbi magyarázat, mert a csata napja óta már egy hét eltelt, s Öfelségéről még mindig nem hallani semmit.*”³⁵

Egy vízfolyáson való átkelés közben, melyet a kamarás meg is nevez, a Duna kis ágacskáján, a király egy lovasbaleset következtében megfulladt. A vízbe fulladást megelőző pillanatokban a ló felágaskodott és levetette magáról a királyt. Ez a körülmény arra utal, hogy a ló már nem úszott, hanem gázolt a vízben. Aczél segíteni próbált, de ő is megfulladt. A vízfolyás a Dunának nem a főága, csak egy kisebb mellékága volt. Ez a leírta alapján nem lehet más, mint a csatátér helyének megfelelően a dunántúli oldalon fekvő kisebbik Duna-ág.

Egy cseh nemesúr, aki részt vett a csatában, de sikeresen elmenekült, szintén beszámolt az esetről: „*De a valódi király is valamilyen víz felé került, mint halalom, a Duna egyik mellékága felé. A víz nagyon megáradt, s amikor át akart ugratni rajta a lovával, leesett és megfulladt. Szerencsétlen keresztény király nem látta többé e világot. Ezt az asztalnokmestere mondta el, aki a király előtt ugratott a vízbe, átúsztatott és várt reá, de hiába. Isten legyen hozzá irgalmas!*”³⁶ A levél ugyan 1526. novemberi, de mivel Czettriczre hivatkozik, és nem említi, hogy megtalálták az uralkodó testét, így arra következtethetünk, hogy az információ még október 19-e előttről való. A királyt a Dunának nem a főágán, hanem egy mellékágán érte a baleset. Ez a levél is megerősíti, hogy a kamarás a beszámolóiban a baleset helyszínéneként a Duna nyugati mellékágát nevezte meg. Czettricz ráadásul azt is elmondta a cseh nemesnek, hogy ő a király előtt úsztatott át ezen a megáradt vízfolyáson (azaz a „mellékágon”), de a királynak ez nem sikerült. Az úsztatás mélyebb folyót feltételez, nem pedig patakot. A kamarás sikeresen kelt át a kérdéses Duna-ágon. A források egyértelművé teszik, hogy a csoportot üldözték: „*A törökök a király nyomába eredtek, és üldözték, amíg a Duna egyik ágához nem ért.*”³⁷ Egy későbbi, 1559-es szövegben azt olvashatjuk, hogy „*Czettrich Ulrich úr pedig, amikor már nem látta urát, és nem tudott se-*

35 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele. In: *Mohács*, 93.

36 Egy cseh úr levele. In: *Mohács*, 125.

37 Břetislav Švihovský z Rýzmburka. In: *Örök Mohács*.

*gíteni, a törökök közeledte miatt szintén mentette az életét.*³⁸ Ezek a beszámolók azt a hipotézist erősítik, hogy a menekülőket a török portyázók szorongatták. Mivel a király és emberei lovon menekülnek, ezért nyilván az üldözők is lovasok voltak. Ennek alapján úgy tűnik, hogy az átkelés megkísérlésének közvetlen kiváltó oka maga a portyázó lovasság üldözése volt.

Thurzó Elek a lengyel királynak írt, 1526. szeptember 29-i levelében II. Lajos halálának helyét a fenti cseh forrással egybehangzóan a Duna áradásával hozta összefüggésbe. Eszerint a király a Duna kiöntésébe fulladt. A tárnokmester így fogalmazott: *„Eddig jobb híreket reméltünk, de ó jaj! most már bizonyos, hogy Öfelsége rendíthetetlenül és vitézül megküzdve az ellenséggel, miután hadrendünk megingott, a mieink pedig futásnak eredtek, a csatában súlyos sebet kapott hátsólovával, harmadmagával igyekezvén elmenekülni az ellenség kezéből, lovastul belecsúszott a Duna valami mély kiöntésébe és szerencsétlenül életét vesztette.*”³⁹

A közlés tartalma lényegében megfelel Czettricz más helyeken adott információinak. A királyról annyit közöl, hogy halála a Dunánál volt, azzal finomítva a korábbi beszámolót, hogy az nem a mederben, hanem annak mély kiöntésében történt. A forrás kitér arra a körülményre is, hogy a ló sérült volt.

A csatát közvetlenül követő napokból valók a Velencében élő kereskedő, Johann Fugger értesülései, aki előbb 1526. augusztus 31-én, Budáról kapott hírt a magyar sereg vereségéről, majd szeptember 5-én Bécsből arról, hogy a király is meghalt. *„Továbbá leveleket kapott Bécsből, folyó hó 5-éről, melyek ugyanerről szólnak, és még arról, hogy a király megfulladt egy tóban, más nincs.*”⁴⁰ Ezek szerint a király haláláról a szeptember 5-i bécsi értesülés szólt, miszerint II. Lajos egy tóba fulladt. Szemben a korábbi forrásokkal, nem olvashatunk Czettriczre való utalást, illetve Fugger esetében (Thurzóval szemben) nem feltelezhetjük a közvetlen találkozást sem a kamarással. Az információk nagyon koraiak, de a király haláláról szólók kerülő úton érkeztek Bécsből Velencébe. A forrásértékük nem hasonlítható össze más, ebbe a körbe tartozó olyan forrásokéval, amelyek közlöi az egyetlen túlélőtől személyesen értesülhettek a haláleset körülményeiről. Ugyanakkor a Fugger-féle beszámoló nem mond ellent ezeknek, és talán arra a kiöntésre utal, amelyről Thurzónál is olvashatunk.

Habsburg Ferdinánd 1526. szeptember 18-án, Linzben kelt levelében II. Lajos haláláról a következőket írta: *„[a király] mocsaras részre tévedt, és ott megfulladt.*”⁴¹ A közlés bennfentesnek minősíthető, bár az információ forrásától távol volt, Czettricz-cel nem találkozott. A Dunán a kapcsolattartás Béccsel nyilvánvalóan fennállt, az augusztus 31. és szeptember 18. közötti időszak bőségesen elegendő lehetett, hogy Ferdinánd hiteles értesüléseket szerezzen egy olyan kérdésről, amely személyesen is érintette. Szinte ugyanerre az időre da-

38 Habsburg-ház dicsőségtükre. In: *Örök Mohács*.

39 Thurzó Elek tárnokmester levele. In: *Nekünk mégis*, 190.

40 Johann Fugger értesülései. In: *Örök Mohács*.

41 Ferdinánd levele Margit főhercegnőnek a mohácsi csatavesztésről. Linz, 1526. szeptember 18. [Ford. Tóth Ferenc.]. In: *Örök Mohács*.

tálható két másik forrás⁴² is, melyek a király halálának helyeként szintén a mocsarat adják meg.

A források alapján kizárható, hogy a baleset helyszíne a Duna főága (Öreg-Duna) lett volna. Ezzel szemben, amikor a fenti források a Dunáról írnak, akkor egy mellékágra utalnak, amelynek a megáradt medre mellett alakult ki egy kiöntés, mocsár. Brodarics beszámolója alapján tudjuk, hogy a Mohácsi-szigetnek a dunántúli, tehát nyugati oldalán folyt egy mellékág: „A Duna valamivel Bátaszék fölött két mederbe oszlik: a nagyobbik meder Túlso-Magyarországot hasítja, sík mezei területet, a kisebbik Bátaszéket és Mohácsot mossa, majd mindkét ág Mohács alatt összeömlik, és így szigetet alkot.”⁴³ Amennyiben a nyugati, kisebbik Duna-ágon, amely a csatatérhez legközelebb folyt, kelt át Csele falu alatt a király és kísérete, akkor a kiöntésnek a mellékág keleti, sziget felőli oldalán kellett elhelyezkednie, különben nem valósulhatott volna meg Czettricz sikeres átkelése.

A forrásokban rögzített augusztus 29-i tapasztalatok mögött milyen környezeti tényezők húzódtak meg? A Duna minden beszámoló szerint áradt ekkor, ezért a meder és a part tagoltsága nem látszott. A mederben a tagoltságot a folyó üledékrakó és üledékfelhalmozó képessége határozta meg, az emberi beavatkozások akkoriban még elhanyagolható szerepet játszottak. Tudjuk, hogy éppen ebben az időszakban, a 15–16. század fordulója körül vonulnak le minden idők legjelentősebb áradásai a folyón.⁴⁴ Ha áradt, a víz elborította a zátonyokat, torlatokat, és kiáradt az ártérre is. A beszámolók szerint a csata végén esni kezdett az eső, esteledett, a láthatóság így romlani kezdett. A Dunán a két part között nem nagyon lehetett olyasmit látni, ami a tagoltságról árulkodott volna.

A fentiek alapján Czettricz arról tudott érdemben beszámolni, hogy a menekülők a megáradt folyóban úsztatnak (a cseh forrás interpretációja szerint), majd gázolnak (Burgiónál), a baleset maga pedig a folyónál, de nem a mederben, hanem egy áradásos területen (Thurzónál kiöntésben, Fuggernél tóban, Ferdinándnál, Fazio di Savoianál és az ismeretlen hírszerzőnél mocsárban) történt, ahol a ló felágaskodott és levetette a királyt, aki ott meg is fulladt. Ezzel szemben Czettricz sikeresen kaptatott ki a folyóból.

A MÁSODIK IDŐSÍK: A KIRÁLY ELSŐ ELTEMETÉSE

Sárffy jelentése szerint a király holttestét egy sekély sírban eltemetve találták meg, október közepén. II. Lajosnak, a lovának és Aczél Istvánnak a holttestei elmerültek a folyó áradása miatt magasan álló vízben. Az áradás lassan levonult, a vízszint csökkenése folyamatos volt, a folyóba vesztek holttestei fokozatosan ke-

42 Fazio di Savoia jelentése. In: *Nekünk mégis*, 184.; Hírszerzői jelentés. In: *Nekünk mégis*, 186.

43 Brodarics: *Igaz leírás*, 32.

44 Kiss, Andrea – Laszlovszky, József: 14th–16th-Century Danube Floods and Long-Term Water-Level Changes in Archaeological and Sedimentary Evidence in the Western and Central Carpathian Basin. An Overview with Documentary Comparison. *Journal of Environmental Geography* 6 (2013) 3–4. 1–11.

rültek a felszínre. Az ár levonulásáról nincs pontos adatunk, de még napokig, vagy akár egy hétig is eltarthatott, amíg a víz leapadt.

A győztes törökök biztosan nem lehettek az eltemetők, mert bár a szultán kerestette a királyt, nem találták meg. Mivel a környéken később értéktárgyakat is találtak, ez arra utal, hogy a török portyázók nem jártak a területen. A helybeli keresztény lakosság egy része ugyanakkor a sziget mocsarai közé menekülhetett a csata idején. Ezek között a menekültek között sejthetjük azokat a jobbágyokat, akik az uralkodót eltemették, majd pecsétgyűrűjét a következő évben beszolgáltatták.⁴⁵

A király holtteste előkerült, majd közelebből nem ismert személyek eltemették. Erről nem áll rendelkezésre érdemi írott forrás, illetve eddig nem került elő ilyen. A helyi népi hagyomány, amely szerint a király a Dunába veszett, ugyanakkor talán ennek alapján született. Lehetséges, hogy valamiképpen ebből ered a Verancsics-féle fok említése is.⁴⁶

Az mindenesetre elgondolkodtató, hogy a humanisták által sugallt Csele-patak szemből a népi hagyomány eredetileg másként őrizte meg a király halálának helyét: a helyiek a Dunát nevezték meg.

Nagyváty eredetileg kisnemesek által lakott település volt Baranya nyugati felén, ahol részben székely íjászok leszármazottai éltek. Brodarics is beszámol róla, hogy Szerecsen János a Dráva mellől több mint 2000 íjászt vitt a mohácsi csatába. Ezek között ott lehettek a nagyvátyiak ősei is. Solymossy Sándor 1926-ban közölte az alábbi történetet: „Édes öregapám beszélt, hogy az egész Nagyváty ott volt a mohácsi ütközetben. Az ő nagy-öregapja volt a királynak a lovásza. Aztán mikor már futni kellett a csatából, egyszer hátranéz a király: 'Víz előttem, tűz utánam; édes szógám, merre fussunk?' Megint futottak tovább. Megint hátranéz, megint kérdezi: 'Víz előttem, tűz utánam; édes szógám, hová legyünk?' Megint csak futottak tovább. De már harmadszor nem kérdezhetett semmit, mert a török utolérte. Akkor a király fordított a lován, neki egyenest a Dunának. Aztán oda is fűlt.”⁴⁷ A tűz ebben az esetben az üldözőket jelenti, a víz pedig a menekülőket akadályozó víztesteket, végül megjeleníti a király halálának a helyét, a Dunát is.

Az Ormánságban gyűjtötték fel az alábbi népdalt, amelyben két, egymást követő versszakban a király elhalálozási helyeként megjelenik nemcsak a Csele-patak, de a Duna is:

„Lajos király leesett a lováról,
Beléesett Csele-patak árkába.
Csele-patak, Csele-patak sűrű szederindája,
Ott veszett el a magyarok királya.

45 „... azokhoz a jobbágyokhoz, akik néhai Lajos király úrnak az öltözkését a mohácsi mezőről magukkal vitték – jelenlétünkben hűségesen átszolgáltatta a királyné öfelségének, amelyet azután öfelsége a tanácsos urak jelenlétében szétvágatott.” Báthori István nádor oklevele II. Lajos pecsétgyűrűjéről. Pozsony, 1527. június 24. In: *Nekünk mégis*, 204.

46 Memoria rerum. 16. század közepe (?). In: *Nekünk mégis*, 214.

47 Solymossy Sándor: Mohács emléke a néphagyományban. In: *Mohács emlékkönyv 1926*. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1926. 347.

Szállj le, madár, a Duna fenekére,
Két szárnyaddal vágd kétfelé a vizet!
Két szárnyaddal, két szárnyaddal vágd kétfelé a vizet:
Hozd fel onnan Lajos királyt, ha lehet.”⁴⁸

Úgy tűnik, hogy a két halálozási hellyel kapcsolatos hagyomány (a népi, amely szerint a Duna, és a humanisták által kialakított és az oktatással elterjedt Csele-patak) ebben a műben valamiképpen összetalálkozott.

A HARMADIK IDŐSÍK: A KIRÁLY TESTÉNEK MEGTALÁLÁSA

Sárfy Ferenc győri várkapitány és Czettrich Ulrich tucatnyi lovaskatona kíséretében 1526. október 11-ét követően indult el Győrből, hogy megvizsgálják a kamarás állításait és megtalálják a király holttestét. A csata napja óta már több mint hat hét telt el, a környezet állapotában pedig igen jelentős változás következett be: az áradás teljesen levonult.

A csapat az uralkodó testét Partiba jelentése⁴⁹ szerint október 18-án találta meg. Kétségesnek véljük azonban a dátum pontosságát, ugyanis Sárfy jelentése október 19-én kelt, Győrben. Figyelembe véve, hogy a csatavesztés híre augusztus végén még nagy sietségben is másfél nap alatt ért csak el Mohácsról Budára,⁵⁰ valószínűtlennek tűnik, hogy a felderítő csapat egy nap alatt el tudta vinni a király testét Székesfehérvárra, majd Sárfy még Győrbe is eljutott, ahol az említett jelentését megírta. Valószínűbb, hogy a holttestet valamivel korábban, október 17-én vagy még inkább október 16-án találták meg.

Sárfy október 19-én, Győrben keltezett levelében a következőket olvashatjuk: „Mert mikor ahhoz a helyhez közeledtünk, s még oda sem értünk, már Czettrich ujjával mutatta meg azt a helyet. Odasiettünk, s megláttuk egy ló tetejét a mocsárban, s mert Czettrich azt hitte, hogy a királyi felség holtteste is ott van, nem törődve a mocsárral, beugrott az iszapba, s ez alatt kereste a királyi hullát kísérőivel együtt. De nem találta meg, hanem csak a király fegyvereire akadt itt rá.”⁵¹

A király halálának helyeként egy állóvizet, pontosabban egy mocsarat említ, és hangsúlyosan jelenik meg a leírásban az iszap is. A halál helye egyértelműen jól azonosítható volt, ugyanis még oda sem értek, de a kamarás már távolról felismerte és megmutatta azt. Csak egészen közel érve látták meg a ló

48 Ormánsági népdal. <https://nepzenetar.hu/dalszoveg/926/Lajos-kiraly-leesett-a-lovarol> (A letöltés ideje: 2020. január 9.).

49 Andrea Partiba jelentése egy hadnagyhoz. Bécs, 1526. november 2. In: *Nekünk mégis*, 199.

50 A vereségről (de még nem a király haláláról) 1526. augusztus 30-án, éjfélkor szerzett tudomást Burgio pápai nuncius a budai udvarban. Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele. In: *Mohács*, 94.

51 Sárfy Ferenc győri várparancsnok jelentése. In: *Nekünk mégis*, 196.

hulláját a mocsárban. A kamarás beugrott az iszapba, mivel rögtön arra gondolt, hogy a király a ló alá kerülhetett.

Szapolyai János levelét november 11-én keltezte és a következőképpen számolt be a király halálának helyéről: „Miután pedig a meghatározott napra városunkba, Székesfehérvárra érkeztek, ahol a néhai felséges Lajos urunknak, a boldog emlékezetű elődünknek, Magyarország és Csehország stb. királyának minap az iszaphól – a már kiszáradt örvényből, melybe vigyázatlanul beleesett – kiásott és a nagyobbik egyházban igen nagy tisztelettel elhelyezett élettelen teste feküdt, úgy láttuk jónak, hogy mindenekelőtt az igen kiváló fejedelemnek kell megadnunk a végtisztességet. Iparkodtunk tehát eltemetni a felséges Lajos király úr földi maradványait, mivel a már régóta oszladozó tetemét nem lehetett tovább a föld színén tartani.”⁵²

A holttest „az iszaphól – a már kiszáradt örvényből” került elő. Az örvény kifejezés talán arra utalhatott, hogy az iszap mintegy lehúzhatta a királyt. A levélben az egyetlen hangsúlyozott körülmény az iszap jelenléte volt a haláleset helyszínén.

Cuspinianus 1526 végére datálható leírásában megemlíti a király halálának körülményeit is: „A szétbomlott hadsereg magával ragadta az övéi által rosszul őrzött királyt, aki mindenki várakozása ellenére beleugratott egy tóba, amelyet a Duna kiöntése alkotott.”⁵³ Cuspinianus ezek szerint úgy értesült, hogy a halál helye egy tó, azaz valamiféle állóvíz, melyet a Duna kiöntése hozott létre. Ez a leírás jól megfeleltethető Thurzó és Fugger állításainak, és a baleseti helyszínt a Duna mellé helyezi.

Oláh Miklós 1530. február 15-én, VII. Kelemen pápához írt levelében a következőket olvashatjuk: „Királyunkat valami balsors, ahogyan menekülni akart az ellenség elől, egy Mohácson inneni⁵⁴ mocsárba vitte, ahonnan ki nem lábolhatott, mert lova, ahogy megrántotta a kantárt, összerogyott, s ott pusztult el ő nyomorultul, nem lévén segítségére övéi közül senki.”⁵⁵ A helyszín tehát egy Mohácstól északra fekvő mocsár, és utal rá, hogy a lónak döntő szerepe volt a balesetben.

Egy jól értesültnek tűnő ismeretlen szerző ekképpen írta le a helyzetet a 16. század első felében, közelebbről nem datálható szövegében: „És a király elmerült egy folyóban, mely azokban a napokban a Dunából csodálatos mértékben megáradt. Holtteste hosszú napokig annak a folyónak, vagy a Duna egyik ágacskájának a sáros, iszapos vizében hevert.”⁵⁶ A szerző szerint az uralkodó egy nagymértékben megáradt folyóban merült el. A kérdéses folyóvizet a Duna ágaként nevezi meg, amely a Dunából a haláleset idején nagymértékben meg-

52 Szapolyai János levele. In: *Nekünk mégis*, 199.

53 Johannes Cuspinianus buzdító beszéde. In: *Mohács emlékezete*, 146.

54 Az „innyi” itt értelmezésünk szerint azt jelenti, hogy Mohács felett, vagyis északra, Buda irányába.

55 Oláh Miklós levele. In: *Mohács*, 158.

56 „qui illis diebus ex Danubio mirabiliter inundauerat, rex submergitur, cuius cadauer multis diebus in aqua lutulenta et limosa illius fluuii vel ramusculi Danubii jacuit...” Ismeretlen szerző beszámolója. In: *Nekünk mégis*, 204.

áradt. Figyelembe véve, hogy az árhullám északról érkezett a térségbe a főmederben –, az ár Báta körül érte el a nyugati fekvésű mellékágot –, a „Duna” jelen esetben a főágot jelenti, amely a Mohácsi-sziget keleti oldalán folyt. A Duna ágacsájának a sáros, iszapos vize ezzel szemben a nyugati ágra vonatkozik. Ebben a szövegben egyenes utalást olvashatunk arra is, hogy a király teste napokig hevert a sáros, iszapos vízben. A folyó apadása még jó néhány napig eltarthatott, mire a holttestek felszínre kerültek, de amikor levonult az ár, a holttestek környezetében nyilvánvalóvá vált az iszap jelenléte.

Az ismeretlen szerző mellett Brodaricsra is igaz, hogy a környezetet változásában szemlélte és azt meg is jelenítette. A Sárffy-féle levél címzettjeként tájékozott volt a fejleményekről, amelyeket majd csak 1528-ban jegyzett le. A Csele alatt, egy „*hiatusban*”, ahol a Duna áradása miatt magasan állt a víz: ez a helynek a szűkebben vett leírása. Ebből az olvasható ki, hogy amikor a Duna megáradt, annak vizével feltöltődött, majd amikor az áradás levonult, a víz már nem lepte el. Ekkor derült ki a helyről, hogy jellege szerint egy hasadék vagy szakadék (*hiatus*). A szövegben itt is felsejlik a változás érzékelése: a Czettriczt által leírt eredeti, majd az októberi állapot egyaránt megjelenik benne, azaz változásában mutatja be a helyszínt.

A lónak kitüntetett szerepe volt a baleset során. A leírások Czettrictől eredő eleme, hogy a ló a vízben gázolás közben elveszíti az egyensúlyát, illetve hogy a király elveszíti az állat feletti irányítást. A források alapján arra lehet következtetni, hogy a ló sérült volt, és ennek szerepe lehetett a tragédiában.⁵⁷ II. Lajos leesik a lóról, és így hal meg. A Sárffyval a haláleset helyére visszatérő kamarás ezért kezdi rögtön a ló alatt, az iszapban keresni a király holttestét.

Ez az utóbbi leírás mutatja meg legközvetlenebbül azt a körülményt, hogy a király halálának helyén a víz leapadt és a közvetlen környezetében hangsúlyosan jelen van az iszap. A víz leapadásával nem csupán a holttestek kerültek elő, de azon a helyen találják meg a király fegyvereit is. Úgy véljük, hogy az értékes fegyvereket már korábban is megtalálták volna, ha könnyű lett volna azokra rábukkanni. A halál helyén az iszapban fekvő ló, valamint a közelben megtalált számos holttest (a névvel bírók közül II. Lajos, Aczél István, Trepka András és Korlátkői Péter⁵⁸) arra utal, hogy nem a folyómederben játszódtott le az eset, hanem az ártéren. Ha mindez a mederben történik, akkor a vízáramban elsodoródtak volna a tetemek. A magas vízállás azonban egészen az apadásig elrejtette őket a fürkésző tekintetek elől.⁵⁹

Az 1526. október 19-ét követően született beszámolók egy része a király elhalálozási helyének tágabb környezetét írja le: az eset mocsaras területen történt, tóként (állóvízként) mutatják be a konkrét helyszínt. Mások a holttest megtalálásának konkrét és szűkebb helyét írják körül: a király az iszapba fulladt

57 Thurzó Elek tárnokmester levele. In: *Nekünk mégis*, 190.

58 Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. 1622. [Részlet.]. In: *Mohács*, 188.

59 Ez a körülmény már Gyalóknak is feltűnt: „Ott, ahol (október közepén) a király lovának hulláját találták, még akkor is sár és iszap volt, noha a Duna árja már régen lehúzódott róla. Ez tehát állandóan ingoványos terület lehetett.” Gyalóky Jenő: A mohácsi csata. In: *Mohács emlékkönyv 1926*, 251.

bele és egy mélyedésben találták meg, illetve emelték ki onnan. A Czettricitől származó, augusztus 29-ét illető leírásokhoz képest az október közepére, tehát a királyi holttest megtalálásának időszakára datálható állapot jelentősen különböznek tőnik.

Míg korábban a vízbe fúlás helyét tágabban a Duna mellékága vagy kicsi ága, szűkebben pedig a Duna kiöntéseként írták körül, addig október közepére a kulcsszavak igencsak kibővültek: a folyó, a Duna ágacskája, a Duna kiöntése mellett határozottabbá válik a mocsár képe, hangsúlyossá az iszap emlegetése, ugyanakkor a mélyedés szerepe is. Az iszap és a mélyedés említése az első periódusban egyáltalán nem volt jellemző.

Kérdés, hogy a tájleírásokban megjelenő változásnak mi lehetett az oka? Egy fel nem oldható ellentmondással van dolgunk, vagy pedig a két időszak leírásai közötti különbség a környezeti körülmények hat hét alatt bekövetkező változásain keresztül értelmezhető?

A kérdésre adható válasz első fele benne van a Sárffy Ferenc által Brodaricsnak írt levélben, amikor igazolja a kamarás korábbi állításait: „*Legyen róla meggyőződve főtisztelendő uraságod, hogy mindaz, amit Czettrich annak idején a király haláláról elmondott, a színigazság volt.*”⁶⁰ Hogyan összegezhettük Czettrich lényegi állításait?

A király:

– meghalt;

– baleset történt, nem pedig megölték;

– az eset a Duna kis- vagy másképpen mellékágán történő átkelés során történt;

– nem a vízfolyás medrébe (vízfolyásba), hanem annak kiöntésébe (állóvízbe) fulladt bele.

A fenti idézet arra utal, hogy ezekre kerestek és találtak is bizonyítékot, vagyis a kamarás állításai egybevágtak Sárffy megfigyeléseivel, tapasztalataival. Tehát az október 19-én keltezett jelentés visszautalt a korábbi állapotra, igazolva azt.

Ezért nem volt szükséges leírnia Sárffynak a folyón való átkelést, hiszen ez a tény evidens lehetett, ő csak visszautalt arra, hogy a kamarás igazat mondott. A válasz másik felét, vagyis hogy miképpen illeszthetők össze az események részletei, a környezet kulcselemeinek rekonstruálásával végezhetjük el.

A FORRÁSOKBAN MEGJELENŐ KÖRNYEZET ELEMEINEK ÉRTELMEZÉSE

Melyek a Csele környékén a környezet általános jellemzői, amelyekről megalapozottan gondolhatjuk, hogy 1526-ban is fennálltak?

A Mohácsi-síkság és a mai vízrendszer kialakulása a geológiai múltba nyúlik vissza. A pleisztocén vége felé (néhány százezer évvel ezelőtt) a Duna teljesen feltöltötte a mai Duna–Tisza közti területeket és a hordalékkúpokról egyre jobban

60 Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentése. In: *Nekünk mégis*, 196.

nyugat felé csúszott le a Kalocsa–Baja–Zombor irányú süllyedékterület felé, míg végül a maihoz hasonló észak-déli folyásirányt vett fel. Az utolsó eljegesedési periódus végén – mintegy 10–15 ezer évvel ezelőtt – rakta le területünkön azt a homokos, kavicsos hordalékanyagát, amely a holocén képződmények feküjét (alsó rétegét) képezi.⁶¹ Az óholocénben a Mohácsi-sík nyugati peremén futó lánycsók–bár–bátai törésvonal mentén a terület megsüllyedt, és a fő folyómeder hirtelen északkelet-délnyugati irányt vett fel, szorosan a síkságot határolóombok lábához simulva. A hajdani észak-déli irányú meder futását már csak a kisebb vízmennyiséget szállító baracskai Duna-ág kanyargó medre követi. Az északkelet-délnyugati folyásirány éppen Mohácsnál – ahol a folyam beleütközik a mohácsi teraszba – egy hirtelen kanyarral 90°-os szögben északnyugat-déleleti irányba terelődik, hogy délebbre ismét találkozzon a Baracskai-Dunával. Ez utóbbi irányváltozás valószínűleg a sziget déli területének ismételt megsüllyedése hatására jött létre, szintén az óholocénban. A két folyóág között alakult ki a sziget, amelynek területe az óholocén folyamán is tovább süllyedt a jobb parti teraszhoz viszonyítva, így válhatott a Duna állandó árterévé.

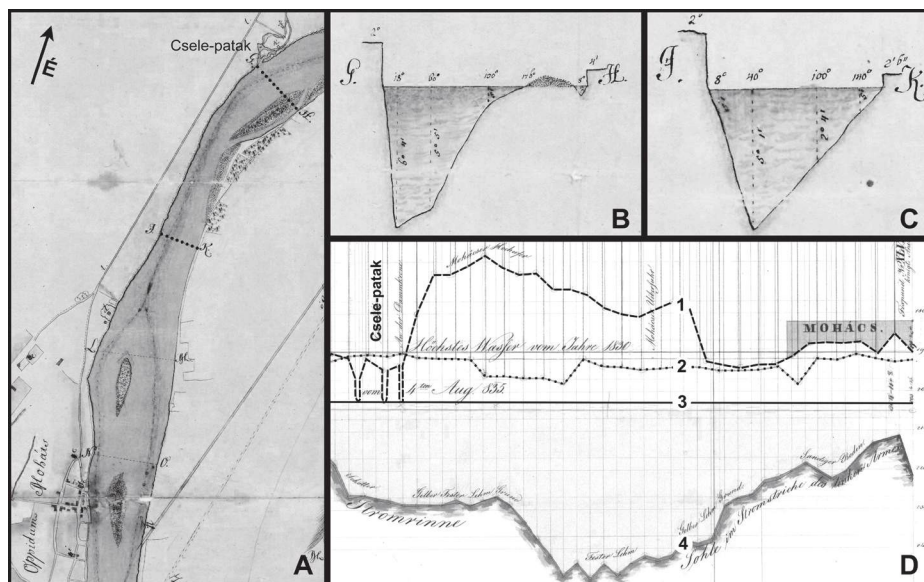
A kőzetlemez tektonikai mozgása 1526-ban is nyilván a fentiek szerint alakult, ezért a nyugati Duna-ág két partja (nyugati és keleti) magassági viszonyai ugyanazok voltak, mint manapság. A különbségek elhanyagolhatók, és ugyanígy fennállt itt a 90°-os folyókanyarulat léte is. Éppen ezért a folyó sodorvonala a nyugati part közelében volt ugyanúgy, ahogy ma. Egy 19. század eleji térképen (1/B ábra) jól látszik, hogy a Csele torkolata előtt a meder nyugati irányban mennyire kimélyült, kelet felé, azaz a sziget irányába pedig mennyire sekély. A mohácsi Duna-ág nyugati partja láthatólag magaspárt, míg a keleti oldala a fentebb leírt tektonikai okok miatt alacsonyabban helyezkedik el. Errefelé a folyó ki tudott áradni, ha árhullám érkezett a területre, míg a nyugati partot rombolta, de nem áradt ki rá. A meder szélessége a vízrendezés előtt, a 19. század elején még feleakkora sem volt, mint ma, napjaink állapotát pedig folyamatos tágulással érte el. 1526-ban azonban még a 19. század eleji állapotánál is jóval keskenyebb volt.

A szekcsői vagy másképpen mohácsi Duna-ágot Kis-Duna néven emlegették.⁶² Összehasonlításképpen az egykori főág, ahol korábban a hajóforgalom is zajlott, azaz a sziget keleti oldalán található Baracskai-Duna napjainkban csupán 30 méter széles. Ezzel szemben a 16. században még több száz méter széles lehetett. A Kis-Duna szélessége a maihoz képest csekély volt, és bár a 18. század végére – tektonikai és morfológiai okok miatt – bizonyosan a nyugati ág lett a

61 Pécsi Márton: *A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalakítása*. Bp., 1959.; *A dunai Alföld*. Szerk. Marosi Sándor – Szilárd Jenő. Bp., 1967. (Magyarország tájféldrajza 1.).

62 A mohácsi Duna-ágot a 14. században többek között ugyanúgy nevezték Kis-Dunának, mint a 16. században vagy éppen a 18. század első felében. Lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (=MNL OL) Diplomatikai Levéltár (=DL), 87074. (Esterházy hg. cs. lt. rep. 96.1.1); Szerémi György: Levél Magyarország romlásáról. 1545 körül. In: *Nekünk mégis*, 209–212.; Királyi Könyvek - 35.156/b. 421. Fricssy Ádám: A pécsi klérus birtokainak telepítésügyi összeírása 1733-ban. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*, 1978. In: Szita László szerk. Pécs, 1979. 151–204.

szélesebb, még egy 1733. évi leírásban is azt olvashatjuk, hogy „... a lefelé úszó hajók ide csak ritkán jönnek, hanem inkább a mohácsi sziget másik oldalán, a Nagy-Dunán járnak”.⁶³

1. ábra. A Csele-patak torkolata alatti Duna-szakasz, valamint a meder keresztmetszetei (1808)⁶⁴ és a partélek hosszszelvénye (1830–1840)⁶⁵

A = 1808-as térkép; B = G–H keresztmetszet; C = J–K keresztmetszet;
D = A jobb (1) és bal (2) part élének, illetve a medernek (4) a hosszszelvénye
a Csele-patak és Mohács között, az 1835. augusztus 4-i vízszint (3)

A Kis-Dunán az áradás a Sárffy-expedíció idejére, 1526. október közepére bizonyosan levonult, ugyanis már több mint hat hét telt el a csata óta. A folyóban kis víz volt, a medret az ártértől elválasztó környezeti elemek (torlatok,

63 Fricsy: *A pécsi klérus birtokainak*, 169. Felmerült már, hogy esetleg a Mohácsi-szigeten lévő Riha-tó vizsgálata hozzásegíthet bennünket annak a kérdésnek a tisztázásához, hogy mekkora is lehetett a 16. században a Kis-Duna, ugyanis a Riha a mohácsi Duna-ág lefűződő folyókanyarulata volt. Lásd: <https://dunaiszigetek.blogspot.com/2020/01/tullepni-csele-patakon.html>. Van olyan forrásunk, miszerint a korszakban a Riha még összeköttetésben állt a nyugati ággal, sőt, fel lehetett hajózni ide. A probléma az, hogy azóta a Riha is sokat változott, de tény, hogy a méretei (50–150 méter széles) nagyságrenddel kisebbek a mai mohácsi Duna-ág méreteinél. Az 1733-ban készült leírás a pécsi klérus birtokairól egyébiránt azt állította az akkori Riha kapcsán, hogy mindösszesen 25 öl, vagyis valamivel kevesebb, mint 50 méter széles. A kérdést még hosszabb ideig lesz szükséges vizsgálni. Az azonban már ezekből a töredékes adatokból is látszik, hogy a mohácsi Duna-ág esetében jó okkal állítjuk: jóval keskenyebb és sekélyebb volt, illetve hajózásra is csak kevésbé lehetett alkalmas, mint manapság.

64 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) L S 12 div. XIII. No. 370.

65 MNL OL S 80 Duna No. 57/1-29.

zátonyok, elárasztott félmedencék, medencék, azon belül pedig az iszappal feltöltődő mélyedések, a part tagoltsága) láthatóvá váltak. Az augusztus végi állapotot interpretáló leírások a keskeny Duna-ágon való átkelést írták le, így a csata helyének megfelelően a menekülők a Dunántúlról kelet felé keltek át a medren.

A sekélyebb keleti parton, és azon túl az ártéren a medencékben októberben egyes helyeken még állt a víz, míg az iszapos aljú kiöntésekről helyenként talán már teljesen eltűnt. Egymástól elkülönült kisebb-nagyobb medencék bukkanhattak elő a vízszint csökkenésével.

A mohácsi ág nyugati oldalánál, a Csele környezetében egy 4–6 méter magas pusztuló löszfal képe bontakozik ki, amelynek közvetlen előterében van a vízfolyás sodorvonala, és a meder is ott a legmélyebb. Ezen a parton iszapos gödrök nem alakulhattak ki, ezért nem is bukkanhattak elő a levonuló áradás alól. Így ezt a partot biztosan kizárhatjuk a lehetséges elhalálózási helyek közül. Ezzel szemben a mocsár, a kiöntés, valamint a tó és az iszap szerepeltetése a király testének megtalálásáról szóló forrásokban erősen a mohácsi Duna-ág keleti partját valószínűsítik.

Az 1526-os, megbízhatónak tűnő kortárs beszámolók meglehetősen egységes képet mutatnak arról a helyről, ahol a király holttestét megtalálták. Az olyan leírások, mint a „... belecsúszott a Duna valami mély kiöntésébe ...”,⁶⁶ „... a helyen akkor a Duna áradása miatt a szokottnál magasabban állott a víz ...”,⁶⁷ „... megláttuk egy ló tetemét a mocsárban...”⁶⁸ nem közvetlenül a Duna kisebbik ágának medrére, hanem egy azzal közvetlen kapcsolatban álló, elárasztott területre utalnak. Mi lehetett ez a hely és hogyan alakult ki?

A terület fokokkal és zátonyokkal átréselt terület volt. Állításunkat alátámasztja, és a 18–19. századi térképi állomány áttekintése nyomán érzékelhetővé is válik, hogy évtizedről évtizedre miként pusztult a nyugati part, és hogy ez a terület így nem lehetett az ártér része. A folyó átellenben fekvő, tehát keleti oldalán ezzel szemben a part jóval alacsonyabb, a folyó áradásai pedig gyakran előntik.

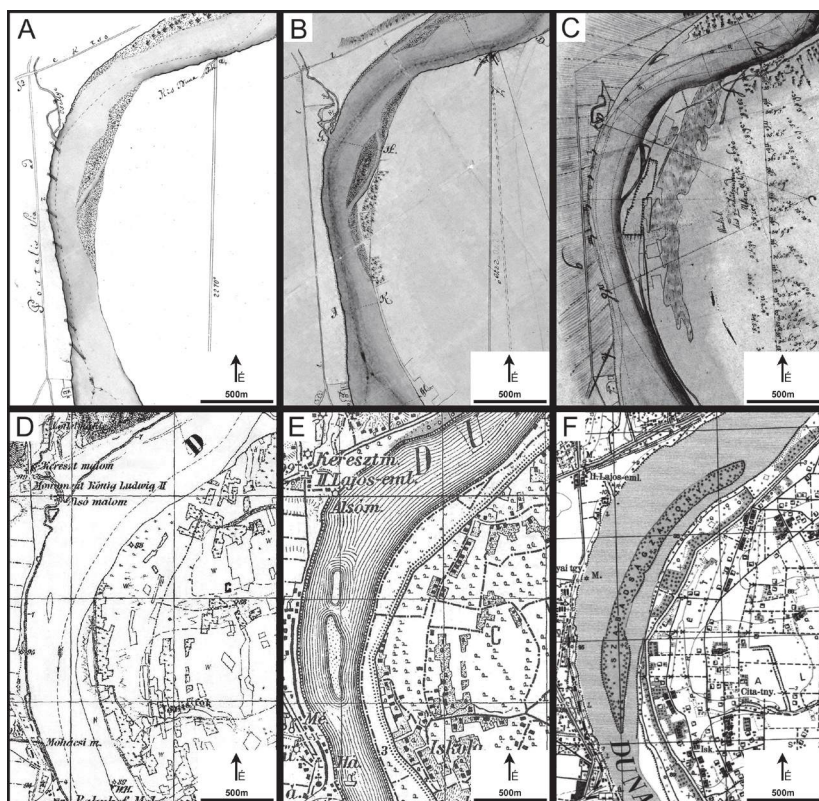
Ha a Csele torkolata alatti szakaszt nyugat-keleti keresztmetszetben vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a Duna nyugaton gyorsan áramlik, ott az üledékszállító képessége relatíve nagy. A nyugati parton itt ma homokzátonyokat látunk, de iszapot⁶⁹ nem, illetve csak nagyon kis kiterjedésben, a zátonyok külső (a szárazföld felé eső) oldalán. A sodorvonaltól kelet felé haladva a meder egyre sekélyebb, megjelennek a homokzátonyok, majd a part felé közeledve, ahogy a víz áramlása csökken, úgy nő az iszap jelenléte. A keleti part előterében már vastag rétegekben halmozódik fel az iszap a zátonyok és a part között.

66 Thurzó Elek tárnokmester levele. In: *Nekünk mégis*, 190.

67 Brodarics: *Igaz leírás*, 53.

68 Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentése. In: *Nekünk mégis*, 196.

69 Az iszap olyan üledék, amelynek összetevői igen könnyűek és az áramló víz elsodorja őket. A homok szemnagysága 2 mm–0,063 mm, míg az iszap szemnagysága 0,063–0,002 mm közötti. *Szedimentológia*. II. Szerk. Balogh Kálmán. Bp., 1991.

2. ábra. A Csele-patak torkolata alatti Duna-szakasz zátonyokkal, szigetekkel és a keleti part mentén övzátonnal. Jól megfigyelhető a Duna medrének szélesedése, illetve a nyugati (jobb) part elhordása (az út és a Csele-torkolat pusztulása)

A = 1803;⁷⁰ B = 1808;⁷¹ C = 1816;⁷² D = Harmadik katonai felmérés;⁷³
E = 1941-es katonai felmérés;⁷⁴ F = 1951-es katonai felmérés

A 19–20. századi térképek (2. ábra) kiterjedt zátonyképződésről tanúskodnak. A jobb parti Cselével szemben a keleti oldalon egy széles övzátont⁷⁵ láthatunk a 19. század elején készült térképeken (2/B–C ábra). A 18. században ez a zátony már létezett, ahogy mögötte a 10–15 méter széles, vízzel feltöltött terület is (2/A ábra). Ugyanakkor ez a 18–19. században már dokumentált, illetve ma is létező övzátony keletebbre volt a 16. századi kisebb medertől, így ezekből az előzményekből csak a

70 MNL OL S 12 div. XIII. No. 415.

71 Uo. No. 370.

72 MNL OL S 12 div. XIX. No. 5.

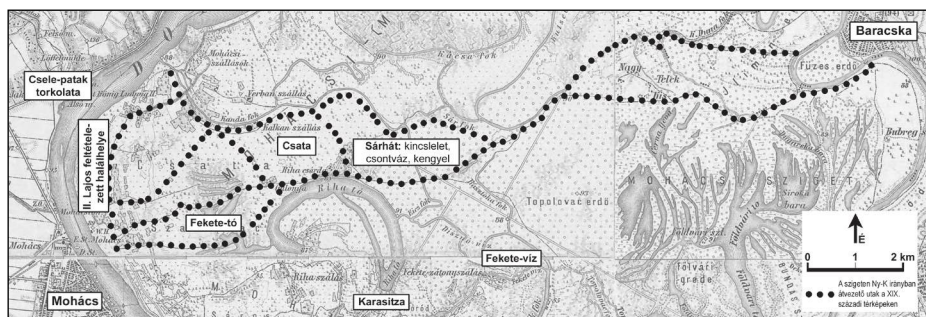
73 Harmadik katonai felmérés (1880).

74 Magyarország katonai felmérése (1941).

75 Övzátony vagy parti gát: a folyókanyarulatok belső oldalán, egymással párhuzamos, íves elrendeződésű gerincek formájában felhalmozódó, keresztirétegzett üledék.

zátonyképződést megalapozó tényezők folyamatos jelenlétére következtethetünk. Hogyan vethetők össze ezek a földrajzi körülmények a leírások történéseivel?

A jobb oldali magas, pusztuló löszfalból képződött folyópart igen kevésbé alkalmas arra, hogy valaki ezen a területen jusson le a folyópartra és kísérelje meg az átkelést (1/D ábra). Túl magas (4–6 méter), meredek és omlékony is lehetett. Átkelésre csak úgy kerülhetett sor, ha valaki egy alkalmas lejáratot talált a partra. Ilyen a térségben éppen akad egy: a Cselétől délre a magas partba egy egykori vízfolyás völgyének délnyugat-északkeleti irányú száraz medre vágódik be. Feltehető, hogy ezt a lejáratot az állatállomány itatása céljára is használták.⁷⁶ Úgy véljük, hogy a menekülőknak ez a lejárát a Duna jobb partjára való leereszkedést és az ott történő átkelés lehetőségét kínálta (5. ábra).

3. ábra. II. Lajos halálának feltételezett helye, a Csata nevű térség, a szigeti Karasica (Fekete-tó, Karasitca, Fekete-víz), az átkelő az Alföldre, és az 1526. évi csatával összefüggésbe hozott régészeti jelenségek egy táborozásra alkalmas magasabb háton (Sárhat), továbbá a menekülés iránya Baracska felé⁷⁷

Úgy tűnik, hogy a király és kisszámú kísérete, nyomukban az üldöző török lovasokkal ide, a keskeny Duna-ág partjára érkezett meg, majd kelet felé, a folyón túlra menekült. Mint más túlélők, ők is a Duna mögött kerestek menedéket. A szerencsétlenség így a Duna nyugati, kisebbik folyóágának keleti partjai közelében, a zátony(ok) mögötti területen következett be, nagyjából a Csele torkolatával átellenben, a sodrás miatt kissé délebbre. Ezen a helyen egy, az áradás

⁷⁶ Már Szurmay is felveti, hogy a vízellátás milyen komoly problémát jelenthetett a feleknek 1526-ban. Szurmay Sándor: *A mohácsi hadjárat 1526-ban*. Bp., 1901. Északról, Mohács felé közeledve a seregnek nem volt egyszerű az ivóvízhez jutás: a patakokban kevés a víz és gyorsan el is szennyeződik, csak a Duna lehet megfelelő vízvételi hely. A fő gond, hogy Mohácstól északra a part, ahogy említettük magas és omlékony. Csak kevés helyen lehet lemenni a Duna partjára itatni. Ezeket a helyeket a tiszteknek nyilván ismerniük kellett. A király mellett tartózkodók közül Aczél (de Trepka is) azok közé tartozott, akiktől elvárható volt, hogy ismerjék a lejárátokat, hiszen korábban erre jöttek a Duna mentén lefelé. A Csele melletti vízvételi helyet a széles csapás, amelyet az emberek és az állatok tapostak ki, illetve az állati ürülék könnyen felismerhetővé tehetett. Feltételezhető, hogy e lejárát, illetve az ehhez kapcsolódó tapasztalat segítette a menekülőket, és ebből adódott később, hogy olyan könnyen és egyszerűen talált vissza Czetticz is az átkelés, egyben a király halálának helyére. Sárffy azt írta ugyanis róla, hogy nyílegyenesen vezette a keresőket a baleset helyszínére.

⁷⁷ A térképi háttér forrása: Harmadik katonai felmérés (1872–1884).

következtében vízzel feltelt mélyedés volt, a folyó kiszélesedése miatt időközben már feltöltődött, elpusztult övzátony mögött.

A királyt hordozó ló előbb átúszhatott a Csele torkolata alatt a kisebbik Duna-ágon, átgázolt a homokpadon (zátonyon), majd belesüllyedhetett egy, a zátony és a part közötti hosszú, keskeny, feliszapolódó mélyedésbe. Ott megriadhatott, mert nem tudott szabadulni a víz alatti iszapból és felágaskodhatott, maga alá temette lovasát, aki végül belefulladt a mélyedésbe. A ló tetemét végül ott találták meg az iszapban, ahol Czettricz látta meghalni a királyt is. A magas part itt arra utalhat, hogy a ló nem tudott kikaptatni, aminek többféle tényezője lehetett: a csúszós iszap, a part meredeksége, illetve az, hogy esett az eső, ami miatt még a part víz feletti része is csúszós lehetett.

A király halálának helyeként a környezeti rekonstrukció és a források figyelembevételével két lehetőség is kínálkozik. Amennyiben hitelt adunk annak a 16. századi forrásnak, amely a király halálának helyeként egy fokot⁷⁸ valószínűsít, akkor a Duna medrét elhagyva egy természetes módon kialakult mélyedésbe (kiöntés) jutott, amelyet emberi beavatkozással (rekesztéssel) vettek használatba a helyiek mint halastavat (*piscina*). Ezeknek a félig természetes képződményeknek az egyik alapvető problémája a feliszapolódás volt, így a fenti leírásokkal jól összevethetők. Mivel azonban a kérdéses terület időközben feltöltődött, a helyiek pedig már nem tartanak fent fokokat, ráadásul a dunai áradásokat a 19. századot követően gátak közé is szorították, ezért már nincs mód ennek a hipotézisnek az ellenőrzésére.

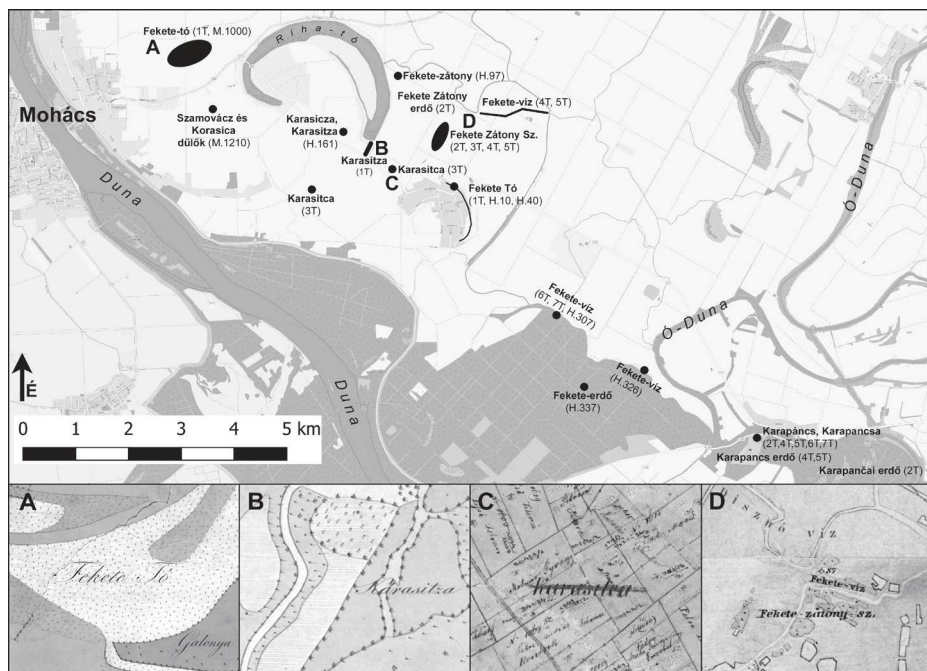
A másik lehetőség, hogy azon a helyen, ahol Czettricz átjutott a másik oldalra, ott nem volt elrekesztve a kérdéses mélyedés (kiöntés). Az övzátony mögötti terület a maga mintegy 10 méteres szélességével, 2–3 méteres mélységével (1/B ábra), hosszúkás, rés alakjával a király elhalálozási helyének leírásával szintén jól egybevág. Amennyiben észak felől elzáródott, amire az elmúlt 250 évből több példát is tudunk hozni, akkor ez a víztest is állóvíz volt. A feliszapolódás feltételei ebben az esetben is jelen vannak, a vízszint csökkenésével ebből a kiöntésből is előkerülhettek a holttestek.

A király haláláról szóló hiteles források ugyanakkor nem említenek emberi beavatkozásra utaló halastavat, inkább csak a Duna mentén fekvő mocsarat vagy általában jelző nélküli állóvizet, tavat vagy iszapos mélyedést. A fokra utaló egyetlen forrás több évtizeddel az eset után és ismeretlen szerzőtől ered,⁷⁹ tehát összehasonlítva a többi iratunkkal, az állítás nem áll erős lábakon.

Ennek alapján az a valószínűbb, hogy a király a mohácsi keskeny Dunán való átkelést követően a part és a zátony közötti feliszapolódott mélyedésben, egy szűk csatornában (hasadékban) fulladt meg (3. ábra). Erről a területről októberre levonult a víz, és láthatóvá vált az iszapos mélyedés. Mivel a középkorban Csele birtokhoz halastavak kapcsolódtak a Dunán, valamint számos fok és tó is látszik a 18–19. századi térképeken a Cselével átellenben a szigeten, ezért a haláleset közvetlen közelében mindenképpen fokokat kell feltételeznünk.

⁷⁸ Memoria rerum. In: *Nekünk mégis*, 214.

⁷⁹ Uo.

4. ábra. Fekete vagy Kara előnevű vízhez kötődő helyek Mohács környékén⁸⁰

Jelmagyarázat: H = Homorúd, illetve M = Mohács (pl. H.10 rövidítés a 10. tételt jelenti Homorúdnál a *Baranya megye földrajzi nevei* című könyvben [lásd 101. lj.]

1T = Duna-mappáció lapjai (1827–1828); 2T = Második katonai felmérés (1858) (1:28 800);

3T = Kataszteri térképek (1865); 4T = Harmadik katonai felmérés (1880) (1:25 000);

5T = Magyar Királyság térképei (1880–1881) (1:25 000); 6T = 1941-es katonai felmérés (1:25 000); 7T = 1950–1951. évi katonai felmérés (1:25 000)

Hogy a királyt keleti irányba menekítették a kisebbik Duna-ágon át, egybe-vág Heltai Gáspár későbbi interpretációjával is: „A török lovagok kedig utánnok tollának, oldalul is ütközének nékik, és a Krassó sebedékes érre⁸¹ kezdték őket tolni, és szántalan sok nép odavesze az érbe. A futásban a király Cetritzcel egybetalála, és mikoron az érre találtanak vólna, Cetritz elől méne és általúszтата. A király utánna méne, és mikoron a meredek parton ki akarna a lóval hágatni, visszaesék a ló véle, és a királyt fegyverben az vízbe és sárban nyomá, és ott fullada meg az jámbor Lajos király.”⁸² Ő más menekülők halálával együtt a Karasica/Krassó⁸³ közelségébe tette a királyét is (3–4. ábra).

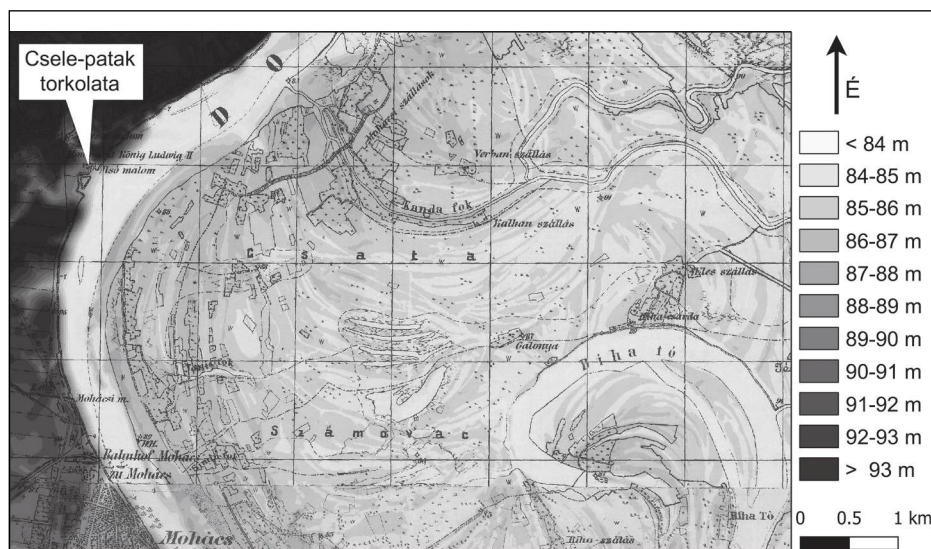
⁸⁰ A térképi háttér forrása: <https://www.openstreetmap.org> (A letöltés ideje: 2019. január 28.).

⁸¹ Sebedékes ér = mocsár, vízínövényekkel szabdaltnak vízfelület.

⁸² Heltai Gáspár: *Chronica az Magyaroknak dolgairúl*. 1575. [Részlet.] In: *Mohács*, 174.

⁸³ Krassó, azaz Karasica [Fekete-víz]. A Mohácsi-szigeten volt egy olyan mocsaras terület, amelyet így hívtak és a csata utáni meneküléssel összekapcsolható. Pap Norbert – Gyenizse

Istvánffy Brodarics támpontjait említi meg leírásában: Mohács felett, Csele falu alatt történt az eset. Így számol be erről: „... Mohács és Csele között a Karasica állta útját, a mocsaras és iszapos patak, mely bizonytalan és határozatlan medrével sárosan folydogált, de az akkor éppen kiáradó Duna vizétől és a hirtelen záporosótól, mely a csata befejezése után sok jéggel s mennydörgések közepett leesett, meglehetősen megduzzadt...”⁸⁴ A „mocsaras és iszapos patak, mely bizonytalan és határozatlan medrével sárosan folydogál” leírás azonban nem a dombságról egyenesen a Dunába ömlő Cselére illik. Ez egy sík vidéken, bizonytalanul csordogáló vízfolyást ír le, ami a nyugati partra nem, a Mohácsi-sziget vízrendszerére viszont jellemző. A Csele V keresztmetszetű, mély bevágódású és nagyon határozott medrű, egyáltalán nem bizonytalan és sárosan folydogáló.

5. ábra. A II. Lajos halálának helye körüli terület domborzati viszonyai napjainkban⁸⁵

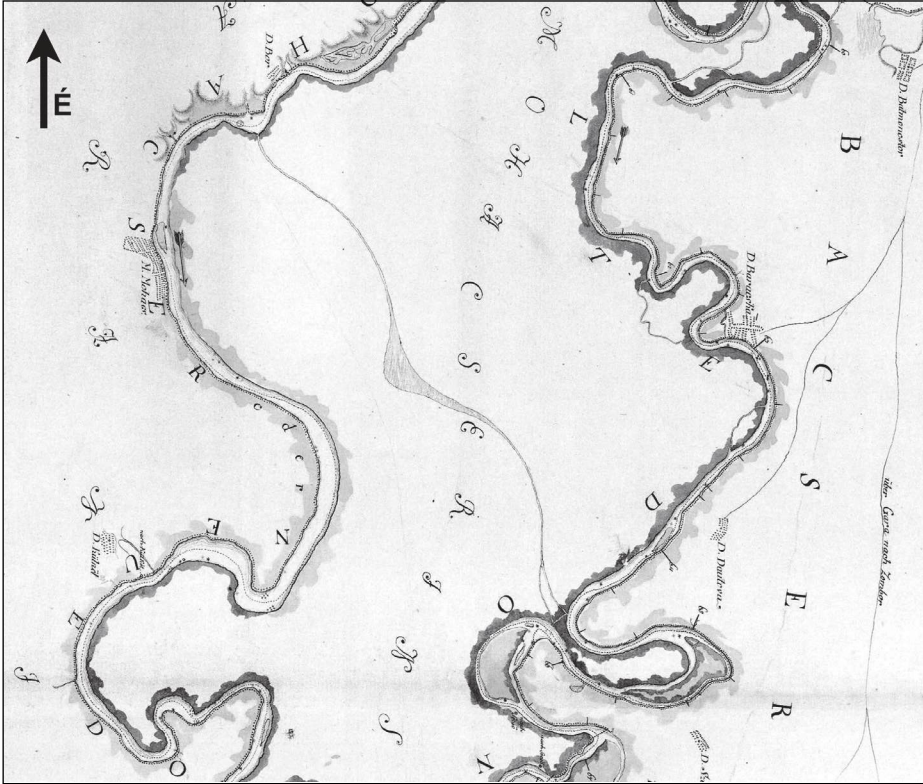
A mohácsi-szigeti Karasica vízrendszerének nyugati része elért az általunk feltételezett halálhely közelébe. A 6. ábrán az is látható, hogy a Duna és a Riha-tó közötti kapcsolatot egy fok biztosította 1788-ban, amely Bár településsel szemben látható. A bárí folyókanyarulat 19. századi átvágásával ez a fok feltöltődött és elvesztette jelentőségét, ugyanakkor a terület domborzati térképén ma is kirajzolódik, mint egy, a sziget belsejébe mutató mélyedés (6. ábra). A Krassó [Karasica/Fekete-víz] közvetlen közelsége így indokolhatta azt a nevezéktani

Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor: Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői. *Történelmi Szemle* 62 (2020) 1. sz. 111–151.

84 Istvánffy: A magyarok történetéből. In: *Mohács*, 186–187.

85 A térképi háttér forrása: Harmadik katonai felmérés (1872–1884).

anomáliát, hogy a király halálát miért kapcsolhatták össze ezzel a mocsaras jellegű vízrendszerrel.

6. ábra. A mohácsi-szigeti Karasica [Fekete-víz] és a Riha-tó, a Rihát a kisebbik és a nagyobbik Duna-ággal egyaránt összekötő csatornákkal, melynek fennmaradt keleti darabját később Fekete-vízként emlegették, nyugati fennmaradt részét pedig Fekete-tónak, illetve Sáros-foknak⁸⁶

CSELE-PATAK, HALASTAVAK ÉS FOKOK

Érdemes értelmezésünket összevetni az alternatív koncepciókkal is. A Csele-patak mint a halál helyére vonatkozó elképzelés csak meglehetősen későn terjedt el szélesebb körben, amiben nagy szerepe volt Losonczi Istvánnak. *Hármas kis tükör* című művében azt írta 1773-ban, hogy „Maga-is a Király Csele-patak nevű sáros vízben lovával együtt el-veszett. Kinek teste az után 2. hónap múlva találtatott meg, és Fejérváron szomorúan eltemettetett”.⁸⁷ Ugyanakkor a Csele-patak

86 B IX b. B IX Ausztria–Magyarország B I–XV. Európa – A Duna térképe Bajától Péterváradig 1788. szeptemberben. *Preliminaire Donau Karte 1788.* (Hadtörténeti Intézet és Múzeum).

87 Losonczi István: *Hármas kis tükör*. 1773. In: *Nekünk mégis*, 231.

mint lehetséges halálhelyszín számos korábbi szövegben is feltűnik (2. táblázat), mint amilyen Daniel Adam z Veleslavína⁸⁸ vagy Cserei Mihály krónikája.⁸⁹ Érdemes megvizsgálni, hogy a kérdéses vízfolyás morfológiai jellemzői mennyiben felelnek meg annak a képnek, amelyet a király halálának helyével kapcsolatban ismertetnek a források.

Ez a Mohácsi-síkság legészakibb, meglehetősen keskeny vízfolyása, V alakú mederrel, ami alig érinti a síkot. A felsőbb szakasza gyorsan esik és a rövid síksági szakaszon lassul le csupán. Az Első katonai felmérés leírásában, a 18. század végén a következőt olvashatjuk: „A Csely [vagyis Csele] patak 4 láb széles és 1–2 láb mély, mocsaras. Agyagos és homokos medre van. Északkeleti irányban a Csely patak malmánál álló épített hídnál, szemben azzal egy elpusztult kápolna nyomai láthatók, a patak a lovagság és a gyalogság számára is átjárható.”⁹⁰

Extrém méretű felduzzadása villámárvizek esetén képzelhető csak el. Ez a 18. századi, vízrendezés előtti leírás nem egy olyan vízfolyásra utal, amin át kell vagy lehet úsztatni, villámárvizek alkalmával ugyanakkor bizonyosan nem is lehet.

A Csele-patak északnyugat felől, a Baranyai-dombság lankáiról érkezik a területre, miközben összegyűjti a Himesházi-árok és a Szebényi-vízfolyás vizeit is. Az 50–200 méter széles, vizenyős völgytalppal rendelkező völgyéből kilépve mintegy 700 métert tesz meg a Mohácsi-sík északi, összeszűkülő sávján keresztül. Eközben a löszös teraszfelszínbe egyre mélyebbre vágódik be, így éri el a Dunát. Torkolatának környékén ma a teraszfelszín kissé lealacsonyodik. A terület jelentős nyugat-keleti esése miatt mélyen bevágódott a lösz összletbe, valamint a Duna menti üledékbe, és igen kevésbé hasonlít arra a területre, amit a források a király halálának helyeként írtak le. Az olyan méretű villámárvíz, amely megtölthette volna a medrét, annyira sebesen haladt volna át rajta, hogy azon az átkelés aligha képzelhető el, illetve ha abba valaki belefullad, akkor a teteme bajosan marad a mederben. Ráadásul a halálozás helyszínén négy ismert és számtalan ismeretlen holttestről is szó van, amelyeket később ugyanazon a helyen találtak meg, ahol elhunytak. Mivel Czettriczről tudjuk, hogy sikeresen kelt át a kérdéses vízfolyáson, ezért kizárhatjuk azt a lehetőséget, hogy villámárvízzel érintett mederszakaszon úsztatott át.

Felmerülhet még, hogy a Csele visszaduzzadt a Duna áradása miatt, és esetleg ez lehetett az oka annak, hogy bele lehetett fulladni.⁹¹ A terep adottságai miatt ez a visszaduzzasztó hatás csak nagyon korlátozottan, a mederben csak a torkolat környékén érvényesülhetett, tekintve hogy a folyón akkoriban még nem

88 Daniel Adam z Veleslavína: Történeti kalendárium. [Kalendař Hystorycky. Ford. Kovács Eszter.]. In: *Örök Mohács*.

89 „... az boldogtalan király futtában a Carassus, kit magyarul Csele-pataknak neveznek, sáros folyóvízben dőle mind lovastól, s ott fullada meg.” Cserei Mihály: Erdély históriája, 1709–1712. In: *Nekünk mégis*, 230. Ebben a szövegben tulajdonképpen az Istvánffy-féle állítás köszön vissza, ahol a Carassus/Krassó a halál helye.

90 T. Mérey Klára: *Baranya megye települései az első katonai felmérés idején*. Pécs, 2004. 109–110.

91 Péteri Takáts József: *Úti jegyzetek. 1797*. In: *Nekünk mégis*, 232.

volt árvízvédelem, a gátak nem emelték meg olyan mértékig a víz szintjét, mint manapság.⁹²

Az is ellentmond ennek a teóriának, hogy a Duna kis- vagy mellékágáról beszélnek az elsődleges források mint a király halálának helyéről. Ugyanakkor a hadsereg, így a király is Aczéllal és Czettricz-cel északról dél felé már átvonult ezen a területen a mohácsi állomásig. A Sárvíztől a Borzáig hét, Dunába ömlő vízfolyáson kellett átkelniük, amelyek közül a Csele a kisebbek közül való.⁹³ Az 1526 októbere előtti, korai híradások egy része (1. táblázat: Fugger, Thurzó, Ferdinánd) mocsárra, tóra, kiöntésre utal: a Csele egyesek által feltételezett áradása, vízszintemelkedése nem egyeztethető össze ezekkel a történeti adatokkal sem. Mindezek az érvek azt támasztják alá, hogy a szóban forgó vízfolyás semmiképpen sem lehetett a Csele.

Amiért ekként mégis elhíresült, annak az lehet az egyik oka, hogy Brodarics ikonikus szövege Csele falu közelébe tette a halál helyét. A falu elpusztult, az azonos nevű patak viszont megfelelő emlékezeti értékkel bírt. Idővel elhomályosultak a csata utáni menekülés részletei, és egyszerűsödött a történetmesélés. A térségben átvonuló hadseregek a hadiutat használták, amely a Csele hídján haladt keresztül. Így a korabeli, Brodaricsot olvasó értelmiség szemében a malom hídja vagy másképpen a Királyhíd közvetlen környéke lassacskán a király halálának legendás helyszínévé vált.

Mire a tudományos kutatás a 19. században elkezdett érdemben foglalkozni a kérdéssel, már fel sem merülhetett, hogy itt kelt volna át a folyó nyugati ágán az uralkodó, de az okát sem látták. Addigra a Duna a Csele-patak torkolata környékén már sokszorosára, a 19. század elejére mintegy 320 méteresre bővült, ma pedig már több mint 700 méter széles. A Csele, amely a délről északra irányuló feltételezett menekülési útvonalon feküdt, megfelelő helynek tűnt az emlékezeti célra, főként azért, mivel a hadiút, amelyen a keresztény és az oszmán sereg is átvonult, keresztelte azt. A Cselén át északi irányba menekülés vitathatatlan evidenciává vált.

Gyalókey Jenőnek a király halála körülményeiről írt elemzése alapvetően arról szólt, hogy vitatkozott azzal az összeesküvés-elmélettel, amely szerint II. Lajos merénylet áldozatává vált.⁹⁴ A hadtörténész jóval kisebb forrásbázison dolgozott, mint napjaink kutatói, de számos, mai szemmel is helytálló követ-

92 A 2013-as dunai rekord árvíz magasságát a Csele torkolatánál megjelölték. Ezt a szintet az 1526. évi árvíz biztosan nem érte el, ugyanis 2013-mal ellentétben a folyó még nem volt gátak közé szorítva, a víz a Mohácsi-sziget irányába kiáradhatott, szétterült. Ennek alapján a Csele medrében a vízszint magassága legfeljebb a torkolat közelében nőhetett meg kisebb mértékben.

93 A Cselénél a rövid síksági szakasz felett egy felmagasodó dombvidék látszik. Az a történeti teória, hogy a Dunából felduzzasztott Cselében visszafelé áramlott a víz és ezért nézhették a „Duna kicsi ágának”, illetve a „Duna kiöntésének”, nemcsak azért alaptalan, mert a gátak megépítése előtt az árhullámok sokkal kisebb vízszint emelkedést jelentettek, mint ma, hanem azért is, mert ebben az elképzelt helyzetben a folyó a dombra folyt volna felfelé, ami nyilvánvalóan ellentmond a gravitációnak. A Csele napjaink gátak közé szorított, magas vízszinttel jellemzett időszakában sem viselkedik egyébként így. A 2013-as árvíz idején sem lehetett ilyen tapasztalni.

94 Gyalókey: *A mohácsi csata*, 251.

keztetést vont le. Érzékelte, hogy a királyt a mindenütt rajzó török lovasok üldözése miatt nem lehetett egyenesen Tolna irányába menekíteni, ezért vitték kísérői a Duna ártere felé. Burgio és Thurzó állításait a Dunán való átkelésről azonban különösebb indoklás nélkül tévedésnek minősítette, mert azzal a szigetre került volna a király, és ez sértette az akkori földrajzi evidenciát.⁹⁵

A Csele-patak keskeny medrét a vízbefulladásra alkalmatlannak tartotta.⁹⁶ Azt is érzékelte, hogy a Csele mai torkolata jóval nyugatabbra fekszik, mint az egykori. Mégis úgy gondolta, hogy a patak tölcseátszerű torkolata, ahol a patak meglassul és lerakja az üledékét, megfelelhet annak a képnek, hogy a király egy vízzel borított helyen halt meg. Úgy vélte, itt a ló és lovasa egy iszapos, laza törmelékes üledékbe süllyedhetett bele.⁹⁷

Az 1526. évi pontos torkolati viszonyokat rekonstruálni lehetetlen, de a történelmi térképállomány (1. és 2. ábra) alapján valószínűsíteni lehet, hogy a torkolat előtt a Csele az üledékét részben lerakta. Ott egy zátonyokkal, valamint rövid, lefűződő patakmeder-szakaszokkal jellemezhető szabdalt torkolat alakult ki, amelyet a Duna évről évre pusztított kelet felől. Vízzel borított mélyedések kialakulhattak ezen a területen, melyekbe nyilvánvaló módon bele lehetett fulladni, ha valaki beleesik.

A Duna partjára lemenni a patak V alakú völgyében lóval valószínűleg nem lehetett. Ha valaki a patak völgyébe valamiképpen lejutott, akkor viszont értelmetlen volt lemennie a torkolatig benne, ha amúgy északra akart tovább haladni. Erre nincs is semmilyen leírás vagy utalás. A források egy vízfolyáson való átkelést írnak le, amelynek a másik oldalán kiöntés (ártér) van és mocsár, iszap. Ez a helyzet így nem felel meg a forrásoknak.

Mi a helyzet akkor, ha valaki a Cselét dél felől közelíti meg a Dunába való befolyásánál, a parton? A patak torkolatát és a Dunát megközelíteni a Dolina néven ismert, ma már száraz, ősi folyómeder torkolatánál lehetett legkönnyebben, amely a Cselétől délre fekszik, és ezt a mélyebb fekvésű részt a pásztorok itatóhelyként használták a későbbi századokban is.⁹⁸ A Duna áradása miatt a víz itt magasan állt, és a part előtt ott volt a sodorvonal, tehát a leggyorsabban itt áramlott a folyóban a víz. Annak, aki északi irányba szeretett volna innen átúsztatni, annak az áradó Duna sodrásával északról, valamint az áradó Csele sodrásával nyugatról egyszerre kellett volna számolnia. Nagyon kétséges, hogy egy ló tud-e olyan hatékonyan és gyorsan úszni, hogy leküzdje ezeket az együttes áramlatokat.

Ezen a részben gázolással, részben úszással leküzdendő Duna-szakaszon legalább 250 métert kellett volna haladniuk északra. A Csele túlsó, északi part-

95 „Burgio és Thurzó a Duna egyik ágáról ír ugyan, de ez nyilvánvaló tévedés, mert a király kétségtelenül az országútra akart kivergődni, hogy gyorsabban menekülhessen; már pedig ha valami Dunaágon gázol át, akkor egyik szigetre jutott volna.” Gyalóky: *A mohácsi csata*, 251.

96 „Az is bizonyos, hogy a szerencsétlenségnek széles és mély, s amellet iszapos vízben, nem pedig valami keskeny patakmederben kellett történnie.” Gyalóky: *A mohácsi csata*, 251.

97 „Ott tehát képződhetik egy olyan vízzel fődött, vastag, de amellet laza törmelék- és iszapréteg, amelyben akár egy ló is elsüllyedhet.” Gyalóky: *A mohácsi csata*, 251.

98 *Baranya megye földrajzi nevei*. I–II. Szerk. Pesti János. Pécs, 1982. II. 482.

ján ugyanakkor nincs állóvíz, tó vagy mocsár, hanem a felmagasodó, 4–6 méteres lösz partfalon kellett volna kikaptatnia a menekülőknél. Ha itt tömeges vízbefulladás következett volna be, akkor a testeknek legalább egy részét az áramlásnak el kellett volna vinnie.⁹⁹ A környezet fentiek alapján történt átgondolása alapján a patak torkolatvidéke nem feleltethető meg a forrásokban megjelenő halálozási helynek. Sokkal valószínűbb, hogy nem a Duna-ág folyásirányával szemben kísérelték meg az átkelést a Csele torkolatvidékén, hanem a jóval közelebbi túlsó partot célozták meg, így nem kellett megküzdniük az ellenáramlattal sem. Mindazonáltal ez felel meg szó szerint a leírásoknak is.

A vízbe fulladás története az idők során szinte népmeseivé, ugyanakkor a Csele-pataknál történtek a korai hiteles forrásokkal összeegyeztethetlenné váltak. Ez tűnt fel B. Szabó Jánosnak is, aki elvetette a patakba fulladás teóriáját a közelmúltban megjelent tanulmányában.¹⁰⁰

B. Szabó ugyanakkor azt is felvetette, hogy a király, ha nem is a Csele-patakban, de annak közelében, valami mocsaras vízben, „halastóban” halt meg a Duna jobb partján.¹⁰¹ Úgy rekonstruálta az eseményeket, hogy a király és kísérete észak felé menekülés közben szembesült azzal, hogy a Cselén kialakított hídon nagy a tumultus. Ezért nem túl nagy távolságra kelet felé próbálhatták meg a menekülők kikerülését, mégpedig a Duna árterében.

Verancsics Antal történeti iratai között maradt fenn egy beszámoló II. Lajos király haláláról, miszerint „*Lajos király az hadból megfutamík, ki csakugyan ottan Cselénél egy fogban a sárban vesze*”.¹⁰² Ennek alapján B. Szabó feltételezi, hogy a Csele torkolatánál lehetett az a kilenc *piscina*,¹⁰³ azaz halastó célra használt, félig mesterséges képződmény, ami az alapot szolgáltathatta a tudósításhoz.¹⁰⁴ Ezek egyikébe fulladhatott bele vélekedése szerint a király a Csele-patak közelében.

A feltételezés legfontosabb alapvetése, hogy a Dunának a Csele-patak térségében létezett a nyugati partján ártéri területe. B. Szabó helyesen idézi András-

99 Ha csak szigorúan elméleti szempontból nézzük, akkor a Cselén az északról dél felé való átkelés az, ami még leginkább hasonlít a halálessettel kapcsolatban leírtakra. Az ár levonulásával azonban nem marad iszapos mocsár a torkolatban, hanem csak egy jóval kisebb vízhozamú patak (nem állóvíz), valamint a homokzátonyok.

100 B. Szabó János: II. Lajos halálának helyszíne: táj és orális hagyomány. *Hadtörténelmi Közlemények* 132 (2019) 2. sz. 443–453.

101 Uo.

102 Memoria rerum. In: *Nekünk mégis*, 214.

103 Herman Ottó: *A magyar halászat könyve*. I–II. Bp., 1887. I. 87. A Bodroghoz kapcsolódó, vizét, halait onnan nyerő Sátoraljaújhelyhez tartozó Long-erdei tavakat a források mindig *piscinának* nevezték. Tringli István: *Sátoraljaújhely*. Bp., 2011. (Magyar Várostörténeti Atlasz 2) 74.

104 B. Szabó János Kiss Bélának 1976-ban, a *Vigiliában* közölt feltételezése nyomán hivatkozik rá, hogy a nyúlsgizeti apácáknak a cselei birtokán, 1323-ban feljegyezték kilenc halastavat (B. Szabó: *II. Lajos halálának helyszíne*, 446.), és idővel ezek talán elmocsarasodhattak. Úgy véli, hogy ezek közül az egyik lehetett II. Lajos halálának helye és okozója. Feltételezi, hogy legalább az egyik halastó fok volt.

falvy Bertalan megfogalmazását a fokok mibenlétét illetően: a fokok az ártérhez kapcsolódó jelenségek.¹⁰⁵ Ahol viszont nincs ártér, ott nem alakulhatnak ki fokok sem.

A B. Szabó által felvetett elképzelés problémás lehet, mert a Csele-patak környezetében a Duna nyugati oldalán magas a part, ahogyan az még a vízrendezés előtti, azaz 1808-as datálású (1/A és B ábra), finoman kidolgozott vízmérnöki térképen is jól látszik. Itt egyébként napjainkban ugyanúgy magaspart figyelhető meg, melyet a Duna áradások idején évezredek óta folyamatosan rombol, nem pedig elönt. Mivel a két part közötti magasságkülönbségnek tektonikai okai vannak, amely hosszabb ideje alakult ki, ezért okkal feltételezhetjük, hogy 1526-ban is ugyanez volt a környezeti helyzet.

Az eredetileg Kiss Bélához, illetve újabban B. Szabóhoz kötődő elmélet alapjául szolgáló, a Csele-birtokhoz tartozó kilenc halastóval kapcsolatos híradást az 1323-as hatalmaskodásról Tringli István dolgozta fel könyvében,¹⁰⁶ aki így ír erről: „Bizonyára nem előzmények nélkül történt, hogy 1323-ban húsvét után Mohács tiszttartója maga mellé vette a település lakóit és átmentek Cselére. Egy cselei embert megnyilaztak, a cselei halastavak gondozóját keményen elverték, ruháit elvették, kilenc tavat elfoglaltak, melyeket az apácák törvényes felszólítására sem adtak vissza, hanem élni kezdték őket.”¹⁰⁷ Jó pár év múlva, 1331-ben előbb a kolostor nevében tiltakoztak amiatt, hogy cselei halastavaikat, malmaikat és erdeiket a mohácsiak elfoglalták, néhány hónap múlva aztán a pécsi püspök adta elő a királyi jelenlét előtt, hogy a cselei népek az apácák parancsára »az ő Dunán levő, Mohácshoz tartozó tavait vagy halastavait harmadik éve halászni kezdték«¹⁰⁸ Hogy mekkora értékről volt szó, jól mutatta, hogy a püspök szerint ezzel háromezreszáz márka kárt okoztak.”¹⁰⁹

Az eset leírásából kiderül, hogy az ügyben szó sincs a Csele-patakról: a kérdéses kilenc tó a Dunán található. A pécsi püspökséghez tartozó Mohács falu birtokai, ahogyan a nyúlzigeti domonkos kolostor cselei birtoka is, átnyúltak a Mohácsi-szigetre.¹¹⁰ A vita kiterjedt a mohácsi-cselei határon fekvő erdőkre, hajómalmokra és halastavakra is. Tringli feltételezi, hogy esetleg a folyó áradásai nyomán megváltozott a környezet, talán nem is volt világosan kijelölve a két birtok határa. Tény, hogy mindkét fél magának követelte a területet, amelyekből jelentős haszonvételek származtak. A legtöbb jövedelmet a halastavak biztosí-

105 Andrásfalvy Bertalan: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. I–XI. Szerk. Dr. Puskás Attila et al. Szekszárd, 1968–1987. VII. 159–160.

106 Tringli István: *Hatalmaskodások a középkori Magyarországon*. [Kézirat.].

107 Tringli: *Hatalmaskodások*.; MNL OL DL 2159. (Kiadása: *Codex diplomaticus Hungariae*. [= Fejér CD] VIII/2. Stud. Georgius Fejér. Buda, 1832. 229. sz. [495–496.]

108 „... stagna seu piscinas suas in fluvio Danubii habitas ad Mohach pertinentes...” MNL OL DL 2668., 26080. (Fejér CD VIII/3. 252. sz. [557–559.]).

109 Tringli: *Hatalmaskodások*.

110 Csele település birtoka a Duna bal parti részére is kiterjedt. *Baranya megye*, II. 419. A térképi forrásokon a szigeti oldalon még a 19–20. században (Második katonai felmérés, Harmadik katonai felmérés, Magyarország általános térképe [1910 körül] stb. is látható pl. a Csele erdő, amely szintén az egykori Csele településhez tartozhatott.

tották, de a Dunára kikötött hajómalmok és az erdők¹¹¹ is fontos szerepet töltöttek be a helyiek életében.

Kilenc halastó a ma a Mohácsi-síkságon mintegy 700 méter hosszúságú (az akkoriban 100–200 méterrel hosszabb) Csele-patak mellett el sem fért volna, és rendkívül szembetűnő nyomai lennének még napjainkban is. A Csele ugyanis egy löszplatón vágja magát keresztül. A lösz egy olyan laza üledék („sárga föld”), amely a pleisztocén végén hulló porból keletkezett a nagy szárazföldi jégtakarók közelében, a hideg sztyeppén vagy félsivatagi környezetben. Ebből fakadóan azokon a helyeken, ahol ilyen van a felszínen, biztosak lehetünk abban, hogy ott vízzel borítottság nem volt az elmúlt 10 ezer évben, a vízi üledékek ugyanis jól elkülöníthetők a lösztől.

A (halas)tónak a vízén kívül az is feltétele, hogy egy vízzáró réteg meggátolja a víz elszívárgását. Ez a mi területünkön praktikusán csak agyag lehetne. Ha viszont kialakult a tó, akkor ott vízi üledékek halmozódnak fel. Ezeknek viszont ugyancsak nyoma lenne a területen az üledékrétegekben. Mivel ilyen üledékeknek nincsen nyoma, így a Csele-patak mellett halastavakat sem feltételezhetünk.

A fentiek alapján könnyen belátható, hogy a Csele mellett nem lehet kilenc halastavat elbújtatni. A mohácsi Duna-ág túlsó oldalán, az 1323-as forrással összhangban a Mohácsi-szigeten viszont bőségesen voltak ilyen tavak, és ezek között vannak olyanok is, amelyeket halastónak használtak 1323-ban. Mivel jelentős jövedelmet termeltek és komoly munkát jelentett a karbantartásuk, ezért biztosak lehetünk abban, hogy ameddig csak lehetett, fenntartották őket. Minden bizonnyal többségük létezett még 1526-ban is.

Azt viszont, hogy ezek valamelyikébe veszett volna a király, biztosan nem állíthatjuk. Ahogy már említettük, a Verancsics-féle forrást más adat nem erősíti meg, de kizárni sem lehet. Annyi bizonyos, hogy a baleset helyszínéként szolgáló folyó menti iszapos kiöntés, ha nem egy fok volt maga, akkor ezen halastavak közvetlen környezetében feküdt.

AZ UTÓKOR MIKÉPPEN JELÖLTE MEG A KIRÁLY HALÁLÁNAK HELYÉT? A LANDMARKOK¹¹² EVOLÚCIÓJA

A 2. táblázatban összegyűjtöttük, hogy a szekunder vagy emlékezeti irodalomban hogyan írták körül a király halálának helyét. Ebből kiderül, hogy az eddig ismertté vált említések jól visszavezethetők a primer információk körére. A Duna, a mocsár, az iszap említése visszaköszön attól függően, hogy ki és mit szeretne hangsúlyozni, ugyanakkor felfedezhetünk más tendenciákat is, például azt, hogy miképpen tekintettek a hely kontextusára a különböző korokban.

A Duna említése a halálozás tényleges helyeként csak a 16. századra volt jellemző. A 17. században már csak a Duna közelségét említik a vízbe fulladás

¹¹¹ Lásd fentebb a Csele erdőt, mely a Mohácsi-sziget északi részén található.

¹¹² A landmark tájékozódást segítő objektum, tereptárgy.

helyéről szólván, de nem kapcsolják össze vele közvetlenül. Találkozhatunk néhány érdekes, akaratlan kiszólással is a szövegekben. Az amúgy nem éppen a szavahihetőségéről ismert Szerémi György például megemlíti a Kis-Dunát a menekülés környezetében (de nem halálhelyként), önkéntelenül is utalva a Duna két ága közötti méretkülönbségre. A 16. század első felében a források a halál helyét a menekülés kontextusában kezelik.

A Csele-patakba fúlás legitimációja a 16. század végére erősödött csak meg és csupán a 17. századra került be a kánonba, teljesen kiszorítva az értelmezésből a Dunát. Brodarics, Szerémi, Brutus és a Brodaricsot felhasználó Istvánffy még Csele falu közelségét hangsúlyozta. Ugyanakkor a település az 1570-es évekre elpusztásodott,¹¹³ *landmarkként* való használatra egyre kevésbé volt alkalmas.

Az első ismert említés (három évtizeddel a csata után, 1563-ban), amely a Csele-patakot összefüggésbe hozta a király halálával, még nem arról szólt, hogy abba fulladt bele a király, hanem a halál helyének körülírására használták: „*Csetrics fegyverhordozó útmutatása nyomán a mocsaras helyen, a Cselepataka folyócskánál megtalálták.*”¹¹⁴ A leírás szemléletes: egy mocsaras helyről szól, a „Cselepataka” közelében és nem benne. A Csele éppen ott torkollik bele a Kis-Dunába, ahol a másik parton a mocsár van. Mivel a Csele maga nem mocsaras (a V-alakú meder alja lehet sáros), a magasparton keresztül szakad a Dunába, s a torkolatát folyamatosan rombolja a folyó, ezért ott nem tud mocsár kialakulni.¹¹⁵ A patak ebben az esetben annak a helynek a jelölője, ahol a haláleset történt, a folyóág mentén. Egy mocsaras, ártéri területről van szó a keleti oldalon, ahol nem lakik senki, kiemelkedés pedig nincs. Másként megjelölni, mint ahogy olvassuk, aligha lehet: a királyt a pataknál találták meg, azaz a torkolattal szemben.

A cseh Daniel Adam z Veleslavína¹¹⁶ 1590-ben elsőként említi, hogy a király a Csele-patak medrében halt meg. A 17. század közepétől válik majd csak általánossá ennek a hangsúlyozása. Ekkoriban a hely kontextusa a király tragikus halálának emlékhelye.

Az előbb említett szerző leírása még kétségtelenül a Cselére vonatkozik, ahogyan Georgiceo és Pethő is a patakot írja le. Ugyanakkor a területen 1663-ban járó Ottendorf, név nélkül, már folyóként jellemzi a vízfolyást.

A Cselét és a Karasicát [Carasso/Carassus] a 17. században kezdik szorosabban összekötni a forrásokban. Istvánffy, Esterházy, Jan Tomáš Pešina z Čechorodu és Burbery „Carassus”-ra vonatkozó képe egy szélesen, sárosan és lassan csordogáló folyót mutat. Ezekben az esetekben egy valós vízfolyást (Csele) fiktív

113 Vass Előd Csele falut 1574-ben már pusztaként említi. Vass Előd: Mohács város hódoltságkori történetének forrásai. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*, 1975. Szerk. Szita László. Pécs, 1976. 15–48.

114 Michael Siegler: A magyarok, az erdélyiek és a szomszédos tartományok történetének kronológiája 1563. Krónikáink magyarul. [Ford. Kulcsár Péter.]. In: *Örök Mohács*.

115 Ha a mostani helyzetet megvizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a torkolat felett egy úgynevezett sarkantyú védi az öblöt, ezért ott egy jó megtartású homokzátony van jelenleg, és nem mocsár. Amikor nem volt még itt sarkantyú (egyfajta kőfeltöltés, ami merőleges a folyó folyására), akkor folyamatosan rombolódó part volt, nem pedig mocsár.

116 Veleslavína: Történeti kalendárium. In: *Örök Mohács*.

elemekkel ruháznak fel. A leírás így nem felel meg a valós vízfolyás jellegének (ami egy szűk, keskeny, majdnem egyenes, alig kanyargó patak). A fiktív elemek révén teremtik meg a kohéziót a király halálának legendás körülményei (folyón átkel, mocsárba vész, az iszapos vízből emelik ki) és a valós hely között feszülő ellentmondás átívelésével. A Csele megjelenése ezekben a forrásokban kevéssé valószínű: a kontextus oly módon változik, hogy a szövegek a király halálának legendás helyét mutatták be.

A 18. századra aztán megszilárdul a Csele-patak képe. Cserei, Losonczi, Debreceni és Etédi szövegeiben névvel is megjelenik, mint a király halálának helye. Ugyanakkor ennek a korszaknak a földrajzi tudása nagymértékben fejlődött a 16–17. századihoz képest. Az oszmán hódoltság véget ért, az országot nemcsak katonai értelemben, de intellektuálisan is visszafoglalták. Megírták a földrajzát és feltérképezték, a hódoltság földrajzának bizonytalan, misztikus, orientális jellege lefoszlott. Mohács környékét részben püspöki, részben világi földesúri használatba vették és intenzív művelésbe fogták: a helyre vonatkozó tudás elmélyült. A Cseléről a 18. században már nem lehetett leírni, hogy folyó. A patak neve összeforrott II. Lajos halálával, és ezt megerősítette, hogy elkészült az első emlékműve is.¹¹⁷ Ezzel együtt azonban megszületett a hitelességi deficit is, mert a források és a patak képe között ellentmondás feszült. Péteri Takács már magyarázatot is keres rá: a patak a Dunából duzzadt fel.¹¹⁸

A 2. táblázatban szereplő 46 áttekintett forrás túlnyomó többsége (28) a mocsarat/állóvizet említi, mint a legáltalánosabb jellemzőjét annak a helynek, ahol az uralkodó megfulladt. Ez a legáltalánosabb, de a legkevésbé specifikálható környezeti jellemző. Czetticz és Sárffy beszámolóiból egyaránt visszaköszön, de ami talán még ennél is fontosabb, hogy a Duna mentéhez, a Mohács környéki táj általános jellemzőihez a mocsaras jelleg hozzátartozott.

A szűkebb, konkrét hellyel kapcsolatban 14 forrás utal rá, hogy sár, iszap, esetleg iszapos víz volt a holttest közvetlen környezetében, vagy csak annyit írnak, hogy a király testét egy sáros gödörben találták meg. Ennek az információnak az ősforrása Sárffy Ferenc levele.

A mohácsi csatáról hiteles részleteket közlő, tájékozott Ferdi [Bosztán] leírásában egy érdekes földrajzi anomália jelenik meg. A király halálát a Sárvíz folyócskával köti ugyanis össze. Ez Moháctól 20 kilométerre északra, Bata térségében torkollik a Duna keskeny nyugati ágába. Mivel az oszmánok a hadjárataik során rendszeresen áthaladnak Báticasék mellett a Sárvízen, továbbá erről a szultáni hadinapló is beszámol, a véletlen elírás esélye elhanyagolható.

117 Péteri Takács Józsefnek (1767–1821) 1797-ből fennmaradt egy feljegyzése. Annak az évnek szeptemberében, mint Esterházy László nevelője, Mohácson járt. A látogatás kapcsán a következőket írta: „ki küldött a Püspök úr [Esterházy László Pál] a maga lovain azon helyre, ahol a közönséges vélekedés szerint vészett el Lajos király. Most azon patak egészen ki volt apadva a nagy szárazság miatt, egyébkor malmot hajt ott a víz. Láthatni még ott az oszlopnak alsó márványkövét, mely régenten a szomorú esetnek emlékeztetőre volt emelve, s amelyet meg akart újítani Ő Excellenciája.” Péteri Takács: Úti jegyzetek. In: Mohács, 470.

118 „... II. Lajos 1526-ban elveszett, a Csele nevű patakban, mely akkor a Duna kiáradásától feldagadt.” Péteri Takács: Úti jegyzetek. In: Mohács, 470.

Kínálkozik ugyanakkor egy reális magyarázat: a 16. században a Sárvíz a maihoz képest sokkal szélesebb, hajózható volt. Erős a gyanúnk, hogy a nyugati keskenyebb Duna-ágot, mely vizének jelentős részét a Sárvízből nyerte, a helyi vízrajzban még járatlan oszmánok a területtel ismerkedve a Sárvíz kiszélesedett medrének tekintették.

Ugyanakkor a helyismeretnek is lehetett szerepe abban, hogy ki és miként interpretálta a Cselét. Pecsevi¹¹⁹ kétségtelenül jól ismerte a helyszínt. Pécssett született, és tudjuk róla, hogy vadászatai során többször is bejárta a környéket. A király halálának helyét krónikájában a Királyhíd¹²⁰ nevű mocsaras helyként adja meg, ahol megemlíti, hogy tömegesen fulladtak meg mások is. A síkság északi „szélén”, a folyóág nyugati partján az ő idejében sem volt és nem is lehetett mocsár vagy kiterjedt mocsaras hely.

A Királyhíd minden bizonnyal a korabeli hadiút része volt. Erről a nyomvonalról viszont tudjuk, hogy a 18. században a táguló Duna miatt nyugatra kellett áthelyezni a Mohácstól északra fekvő térségben. Így a kérdéses híd helye ma már könnyen lehet, hogy lent a parton, vagy a Duna medrében van valahol. A híd ennek alapján a nyugati ág keleti partjait övező ártéri, mocsaras térség közelségében volt, és ugyanaz volt a szerepe, mint más korai forrásoknál a Cselének: a mocsarat jelölte meg a szerző egy ismert orientációs ponttal, miszerint annak közelségében történt a haláleset.

Egy irodalmi műben még egy érdekes adattal szembesülhetünk. Liszti László 1653-as eposzának soraiban a haláleset helyeként a mély kiöntés képe jelenik meg. A leírás hűen követi Brodarics összes vonatkozó kulcsszavát és viszonyítási pontját. Egyetlen vonatkozásban viszont különbözik tőle: megjelenik benne a Duna mellékága is (szakadék, szakadás).

„Moháczhoz közelre, csak fél mért földnire, vala egy föld-hasadás,
Kit nagy vízzel töltöt, s ugyan teli öntöt Dunabéli áradás,
Mint egy pasványos viz, avagy mocháros iz, s mint egy Duna szakadás

Cziliche falunál, s ennek határánál, vólt ez az vizbéli ér,
Meredek partyai, s vadnak mély árkai, Duna arja hozzá fér,
Futo Magyarokat, szegényt, s gazdagokat, itt a Török utol ér,

E’ föld hasadásba, s viz áradásába, Király mind lovastól holt,
Minden fegyverestől, és öltözetestől, valamint az harczon vólt,
Sok töb társaival, s futo Magyarival, itt fel-találtatot vólt.”¹²¹

119 Ibrahim Pecsevi: Krónika. [Részlet. Ford. Fodor Pál.]. In: *Nekünk mégis*, 236–256.

120 „Mikor a levert király a csatából elűzetvén menekülés közben a síkság szélén lévő és Királyhíd [az eredetiben Kíral köprüsi] néven elhíresült mocsaras helyre ért, a menekülő hitetlenek oly sűrűségben torlódtak egymásra előtte, hogy közöttük nemhogy egy ember, egy kutya sem tudott volna átfurakodni. A mögöttük érkezők tömegétől számtalan hitetlen a mocsárba süllyedt, és csak a nemlét országába nyitott utat.” Pecsevi: Krónika. In: *Nekünk mégis*, 247.

121 Liszti László: Magyar Mars avagy Mohach mezején történt veszedelemnek emlékezete. 1653. In: *Nekünk mégis*, 227.

A plusz információ szerepeltetésének oka nagyon különleges, a költőnek ugyanis a sor végén szüksége volt rímre (hasadás, áradás, szakadás). Ezen költészeti ok miatt a jelölők körében szerepeltetésre került a korszak egy földrajzi evidenciája, a Duna szakadása mint mellékág.

Év/szerző	Dunára, nagy folyóra utalás	Cselére, Csele-patakra utalás	Mocsár/tó	Gödör, iszapos víz
1526. Cuspinianus ¹²²	„Duna kiöntése”		„beleugratott egy tóba, amelyet a Duna kiöntése alkotott”	
1528. Brodarics ¹²³	„a helyen akkor a Duna áradása miatt a szokottnál magasabban állott a víz”	„Csele nevezetű falu alatt”		„egy meredek part hasadékában”
1526–1534 között, Kemálpasazáde ¹²⁴	„lovastul, fegyverestül a vízbe ugrott, s azok számát szaporítá, akik elestek, vagy vízbe fúltak” (visszaulva a Dunára)			
1528 nyara, H. Łaski/Ibrahim pasa ¹²⁵			„sekély víz” (?)	
1530. Oláh Miklós ¹²⁶			„mocsárba”	
1530. Bartoš Písař ¹²⁷			„mocsár”	
1530 körül, Paolo Giovio ¹²⁸			„mocsaras árok”	
1531–1537. Velius ¹²⁹			„mély mocsárba süllyedve”	
1540-es évek, Ferdi [Bosztán] ¹³⁰	„mikor a Sárvíz nevű folyóhoz érkezett [...] lovastul, fegyverestül együtt a vízbe merült, és [...] a vízbe veszett.”			
1541. Camerarius ¹³¹	„nem túl nagy és nem túlságosan sebes folyóban”			„iszapos víz”, „gázló”

122 Johannes Cuspinianus buzdító beszéde. In: *Mohács emlékezete*, 146.

123 Brodarics: *Igaz leírás*, 53.

124 Kemálpasazáde: Mohácsmáme. In: *Nekünk mégis*, 204.

125 Ibrahim pasa tárgyalása Hyeronimus Łaskival. Isztambul, 1528 nyara. In: *Nekünk mégis*, 206.

126 Oláh Miklós levele. In: *Mohács*, 158.

127 Bartoš Písař: Krónika a prágai felkelésről. 1530 körül. In: *Mohács*, 160–161.

128 Paolo Giovio: Krónika a törökök viselt dolgairól. 1531. In: *Mohács*, 159.

129 Caspar Ursinus Velius: Tíz könyv a magyar háborúról. 1531–1537. In: *Nekünk mégis*, 207.

130 Ferdi: A törvényhozó Szülejmán. In: *Mohács*, 224.

131 Joachim Camerarius: A Magyarországon, Mohácsnál elszenvedett vereségről és Lajos király haláláról. 1541. In: *Nekünk mégis*, 208.

1545. Szerémi György ¹³²	„Kis-Duna folyó közelségében”	„közel a Csele faluhoz”	„mocsárba esett”, „mocsárban elmerült”, „tó partján”	
1548 körül, Lazius ¹³³			„mély mocsárba”	„sárba és az iszapba”
1552. Dubravius ¹³⁴	„Duna egyik közeli kiöntésébe”		„kiöntésébe”	„abban a mélyedésben találta meg, amelyben a Duna árhulláma el szokott ülni”
1556. Knauz krónika ¹³⁵			„mocsárban”	
1559. Habsburg-ház dicsőségükre ¹³⁶			„ingovány”	
16. század első fele, ismeretlen szerző ¹³⁷	„folyóban, mely azokban a napokban a Dunából csodálatos mértékben megáradt”			„Duna egyik ágacsakájának a sáros, iszapos vizében”
16. század közepe, Memoria rerum ¹³⁸		„Cselénél egy fogban a sárban vesze”		„fok, sár”
16. század második fele, ismeretlen horvát szerző ¹³⁹			„Mocsárnak szélétől, így gázoltam mélyre”, „lehúzott a mocsár”	„sártenger”; „sárba ragadni”
1554. Jozsef ha-Kohén ¹⁴⁰			„mocsárban”	
1563. Michael Siegler ¹⁴¹		„Cselepataka folyócskánál”	„mocsárban”	
1566. Zermegh János ¹⁴²			„mocsár”	

132 Szerémi: Levél Magyarország romlásáról. In: *Nekünk mégis*, 209–212.

133 Wolfgang Lazius: Ausztria történetének tizedei. 1548 körül. In: *Nekünk mégis*, 212.

134 Jan Dubravius: Csehország története. 1552. In: *Nekünk mégis*, 213.

135 Knauz krónika. 1556 körül. Krónikáink magyarul. [Ford. Kulcsár Péter.]. In: *Örök Mohács*.

136 Habsburg-ház dicsőségükre. In: *Örök Mohács*.

137 Ismeretlen szerző beszámolója... In: *Nekünk mégis*, 204.

138 Memoria rerum. In: *Nekünk mégis*, 214.

139 Ismeretlen horvát szerző: Kezdődik a harc és a magyar király panasza. 16. század második fele. [Részlet.]. In: *Nekünk mégis*, 215–218.

140 Jozsef ha-Kohén: Franciaország és az Oszmán Birodalom uralkodóinak krónikája. 1554. In: *Nekünk mégis*, 214.

141 Siegler: A magyarok, az erdélyiek. In: *Örök Mohács*.

142 Zermegh János: Emlékirat a Ferdinánd és János, Magyarország királyai között történt dolgokról. 1566 után. Krónikáink magyarul. In: *Örök Mohács*.

1573. id. Stephan Gerlach ¹⁴³			„átlovagolt a mocsáron”, „már átért, azonban lovával elesett, vízbe veszett, megfulladt.”	
1575. Paulus Iovius ¹⁴⁴			„egy tóhoz ért”	„kétarasznyi örvény vizében megfulladt”
1575. Heltai Gáspár ¹⁴⁵	„a Krassó sebedékes ere” (?) „mikoron az érre találtak volna”			„vízbe és sárban”
1570-es évek vége, Giovanni Michele Bruto (Brutus) ¹⁴⁶	„a medréből kilépő Duna elárasztja”	„meredek helyen fekvő Csele falunál”		„meghasadt földet”
1570-es évek, Kjátib Mohammed Záim ¹⁴⁷			„megtalálták tévelygő holttestét egy tóban, megfulladva”	
1585. Marc'Antonio Pigafetta ¹⁴⁸	„nem messze a Dunától”	„egy igen keskeny, a mocsaras területeket összekötő, és a Duna felé vezető fahidacsán lehet keresztüljutni”, „a híd melletti mocsárba ugratott”	„Buda felé menekült, és belefulladt egy olyan sekély mocsárba”	
1587. Reinhold Lubenau ¹⁴⁹	„Dunától nem messze”	„malom mellett”	„a mocsárba fulladt”	
1590. Daniel Adam z Veleslavína ¹⁵⁰		„sáros pataokban, amit Csele pataknak neveznek”		„sárban”
1592. David Ganz ¹⁵¹		„egy kis folyó menti mocsárba esett”, „4–5 arasznyi patakba hanyattesett”	„mocsár”	

143 Idősebb Stephan Gerlach naplója. 1573. In: *Nekünk mégis*, 219.

144 Paulus Iovius: Lajos, Pannónia és Csehország királya. 1575. [Ford. Tóth Gergely.]. In: *Örök Mohács*.

145 Heltai: *Chronica az Magyaroknak dolgairúl*. In: *Mohács*, 174.

146 *Brutus János Mihály magyar királyi történetíró magyar históriája 1490–1552*. Közli Toldy Ferenc. Pest, 1867. (Magyar Történelmi Emlékek 13.).

147 Kjátib: *Történetek gyűjteménye*. In: *Mohács*, 238.

148 Marc'Antonio Pigafetta: *Útikönyv*. 1585. In: *Nekünk mégis*, 220–221.

149 Reinhold Lubenau *útleírása*. 1587. In: *Nekünk mégis*, 21.

150 Veleslavína: *Történeti kalendárium*. In: *Örök Mohács*.

151 David Ganz: *Krónika*. 1592. In: *Nekünk mégis*, 222.

1622. Istvánffy Miklós ¹⁵²	„Duna vizétől... meglehetősen megduzzadt” „Mohács és Csele között a Karasica állta útját, a mocsaras és iszapos patak” (?)			„iszapos folyócska feneketlen sarába zuhant”
1626. Athanasio Georgiceo ¹⁵³	„Duna közelében”	„egy nem túl nagy patakhoz”		
1650 körül, Ibrahim Pecsevi ¹⁵⁴		„Királyhíd néven elhíresült mocsaras helyre ért”	„mocsár”	
1660. Pethő Gergely ¹⁵⁵		„sáros Patakban, kitt Csele pataknak hinak”		„sáros”
1663. Henrik Ottendorf ¹⁵⁶	„folyik a Dunába”	„Carassus”, „alig 20 láb széles”		„igen agyagos és sáros”
1663. Jan Tomáš Pešina z Čechorodu ¹⁵⁷		„mocsaras patakon”		
1663 körül, Evlia Cselebi ¹⁵⁸			„mocsárba süllyedt”	
1664. Esterházy Pál ¹⁵⁹		„mocsaras és iszapos Carasso patak”		
1677. Jan Tomáš Pešina z Čechorodu ¹⁶⁰		„Mohács és Csele falu között a határozatlan medrével folydogáló mocsaras és ingoványos Karasicához vagy Csele patakhoz”		„az iszapos folyó mély ingoványába esett” (?)
1671. John Burbery ¹⁶¹		„csak a szelíd Carassus folyik a közepén, oly lassan, hogy a felszíne szinte meg sem rezzen”, „ingoványos gázlót”		
1677. Hain Gáspár ¹⁶²			„mocsárba fúlt”	

152 Istvánffy: A magyarok történetéből. In: *Mohács*, 186–187.153 Tóth István György: Athanasio Georgiceo álrühás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból. *Századok* 132 (1998) 4. sz. 854.154 Pecsevi: Krónika. In: *Nekünk mégis*, 247.155 Pethő Gergely: Rövid magyar cronica. 1660. In: *Örök Mohács*.156 Henrik Ottendorf útleírása. 1663. In: *Nekünk mégis*, 227.157 Jan Tomáš Pešina: Ucalegon. 1663. [Ford. Szebelédi Zsolt.]. In: *Örök Mohács*.158 Evlia Cselebi: Utazások könyve. 1680 körül. In: *Nekünk mégis*, 228.159 Esterházy Pál: Mars Hungaricus. 1664. In: *Örök Mohács*.160 Jan Tomáš Pešina z Čechorodu: Mars Moravicus. 1677. In: *Örök Mohács*.161 John Burbery: Beszámoló Lord Henry Howard utazásáról. 1671. In: *Mohács*, 459.162 Hain Gáspár: Lőcsei krónika. 1684. In: *Örök Mohács*.

1709–1712. Cserei Mihály ¹⁶³		„az boldogtalan király futtában a Carassus, kit magyarul Csele pataknak neveznek, sáros folyóvízben dőle mind lovastól, s ott fulada meg”		
1728. Debreceni Ember Pál ¹⁶⁴			„egy mocsárban nyomorultul elveszett”	
1773. Losonczy István ¹⁶⁵		„Csele-patak nevű sáros vízben”		
1792. Etédi Sós Márton ¹⁶⁶		„A Csele pataknak útját fordította”	„rút posványban”,	„sárba”, „örvény”
1797. Péteri Takáts József ¹⁶⁷	„Duna kiáradásától feldagadott”	„Csele nevű patakban”		

2. táblázat. II. Lajos király halálozási helyének környezeti jellemzői
a 16–18. századi emlékezeti forrásokban

ÖSSZEGZÉS

A király halála lovasbaleset volt. A török lovasság üldözése elől a király és két-három fős kísérete a csatamezőről kelet felé menekült, a Duna mohácsi ágának irányába. A Csele-torkolattól délre, a folyót nyugatról övező magasparton természetes lejárát kínálkozott, amelyet a korban feltehetőleg itatóhelyként is használtak. Véltetően ezen az úton kísérelték meg az átkelést a Duna itteni, a maihoz képest jóval keskenyebb, áradó ágán, a Mohácsi-sziget felé.

A folyóág keleti partja ezen a helyen sekély, zátonyokkal tagolt volt. A középkori írott források, a történeti térképek és a helyi földrajzi névanyag tanúsága alapján Csele birtokhoz kilenc fok, azaz halastó (*piscina*) is tartozott, amelyek a Dunához kapcsolódtak. A szigeten – mégpedig ennek a partszakasznak a közelségében – húzódtott keresztül egy vízrendszer, amelyet Karasicának/Krassónak, azaz Fekete-víznek hívtak.

Ez volt az a hely – a Csele torkolatával átellenben –, amely felé a menekülők igyekeztek. A túlsó parton, miután a folyó medrén átúszhattak, a király egy vastag iszapréteggel feltöltött mélyedésbe gázolt bele sérült lovával, ahol az ára-

163 Cserei: Erdély históriája. In: *Nekünk mégis*, 230.

164 Debreceni Ember Pál: *Historia Ecclesiae Reformatae*. 1728. In: *Nekünk mégis*, 230.

165 Losonczy: Hármaskis-tükör. In: *Nekünk mégis*, 231.

166 Etédi Sós Márton: Magyar gyász; vagy-is Második Lajos magyar királynak a mohácsi mezőn történt veszedelme. 1792. In: *Nekünk mégis*, 231.

167 Péteri Takáts: Úti jegyzetek. In: *Mohács*, 232.

dás miatt magasan állt a víz. A ló belesüllyedt az iszapba, a lovasát lerázta magáról és mindketten belefulladtak a vízbe, illetve az iszapba. A királyt egyik kísérője, Aczél István próbálta kimenteni, de ő maga is megfulladt. A király kamarása, Czettricz Ulrich átúsztatott, lovával felhágott a keleti partra, és így megmenekült. A történetekről egyedüli szemtanúként számolt be.

Az áradás levonulását követően a holttestek előkerültek, a környékbeli jobbágyok pedig még szeptember hónapban eltemették az elhalálozás közvetlen közelében a királyt. Értéktárgyait, ruházatát, köztük a királyi pecsétgyűrűt 1527 közepén szolgáltatták be. Szulejmán szultán a csata után kerestette az uralkodót, de nem találták meg a testét, mivel a megáradt Duna elrejtette azt a portyázók, felderítők elől. A király testét október közepén a győri várparancsnok, Sárffy Ferenc vezette csapat találta meg Czettricz útmutatása alapján, majd második temetése helyére, Székesfehérvárra szállította.

Az elhalálozási helyszínt az emlékezeti források többféle módon írták körül. Mocsár, vízzel elöntött mélyedés, feliszapolódó kiöntés, valami tó, illetve állóvíz, ami összeköttetésben állt a Dunával, ezek voltak a főbb kulcsszavak, de az emlékezeti irodalomban felmerült a lehetősége annak is, hogy egy fokban történt a baleset. A hely környezeti sajátosságai miatt tökéletes biztonsággal ezt megállapítani 500 év elteltével nem lehet.

A Csele-patak, a rajta található Királyhíd és a Karasica is eredetileg *landmark*ok voltak, mellyel a halál helyének közelségére utaltak. Idővel a *landmark*ok vonatkozásában jelentős átalakulás következett be. A 16. században, főként a halálesethez legközelebbi időpontokban, a Duna és annak környezete jelent meg baleseti helyszínként. A 16. század végén és a 17. században átalakultak a leírások: a Csele-patak olyan fiktív helyszínként jelent meg, amely integrálta a „folyó” és a „mocsár” jellemzőit is. A 18. században az átalakulás folytatódott. A viszszafelelés után, a földrajzi ismeretek fejlődésével a Csele-patak kiszorította a többi értelmezést. Azért, hogy később a Csele-patak vált a halál legendás helyévé, vélhetően a humanista értelmiség tehető felelőssé. A népi emlékezet ellenben megőrizte a Dunát mint a vízbe fulladás valódi helyszínét.

Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté –
Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter¹

A MOHÁCSI TÖRÖKDOMB²

Mohács neve elsősorban az 1526. évi, történelmi jelentőségű csatáról ismert. Az I. Szulejmán szultán és Ibrahim nagyvezír irányítása alatt álló mintegy 60 ezer fős oszmán sereg augusztus 29-én ért a harcmezőre. A Jagelló-házból származó II. Lajos magyar és cseh király, valamint a Tomori Pál kalocsai érsek és Szapolyai György vezette keresztény (magyar, cseh, horvát, lengyel és más közép-európai népek fiait felvonultató), 25–27 ezres hadsereg megütközött az oszmánokkal, és bár bátran helytállt, az egyenlőtlen harcban végül vereséget szenvedett. Az utókor ítélete szerint mindez megpecsételte a középkori Magyar Királyság sorsát. A csata nem csupán súlyos anyagi és emberi veszteségeket okozott a közép-európai keresztény államoknak, de úgy tűnik, kitörölhetetlenül rányomta bélyegét a magyar nemzeti és a mohácsi lokális identitásra is. Emlékezete majdnem 500 éve foglalkoztatja az utódokat; a reflexiók szinte a csatával egy időben megjelentek és napjainkig jelen vannak. Azon a helyen, ahol a hatalmas veszteségekkel járó harc bekövetkezett, a becslések szerint 12–15 ezer keresztény halottat temettek el. Az oszmán seregben elesett jelentős számú katonát is helyben hantolták el. Az oszmánok szemében Mohács történelmük egyik legnagyobb győzelmét jelképezte, így őket is foglalkoztatta az esemény helye és emlékezete. A Mohácsra látogató

-
- 1 Fodor Pál, az MTA doktora, főigazgató, ELKH BTK. Gyenizse Péter, tanszékvezető egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék. Kitanics Máté, tudományos munkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Szentágothai János Kutatóközpont, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum. Morva Tamás, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék. Pap Norbert, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszéke, Szentágothai János Kutatóközpont, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum. Szalai Gábor, tudományos segédmunkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Szentágothai János Kutatóközpont, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum. A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programjának „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” című, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Pécsi Tudományegyetem együttműködésében megvalósuló projektje keretében készült.
 - 2 A tanulmány a Történelmi Szemle 2018/2. számában „A mohácsi Törökdomb” címmel megjelent publikáció javított kiadása.

keresztények, valamint a török és bosnyák muszlimok egyaránt az 1526. évi csata helyszínéként tekintettek rá, és aszerint értékelték annak tájképi elemeit is.

Ugyanakkor a mohácsi síkság több hadtörténeti esemény és törekvés lenyomatait hordozza, amelyekhez antropogén tájképi elemek is kapcsolódnak. Az egykori hadviselők – a győztesek és a vesztesek is – többféleképpen formálták a környezetet, miközben elhelyezték benne emlékezeti építményeiket. A különböző korok katonai tevékenysége és azok emlékezete így összekapcsolódott, részben hatott is egymásra. A csatatáj szimbolikus tartalmakat hordozó elemei közül némelyik legalább a római időkig nyúlik vissza. A 16–17. században több ütközetet vívtak ezen a helyen, s ezek nyomai egymásra rétegződtek, nehezítve a tisztánlátást. A katonai emlékezet szempontjából különböző korú elemekből álló, „hibrid” katonai táj alakult ki. Az emlékezés és emlékeztetés eszközei, módjai és helyszínei többször is változtak az elmúlt 500 évben, a mohácsi sík más és más táji elemeit kitüntetve. A helyi közösség és a központi kormányzat törekvései egyaránt hatottak a kultúrtáj fejlődésére.

Az emlékezeti létesítmények közös jellemzője az erőteljes szakralitás, kifejezve, hogy a szembenállás civilizációs jellegű volt. Az 1816-ban emelt csatateri emlékkápolna a mohácsi temetőben áll. A mohácsi főtéren álló, befejezetlenül maradt fogadalmi emléktemplom az ütközet 400. évfordulójára épült. A 450 éves megemlékezésekre készült el 1976-ban Sátorhelyen, az 1960–1970-es években feltárt tömegsírok környezetében a Sátorhelyi Történelmi Emlékhely, amely a létesítéskor vallási jelképeket nem kapott, de a rendszerváltás után ott is felállítottak egy keresztet. A 2011-ben elkészült új látogatóközpont is erősen vallási jellegű szimbólumot hordoz, stilizáltan jeleníti meg a magyar Szent Koronát. A civilizációs ütközőpont jelleg mind a keresztény, mind pedig a török és muszlim szemléletben fennmaradt. Nem meglepő módon a szakralitás a török és egyben muszlim emlékezetet is áthatja. A csata győztesei által emelt, alább tárgyalandó emlékmű és emlékezeti gyakorlat időben megelőzi a fentebb említetteket. Így joggal vetődik fel a kérdés, hogy mennyiben tekinthető ez a keresztény gyakorlat előzményének, kiváltó okának, és vajon van-e a két oldal interpretációi között átfedés vagy összefüggés?

A mohácsi síknak az egyik legizgalmasabb és hosszú fejlődési periódust felmutató tájképi eleme a lapályból kiemelkedő Törökdomb, amely legendás és napjainkra már csaknem teljesen elfelejtett helyszín, ahonnan egyes török feltételezések szerint I. Szulejmán a csatát figyelemmel kísérte, és ahol a győzelemért imádkozott. Jelen írásunkban ezt a kiemelkedést, a militarizált táj szimbolikus elemét egy többféle módszerrel végrehajtott vizsgálatban abból a szempontból elemezzük, hogy a különböző történelmi időszakokban milyen szerepeket tölthetett be, hogyan hasznosították, miképpen formálta a csata emlékezetét és mit mond el az elmúlt ötszáz évben lezajlott társadalmi változásokról.

KUTATÁSTÖRTÉNET

A katonai tevékenységek lenyomatait hordozó táj (*military landscape*: csatatáj) kutatása napjainkban a geográfia kedvelt témája. A vizsgálatok fontos kiindulópontja, hogy az egykor katonai célokra használt területek kapcsán milyen kérdéseket vet fel az (újra)hasznosítás, a megőrzés és a bemutatás. *Military Geographies* című alapvető művében Rachel Woodward az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok volt katonai területeinek hasznosítási kérdéseivel foglalkozik.³ Vervloet és társai egy 17–18. századi holland védelmi rendszer megőrzésének és hasznosításának lehetőségeit taglalják.⁴

A turisztikai hasznosításra és a kulturális örökségre vonatkozó vizsgálatok is fontos előzményét képezik tanulmányunknak. A Máltán fellelhető brit kolonális örökség, az egykori flottatámaszpont egyes elemeinek turisztikai hasznosítását és a helyi identitásra gyakorolt hatását vizsgálta Tunbridge.⁵ Mohács a megosztó hatású csatateretek közé tartozik. Erre jó párhuzam az atlanti falnak a Csatorna-szigeteken kialakított részét képező német bunkerek megőrzésének és hasznosításának kérdése.⁶ A bunkerek a háborzongató látnivalókra specializálódott ún. sötét turizmus (*dark tourism*) célpontjai, és igen eltérő véleményeket váltanak ki az egykori háborús országokból érkező látogatókból. A mohácsi csatateret is felkeresik az egykor ellenséges oldalon álló népek képviselői, évente 25–30 ezer látogató.

Jelen munka előzményeként kiemelhető az 1566. évi szigetvári ostromhoz kapcsolódó csatatáj és kitüntetett pontja, a szultáni tábor kutatása, amely Szulejmán halála után emlékhely és zarándokközpont lett.⁷ Az itt követett módszertan a szigetvári táj vizsgálatában alkalmazott módszerekhez áll legközelebb.⁸

Az 1526. évi mohácsi csatára vonatkozó szakirodalom igen terjedelmes, amelynek bemutatására a terjedelmi korlátok miatt itt nincsen mód. A legfontosabb tanulmányok a csata helyével és lefolyásával, az 1526-os török hadjáratral és annak következményeivel foglalkoznak. Az írásokat részben történészek és hadtörténészek, részben régészek közölték.⁹ A csata szakirodalmáa nagyrészt

3 Rachel Woodward: *Military Geographies*. London, 2004.

4 Jelier A. J. Vervloet – Jan-Hein Nijman – Arjan J. Somsen: Planning for the Future; Towards a Sustainable Design and Land Use of an Ancient Flooded Military Defence Line. *Landscape and Urban Planning* 70 (2005) 1–2. 153–163.

5 John E. Tunbridge: Malta: Reclaiming the Naval Heritage? *International Journal of Heritage Studies* 14 (2008) 5. 449–466.

6 Gilly Carr: Shining a Light on Dark Tourism: German Bunkers in the British Channel Islands. *Public Archaeology* 9 (2010) 2. 64–84.

7 Pap, Norbert – Kitanics, Máté – Gyenizse, Péter – Hancz, Erika – Bognár, Zita – Tóth, Tamás – Hámori, Zoltán: Finding the Tomb of Suleiman the Magnificent in Szigetvár, Hungary: Historical, Geophysical and Archeological Investigations. *Die Erde* 146 (2015) 4. 289–303.

8 Szulejmán szultán Szigetváron. *A szigetvári kutatások 2013–2016 között*. Szerk. Pap Norbert – Fodor Pál. Pécs, 2017.

9 Kápolnai Pauer István: A mohácsi hadjárat 1526-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* 129 (1889) 1. sz. 177–208., 440–462.; Gergely Endre: Ásatások a mohácsi csatatéren (1924, 1925). In: *Mohács emlékkönyv 1926*. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1926. 349–360.; Gyalóky Jenő: A

nem az ütközetről, hanem inkább annak következményeiről és a lehetséges értelmezésekről szól.¹⁰ Ezek a viták a magyar nemzeti kérdésekről visszahatnak a csataterőről folyó diskurzusra és a csataterre utaló emlékezeti terekre és objektumokra is.

A földrajzi környezettel kapcsolatos kutatás elsősorban a csata konkrét helyével kapcsolatban kialakult vitákra, illetve a szembenálló hadseregek lehetséges hadrendjére koncentrált. Ennek lényege, hogy a mohácsi síkság mely részén lehetett a csata centruma. Földvár falu, amely a résztvevő Brodarics István leírásában az ütközet központi helyeként szerepel, egyelőre nem azonosítható be egyértelműen. Az elmúlt több mint egy évszázadban több helyszín is felmerült, de az írott források információit és a régészeti jelenségeket egységes rendszerben még senkinek sem sikerült értelmeznie. A kérdés tisztázása további kutatásokat igényel. A csatával kapcsolatos szakirodalom egyik központi kérdése a Törökdomb szerepe a csata menetében és a hadrend kialakításában.

A Törökdombmal kapcsolatos változó kutatói álláspontot a történelmi hagyományhoz, illetve a helyi mondákhoz való viszonyulás is alakította. Az 1910-es évekig a Törökdomb legitimációja szilárd volt, úgy tartották, hogy ennek a közvetlen környékén zajlott a csata.¹¹ A halmon a 400. évforduló kapcsán folytatott régészeti kutatások nem igazolták a várakozásokat, miszerint ezen a helyen temették volna el az oszmán halottakat.¹² Ezt követően több kutató is felvetette, hogy az ütközet a hagyomány által számon tartott helyszíntől délebbre, a Borza-patak környékén vagy még attól is délebbre, akár az országhatáron túli területeken is lehetett.¹³ Az 1960-as évektől a közeli Sátorhely mellett felfedezett tömegsírok környezete új helyszínre irányította a figyelmet.¹⁴ A 450 éves megemlékezésekre a feltárt tömegsírok helyén elkészült a Mohácsi Nemzeti Emlékhely, amely a megemlékezések fő színterévé vált, és az egykori harctér hiteles részeként a Törökdomb egykori szerepét vette át. A közelmúltban az utóbbi hely szerepével kapcsolatban B. Szabó János arra az álláspontra helyezkedett, hogy a csatát követően az oszmán hadsereg a csataterétől északabbra

mohácsi csata. In: *Mohács emlékkönyv*, 193–276.; Bende Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 13 (1966) 3. sz. 532–567.; Szakály Ferenc: *A mohácsi csata*. Bp., 1975; Perjés Géza: *Mohács*. Bp., 1979; B. Szabó János: *A mohácsi csata*. Bp., 2006; Papp László: A mohácsi csatater kutatása. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960*. Szerk. Dombay János. Pécs, 1961. 197–253.; Bertók Gábor – Polgár Balázs: A mohácsi csatater és a középkori Földvár falu régészeti kutatása. *Hadtörténelmi Közlemények* 124 (2011) 3. sz. 919–928.

10 Fodor, Pál: *The Unbearable Weight of Empire: The Ottomans in Central Europe – A Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566)*. Bp., 2015.

11 Kápolnai Pauer: *A mohácsi hadjárat*; Leopold Kupelwieser: *Ungarns Kämpfe mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács*. Wien–Leipzig. 1895; Németh Béla: Baranya Szent Istvántól a jelenkorig. In: *Baranya múltja és jelenje*. II. kötet. Szerk. Várady Ferencz. Pécs, 1898.; Szurmay Sándor: *A mohácsi hadjárat 1526-ban. Térképvázlattal, rajzmellékletekkel*. Bp., 1901.; Ortvy Tivadar: *A mohácsi csata elvesztésének okai és következményei*. Bp., 1914.

12 Gergely: *Ásatások*.

13 Gyalóky: *A mohácsi csata*; Bende: *A mohácsi csata*; Perjés: *Mohács*; Szakály: *A mohácsi csata*.

14 Papp: *A mohácsi csatater kutatása*.

verte fel táborát, és a Törökdomb valóban a szultán sátrának helye volt.¹⁵ Ezzel a halmot hosszabb idő után ismét visszaemelte a történelmi vitákba.

VIZSGÁLATI MÓDSZEREK

Vizsgálatainkban többféle módszert is alkalmaztunk. Számos írott forrás említi az 1526. évi mohácsi csatát követő évszázadokban a Törökdombot, amely sokáig fő tájékoztató pontja volt a csatateret felkereső látogatóknak. Az első magyar kartográfiai forrás, Lázár deák térképe is ábrázolja Mohácsot, azonosítva a csata helyével, de magára a Törökdombra nincs benne utalás. Használható térképi forrásanyag csak a 17. század végétől áll rendelkezésre. Ezek több-kevesebb részletességgel ábrázolják a területet, és fontos információkat hordoznak a csatateret relatív elhelyezkedéséről, a terep elemeiről, feliratozásuk pedig árulkodik az itt élő népcsoportoknak a tájhoz való viszonyulásáról, név- és nyelvhasználati sajátosságairól. A terület korábbi régészeti kutatása több hasznos információval szolgált a Törökdomb korára, emberi használatára vonatkozóan. Ezt egészítette ki a terület bejárása és az ott tett megfigyelések. A kutatás során fontosnak tekintettük a népi emlékezet vizsgálatát is. Mivel a Törökdomb a 20. század folyamán fizikailag nagyrészt megsemmisült, azt tűztük ki célul, hogy primer források, leírások és térképek alapján, távérzékelési módszerekkel és geomorfológiai bejárással azonosítsuk annak eredeti kiterjedését, és kísérletet tegyünk fizikai paramétereinek meghatározására.

A TÖRÖKDOMB AZ ÍROTT FORRÁSOKBAN

Az oszmánokkal vívott csaták, város- és várostromok alkalmával a szultáni jelenlét vagy a felállított szultáni sátor emlékezete, időnként emlékezetének fizikai lenyomata több helyen is fennmaradt. Rigómezőn és a Szigetvár melletti Turbékön jelentős komplexumok jelölték meg a szultáni sátor helyét, amelyek az 1389. és 1566. évi ütközetek emlékműveiként is funkcionáltak. Magyarországon további szultáni jelenléttel összefüggő helyek emlékezete is ismert. Ha megnézzük ezek elnevezéseit és azt, hogy melyik uralkodóhoz kötődnek, akkor könnyű észrevenni, hogy I. Szulejmán szultán legnevezetesebb magyarországi hadjáratainak és hadi sikereinek helyszíneit rajzolják ki. Ezeket a Szulejmán útját és sátorozási helyeit jelölő, és már a 16. századi oszmán-törökség szemében szentnek számító, többnyire magaslati helyeket vagy halmokat legtöbbször a *Hünkár tepeszi* (Szultán- vagy Császárdomb) névvel illették. Az első valószínűleg Belgrádnál jött létre, és az 1521. évi ostrom és hódítás emlékét őrizte. Egy 16. század végi oszmán történetíró a következőképpen tekint vissza erre, amikor leírja III. Mehmed szultán 1596. évi belgrádi bevonulását: „A szultáni sátor(tábor)t régtől fogva a Csá-

¹⁵ B. Szabó: *A mohácsi csata*, [Térkép.] 141. Vö. B. Szabó János: *Mohács. Régi kérdések, új válaszok*. Bp., 2015. 119–132.

szárdomb (Hünkâr depesi) néven ismertté vált szent helyen ütik fel. Az uralkodó elődei közül a jól védett Belgrádot elfoglaló, elhunyt és megboldogult, szerencsés életű Szulejmán szultán kán – nyugodjék békében! – őfelségének állomáshelye volt. A magyarországi hadjáratokon a szultáni sátor(tábor)okat azon a kellemes és szerencsés helyen állítják fel.”¹⁶ A hely szentségét az is biztosította, hogy 1566-ban ugyanitt verték fel a Szigetvár alatt elhunyt és Isztambul felé szállított Szulejmán sáortáborát, s előtte tartották meg a halotti szertartást Szelim, az új uralkodó részvételével.¹⁷ Az oszmán krónikások híradásai szerint a nagy hódító példáját nemcsak a későbbi szultánok – mint az említett III. Mehmed –, hanem a hadjáratok irányítására kinevezett nagyvezírek és főhadparancsnokok (*serdar, serasker*) is követték. Így például 1594 tavaszán a Bécs ellen induló Szinán nagyvezír, 1598-ban a Nagyvárad bevételére készülő Szaturdzsi Mehmed pasa vagy a 17. század végi hadjáratok hadvezérei egyaránt a belgrádi Császárdombon állították fel sátrukat (hogy a nagy uralkodó szelleme segítse őket).¹⁸ Evlia Cselebi szerint Esztergom várától keletre, az elpusztult érseki város helyén szőlőskertek és kertek jöttek létre, amelyek egyik széle „Szulejmán kán dombjáig” (*Süleymân Hân depesi*) nyúlt; tehát az 1543-as (sikeres) ostrom egyik, a nagy uralkodóhoz társított helyszínét itt is a „Szultándomb” fogalomkörével jelölték meg.¹⁹ Ehhez hasonlóan Evlia Cselebi a Bécs melletti Schwechat szomszédságában ír le egy „Szulejmán kán sátorának vára” (*kal’a-i çarbâğ-ı cihân, ya’nî otağ-ı Süleymân Hân*, illetve *kal’a-i otağ-ı Süleymân Şah*) nevű helyet: állítólag itt állott 1529-ben a Bécset (hiába) ostromló Szulejmán szultán sátorvárosa, amely az utazó szerint a visszavonulás után a németek kezére jutott, akik – kifejezetten emlékezeti hely létrehozása céljából – maradandó anyagokból az egykori sátorvárost utánzó komplexumot építettek fel ugyanazon a helyen.²⁰

16 Topçular Kâtibi ‘Abdülkâdir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil). I. Yayına hazırlayan Ziya Yılmaz. Ankara, 2003. (Türk Tarih Kurumu Yayınları III/21) 135.

17 Selânikî Mustafa Efendi: *Tarih-i Selânikî*. Hazırlayan Mehmet İpşirli. İstanbul, 1989. 49–51.

18 Kâtib Çelebi: *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000–1065/1591–1655)]* I. Neşre Hazırlayan Zeynep Aycibin. İstanbul, 2016. 41, 142. Vö. *Török történetírók* III. kötet (1566–1659). Ford. és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Bp., 1916. (Török-Magyarkori Történelmi Emlékek. Második Osztály: Írók. Török Történetírók III.) 220, 274.; Fekete Lajos: Hódoltságkori oszmánli-török helyneveink. *Századok* 57–58 (1923–1924) 1–6. sz. 616. A 17. század végi háborúk korából fennmaradt térképek alapján úgy tűnik, hogy ez a magaslat Nándorfehérvártól délre, a zsrnói hegy és vár (szerb Avala, török Havale) előterében húzódhatott. Vö. Željko Škalamera – Marko Popović: Novi podaci sa plana Beograda iz 1683. In: *Godišnjak Grada Beograda*. Knj. 23. Beograd, 1976. 33–58.

19 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 7. Kitap. *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu–Dizini*. Hazırlayanlar Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı. İstanbul, 2002, 171.; Vö. *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai (1660–1664)*. Ford. és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Bp., 1904. (Török-Magyarkori Történelmi Emlékek. Második osztály: Írók. Török Történetírók III) 280.; Fekete: *Hódoltságkori*, 616.

20 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 7. Kitap. *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu–Dizini*. Hazırlayanlar Yücel Dağlı – Seyit Ali Kahraman–Robert Dankoff. İstanbul, 2003, 89–92. Hiányos magyar fordítása: *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai (1664–1666)*. Ford. és

Úgy véljük, hogy a szultán személyét övező különleges tisztelet miatt a csatákban a sereg vezetési pontja megkülönböztetett figyelmet élvezhetett, és a fentebbi példák arra utalnak, hogy hosszabb ideig emlékeztek és emlékeztettek is rá. Két helyen (Rigómezőn és Szigetvárott) igazolt, másutt (Belgrádnál) pedig több mint valószínű, hogy a szultáni sátor helyét – az uralkodó halálával vagy tartózkodásával összefüggésben – szakrális helyként kezelték.²¹ Így talán nem alaptalanul gondoljuk, hogy a 16. századi Oszmán Birodalom egyik legnagyobb és legfontosabb katonai győzelme esetében is követték ezt a megjelölési gyakorlatot.

A mohácsi „csatatáj”, majd azon belül a Törökdomb képe több alkalommal is megjelent a 16–17. századi utazók leírásaiban. Hans Dernschwam 1555-ben, közvetlenül a mohácsi állomáshely előtt látta „Földvárt, ezt a valaha hírneves mezővárost is templomostul”.²² Idősebb Stephan Gerlach 1573-ban, Konstantinápolyba tett utazásakor a következőképpen írta le a területet: „Nemsokára Mohács nevű mezővároshoz jöttünk; s lévén még időnk, nagyságos uram és én jó fél mérföldre, hintón mentünk azon helyre, hol a Magyarországon lakott utolsó király, Lajos, s vele harminczötezer embere, háromszázezer törökkel megütközött, megveretett, és elveszett. Ezen mező most részben pusztá, részben szántóföld. Ottlétünkkor hullámoztak a kalászkok. Még láthatni az árkokat, hol az ágyuk állottak, s hová a halottakat temették”.²³ Ekkoriban még nem állt az oszmán győzelmi emlékmű, így a csata emlékezetének megjelenítésében a síroknak és a közelebről nem részletezett árkoknak volt döntő szerepük.

Athanasio Georgiceo utazó száz évvel a csata után, 1626-ban kereste fel Mohácsot, majd Eszék felé tartva áthaladt a csatatéren. Útleírásában így számol be minderről: „Innen elindulva jobb oldalon nagyon szép tájat láttunk, bal oldalon pedig egy igen nagy tavat vízimadarakkal, bár csak kevés helyen volt benne víz. Ezt a tavat áradáskor a Duna fel szokta tölteni, és amikor pedig apad a folyó, bizonyos tavacskákból nagyon sok halat hagy hátra. E mellett a tó mellett, Mohácstól mintegy egy mérföldnyire volt egy kis domb, amelyet a janicsárok készíttettek, amikor itt táborozott Szulejmán szultán, beásva magát, amint ma is meglátszik, amikor a népe legyőzte a nevezett Lajos királyt. Félmérföldnyire ettől a helytől bizonyos dombokon két templomot találtunk, romokban hevertek, de igen szép helyen feküdtek, egymástól mintegy egy olasz mérföld távolságra.”²⁴ Az utazó félre nem érthető módon beszél a Törökdombról a később Vizslaki-rétnek

jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Bp., 1908. (Török-Magyarokori Történelmi Emlékek. Második osztály: Írók. Török Történetírók IV.) 152–155.

21 Pap Norbert: Iszlám versus kereszténység – szimbolikus térfoglalás Szigetváron. In: Szulejmán szultán Szigetváron, 205–242.

22 Hans Dernschwam's Tagebuch. Einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55). Leipzig, 1923. 267.; Vö. Hans Dernschwam: Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló. Közreadja Tardy Lajos. Bp., 1984. 492–493.

23 Szalay László: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században. Pest, 1859. 222. Vö. újabb fordításával (enyhe stiláris különbségekkel): Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Ford. Kovács József László. Bp., 1986. (Magyar ritkaságok) 121.

24 Tóth István György: Athanasio Georgiceo álruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságáról, 1626-ból. Századok 132 (1998) 4. sz. 854.

is nevezett tó, illetve mocsár szélén, és említi a legendát is, miszerint janicsárok emelték volna. A „beásva magát” formula pedig minden bizonnyal arra a körülményre utal, amit többen is említenek a helyszínre látogatók közül: az emlékhelyet árkok vették körül.

Az emlékműről és alapításának időpontjáról elsőként Ibrahim Pecsevi, a pécsi születésű és a helyszínt jól ismerő török történetíró ad tájékoztatást az 1640-es években írt krónikájában. Az általa Szultán- vagy Császárdombnak (*Hünkár tepesi*) nevezett magaslatról a csata történetének elbeszélése közben emlékezik meg, és arról is beszámol, hogy a győzelem emlékére utóbb kioszkot építettek rajta, mellette pedig kutat ástak: *„Amint az iszlám boldogságos padisahja a mohácsi síkon álló, Szultándomb néven ismert magas dombhoz ért, lováról leszállt, a dombtetőre ment és egy trónszékre ült. Én, csekély értelmű szegény, az ezredik évet²⁵ megelőzően ifjúi hévvel és héjavadászat ürügyén bejártam azt a vidéket, és a magasságos Isten a megmondhatója, kétszer vagy háromszor is felmáshoztam arra a dombra, mert azt gondoltam, hogy szerencsét hoz, hisz arról a helyről egy hit-harcos padisah fohászkodott az éghez. Vagyis igen magas volt, és fáradtságos volt megmászni. Mostanában, amikor a megboldogult zászlótartó, Haszán pasa volt a budai beglerbég,²⁶ a dombtetőre fából egyszerű pavilonfélét készíttetett, mellette pedig kutat ásatott. A környező mezőből csak alig emelkedik ki; ebből is világosan megtapasztalhattuk, hogy ami biztos: az idő múlásával a világ sem állandó.”²⁷*

Az 1663-ban erre utazó Henrik Ottendorf Mohács közelébe teszi a dombot, ahol szerinte Szulejmán sátra állt. Georgiceóhoz hasonlóan megerősített, árkolt helyszínről számol be, amely a következőképpen nézett ki: *„Mohácson túl, fél mérföldre, közel a Dunához, kimagasló dombon, nagy deszkaépület áll, mint egy kéjlak, és árokkal van körülveve. Közelében egy mély kút is van. Annak emlékére emelték, hogy Szolimán itt állította fel sátrát és első táborát, mikor Lajos király ellen hadba vonult és őt legyőzte.”²⁸*

Evlia Cselebi 1663-ban az általa Szultán- vagy Császárdombként (*Hünkár tepesi*) megnevezett helyszínen egy kioszkot látott, ahol imádkozni szoktak, s ahol a csata idején állítólag maga Szulejmán szultán is imádkozott a győzelemért: *„Azt a helyet jelenleg Hünkár tepeszinek mondják. Mivel úgy tartják, hogy »az ima meghallgattatik«, felmennek rá és imádkoznak. Jelenleg a dombon egy fából készült kioszk van, melyet Haszán pasa budai vezír építtetett. Van egy bővízü kútja. Szulejmán kán e halmon imádkozott széttárt karokkal, s midőn az összes harcos áment mondott, láthatóvá váltak a hitetlen keresztesek alakjai, s gázi Báli bég és Hüsrev bég előcsapatai a hitetlen sereggel csatázni kezdtek.” [...]*

25 1591. október 19. – 1592. október 8.

26 Adzsem Haszán pasáról van szó, aki valóban *mir-i alem*, azaz zászlótartó volt, mielőtt 1630 februárjától 1631. október elejéig betöltötte a budai beglerbégi posztot. Gévay Antal: *A' budai pasák*. Bécsben, 1841. 29–30.

27 Fodor Pál: Ibrahim Pecsevi leírása a mohácsi csatáról és II. Lajos király haláláról. In: *„Nekünk mégis Mohács kell...” – II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései*. Szerk. Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. Bp., 2016. 243.

28 Henrik Ottendorf: *Budáról Belgrádba 1663. Ottendorf Henrik képes útleírása*. Ford. Hermann Eged. Pécs, 1943. (Tolna Vármegye Múltjából 7.) 54–55.

„A mi muszlim hitharcosaink közül vértanúvá lett negyvenezer mohamedán holttestét Szulejmán kán összegyűjtette, és a halotti imát a mohácsi vár közelében, az említett Szulejmán kán dombja néven ismert magas dombon mondták el felettük valamennyi hitharcos részvételével, és ott temették el őket. Jelenleg a zarándokok búcsújáróhelye. E zarándokhely tetején magas, fából készült pavilon áll; mellette életvizet adó kútforrás található, az összes jövő-menő ennek tiszta vizéből merítve úzi el szomjúságát, s közben a kerbelai sík²⁹ és a mohácsi mező vértanúinak kíván örök nyugodalmat. E zarándokhely négy oldalán árok van, melyet a kegyes alapítványok patrónusa, Haszán pasa budai vezír ásatott, mondván: »Az itt eltemetett vértanúkat állatok ne rágják össze.« Egyszóval, látogatásra érdemes hely. Sok száz kegyes muszlim látta, és tanúskodott róla, hogy péntek éjjelente, valamint a kadr, a berát és mirádzs³⁰ éjszakáján sokszor világított fény e negyvenezer vértanú fölött.»³¹

Az 1686–1687. évi magyarországi hadjáratokkal kapcsolatos beszámolójában Giovanni Francesco Gemelli Careri itáliai utazó, önkéntes katona Mohácstól nem messze egy famecsetből lett kápolnát ír le: „Mohácstól nem messze tábo-roztunk le, az ellenség pedig az általunk elhagyott helyen, az egykori famecsetből lett kápolna mellett, amit Szolimán emeltetett az elesett Lajos király és a maga győzelme emlékére, és a hamis próféta iránti hálájából elrendelte, hogy állandó-an egy dervis imádkozzon ott.»³²

Szintén 1687-ben Tobias von Hasslingen vezérőrnagy a következőképpen írta le a helyszínt: „Felderítettük továbbá, hogy a mocsár mellett egy dombon (ami X^m-nél látható) megemlékezésül egy fa sátor van felépítve, ugyanis ezen a helyen állott a török császár sátra, amikor Lajos királlyal megütközött.»³³

Paul Rycaut (1629–1700) angol diplomata a *The History of the Turks...* című munkájában az 1687. évi nagyharsányi csata kapcsán említette meg a helyet: „... ezt a győzelmet éppen azon a helyen érték el, ahol Lajos, az utolsó magyar király elpusztult, és ahol seregét Nagy Szulejmán szultán legyőzte, aki ennek emlékére fából mecsetet emeltetett [ott], amit évi nyolcszáz korona jövedelemmel látott el, hogy a dervisek – akik a török szerzetesek egy csoportja – napi áhítataikat és imáikat végezzék azon a helyen.»³⁴

29 Az iraki Kerbelánál 680. október 10-én vívta csatáját az Omajjád-dinasztia seregével Ali kalifa fia, Huszajn, aki követőinek maroknyi csapatával együtt elesett. A csata emléknepje a síiták legnagyobb (gyász)ünnepé.

30 Kadr (elrendelés) éjszakája: Ramazán hó 27-ike, amikor a Korán leszállt az égből, és Gábrriel arkangyal kinyilatkoztatta Mohamednek. Berát (megbocsájtás) éjszakája: a Sábán hó 14. és 15. napja közötti szent éjszaka. Mirádzs (Mohamed égi utazásának) éjszakája: Redzseb hó 26.

31 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI. *Kitap*, 112–113. *Evliya Cselebi török világutazó magyarországi utazásai (1660–1664)*. 192., 194.

32 Giovanni Francesco Gemelli Careri: Beszámoló a magyarországi hadjáratokról. *Hadttörténelmi Közlemények* 115 (2002) 2. sz. 413.

33 Kuti István – Újvári András: Mohács hadibázisának védelme 1687-ben. In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk. Szita László. Pécs, 1989. 79.

34 Paul Rycaut: *The History of the Turks. Beginning with the Year 1679*. London, 1700. 245. (Köszönjük Polgár Balázsnak, hogy felhívta figyelmünket erre a forrásra).

Vályi András 1799-ben megjelent országleírásában a közeli Nagynyárad bemutatásához kapcsolódva megjelenik a Törökdomb is, mint ahol „... mái napig is a' sántzok, és kezek által fel emeltetett. Halom látszatik, (melly a' Tsászársátora helyének mondatik.)”.³⁵ Joseph von Hammer az Oszmán Birodalom történetéről 1828-ban kiadott munkájában említi a Földvár pusztá közelében, Sátorhelyen álló dombot, amelyen Szulejmán sátra állt. Közlése szerint a domb lábánál kiépített kutat a helyiek „Török-Kutyá”-nak nevezték, a domb tetején pedig ekkor még látszottak egy épületrom alapjai.³⁶

A vita arról, hogy a forrásokban megjelenő Császárdomb és a Törökdomb ugyanaz, vagy két különböző objektum-e, legalább száz éve zajlik a szakirodalomban. Gergely Endre, aki ásátásokat folytatott a Törökdombon, úgy gondolta, hogy a török források Császárdombját nem ott, hanem Majstól délkeletre, mintegy másfél kilométer távolságra egy bástyaszerű magaslaton kell keresni.³⁷ Ugyanakkor elismerte, hogy erre semmiféle adat sem utal. Papp László úgy vélte, hogy a Császárdomb a buziglicai elágazástól északnyugatra, három kilométer távolságra fekvő mersei magaslat,³⁸ a Törökdomb pedig nem más, mint a csata utáni szultáni sátorozási hely. Egy harmadik feltételezés úgy szól, hogy a Császárdomb a nagynyárádi templom környezete lehetett. A Kuti–Újvári szerzőpáros Tobias von Hasslingen vezérőrnagy 1687. évi naplójából közölt részleteket, és a visszaemlékezés alapján azt gondolta, hogy a kioszk leírt helyszíne a nyárádi Töröksánc helye lehet, így a későbbi templom a kioszk helyére épült.³⁹

A forrásokból kirajzolódó kép alapján viszont a győzelmi emlékmű a forgalmas eszék-budai országút mentén épült egy kis kiemelkedésen, a Duna mentén kialakult, nagy kiterjedésű vizes galériaterület partján. Az emlékezésnek helyt adó épület fából készült, és a közelében kút állt. Az emlékkeret árkok szegélyezték. Két forrás utal arra, hogy az emlék-, illetve pihenőhelyen dervis(ek) teljesítettek volna vallási szolgálatot, de ez – a többi, különösen a török források tanúságtétele fényében – egyelőre nem igazolható. Keresztény források említik először, hogy ezen a kiemelkedésen állt volna a szultán sátra, ezzel szemben egyes török források azt hangsúlyozzák, hogy a szultán ott imádkozott, és nem említenek sátrat (jóllehet, mint láttuk, a *Császárdomb* név másutt általában Szulejmán sátorhelyével kapcsolódik össze). A dokumentumok egy része az épületet fából készült mecsetnek mondja, és azzal is vallási szerepét hangsúlyozza, hogy ismeretei szerint a felszabadító háborúk idején kápolnának szentelték volna fel. A kút szerepét illetően így felmerül az elemzőben, hogy az utazók és állataik vízellátása mellett szakrális, a rituális tisztálkodással összefüggő szerepe is lehetett.

Szulejmánnak a közeli Szigetváron korábban már kialakult egy emlékhelye, azon a helyen, ahol 1566-ban meghalt. A mohácsi Szulejmán-emlékmű később

35 Vályi András: *Magyar országnak leírása*. 2. kötet. Buda, 1799. 689.

36 Joseph von Hammer: *Geschichte des osmanischen Reiches... Dritter Band ... 1520–1574*. Pest, 1828. 636–637.

37 Gergely: *Ásatások*.

38 Papp: *A mohácsi csatátér kutatása*.

39 Kuti–Újvári: *Mohács hadibázisának védelme*, 79–81.

létesült, ugyanakkor hasonló, részint politikai, részint szakrális funkciót töltött be. A két emlékhely közötti hasonlóságok a következők:

- nagy oszmán katonai győzelmek (1526, 1566) emlékművei;
- Szulejmán szultánnak állítanak emléket;
- vallási tartalmat kapnak azáltal, hogy dervisek gondozzák (Szigetvár), illetve hogy fontos muszlim csatákra történő emlékezés céljából imahelyként szolgál (Mohács);
- zarándokhelyként működnek – az „iszlám földje” (*darü’l-islam*) kiterjesztését ünneplik;
- a felszabadító háborúk idején Turbékon és Mohácson egyaránt felmerült a spirituális visszafoglalás igénye: Turbékon Máriának szentelt kápolna jött létre, míg a Törökdombon a források szintén utalnak egy kápolna létrejöttére, a hozzá kapcsolódó kultuszról azonban egyelőre nincs hitelt érdemlő információk.

Ugyanakkor a különbségek is jelentősek, amelyek viszont az emlékhelyek jellegéből és az építetők súlyából következnek. Turbék létrehozatala körül a birodalom korabeli nagyvezíre, míg a mohácsi körül „csak” egy jóval későbbi, 17. századi budai beglerbég bábáskodott. Szigetvár a szultán halálozási helye, Mohács viszont „csak egy” a győztes csaták helyszínei közül – még ha talán a legjelentősebb is. Turbékon a bővebb pénzügyi források tartós anyagból épült épületeket, erődítményt és zarándoktelepülést eredményeztek, míg a mohácsi „Császárdomb” csak egy faépületet és kutat kapott, ami zarándokhelyként is jóval kisebb vonzerőt tudott gyakorolni. A szerényebb kivitelezés dacára a mohácsinak is megvolt a maga jelentősége: azok közé a „kilométerkövek” közé tartozott, amelyek a korabeli muszlimok számára Szulejmán magyarországi hódításainak főútvonalát rajzolták ki. Az észak-balkáni és a magyarországi török hódoltság területén számtalan muszlim zarándokhely jött létre különböző vallási emberek (dervisek, „szentemberek”) sírjai körül. Aligha véletlen, hogy a csekély számú „világi eredetű” zarándokhely vagy Szulejmánhoz, vagy a Magyarország megtörésében kulcsszerepet játszott hadvezérekhez kapcsolódik. A Szulejmánra emlékeztető Császárdombok mellett így vált zarándokhelyé a mohácsi sikerből döntő részt vállaló Báli bég temetkezési helye az Al-Dunánál, Szendrő és Belgrád között.⁴⁰ Ami viszont közös a szigetvári és a mohácsi török emlékhelyben: mindkettő emlékezete még sokáig fennmaradt, és vallási tartalommal töltődött meg az oszmán uralom lehanyatlását követően is.

40 „A szendrői vár zarándokhelyének dicsérete. Először is a város nyugati oldalán egy széles, magasra nyúló domb van. Ott [van] a vértanúk zarándokhelye. Azonkívül a várostól nyugatra, fél óra távolságra, Belgrád felé a Duna partján, egy magas dombon [található] Gázi Báli bég zarándokhelye ... A 933. évben (1526–27) lett vértanú, s e kolostorban van eltemetve. Jelenleg is a tiszteletre méltó dervisek olyan kolostora, ahová az érző szívűek zarándokolnak.” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 5. Kitap. *Topkapı Sarayı Bağdat 307 Yazmasının Transkripsiyonu–Dizini*. Hazırlayanlar Yücel Dağlı–Seyit Ali Kahraman–İbrahim Sezgin. İstanbul, 2001. 318. A kérdésről bővebben lásd Fodor Pál: A „hitharc oroszlánja”: Jahjapasa-oglu Báli Bég (?–1527). Terjeszkedés és tartományi elit az Oszmán Birodalom európai határvidékén a 16. század elején. *Keletkutatás* 2019 tavasz. 51–74.

A TÖRÖKDOMB TÖRTÉNETI TÉRKÉPEKEN

A Törökdomb (Satoristj, Türkenhügel) térképi ábrázolásai a források fontos és különösen érdekes csoportját képezik. Mivel részben katonai célokra vagy a birtokviszonyok megállapítására készültek, a hitelesség fontos szempont volt a készítésüknél. A térképi jelek és a feliratozás a változások fontos vizuális lenyomatait hordozzák. A térképek visszautalnak a korábbi állapotokra és a földrajzi, környezeti körülményekre.

A Törökdomb első ábrázolásai közé tartozik a török elleni keresztény hadak Mohács és Baranyavár közötti, 1691. júniusi táborozásának helyszínét rögzítő rajz. Ezen a domb „Wachthügel” (Ördomb) felirattal, közvetlenül a Mohács–Baranyavár főút Duna felé eső oldalán látható (1. ábra/A),⁴¹ és az elnevezéssel visszautal a hely eredeti funkciójára.

A Mikoviny Sámuelnek tulajdonított, a Mohácsi-szigetet és környékét ábrázoló, 1720 és 1725 közé datált térképen a Törökdombot mint Szulejmán sátrának helyét láthatjuk „*Solman Tentorii Shanzense*” felirattal (1. ábra/B).⁴²

Szintén feltünteti a Törökdombot a Vötter-féle 1766-os,⁴³ illetve egy, az 1770-es évekre datálható térkép,⁴⁴ amelyeken Sháturyx és Scaturigo felirat látható egy kisebb építmény és egy kereszt rajzával (1. ábra/C és D). Hogy ez az épület bizonyosan egy kápolna, azt Müller Ignác 1769. évi Magyarország-térképe teszi még egyértelműbbé: a „Satoristj” nevű dombon ugyanis egy építmény szimbóluma szerepel, „Cap.” (Capella/kápolna) felirat kíséretében.⁴⁵

Polgár Balázs felveti, hogy az emlékhely 1687-ben megsemmisült.⁴⁶ A fellelt és bemutatott térképi források, valamint Careri fentebb idézett tájékoztatása alapján azonban úgy véljük, hogy az objektum tovább létezett, ugyanakkor szerepe átalakult olyan módon, hogy szimbolikusan ellensúlyozza az eredeti emlékezeti funkciót.

Mint láthatjuk, az emlékhely nevei az első ábrázolásokon délszláv formában szerepelnek (Sháturyx,⁴⁷ Satoristj⁴⁸), ami arra utalhat, hogy a területen élő, rész-

41 H III c 182/37 – *Veldt Lager zwischen Mohaz und Baranuiwar den 15. July 1691.* (Hadtörténeti Intézet és Múzeum).

42 Mikoviny Sámuel: *Comitatus Bacsensis Pars* (1720–1725). Magyar Tudományos Akadémia Térképtár Mo. 1.

43 HU MNL OL E 156-a. – Fasc. 168. – No. 038/a. – *Márffy István királyi kamarauradalmi prefektus által készített urbarialis összeírás* (1766. június 27.) (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

44 S–11–No. 50. – *Delineatio praedii Földvár in regio camerali dominio Belle ejusdemque districtu Nyaradiensi situati ...* (1775 k.) (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

45 Müller Ignác: *Mappa Geographica novissima Regni Hungariae divisi in suos C...* B IX a 513 (Hadtörténeti Intézet és Múzeum).

46 Polgár Balázs: Az 1526. évi mohácsi csata régészete és a kutatás újabb perspektívája. In: *Hadi és más nevezetes történetek.* Szerk. Kincses Katalin Mária. Bp., 2018. 405–415.

47 HU MNL OL E 156-a. – Fasc. 168. – No. 038/a. – *Márffy István királyi kamarauradalmi prefektus által készített urbarialis összeírás* (1766. június 27.) (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

48 Müller: *Mappa Geographica.*

ben a törököt is túlélte déli szláv népesség névhasználatát és felfogását közvetítik (1. *ábra/C és E*). Eszerint a helyi emlékezetben az a felfogás vált uralkodóvá, hogy a domb az a hely, ahol a szultán a sátrát felverte. A sátorra utaló elnevezés akkor szakad el a Törökdombtól véglegesen, amikor ettől nyugatra, mintegy 2,5 kilométer távolságban felépül a mai Sátorhely települési alapját képező uradalmi központ. Ennek lenyomatát hordozza többek között az az 1838-as térkép is,⁴⁹ amely Török Halom néven emlegeti a kiemelkedést, miközben mellette megjelenik Sátoristye néven az említett uradalmi központ is, amely „magával viszi” az elnevezést, sőt a csatára vonatkozó emlékezeti funkciók egy részét is (1. *ábra/G*). Ezzel függ össze, hogy a Második katonai felmérés térképlapján az 1526. évi csata emlékjele (keresztbe tett kardok évszámmal) már Sátorhely település mellé kerül (1. *ábra/I*).⁵⁰ A német elnevezés, amely a magyar Törökdomb fordítása [Türkenhügel], a kataszteri térképen és a Harmadik katonai felmérésen is feltűnik, és részben összefügg a környéken élő, nagyszámú németiség névhasználatával, de még inkább a térképészeti munkát végző személyzet nyelvhasználatával, illetve a katonai nyelvezettel (1. *ábra/H*).⁵¹

A Törökdombhoz kapcsolt térképi jelölések az elnevezésen és a kápolna stilizált ábrázolásán túl olyan kereszttek, kettős kereszttek, amelyek templomra/kápolnára utalnak. A rendelkezésre álló térképi állomány alapján annyi állapítható meg, hogy az 1770-es évekig valószínűleg még állhatott az a kápolna, amelyet a felszabadító háborúk idején, feltehetőleg 1687-ben szenteltek fel, és amiről a már említett Giovanni Francesco Gemelli Careri is tanúságot tesz. Az Első katonai felmérésen (1783) a kápolnát már nem ábrázolják. A továbbiakban a sorban következő Duna-mappáció 1827-ben felvett vonatkozó szelvényén (1. *ábra/L*),⁵² az 1838-as Baranya vármegye „Föld Abroszán” és az egyébként igen részletes és megbízható Második katonai felmérés térképlapján sem szerepel, így pusztulását, felhagyását a 18. század közepső harmadára tehetjük. A kérdés eldöntése további, levéltári és régészeti vizsgálatot igényel.

Az emlékhely legértékesebb, leginkább időtálló elemének a Haszán pasa utasítására 1630–1631-ben épült kút tűnik. A Törökdomb kútja még az 1854–1856-ban⁵³ készült kataszteri térképen is szerepel idealizált formában (1. *ábra/J*). A kútát öt árnyat adó fa veszi közre, jelölve, hogy az utazásban megfáradtakat árnyék és víz várja ezen a helyen. Mivel egyelőre nincs információnk arról, hogy ástak volna másik kútát a területen, azt kell feltételeznünk, hogy a térképek az eredeti kútát ábrázolták, amire számos népmonda is utal.

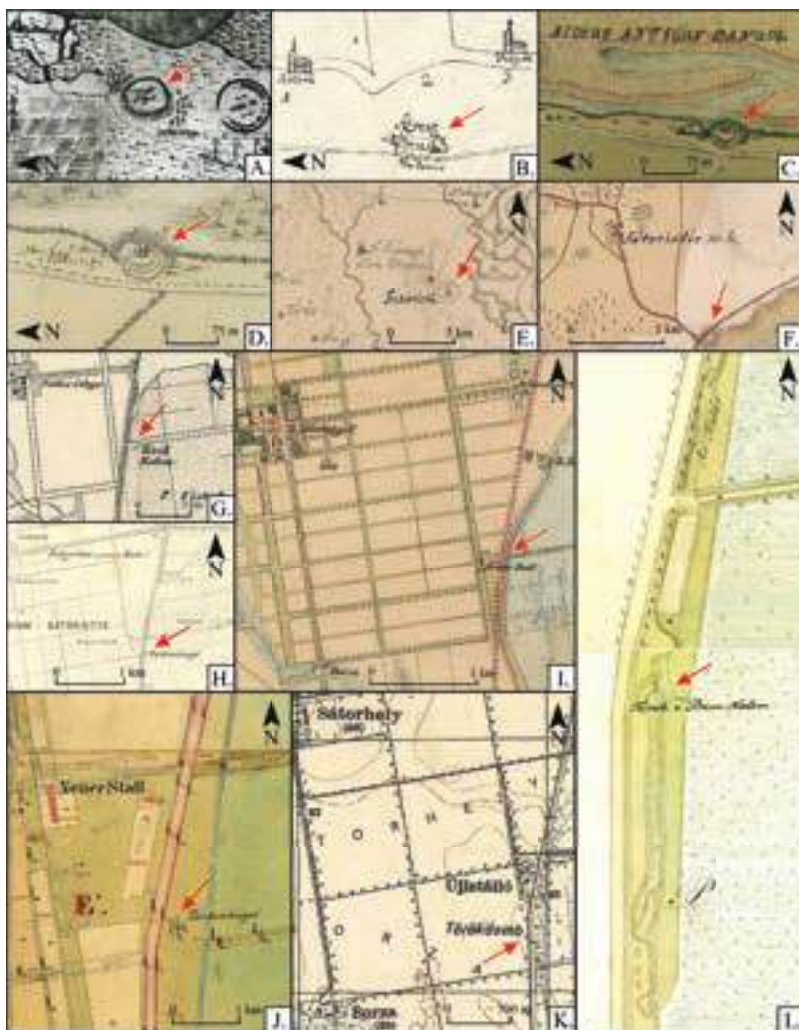
49 B IX a 1441 – *Baranya Vármegye Föld Abrosza* (1838) (Hadtörténeti Intézet és Múzeum).

50 Második katonai felmérés (1858).

51 Harmadik katonai felmérés (1880).

52 S 80 – Duna. - No. 126/1-1757 – *Duna-mappáció* (1830–1840) (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

53 Kataszteri térképek (XIX. század).

1. ábra. A) A Török domb mint Őrdomb (Wachthügel) 1691-ben; B) Comitatus Bacsensis Pars, Mikoviny S. 1725 (?); C) A Török domb Shaturix felirattal és kereszttel a Vötter-féle 1766-os térképen; D) A Török domb Scaturigo felirattal és kereszttel egy 1775 (?) -ös térképen; E) A Török domb Sátoristi felirattal és kápolna jelzésével 1769 körül;⁵⁴ F) A Török domb és Sátorhely (Satoristie) az Első katonai felmérésen (1783); G) A Török domb mint Török Halom és Sátoristye „Baranya megye Föld Abroszán” 1838-ban; H) Sátoristye puszta és környéke a Harmadik katonai felmérésen (1880); I) A Török domb és Sátoristye puszta a Második katonai felmérésen (1858); J) A Török domb Türkenhügel felirattal a kataszteri térképen a 19. század második feléből; K) A Török domb és Sátorhely az 1941. évi katonai felmérésen; L) A Török domb Török Basa Halom felirattal a Duna-mappáción 1827-ből. Szerkesztette: Morva Tamás

54 Müller Ignác 1769. évi, fentebb említett térképének Baranya vármegyére vonatkozó másolata.

2. ábra. A Törökdomb 2020-ban. Fotó: Szalai Gábor

RÉGÉSZETI VIZSGÁLATOK A TÖRÖKDOMBON

A Törökdomb egy mesterséges kiemelkedés a mohácsi síkságon. A halmot eredetileg minden bizonnyal egy, a római hadiút keleti oldalán, a mocsár partján álló építmény létrejötte indokolhatta. Visy Zsolt úgy vélte, hogy a megfigyelt régészeti jelenségek alapján a részben mesterséges földhalom ovális alakú, mintegy 25x32 méteres objektum lehetett. A halmot árok vehette körül, amelynek átmérője észak-déli irányban 65 métert tehetett ki. A jellegzetes római technikával épült falmaradvány, a római épület járósíntje és a halom déli oldalán római kori temetkezésre utaló jelenségek mind azt a koncepciót erősítik, hogy egy, a limeshez kapcsolódó, katonai célokat szolgáló létesítmény épült itt a római időkben. Az előbbiekből nyilvánvaló, hogy a Törökdombot mint emberkéz alkototta halmot nem a törökök alakították ki. Visy is hangsúlyozta, hogy Szulejmánnal és az oszmánokkal való összekapcsolása és Törökdombként való emlegetése minden bizonnyal 16–18. századi konstrukció.⁵⁵

A római időköt követően nincs információnk arról, hogy lehetett-e a halomnak bármi szerepe, de mivel stratégiai fontosságú helyen, a hadiút mentén feküdt, nem zárhatjuk ki teljesen. A népvándorlás-kor idején a tájat katonai szempontból egy másik, közelben létesített objektum uralhatta, az a földvár, amely talán az 1526-os csatában központi szerepet játszott Földvár falunak a névadója is lehetett. Szerepe hasonló volt, mint korábban a Törökdomb helyén

⁵⁵ Visy Zolt: *A Ripa Pannonica Magyarországon*. Bp., 2000.

épült római erődítménynek: a hadiutat ellenőrizte, illetve biztosította. Visy felvetette, hogy Földvár település elnevezésének eredete összefügghetett a római kori *burgus* maradványaival is.⁵⁶ A kérdés egyértelműen nem dönthető el, az elnevezésnek mindkét változata elfogadható.

A Törökdombnak az 1526. évi csatában betöltött szerepére utaló régészeti bizonyíték ezidáig nem került elő, annak ellenére, hogy a kutatók erőfeszítéseket tettek igazolására.⁵⁷ Hangsúlyoznunk kell, hogy az emlékezeti jellegű török források szerint a halomnak az volt a szerepe, hogy a szultán felment rá és ott imádkozott, esetleg onnan megfigyelést végzett. A csatát illető kortárs leírásokban ugyanakkor ilyen jellegű említés nem bukkant fel. A keresztény mondák és egy-két szakértő feltételezése szerint esetleg a szultán sátra állhatott itt, de ennek sem látjuk különösebb valószínűségét a szultáni sátor hatalmas helyigénye miatt. Ugyanakkor a csata során pusztán a kiemelkedés stratégiai jelentősége miatt, lehetett az ütközet valamely szakaszában megfigyelési vagy vezérlési pontja az oszmán seregnek, ennek viszont nem feltétlenül kerülhet elő bizonyítéka.

Az Evlia Cselebi által a csata után mintegy 140 évvel hallott és lejegyzett történet, miszerint a csatában elesett muszlim harcosokat a halom köré temették, és a négy oldali körülárkolást az indokolta, hogy megvédjék a holttesteket az állatoktól, nem igazolódott be. A domb környezetében egyelőre nem került elő oszmán korból származó, nagyszámú holttest. A monda megerősíti viszont a római korból fennmaradt sánc kiterjedt voltát, jelentős méreteit.

A Haszán budai pasa által épített emlékhely létezésének régészeti kutatásával is komoly problémák adódnak. A halom pusztulásának előrehaladása miatt rosszak a zarándokhely épületének/épületeinek feltárási esélyei. Ugyanakkor egy nagyon fontos bizonyíték mégis felszínre került. 1974-ben állampolgári bejelentésre Kiss Attila régész kiszállt a Törökdombhoz, ugyanis földmunka végzése közben régészeti objektumot találtak a domb keleti oldalán. Egy kút maradványait figyelte meg, melyet (állatnyomos és hurokmintas) római téglából építettek, de a téglákat jellegzetes török habarcs fogta össze.⁵⁸ A spontán feltárás a földmunka által létrehozott szinttől mintegy 350 cm mélységig zajlott, ami a domb akkori tetejétől mintegy 9,5–10 méter mélységet jelentett. A feltárást nem folytatták, ezért nem tudjuk, hogy a kút alján milyen leletanyag lehet. A kút környezetében a régész több helyen is késő középkori kerámiaanyagot figyelt meg. Dokumentációjában Kiss azt is megemlítette, hogy ez lehetett a Pecsevi és Ottendorf által is leírt „mély kút”.

A Törökdomb területének régészeti bizonyítékai arra utalnak, hogy egy római kori katonai létesítmény, *burgus* állt itt. Az 1526. évben nyert jelentős szimbolikus értelmet, azonban csak évtizedekkel később vált a csata és Szulejmán szultán emlékhelyévé. A jelenleg rendelkezésre álló régészeti bizonyítékok szerint a 17. századi török emlékhely valóban a Törökdombon állt. Az ide kötődő számos monda és történet igazságtartalmát ugyanakkor az eddig előkerült régészeti bizonyítékok nem támasztották alá, de ennek oka részben a halom fo-

56 Uo.

57 Gergely: *Ásatások*.

58 Janus Pannonius Múzeum Régészeti Adattár (= JPM RA) Nagynyárád 1248-83.

kozatos pusztulása is lehetett. A mondának, miszerint a csata idején a janicsárok építették volna, az lehetett a szerepe, hogy a szultán hatalmát, a török sereg nagyságát eltúlzottan jellemezze, és a tájban idegen kiemelkedés születésére kézenfekvő és egyszerű magyarázatot adjon. A Török-kút és a kút fenekén található régészeti maradványok feltárása az emlékhely életéről, beleértve a kápolna-korszakot is, további információkat adhat. Emellett geofizikai felmérés nyújthat támpontot ahhoz, hogy mely anomáliák régészeti megkutatása segítheti a Törökdomb egykori életének jobb megismerését.

A TÖRÖKDOMB A NÉPI EMLÉKEZETBEN ÉS MODERN EMLÉKEZETI FUNKCIÓJA

A helyi emlékezetben, a földrajzi névanyagban fennmaradtak helyek, melyek az 1526. évi csatára emlékeztetnek, ezek közé tartozik a Törökdomb is. A helyben beszélt nyelveken (horvátul, németül és magyarul) hasonló értelmű szavakkal megnevezett helyet Turski brig/Türkenhügel/Török halom/Törökdomb néven emlegetik. A helyi mondák szerint ez egy olyan mesterséges földhányás, amelyet a török sereg emelt a csata idején, és ahol a feltételezések szerint oszmán győzelmi emlékmű is készült a régi hadiút és a Vizslaki-rét között. Hünkár tepeszi (Császárs- vagy Szultándomb) néven ismert az a hely, ahonnan a monda szerint Szulejmán szultán a hadmozdulatokat figyelte.

A Török-kút/Török Kutya a helyi legenda szerint egy olyan kút, ahonnan csak a szultán ihatott, és ahol egy tilalmat megszegő katonát ki is végeztek.⁵⁹ Ivóvízvételi és pihenőhely volt az eszék-budai út mentén a Vizslaki-rét szomszédságában, és a hagyomány a Törökdombhoz köti.⁶⁰

Úgy tartották, hogy a 19. században évente 8–10 „török” érkezett ide Eszék irányából, akik „... ott jajgattak, hajlongtak, majd ettek és teáztak, egész éjjel ottmaradtak”.⁶¹ A hagyomány az első világháborúval szakadt meg. A visszaemlékezések szerint a 19. században rendszeresen érkeztek erre a helyre „török” (vagyis főleg muszlim bosnyák) látogatók és imádkozással töltötték az időt. A látogatások leírása hasonló ahhoz, amit a Gül Baba-türbénél Budapesten vagy az Idrisz Baba-türbénél Pécsen hitelesen lejegyeztek.

A Törökdomb a csata 1926. augusztus 29-én esedékes 400 éves megemlékezései kapcsán kapta a legnagyobb hazai és nemzetközi figyelmet. A közjogi méltóságok részvételével a mohácsi főtéren zajló központi ünnepség mellett a csatatéren is történt megemlékezés, mégpedig éppen az általunk vizsgált helyen. A Turáni Társaság elnöke, Pekár Gyula volt miniszter és a társaság más tagjai vettek részt magyar oldalról, míg a török oldalt Ridvánbég-Oglu Hüszrev nagykövet és Dzsevád Oszmán bej attasé képviselte. A turáni török-magyar testvé-

59 Szendrey Zsolt: Mohács a magyar folklórban. *Ethnografia* 34–35 (1924) 1–3. sz. 13.

60 Hammer: *Geschichte*, 636–637; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI. *Kitap*, 112–113.

61 Pesti János: *Baranya megye földrajzi nevei*. II. kötet. Pécs, 1982. 490.

riség fontosságát hangsúlyozó beszédekét követően koszorúkat helyeztek el a dombon. Az eseményről beszámolt a korabeli sajtó és a filmhíradó is.⁶²

A TÖRÖKDOMB FIZIKAI JELLEMZŐI

Az írott források elemzése és a régi térképek jellemzői alapján megállapítható, hogy a Törökdomb másfél évezreden át fontos, állandóan megújuló funkcióval rendelkező, katonai eredetű eleme volt a mohácsi síknak. Környezetének fizikai jellemzői a hely történelmi értelmezésének is fontos elemei.

A törökdombi építményeknek mindössze egy stilizált ábrázolásáról tudunk 1687-ből, ahol is Dunavár néven említik.⁶³ Tanulmányunkban igyekeztünk a domborzati és környezeti adottságok figyelembevételével rekonstruálni a mesetérseges halmot a rajta elhelyezett építmények tömegének jelzésével.

3. ábra. Mocsaras táj a Törökdomb keleti oldalán (2018. április).
Fotó: Szalai Gábor

A tájra vonatkozó vizsgálataink alapján és a lentebb látható rekonstrukciók révén arra a következtetésre jutottunk, hogy a római út mellett kialakított és sáncsal körülvett halom (rajta az építményekkel) helyét az építő rómaiak tudatosan választották ki. Az út ezen a helyen megközelíti a Duna egyik ősi, el-

62 *Magyar Híradó* 132. szám, 1926. augusztus; *Pesti Napló* 195. szám, 1926. augusztus 29.

63 H III c 182/28 – *L'accampamento dal di luglio fono al di 5 di agosto infra Mohatz e Dunawar. (1687.)* (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum).

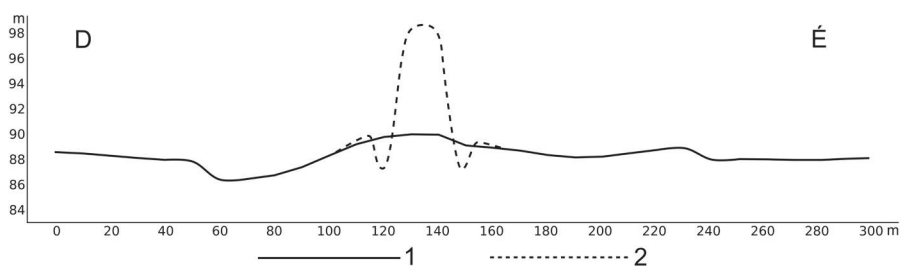
mocsarasodott folyómedrét. A *burgust* keleti oldalról a mocsár legmélyebb, át egyáltalán nem járható része védi. A síkság nyugatra szélesen terül el, és utak, szántók és települések is kialakultak rajta. A Duna menti ártéri, galériaerdőkkel és mocsarakkal jellemezhető térségekben ez a száraz, sík terület alkalmas nagyobb seregekkel végrehajtott katonai műveletekre, mint azt a középkori esetek bizonyították is. Így ennek a halomnak és rajta az erősített létesítménynek a kialakítása a tágabb térség megfigyelésére meglehetősen indokoltnak tűnik.

Az alább látható túlmagasított domborzati metszeteken (4. és 5. ábra) és a kreatív 3D rekonstrukción a Törökdőmb közvetlen környezetét láthatjuk. A Törökdőmb a pleisztocén korban kialakult ármentes terasz peremére épült. Ez mintegy 6–7 méterrel emelkedik a Duna keletebbre húzódó, mocsaras, a lecsapolások előtt átjárhatatlan ártere fölé. A két térszint markáns perem választja el egymástól, mely ezen a síksági területen nem megszokott, jelentős meredekségű lejtővel rendelkezik. Ezt a magas peremet a Duna alakította ki néhány tízezer évvel ezelőtt, majd később a fő ága egyszer keletebbre, máskor ismét a Mohácsi-sziget nyugati oldalára helyeződött át. A történelmi korokban a tavaszi áradások során az ártér minden évben víz alá került, de az év többi részében is táplálták a Törökdőmb lábánál fekvő mélyebb, vízállásos részt a Kölked felől érkező és Dályok felé tartó erek lassan áramló vizei. A Dunának ez a régi holtág-maradványa a lecsapolások és az intenzív szántóföldi művelés előtt valószínűleg a mainál is mélyebb és nagyobb kiterjedésű lehetett. Az említett holtág a római uralom időszakában és minden későbbi történelmi korban a jelenlegi helyén volt. A teraszperemet a történelmi korokban már nem mosta alá a Duna, attól távolabb folytak kisebb-nagyobb ágai. Ha jelentős oldalazó mozgást és pusztítást végzett volna a folyó itt az elmúlt kétezer évben, akkor ma nyomát sem találnánk a Törökdőmbnak. A teraszperem és a Törökdőmb azonban ma már nem teljesen úgy néz ki, mint a megelőző évezredekben. A part természetes pusztulásához egyre inkább hozzájárult az emberi tevékenység is. A fák kivágása, a földkitermelés és a lecsapolt ártérre vezető közlekedési útvonalak kialakítása voltak ennek a fő tényezői. Ezért feltételezhetjük, hogy a Törökdőmb keleti oldalán a lejtő ma már kevésbé meredek esésű, mint volt például a római időszakban. A lepusztult talaj és törmelék minden bizonnyal részt vett a holt meder mélységének csökkentésében.

A római uralom alatt a limes védelmi részét képező *burgus* pontos méreteit nem ismerjük, de analógiák alapján egy kisebb, legfeljebb 7,5 x 7,5 méteres, négyzetes alaprajzú torony lehetett, ami egy kb. 30 méter átmérőjű mesterségesen megmagasított dombon állt (6. ábra/A). A halom és az azt körülvevő árok átmérőjét a Duna-mappáció 1827-es térképlapjáról jól le lehetett mérni. Az őrtoronytól feltehetően néhány tíz méterre nyugatra húzódott nagyjából észak-dél irányban a Mursa–Aquincum közötti, kővel burkolt hadiút. Ezer évvel később, a török uralom alatt a környező táj hasonló jellegzetességeket mutatott. A hadiút is ugyanolyan fontos maradt, mint korábban, bár minősége bizonyára rosszabb lett. Egyes korabeli források szerint a Törökdőmbot a mohácsi csata idején hadvezetési vagy kilátópontnak használhatták. Később épült a tetejére a tanulmányunkban már említett kioszk (6. ábra/B). A törökellenes felszabadító

háborúk után lassan benépesülő területen jelentős környezeti változások nem történtek. A vizsgált terület Földvár pusztához (*Praedium Földvár*) tartozott, és mind az ármentes teraszt, mind a vizslaki mocsaras területet részben legelőnek használták. A korábban említett ábrázolás szerint a 17. század végétől a 18. század második feléig a Törökdomb tetején egy kis kápolna állhatott (6. ábra/C). A 19. század első felének tájatalakító munkáit megörökítették a Duna-mappáció, a Második katonai felmérés és a kataszteri térkép lapjai. A vizslaki mocsaras árteret lecsapolták, a területét szántók és rétek foglalják el. Azonban a Duna-mappáció lapján megjelölték az „Ár határ”-t, azaz az árvízi elöntés határát a terasz alsó részén. Ez azt mutatja, hogy árvíz idején vízben állt az egész ártér a 19. század első felében is. A Törökdomb környéki, magasabban fekvő teraszfelszíneket ez nem veszélyeztette, ott szántóföldek húzódtak a fasorral kísért, kövezett országút mellett. A Törökdombot ábrázoló ekkori térképeken már nem látható semmiféle építmény, de az ásott kút jelölése még megtalálható mellette. Emiatt szolgálhatott pihenőhelyül az úton járó embereknek. A dombot vagy halmot, amely elveszítette kultikus jelentőségét, elkezdtek elhordani feltöltésekhez, építkezésekhez (6. ábra/D).

Azt a Papp Lászlótól származó feltételezést, hogy a Törökdombon 1526. augusztus 29-ét követően verték volna fel a szultáni sátrat,⁶⁴ B. Szabó János megismétli munkájában.⁶⁵ Ezt a lehetőséget azonban határozottan el kell vetnünk. Figyelembe véve a halom fizikai adottságait – csupán 70 négyzetméteres sík, sátorozásra alkalmas terület volt a tetején –, nem kínált elegendő helyet a szultáni sátor felállítására. Szigetvári vizsgálatainkból is tudjuk,⁶⁶ hogy a szultáni sátorkomplexum legalább 1500 négyzetméter kiterjedésű volt, a 70 négyzetméter a táborozási funkciók, sátorverés, személyzet biztosítása, őrzés stb. minimumára sem lehetett elég.

4. ábra: A Törökdomb és környéke észak-dél irányú metszete

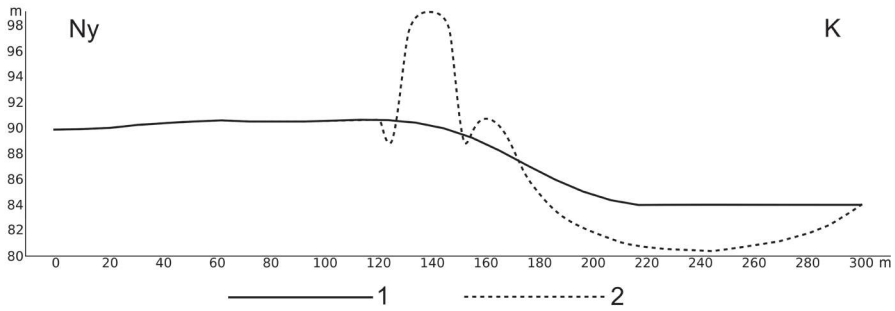
(Szerkesztette: Gyenizse Péter)

Tízszeres túlmagassítással. Jelmagyarázat: 1) a domborzat mai magassága; 2) A Törökdomb feltételezett maximális magassága és maximális árokmélysége

64 Papp: *A mohácsi csatátér*.

65 B. Szabó: *A mohácsi csata*, 141.

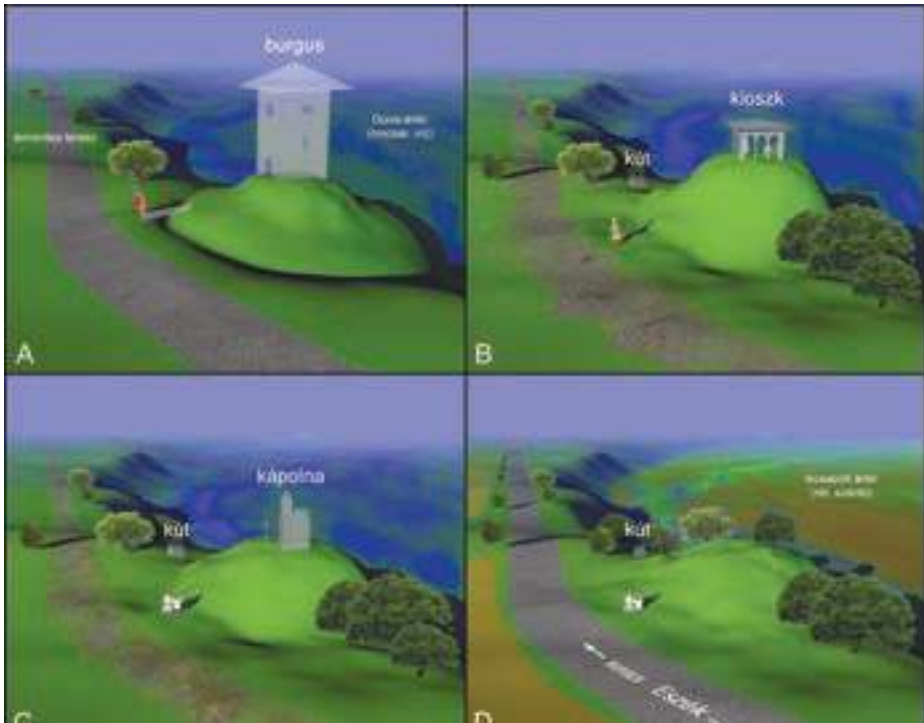
66 Szulejmán szultán Szigetváron.

5. ábra: A Törökdomb és környéke kelet-nyugat irányú metszete

(Szerkesztette: Gyenizse Péter)

- Tízszeres túlmagasítással. Jelmagyarázat: 1) a domborzat mai magassága;
2) A Törökdomb feltételezett maximális magassága és maximális árokmélysége, valamint a korábbi évezredekben az ártér szélén húzódó holt Duna-ág eredeti becsült mélysége

6. ábra: A Törökdomb és környékének stilizált 3D rekonstrukciója

(Grafika: Gyenizse Péter)

- Jelmagyarázat: A) a római uralom időszaka; B) az oszmán uralom időszaka;
C) a 17. század vége; D) a 19. század első fele

ÖSSZEGZÉS

A Törökdomb a mohácsi csatát több mint 1500 éves, emberkéz alkotta és hangsúlyos eleme. A rómaiak a limes mentén kialakított út kitüntetett pontjain annak ellenőrzésére, felügyeletére megfigyelőtornyokat (*burgus*) emeltek. Ezek közé tartozik a mai Törökdomb halma is. A mintegy 30 méter hosszú és valamivel keskenyebb mesterséges halmot védelmi célú árok vette körül. A csaknem 10 méter magas földhalom és a ráépített építmény jó rálátást biztosított az eszék-budai útra és a környező sík vidékre.

A római időköt követően is fennmaradt a hadiút (*via militaris*), és még jó ezer évvel később is használták. Minden bizonnyal ennek vonalát követve érkezett a csataterre a Szulejmán vezette oszmán sereg 1526-ban. A halomnak a hagyomány is jelentős szerepet tulajdonít a csata megvívásában. A helyhez kötődő mondák, elmesélt történetek különböző lehetőségeket említenek vagy feltételeznek. Tartották olyan helynek, ahol a szultán imádkozott a győzelemért, uralkodói sátorozási helynek, vagy éppen a csatában elesett törökök temetőjének. Szilárd bizonyíték ezek egyikére sem áll rendelkezésre, sőt vizsgálataink arra mutatnak, hogy oszmán temetői vagy sátorozási hely funkciója nem lehetett. A hagyományos, utat ellenőrző és megfigyelési funkciójából leginkább az következhet, hogy megfigyelőpont volt, ahol a szultán valóban megfordulhatott (erre utal oszmán-török elnevezése, a Hünkár tepeszi). Ennek viszont fizikai, régészeti lenyomata nincs, illetve nem is nagyon lehet.

Haszán budai beglerbég 1630–1631-ben kutat ásott és fából valamiféle építményt emeltetett a halom tetején. Egyes – egyelőre meg nem erősített – források szerint valamikor derviseket is rendeltek oda, hogy rendszeresen imádkozzanak. Ez a megemlékezési gyakorlat párhuzamba állítható a turbéki szőlőhegyen emelt Szulejmán-émlékművel és szimbolikus sírépítményével.

A Császárdomb helyére vonatkozó különböző (mersei, nyárádi és sátorhelyi) elképzelések más és más csatahelyszín legitimációját erősítik meg, így a feltételezések mögött nem a több irányba mutató adatok állnak (ilyenek nincsenek is), hanem az eltérő csatahelyszín feltételezése. A Törökdombot illető tudományos viták lezárására akkor nyílik lehetőség, ha egyértelműen tisztázódnak az 1526. évi csata területére vonatkozó szerkezeti kérdések, tehát a felvonulási útvonalak, az ütközet centruma és a két sereg táborozási helyszínei. Vizsgálataink alapján a Törökdomb nem más, mint maga a Császárdomb.

Az emlékezeti helyen emelt épületet 1687-ben keresztény kápolnává alakították át és szentelték fel, ugyanakkor, amikor a Szigetvár melletti Turbékon is a muszlim szakrális létesítményeket. Nem ismert, hogy a kápolna pontosan meddig maradt fenn és hogyan használták, de a 18. századi térképeken még hosszabb ideig jelölik, mígnem az 1780-as évekbe a jelölés a térképekről eltűnik. A közeli sátorhelyi uradalom létesítésével,⁶⁷ a csatateri emlékkápolna 1816-os

67 Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Polgár Balázs: Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői. A mohácsi csata centrumtérségének lokalizálása. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 2. sz. 209–246.

megépítésével az emlékezeti funkció a közeli Sátorhelyre került át. Az 1960–1970-es években a mohácsi csata tömegsírjainak megtalálásával ez a funkció további megerősítést kapott.

A Törökdomb legendás helyként azonban fennmaradt. Az út mellett fekvő dombon a fák alatt árnyas pihenő és víz várta az utazókat a 18–19. században. Az oszmán időkre pedig már csak az időről időre felbukkanó török és boszniai muszlim zarándokok emlékeztettek. A 20. század első felében még jó megtartású és ép hely volt, az 1926-os, 400. évfordulós megemlékezések egyik fontos emlékezeti helyszíne lett. Ezt követően viszont az út kibővítése és az, hogy anyagát töltésnek használták a közeli építkezéseken, a megsemmisüléséhez vezetett. Maradványai kis mértékben ma is láthatók: részleges fennmaradását leginkább annak köszönheti, hogy az utóbbi időben háromszögelési pontként használták.

A forgalmas hadiút mentén fekvő halom kiemelkedő szerepet töltött be azon oszmán emlékhelyek körében, melyek a szent háború sikereire és Szulejmán szultán tetteire emlékeztették az igazhívőket, és a korabeli „propaganda” alapvető üzeneteit hordozták. Történetének mélyebb feltárása segíthet megérteni a 16–17. századi Oszmán Birodalom politikai mozgósításra és emlékezetpolitikára vonatkozó elképzeléseit és gyakorlatát.

Kitanics Máté – Nagy Levente – Hancz Erika – Gyenizse Péter –
Szalai Gábor – Nagy László – Klembala Zsombor –
Polgár Balázs – Pap Norbert¹

A TÖRÖKDOMB A RÉGÉSZETI VIZSGÁLATOK TÜKRÉBEN: 1924–2020

BEVEZETÉS

Az 1526. évi mohácsi csata helyének meghatározásában segítségünkre lehetnek a fennmaradt források alapján rekonstruált földrajzi környezet egyes elemei. Ilyen a Duna jobbparti árterén kialakult mocsár, a Vizslaki-rét, amely a magyar seregtől balkéz felé húzódott, és amelyben az ütközet során többen lelték halálukat. Fontos igazodási pontunk továbbá egy árok („nagy árok”) vagy „völgy”, amely mentén a csata zajlott. Ez az egykori folyómeder északnyugat-délkeleti irányban, Nagynyárad határától az említett mocsárig húzódott. Utóbb a csata eddig előkerült öt tömegsírját éppen ennek mentén tárták fel. Szintén a csatatérrel összefüggésben említhetünk még két fontos földrajzi helyet: egy hosszan elnyúló dombot, amely mögött a szultán táborra volt, és a domb alján egy falut, Földvárt, ahol az ellenség az ágyúkat állította fel. Sátorhelyről tudjuk, hogy a 18.

¹ Gyenizse Péter, habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék. Hancz Erika, tudományos segédmunkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Történettudományi Intézet, Régészet Tanszék. Kitanics Máté, tudományos munkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Szentágotthai János Kutatóközpont, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum. Klembala Zsombor, geofizikus, Várkapitányság Nonprofit Zrt., Lelőhelydiagnosztikai Csoport. Nagy László, régész, Várkapitányság Nonprofit Zrt., Lelőhelydiagnosztikai Csoport. Nagy Levente, tanszékvezető egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Történettudományi Intézet, Régészet Tanszék. Pap Norbert, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszéke; Szentágotthai János Kutatóközpont, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum. Polgár Balázs, gyűjteményvezető, régész, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Szalai Gábor, tudományos segédmunkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Szentágotthai János Kutatóközpont, Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum. A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programjának „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” című, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Pécsi Tudományegyetem együttműködésében megvalósuló projektje keretében készült.

századig Földvárnak hívták, és a Mohácsi-síkság legmagasabb része, a Sátorhelyi-hát is éppen itt található.²

A fentebb felsoroltakon túl, az egyik legfontosabb landmark, amellyel az oszmánok a csata helyszínét megjelölték, egy győzelmi emlékmű volt, amelyet Mohácstól néhány kilométerre délre, egy kiemelkedésen építettek fel 1630/1631 körül. Ez a kiemelkedés, amelyet Szultán- vagy Császárdombnak (Hünkár tepeszi) neveztek, a 17. századtól több leírásban is szerepelt.³ Athanasio Georgiceo 1626-ban egy tó mellett említette ezt a kis dombot, mint ahol – beásva magát – Szulejmán szultán táborozott a mohácsi csata idején.⁴ Ibrahim Pecsevi, a pécsi születésű történétíró az 1640-es években írott krónikájában a magaslatról a csata történetének elbeszélése közben emlékezett meg. Beszámolt arról is, hogy itt a győzelem emlékére Haszán pasa, budai beglerbég egy kioszkot építtetett, mellette pedig kutat ásott.⁵ 1663-ban Henrik Ottendorf a halmon egy nagy deszkaépületet említett. Leírása szerint a dombot, ahol Szulejmán szultán állította fel sátrát és első táborát, árok vette körül. A közelben egy mély kút állt.⁶ A fából készült kioszkról, az árokról és a bővízü kútról ugyanebben az évben Evlia Cselebi török utazó is beszámolt. A muszlim hitharcosokat szerinte itt temették el, a helyet pedig zarándokok látogatták.⁷ Az itáliai utazó, önkéntes katona, Giovanni Francesco Gemelli Careri 1687 augusztusában a helyszínen már egy famecsetből kialakított kápolnáról írt. Úgy tudta, hogy a faépületet Szulejmán szultán emeltette győzelme emlékére, ott ezért hálából állandóan egy dervis imádkozott.⁸ Paul Rycaut angol diplomata az 1687. évi nagyharsányi csata kapcsán említette meg a helyet, mint ahol Nagy Szulejmán legyőzte II. Lajost. Ennek emlékére a szultán fából mecsetet emeltetett, amit jövedelemmel látott el, hogy a dervisek napi imáikat végezhessek.⁹ Valamivel több mint egy évszázad múlva, Vályi András 1799-ben megjelent országleírásában a közeli Nagynyárad bemutatásához kapcsolódva írt arról az emberkéz emelte halomról, amelyet sáncok határolnak, és amiről – akárcsak Ottendorf idejében – úgy tartották, hogy a „török császár” sátorhelye volt.¹⁰ Joseph von Hammer az Oszmán Birodalom történetéről 1828-ban kiadott munkájában szintén említette a Földvár puszta közelében, Sátorhelyen álló dombot, amelyen Szulejmán sátra állt. Közlése szerint a domb lábánál kiépített kutat a helyiek „Török-Kutyának” (török kútjának) nevezték, a domb tetején pedig egy épületrom alapjai látszottak.¹¹

2 Pap Norbert – Gyenizse Péter – Kitanics Máté – Szalai Gábor: Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői. *Történelmi Szemle* 62 (2020) 1. sz. 111–151.

3 Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter: A mohácsi Törökdomb. *Történelmi Szemle* 60 (2018) 2. sz. 325–345.

4 Uo. 331.

5 Uo. 331–332.

6 Uo. 332.

7 Uo. 332–333.

8 Uo. 333.

9 Uo.

10 Uo.

11 Uo.

Már a térképi ábrázolások sorához tartozik az a dokumentum, amely 1691-ben a török elleni keresztény hadak Mohács és Baranyavár közötti, 1691. júliusi táborozásának helyszínét rögzíti. Ezen egy domb „Wachthügel” (Ördomb) felirattal, közvetlenül a Mohács–Baranyavár főút Duna felé eső oldalán látható.¹² A Mikoviny Sámuelnek tulajdonított, a Mohácsi-szigetet és környékét ábrázoló, 1720 és 1725 közé datált térképen az említett domb mint Szulejmán sátrának helye jelenik meg „*Solman Tentorii Shanzense*” felirattal.¹³ Ki kell emelnünk még Vötter János 1766-ban, Földvár praediumról készített térképét is, ahol a „Sháturyx” feliratú dombon egy épület, mellette pedig egy kereszt látható. Ugyanígy a Földvár pusztáról 1775-ben készült térképen is itt egy kis építmény, mellette pedig kettős kereszt áll.¹⁴ Hogy ez az épület valóban egy kápolna, azt Müller Ignác 1769. évi Magyarország térképe teszi még egyértelműbbé: a „Satoristj” nevű dombon ugyanis egy építmény szimbóluma szerepel, „Cap.” (Capella/kápolna) felirat kíséretében.¹⁵

Mindez pedig át is vezet minket egy fontos kérdéshez. Vajon a forrásokban szereplő Szultán- vagy Császárdomb, és a Mohácstól délre, az eszék-budai út keleti oldalán, az ún. Újistállóval szemben álló, eredetileg Sátoristynek nevezett Törökdomb megfeleltethető-e egymásnak?

Erről, pontosabban fogalmazva arról a kérdésről, hogy hol is állhatott a Császárdomb, csaknem egy évszázadon keresztül zajlott a vita. Gergely Endre, a Hadtörténeti Múzeum munkatársa – miután ásatásokat vezetett a Törökdombnál – úgy vélte, hogy a Császárdomb helyét Majstól mintegy másfél kilométerre délkeleti irányban, egy bástyaszerű magaslaton kell keresni.¹⁶ Papp László régész, a mohácsi csatatér kutatója úgy gondolta, hogy a Császárdomb nem más, mint a buziglicai elágazástól északnyugatra, három kilométer távolságra fekvő mersei magaslat.¹⁷ Kuti István és Újvári András az oszmán győzelmi emlékmű helyszínét a nyárádi Töröksánchoz tette azzal, hogy az ottani templom minden bizonnyal az egykori kiosk helyén épült fel.¹⁸

A Pap Norbert vezette történeti földrajzi vizsgálatokat végző munkacsoport Fodor Pállal együttműködve, az írott források és a történeti térképek elemzése, a néphagyomány és a korábbi régészeti kutatások vizsgálata alapján 2018-ban arra az eredményre jutott, hogy a Császárdomb helyszíne megfeleltethető a Tö-

12 Uo. 337.

13 Uo.

14 Uo.

15 Mappa Geographica novissima Regni Hungariae divisi in suos C... [B IX a 513] (Hadtörténeti Intézet és Múzeum). A kápolna, feltehetőleg mint a mohácsi csata első keresztény emlékműve, az 1760-as, 1770-es évekig állhatott fenn. Az 1783. évi Első katonai felmérés vonatkozó térképszelvényén már nem látható.

16 Gergely Endre: Ásatások a mohácsi csatatéren (1924, 1925). In: *Mohács emlékkönyv 1926*. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1926. 349–360.

17 Papp László: A mohácsi csatahely kutatása. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960*. Szerk. Dombay János. Pécs, 1961. 197–253.

18 Kuti István – Újvári András: Mohács hadibázisának védelme 1687-ben. In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk. Szita László. Pécs, 1989. 75–96.

rökdombnak.¹⁹ Az eredményt a PTE Régészet Tanszéke, valamint a Hadtörténeti Intézet és Múzeum régészeinek, Nagy Leventének, Hancz Erikának, illetve Polgár Balásznak a közreműködésével zajló 2018. októberi régészeti vizsgálatok is megerősítették. Az ekkor elvégzett fémkereső műszeres kutatás eredményeként, a római korból származó tárgyak mellett számos olyan fémlelet is előkerült, amely az egykor itt állt faépületekhez, vagyis az oszmán győzelmi emlékműhöz, majd az annak helyén a 18. század második feléig álló keresztény kápolnához volt köthető. A vizsgálatok 2020 áprilisában geofizikai kutatás formájában folytatódtak.²⁰

Jelen tanulmány a Császárdomb, vagyis a Törökdomb régészeti kutatási előzményeit, illetve a 2018 és 2020 közötti legújabb régészeti vizsgálatok eredményeit járja körül.

RÉGÉSZETI ELŐZMÉNYEK A 20. SZÁZAD ELEJÉTŐL A 21. SZÁZAD ELEJÉIG

Forster Gyula Magyarország műemlékeinek felsorolásánál a Sátoristye címszó alatt emlékezett meg a majorság előtt, az úttól keletre elterülő, sánccal körülvett, fákkal beültetett Törökhalomról.²¹ Leírása szerint a területen már a hazai régészet atyja, Rómer Flóris is járt, az első jelentősebb régészeti vizsgálatra itt azonban csak 1924-ben került sor. Ekkor ugyanis a mohácsi csata közelgő 400 éves évfordulójára való készülődés jegyében, ismét előtérbe került az ütközet pontos helyszínének kérdése. A Hadtörténeti Múzeum részéről Gergely Endre csendőrszázadost küldték ki kutatási feladattal, aki a csata centrumának meghatározása szempontjából Földvár, Bácsfalu és a „Törökcsászárdomb” azonosítását tartotta a legfontosabbnak. Feltehetőleg az utóbbi helyének meghatározása érdekében, s azért, mivel a Törökdomb „a mohácsi csata eddigi rekonstruálóját környékére vonzotta”, 1924. október 5–17. között, Frigyes herceg, tábornagy engedélyével és munkásaival (4 fő) vizsgálatokat végzett a Törökdombnál.²² A Duna partján fekvő, általa 26–27 méter szélesnek és mintegy 25 méter magasnak²³ leírt objektumot, ekkor még a part felőli (keleti) oldal kivételével alacsony sánc vette körül. A déli, a keleti és az északkeleti oldalon horpadások voltak,²⁴ amelyeket Gergely régebbi, kincskeresők által végzett beásások nyomaként azonosított.

A százados észak-déli irányban, 1,5 méter szélességben az egész halmot átvágatta 2,25–2,3 méter mélységig. Ezt követően a laza föld bedőlésétől tartva,

19 Pap et al.: *A mohácsi Törökdomb*.

20 *Jelentés régészeti geofizikai felmérésről: Sátorhely – Törökdomb*. Munifex Kft. 2020.

21 Bárány Forster Gyula (szerk.): *Magyarország műemlékei 2., A Műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. Bp., 1905. 143.

22 Gergely: *Ásatások a mohácsi csatatéren*.

23 A domb magassága ennél jóval kisebb (8 méter), Gergely feltehetőleg a magasság helyett hosszúságot akart írni.

24 A déli horpadásnál félig elkorhadtt, bevert karókat és deszkákat találtak, valószínűleg egy korábbi beásás dűlölésének maradványait.

csak a kutatóárok két végén és közepén ásatott gödröket 3,5 méter mélységig. A halom felhányt, laza földből állt, elkeverve habarcs- és téglatörmelékkel, tégladarabokkal. Az ásatás során néhány bélyeg nélküli római téglá, de „szegélyes tetőtégladarabok” is előkerültek. A déli és a középső gödör feneké teljesen, az északié pedig részben, egysoros, habarccsal kötött terméskőrétanggal volt fedve 20–30 cm vastagságban. Ez a leírása szerint „eleven földön” feküdt, és nagyrészt a ki nem ásott részek alá is benyúlt. Az árok felső részében és a középső gödör fenekén egy Constantinus Magnus és egy Numerianus bronzérmét találtak.²⁵ A halom tetején falazott épület vagy faépítmény nyomait nem tudta azonosítani.

A dombtól északnyugatra a körsánc is átvágásra került. Itt Gergely ugyan csak „hordott földet” talált, amelyben csak csekély mennyiségű faltörmelék volt. A leletek – véleménye szerint – őskori cserépedénydarabokból és egy kis, sarokban hajlított rézlemezből álltak. A sánc és az országút árka közötti próbaásatásból egy negyedkörívben megmunkált tégladarab került elő, amelyet egy oszlop részeként határozott meg.

Az út túloldalán, az ún. Újistállónál szintén sor került régészeti vizsgálatokra. Ennek alapját az szolgáltatta, hogy Gergelynek több szemtanú is arról számolt be, miszerint itt csontvázakat és fegyvereket találtak.²⁶ A helyszínen folyó gazdasági munkák miatt azonban csak arra volt lehetőség, hogy a legdélebbi épület délkeleti sarka mellett húzzanak kutatóárkot. A 0,9 méter széles és 14 méter hosszú árokban leírása szerint csak őskori leletekre bukkantak. Ezt követően a mezőgazdasági épületektől nyugatra, 100 méteren belül 5 helyen ásatott kutatóárkot, eredménytelenül. Hasonlóan eredménytelen próbaásatásra került sor az Újistállótól északnyugatra fekvő dombos részen is, amelyen egy 1 méter széles, 34 méter hosszú és 1,5–2 méter mély, észak-déli irányú árkot ástak.

Az 1924. évi feltárások ezt követően az országút közelében, a Vizslakra vezető délebbi út hepehupás, egyenetlen környezetében folytatódtak. Itt 16 kisebb-nagyobb kiterjedésű próbaásás során csak tégladarabok, faszéndarabok, törött és hasított csontok, illetve őskori cserépedények és egy kapafej került elő. A terület legdélebbi részén, az országút és a szaggatott part széle közötti bolygatatlan részen, a főúttal párhuzamos két lapos domborulaton azonban római sírokra bukkantak.

25 Ezen kívül a dombon ekkor csak egy fillér méretű rézdarabot, és egy kis hajlított vasdarabot találtak.

26 Hummel Gyula akkori németbolyi kocsmáros szerint a csontvázak mellett szélestalpú kenyeget, tüskés sarkantyút, görbe kardot és tokjával együtt 30–40 cm hosszú lándzsahegyet találtak. Az uradalom szolgálatában álló Österreicher viszont úgy emlékezett, hogy az egyik csontváz koponyáján drótkoszorú volt, „vattadarabokkal”. Ádám Imre kölkedi református lelkész, műkedvelő régész, aki a törökdombi ásatás során naponta látogatta Gergelyt, az itteni sírokat rómainak gondolta. Hummel Gyula mindazonáltal már 1906-ban cikket írt „A hol volt a mohácsi csata?” című sorozat kérdésére Főherceglakról. Ebben úgy fogalmazott, hogy „... 1 1/2 láb 2 láb mélyen mindenütt lehet csontokat, sarkantyut, patkót stb. találni, csak tessék a törökdomb környékén egy ásóval felszerelve kutatni, rögtön bárki is tisztába lesz a mohácsi csatátér helyével.” Hummel Gyula: Hol volt a mohácsi csata? *Mohács* 6 (1906) 49. sz. 2–3.

A keleti domborulatot Gergely kelet-nyugati irányban átvágva egy fejjel északnak fekvő csontvázat talált. Mellékletként rozsdás vasdarabok, bronzcsat, kék üvegkarikadarab, üvegpothárfenék, egy „*ovális, lapos cifra kavics*” és egy Constantinus Iunior pénzérme sorakozott. A halott feletti földben római téglák voltak. Ugyanebben az árokban, de mélyebben, egy másik, fejjel nyugatnak fekvő, melléklet nélküli csontváz is előkerült. A nyugati domborulatban szintén két sírt találtak. Ezek közül az egyik fejjel keletnek feküdt. Mellette vöröses színű üvegpothár, 4 db Constantinus Magnus és 2 db Constantinus Iunior pénzérme, nyakánál üveggyöngyök, egyik ujján 2 db vékony, bronz karikagyűrű, jobb kezén pedig egy ép, kígyófejes bronz karperec volt. A negyedik halott az előbbtől délre, szintén fejjel keletnek helyezkedett el. Mellette ép cserépbögre, jobb vállánál hagymafejes bronz fibula, mellén pedig 1 db Constantinus Iunior és 1 db Constantius bronzérme került elő.

A következő évben elsősorban pénzügyi fedezet hiányában Gergely az ásatásokat már nem tudta folytatni, ezért csak információgyűjtést és terepbejárásokat végzett. Ez utóbbiak, és az 1924. évi régészeti feltárások eredményeként egyre inkább kikristályosodott az a feltevése, hogy a Császárdomb helyszíne nem más, mint az akkori Majs legkeletebbre eső házaitól mintegy másfél kilométerre fekvő bástyaszerű, csaknem vízszintes tetejű kiemelkedés. Ugyan erre, ahogy maga is fogalmazott, semmilyen bizonyítékot sem tudott felmutatni, mégis úgy vélte, ez lehetett az a hely, ahol a csata után a törököket eltemették, majd ahová „*Hamsabég, budai beglerbég*” győzelmi emlékművet, vagyis egy kioszkot építtetett. Ezzel együtt, és részben az előbbiekkal összefüggésben formálódott ki az a véleménye, miszerint a csata sem Sátorhelynél és a Törökdombnál, hanem „... a Nagynyárad–Majs–Buziglica erdő vonalban elvonuló lejtő lábához közel, de mégis inkább a Majs és Buziglica közötti részen folyhatott le.”²⁷

1928-ban Kalt József, a bellyei uradalom számtartója is szolgált régészeti adatokkal a Törökdombra és környékére vonatkozóan a Brand Edének írt levelében.²⁸ Ebben közölte, hogy a bellyei kastély irattárában talált egy jegyzetet, amely szerint a Törökdomb a rómaiak alatt épült, „... és akkor Duna átkelési gyülekezési és kikötő hely jelzési dombja volt (Signálstation). A hajó ritkán jöhetett, az utasoknak ott várni kellett, miközben itt ott egy meghalt. Ezek a helyszínen lettek eltemetve. Voltak férfiak, gyermek és női csontvázak, az utóbbiak feje

27 Gergely: Ásatások a mohácsi csatatéren, 349.

28 Janus Pannonius Múzeum Régészeti Adattár (=JPM RA) Kölked-Feketekapu 1077-82. A levelet Kalt a mohácsi múzeum igazgatójának írta (erről Brand a Mohácsi Hírlap 1934. június 17-i számában számolt be). A kézzel írt dokumentum aláírája Brand részéről a következő megjegyzés került: „Kalt uradalmi tisztartó volt. Feltétlenül szavahihető, aki a leleteket a török domb környékén találta és a buziglicai erdőről nem tesz említést. Megállapítása a mellett szól, hogy a csata Mohács alatt és nem a buziglicai erdőnél volt. Kapolnai történet író is e mellett szól.” A JPM Kalt levelét később leletbejelentő-levélként iktatta. Köszönjük Kovaliczky Gergelynek, hogy lehetővé tette számunkra a hozzáférést a JPM Régészeti Adattárában lévő dokumentumokhoz.

körül ezüstdrótból készült koszorú volt és kőből készült kereszt a mellén (utóbbiból egy példány a birtokomban).²⁹

Beszámolt arról is, hogy az országút mellett egy épület állhatott, mert ott az alapfalból római téglákat találtak, körülötte római pénzekkel. Ez lehetett szerinte az átkelési–befizetési hely. Úgy vélte a törökök csak tábornak használták a helyszínt, ugyanis tábori tűzhelyeket, állatcsontokat, kisebb tárgyakat, köztük egy mécses és egy fazekat talált.³⁰ A közeli Feketekaput tartotta az összeütközés helyszínének, mivel ott a mélyszántásnál vas ágyúgolyók, ólomgolyók, kard- és lándzsadarabok, illetve ágyúvasalás-darabok kerültek elő.³¹ A legértékesebb leletre, egy együttes férfi- és lócsontvázra, lándzsával és egy hosszú, egyenes, a markolatán drágakövekkel kirakott karddal („*Ritterschwert*”)³² Kalt a Törökdomb közelében fekvő Vizslaki-réten bukkant csatornaásás alkalmával. A lovas egy, a mohácsi csatából menekülő és vízbe fulladt főúrnak tartotta.³³ Mindezt később Papp László 1960-ban azzal egészítette ki, hogy 1902-ben a Vizslaki-rét víztelenítési munkái során, csatornaásáskor egy csonka pengéjű, kosaras, kerek hárítótárcsás, finomabb kivitelű hegyestőr-markolatot is találtak.³⁴ A fegyvert jellegzetes 16. századi hadi viseletként azonosította.

1940 nyarán Dombay János, a vármegyei múzeum igazgatója, kölkedi látogatásával, terepszemléjével egyidőben felkereste a Törökdombot is, amit római jelzőállomásnak tartott. Úgy vélte, az itteni épülettörmelék is ezt valószínűsíti. Beszámolt arról, hogy a domb aljában, dél felől római temető van.³⁵

1957-ben Szabó Pál Zoltán geográfus, a Dunántúli Tudományos Intézet igazgatója „*A Délkelet-Dunántúl felszínfejlődési kérdései*” című tanulmányában megjegyezte, hogy a kölkedi Törökdombot régészeknek és geográfusoknak együtt kellene vizsgálni,³⁶ de leírta azt is, hogy a dombon jellegzetes római téglákat talált.³⁷

29 A Mohácsi Hirlapban 1928. október 7-én jelent meg Brand Ede egyik újabb cikke az „*Adalékok Mohács történetéhez*” címszó alatt. Ebből kiderült, hogy Kalt a halottak egy részét az Újstállónál találta, amelynek az egyik építkezését maga vezette. Itt két nő és egy lány csontváza került elő, fejükön a már említett ezüstkoszorúkkal, mellükön a kőkeresztekkel, mellettük római mécses és egy tál az alján kereszttel. Ebből Brand arra következtetett, hogy a halottak 3–4. századi, már keresztény kelták lehettek. Az említett mécses és tál megegyezhet a Kaltnál felsorolt mécses- és fazékleletekkel.

30 Az utóbbi két tárgy Kalt birtokában volt.

31 A vas- és ólomgolyók a számtartó birtokában voltak.

32 A leletek a beszámoló szerint Bécsbe kerültek.

33 A levélben felsorolt leletek közül a 17 x 17 x 7 mm-es barna kőkereszt, a 19,7; 18,7; 16,15; 16,5; 15,7; 15,2 és 14,7 cm kerületű vas ágyúgolyók, valamint a 15,2 cm kerületű ólomgolyó a múzeumba kerültek.

34 Papp: *A mohácsi csatahely kutatása*, 217. A tört akkor a Janus Pannonius Múzeum őrizte.

35 JPM RA Kölked 1086–83.

36 A pécsi születésű geográfus, a pécsi egyetem földrajzi intézete kiváló kutatójának elképzelése a geográfusok és régészek összehangolt együttműködéséről egészen 2018-ig váratott magára.

37 Szabó Pál Zoltán: *A Délkelet-Dunántúl felszínfejlődési kérdései. Földrajzi Értesítő* 6 (1957) 4. sz. 397–419.

Papp László már 1960-ban lefektette azon elméletét, miszerint a csata centrumterületének meghatározása szempontjából döntő jelentőségű községet Brodarics István tévesen nevezte Földvárnak Merse helyett.³⁸ Földvár községet ugyanis szerintem nem a síkság nyugati, hanem a keleti oldalán, az ún. Újistálló udvarának területén, a Törökdomb közvetlen szomszédságában kell keresni. Ez utóbbiról pedig a következőt jegyezte le: „... nem lehet vitás, hogy a Törökdomb őskori, mesterséges földhányás, amelynek az ártérre néző partoldalából ma is kézzel szedhetők ki az őskori cserépedénydarabok.”³⁹ Azt, hogy Földvár az Újistálló területén lehetett, terepbejárások felszíni megfigyeléseire, illetve 18. századi térképek adataira alapozta. 1961-ben ennek megfelelően ásásokat végzett az Újistállónál, ahol egy temetőt tárt fel és egy település nyomait azonosította (1. ábra).⁴⁰ Az Újistálló udvarának területén, vagyis az országút nyugati oldalán 6 db földbe vájt silógödör sorakozott. Papp pontosan a Törökdombbal szemközt, északról a negyedik, téglalap alakú silógödörnél kezdte meg a munkálatokat augusztus 14-én, mivel itt a járósintztől számított 50–90 cm-es mélységben embercsontok látszóttak. A gödörtől közvetlenül nyugatra-északnyugatra húzott, 4,5 x 10 méteres, A₁ és A₂-es részre osztott szelvény mélyítése közben, 40–50 cm-es mélységben, teljes összevisszaságban emberi csontokat talált. Az említett mélység alatt eredeti helyzetben 30 felnőtt és gyerek csontváza került elő. Ahogy fogalmazott: „... valamennyi csontváz hanyattfekvő, nyújtott helyzetű volt, koponyájuk jobbára a váz tengelyében, kivételesen a bal arccsonton feküdt. Tájolásuk délnyugat-északkeleti irányú, északról 92–135° szöghajlással eltérő.”⁴¹ A melléklet nélküli sírok foltjait csak kivételesen sikerült megállapítania és felmérnie. A kivételt a halottak közül egy 55 cm mélységben, a hasi oldalán, csaknem pontosan kelet-nyugati irányban, de a többi csontvázal ellentétesen fekvő csontváz képezte. Koponyája, bal sípcsontja és jobb alsó lábszárcsontjai hiányoztak. Különleges helyzeténél fogva Papp szerint a mohácsi csata egyik halottja lehetett, akit hevenyészve hantoltak el. A silógödörtől nyugatra, északnyugatra megkezdett munka egy 3,5 x 13 méteres rész kialakításával, az A₃ és A₄-es szelvényekben, a gödörtől északra folytatódott. Itt 36, részben megcsónkított csontvázat talált. Ezek fekvése mindenben hasonlított az A₁ és A₂-es szelvényben tapasztaltakéhoz. Csak kevés sírban volt melléklet: rézsódróny pártatöredékek, üveg- és agyaggyöngyök, bronzcsatok, rézcsatfej, rézkapocstöredék, bronz fejegyűrű, bronz karikagyűrű, bronz pecsétygyűrű⁴², ezüst karikagyűrű, bronz övtartozékok stb.

Az összesen 84 m² területen feltárt 66 csontvázból 15 volt teljes, 15 mérsékeltebben megcsónkított. A többi csontvázmaradvány nagy része is eredeti helyzetben feküdt. A csontvázakhoz való lehatolás közben azonban nagy mennyiségű kidobott, szétszórt csontot találtak. A feltárt terület a teljes temetőnek

38 Papp: *A mohácsi csatahely kutatása*.

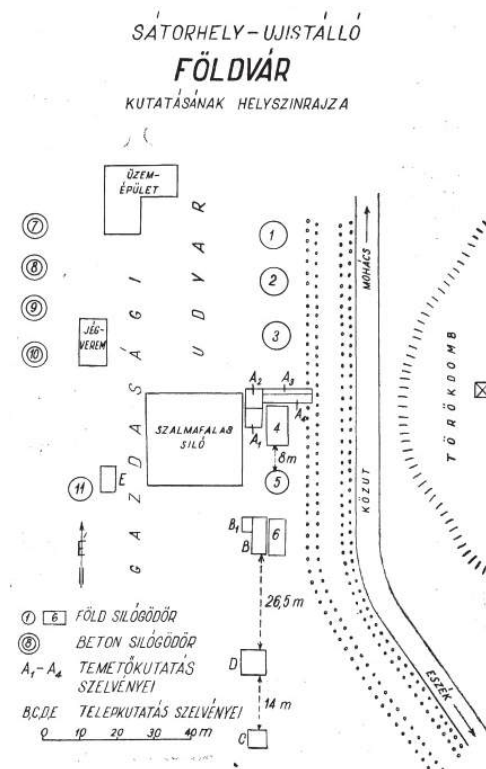
39 Uo. 220.

40 Papp László: Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1962. Pécs, 1963. 199–221.

41 Uo. 201.

42 Ennek fején kardot fogó kéz, csillag és sugárkéve.

csak egy része volt. Papp azt is megállapította, hogy itt a mohácsi csatát megelőző korszakból származó, középkorvégi, békés körülmények között eltemetett halottak fekszenek. A sírok feldúltságát, a csontvázak nagy részének csonkaságát a falak vagy árkok közé szorított temető okozhatta, mivel így az újabb és újabb halottak temetése során a régebbi sírokból a csontokat kiemelték, odébb rakták, szétszórták. A majorságban való gazdálkodás miatt pedig a későbbiekben is többször érte dúlás a halottakat.

1. ábra. Sátorhely-Újistálló kutatásának helyszínrajza (1961)⁴³

A település kutatását, amelyhez a temető tartozott, az udvar keleti szélén kezdte meg, előzetes felszíni nyomok alapján. A temetőszelvényektől délre, északról a hatodik, téglalap alakú silógödörtől közvetlenül nyugatra egy 10 x 4 méteres szelvényt nyitott (B), majd ehhez egy újabb, 3 x 5 méteres szelvényt csatolt (B₁). Ezeknél paticsomladéktömb, kemencefenék maradványa, szabadon álló tűzhely foltja is előkerült, számos tárgyi lelettel együtt. Ez utóbbiak között fazék- és korsótöredékek, égetett agyaggolyók és vastárgyak, úgy mint lakat, ládazárópánt, horgos vaspánt, ajtókallantyú, különböző szegek, árak, kések,

⁴³ Papp: Újabb kutatások, 200.

sarlótöredék, halhorog stb. bukkant felszínre. A leletek alapján úgy vélte, hogy itt egy kemencével ellátott lakóház állhatott, amelynek falai egyes részekén túlnyúlhattak a kialakított szelvényen.

A B szelvénytől 48 méterre délre alakította ki újabb, 4,5 x 5 méteres nagyságú, C szelvényét. Ebben egy 240 x 170 cm nagyságú veremre akadt, sok cserépedénytöredékkel. A gödör szája körül szabályos körátmetszetű foltok mutatkoztak, amelyek mélyebben függőleges ágasfaüregékké alakultak át. A gödör déli szélén túl, szabálytalan bevájások sorakoztak, keleti szélén túl pedig észak-déli irányban beásott árok húzódott. A 7 x 7,5 méteres D szelvény kialakítására a B szelvénytől délre, 26,5 méter távolságban került sor. Itt egy lekerekített sarkú, négyszögalakú gödör bontakozott ki, amelynek az „*átmérője 6 x 5,5 m*” volt. A keleti szakaszán talált nyílásszerű bemélyedés a verem bejáratának tűnt. A gödör nyugati sarkától 120 cm-re Papp egy hajdani függőleges faoszlop helyét is azonosította. A szelvényből nagy mennyiségű cserépfazéktöredék, korsótöredék és kályhaszemtöredék került elő, de egy kályhacsempe előlapot is találtak. Szintén ebben a szelvényben kések, késtöredékek, késnyelek, szegek, pánttöredékek, árok, vésőgyalu, köpüs kopjacsúcs és nyílcsúcs, sarkantyútaréj, bronz övveret, bronz karikagyűrű stb. került felszínre.

Bár a nagyobbik, D szelvényben lévő verem Pappot emlékeztette az Árpád-kori lakóházakra, illetve a török kor nyomorúságos hajlékaira, végül azt a következtetést vonta le, hogy mindkét gödör, így a nagyobbik is agyagkitermelő hely lehetett vagy gazdasági célokat szolgálhatott.

Az E szelvény kialakítására a 11. számú silógödörtől közvetlenül keletre került sor, 6,5 x 4 méteres nagyságban. Ennek közepén egy 150 x 160 cm-es égett folt jelentkezett. Körülötte építmény maradványa, paticsfal vagy ágasfa nyoma nem került elő.

Összességében Papp álláspontja szerint a megkutatatott helyszín a középkor végén kétségtelenül lakott terület volt. Ezt a feltárás végeztével maga a temető, annak általános képe, a sírmellékletek, a megtelepedési nyomok, a paticsfalomladékok, a kemence maradványa, a szabadon álló tűzhely foltok, kályhaszemtöredékek és a használati eszközök, különösen pedig a datálást segítő edénytöredékek bizonyították.

1969 őszén Kiss Attila, a Janus Pannonius Múzeum régésze, bejelentés alapján szállt ki a Törökdombhoz, ugyanis azt az információt kapta, hogy a Sátorhelyi Állami Gazdaság területére, vasúti töltés készítéséhez a Törökdomb halmából nagymennyiségű földet hordtak el. Mivel a munka a kérésére befejeződött, ezért már csak azt tudta megállapítani, hogy a Törökdomb déli felén, a Budapest-Eszék országút szintje feletti részen, a domb mesterséges, tiszta földből álló feltöltés. A területen régészeti jelenségeket nem talált, ahogy fogalmazott: „... egyetlen emlék egy 20 cm átégetettségű kemence töredékei voltak. Állítólag ennek környékén találták a múzeumba behozott XVI. századi cserepet.”⁴⁴

1974 nyarán földkitermelés közben szintén Kisst értesítették arról, hogy újabb régészeti jelenség került elő. Jelentésében így írt erről: „A domb keleti

44 JPM RA Nagynyárád 1243-83.

oldalát cca 6–7 méter mélységben levágták. Ennek a meredek falnak a profiljában kiszedett falmaradványokat tartalmazó tölcseralakú beásás figyelhető meg. A felül 5–7 méter széles beásás alja egy cca 2 m átmérőjű, köralakú, téglákból szabálytalanul földberakott téglapítményhez vezetett. A domb aljában lévő járószinttől cca 1,5 m-re kiemelkedő, nagyméretű, római kori téglákból rakott kúp alakú építmény tetején egy kút nyílt. A belül igen szabályosan kirakott, téglából falazott kút belső alakja négyzetes, oldalai 76x76 cm méretűek.⁴⁵

A kút nyugati és keleti oldalán, egymástól mintegy 35 cm-re falba süllyesztett lépcsőfokokat találtak. A kutat a helyszínen elkezdték kitisztítani, és mintegy 3,5 métert haladtak lefelé (a domb tetejétől kb. 9,5–10 métert), de a fenékrészt nem sikerült elérni. Bár az építőanyaga római kori téglá volt, habarcsa alapján Kiss török kori építésűnek vélte. Azt valószínűsítette, hogy ez lehetett az a kút, amelyről Ibrahim Pecsevi és Ottendorf Henrik is megemlékezett. A kitermelt, törmelékes földben leleteket nem talált, ugyanakkor az objektum környezetében késő középkori cserépanyag került felgyűjtésre. A kúttól pár lépésre délre, egy másik, az előzőhöz hasonló méretű bevágás volt a domb meredek, keleti profiljában. A bevágáson belül a domb belseje felé egy nagyobb üreg nyílt. A leszakadt földben itt is késő középkori leletanyag látszódott.

Egy évvel később, 1975-ben Maráz Borbála is helyszíni szemlét tartott a Törökdombon, amelyet, ahogy írta, néhány évvel korábban 90%-ban elhordtak.⁴⁶ Kiss jelentéséhez hasonlóan ő is megállapította, hogy a halmot 6–7 méter mélységig termelték ki, aminek következtében annak profiljában római téglákból rakott kút és falak maradványai látszottak. A leomlott földben nagymennyiségű római téglá és tetőfedő cserép töredéke sorakozott. Maráz ugyanakkor nem tudta eldönteni, hogy ezek a Törökdomb római kori épületéből származnak, vagy egy középkori létesítményből, amit a közeli kölkedi római tábor épületanyagából építettek. A téglá és tetőcserép mellett néhány korongolt La Tène-kori edénytöredéket és kalcinált embercsontokat is talált, amelyek szerint kelta lelőhelyre utaltak. A domb nagy részének elhordása, illetve az omlásveszély miatt azonban úgy vélte, hitelesítő ásatásra már nincs lehetőség.

1977 nyarán ismét Kisst értesítették arról, hogy a Törökdombon egy kőoszlopot találtak földbányászás közben.⁴⁷ Ekkorra az egykori Törökdombból majdnem csak egy pillérben álló rész maradt meg. A földfelszín alatt mintegy 1 méter mélységben a metszetben köves pusztulásréteget azonosított, amelyet azonban „a függőleges falon nem tudott felvenni”. A 149 cm magas, a bázisánál 34 x 32 (négyzetes), a fejénél 32 x 30 cm-es (négyzetes), a törzsén ovális metszetű műszkőoszlopot a mohácsi múzeumba szállíttatta.

Ezt követően lényegében 2018 őszéig csak helyszíni szemlékre került sor. A Törökdombot szemrevételező kutatók közül ki kell azonban emelnünk Visy

45 JPM RA Nagynyárád–Sátorhely-Újistálló 1248-83.

46 JPM RA Majs, Merse 1173-83.

47 JPM RA Nagynyárád–Sátorhely 1280-83. A Kiss Attila által vélelmezett török kút felszín felett lévő része ennek megfelelően 1975 nyara és 1977 nyara között semmisülhetett meg földbányászás következtében.

Zsolt megfigyeléseit, aki 2000-ben megjelent Ripa Pannonica monográfiájában közölte, hogy a korábbi földkitermelésekkel kialakított északkelet-délnyugati irányú metszet déli szélén egy 3,5 méter mélységben lenyúló, 0,9 méter széles beásásban „opus spicatum” falazás nyomai láthatók (2. ábra).⁴⁸

2. ábra. Visy Zsolt felvétele a beásásról, „opus spicatum” falazás nyomaival⁴⁹ (balra), újra dokumentálva a 2018. őszi terepbejárás idején (jobbra).

Fotó: Szalai Gábor

Ettől északabbra, szintén az ún. keleti metszetben, 1,3 m mélységben egy római épület „köves járószintjét és omladékát” azonosította.⁵⁰ Ugyanezt a jelenséget a 2011-ben publikált világörökségi nevezési dokumentáció számára is dokumentálták (3. ábra).⁵¹

48 Erről fényképet is közölt. Lásd: Visy Zsolt: *A Ripa Pannonica Magyarországon*. Bp., 2000. 99. A fotó azért is fontos, mert ez a beásás 2018-ban már a növényzet által benőtt felületen kevésbé markánsan volt csak kivehető. Az objektum azonos lehet a domb déli szélén Gergely Endre által említett gödörben szintén 3,5 méter mélységben jelentkező, 20–30 cm vastagságban észlelt, egysoros, habarccsal kötött termésköréteggel, megjegyezve azt is, hogy a százados ásatási jelentésében a kutatóárka betöltésében és nem az árok alján említ téglákat. Ez a beásás akár az órtony déli kiszedett falának alapozási árka is lehetett, amelyre Gergely Endre a falkiszedés köves-habarcsos betöltését követve ásott rá.

49 Visy: *A Ripa Pannonica*, 99.

50 Uo. Az említett 1,3 méteres mélységben jelentkező köves omladék a domb déli szélétől északabbra az a kőépület-járószint lehetett, amelyet Gergely Endre az észak-déli irányú kutatóárkában, vagy annak nyugati metszetében megtalálhatott, bár az ásató egy méterrel mélyebben számolt be hasonló jelenségről.

51 Máté Zsolt (szerk.): *Frontiers of the Roman Empire. The Ripa Pannonica in Hungary (RPH). Nomination statement Vol. II*. Bp., 2011. 7. Időközben a lelőhely kikerült a világörökségi

3. ábra. Omladék a Törökdomb északkelet-délnyugati metszetében⁵²

A római épületmaradványokat Visy árokmalakkal körülvett római jelzőtoronyként azonosította és Altinum 1. burgusnak nevezte el.⁵³ Időközben a 2011-ben elkészült világörökségi nevezési dokumentáció a körítőárkot ismeretlen korú árokként jellemezte,⁵⁴ míg Visy Zsolt kollégái Gergely Endre ásatási jelentése alapján kora újkorinak határozták meg.⁵⁵

Végül pedig meg kell említenünk, hogy Maráz Borbála 1975-ben tett megfigyelése, miszerint kelta lelőhelyre utaló nyomokat talált a törökdombi terepbejárásánál, 2008-ban valóban megerősítést nyert. Ez év nyarán ugyanis a főút rekonstrukciója miatt, megelőző feltárásokat végeztek az 56-os út 57+060-57+500 km-szelvénye közé eső lelőhelyen. Itt egy nagyméretű kelta település képe bontakozott ki, amely megélte a római hódítás időszakát is. Összesen 533 objektumot tártak fel, 240 gödröt (227 kelta, 13 rézkori), 51 kelta árkot és 185

címre nevezett részhelyszínek közül, így a 2018 januárjában véglegesített új nevezési dokumentációból is kimaradt.

52 Uo.

53 Visy: *A Ripa Pannonica*, 99, 28. térkép, az őrtorony helyének téves jelölésével.

54 *Ripa Pannonica in Hungary, Nomination Statement* 7. A lelőhelyről a Pécsi Légitérítéskészítési Téma gyűjteményében számos légifotó áll rendelkezésre: PLT 2226-22631, 23659-23661, 30215-30218, 36809-36818.

55 Visy Zsolt – Szabó Máté – Priskin Anna – Lóki Róbert (szerk.): *A Danube Limes Program régészeti kutatásai 2008-2011 között. Jelentés a Danube Limes UNESCO World Heritage Site pályázata keretében a PTE BTK Régészet Tanszékének kutatócsoportja által végzett kutatásokról – The Danube Limes Project Archaeological Research between 2008-2011. Report on the Research Carried Out by the Research Team of the Department of Archaeology in Pécs within the Framework of the Danube Limes UNESCO World Heritage Site Project.* Pécs, 2011. 99.

cölöplyukat, 36 kelta ház, 15 sütőkemencét, 2 tűzhelyet, 1 kelta edényégető kemencét és 1 kutat, illetve 1 népvándorláskori és 1 bizonytalan korú sírt. Az ásató régész, Voicsek Vanda 2008-ban publikálta is az ásatási eredményeit. Itt a kerámiatöredékeken (behúzott peremű tálak, mély tálak, hombárok, seprűdísszes kerámia) kívül üvegkarperec-töredékek, egy geometrikus mintával díszített zablá, orsógombok és agyagnehezékek, csiszolt csonttárgyak, valamint vasfibula is előkerült a kelta időszakból. Kiderült, hogy a kelta település a római hódítás időszakáig használatban volt, ugyanis néhány objektumban kelta kerámiával együtt festett római edények töredékei is felszínre bukkantak. A település déli részén egy többszörösen megújított árok futott, amely kelet felé fordult. A lelőhely közepén pedig a rézkori Badeni kultúra gödreit tárták fel.⁵⁶

Összefoglalásként elmondhatjuk, a korábbi kutatások⁵⁷ eredményeképpen valószínűvé vált, hogy a Törökdomb egy rómaiak által épített mesterséges halom, egy pleisztocén korban kialakult meredek, ármentes terasz szélén, amelynek nyugati szomszédságában az észak-déli irányú limesút⁵⁸ húzódott. Későbbi hitelesítő feltárással kell eldönteni, hogy a metszetben jelenleg látható beásások a mesterséges dombba beásott őrtorony-falalapozások; a római kort követő falkiszedések vagy a Gergely Endre kutatóárkának aljába a domb északi, középső és déli részén beásott ásatási szelvények („gödrök”) nyomai-e.⁵⁹ Amennyiben mind a Visy Zsolt által dokumentált római falazásnyomos délnyugati beásás, mind a később megfigyelt északkeleti beásás római eredetű, a két beásás között legfeljebb 6 méteres távolsággal számolva egy legfeljebb 6 x 6 méteres belvilágú, 1–1,5 méteres falvastagsággal számolva 7 x 7 méteres, legfeljebb 7,5 x 7,5 méter nagyságú őrtoronnyal számolhatunk a Törökdomb tetején.⁶⁰

A kora újkori és újkori térképeken⁶¹ (és a 2020-ban elvégzett geofizikai felmérés során) a domb legmagasabb pontjától mintegy 10 méter távolságban azonosított körítőárkot az újabb kutatások 2011-ben ismeretlen korúként, vagy éppen a Törökdombon 1924-ben lefolytatott ásatásra hivatkozva kora újkori objektumként határozták meg. Gergely a Törökdombot körülvevő árokban építési törmeléket, őskori „cserépedénytörmelékeket” talált. Hozzá kell azonban ehhez tennünk, hogy egészen hasonló jelenség volt megfigyelhető az Ócsény-Soványtelek lelőhelyen feltárt késő római őrtorony körítőárkának ásatásán is, ahol az árok betöltésének felső részében szintén építési törmelék, kisbronzok és

56 Voicsek Vanda: Sátorhely, Újistálló-pusztá. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2008 – Archaeological Investigations in Hungary 2008*. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp., 2009. 268–269.

57 Pap et al.: *A mohácsi Törökdomb*.

58 Korábbi, Mohácstól délre megfigyelt terepbejárási adatok alapján az 56. főúttól kb. 80–400 méter távolságra nyugatra. Boruzs Katalin – Szabó Géza: Újabb adatok és szempontok a pannóniai limes és ripa szerkezeti elemeinek meghatározásához. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2010 – Archaeological Investigations in Hungary 2010*. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp., 2012. 92.

59 A későbbi hitelesítő feltárással előkészítésének részeként 2020 áprilisában geofizikai felmérésre került sor (lásd később).

60 Az északkeleti és délnyugati beásás közötti 6 méteres távolságbecslés részben a terepbejárás során készített metszetrájról, részben a beásásokról készült mérőrudas fényképfelvételek, részben pedig a geofizikai felmérés koordinátáinak adatain alapul.

61 Pap et al.: *A mohácsi Törökdomb*.

őskori kerámiatöredékek kerültek elő.⁶² Mivel a körítőárok a Ripa Pannonica mentén épült őrtoronyok általános jellemzője, úgy véljük a Törökdombot körülvevő árok legalább első periódusának római kori keletzése – amíg az ellenkezőjét újabb ásatási megfigyelések nem bizonyítják – továbbra is indokolt.

A 2018–2020. ÉVI LEGÚJABB RÉGÉSZETI VIZSGÁLATOK ÉS EZEK EREDMÉNYEI

Kutatócsoportunk ilyen előzmények után kezdte meg 2018-ban a terepi munkát a Törökdombnál. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja és a Pécsi Tudományegyetem ugyanis 2017 nyarán, Fodor Pál és Pap Norbert vezetésével kiválósági együttműködési program támogatást nyert el „*Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és emlékezet*” címmel.

A munka első fázisában Hancz Erika régészeti vezető irányítása mellett 2018. október–decemberben fémkereső műszeres vizsgálattal egybekötött terepbejárásokra került sor.⁶³ A fém-detektoros felmérést XP Deus v3.2, Fisher F75 és Teknetics Eurotek műszerekkel Kitanics Máté, Szalai Gábor és Polgár Balázs végezte.

A Törökdomb északkeleti oldalán jól látszott egy V alakú beásás (délnyugatról északkelet felé haladva a 3. számú beásás), amelyben egy égett, faszenes réteget azonosítottunk. Az objektum betöltéséből továbbá kisméretű, rózsaszín habarcs-töredékeket is gyűjtöttünk, amelyek török koriak is lehetnek. Ettől délre a pusztuló metszetsfalban még két beásást lehetett látni, amelyek egyenes falúak és aljúak, lekerekített téglalap alakúak voltak, és a jelenlegi járószintről (a dombtetőről) indultak. Ezekből, vagyis az 1. és a 2. (délnyugatról északkelet felé haladva az 1. és a 2. számú beásás) számú beásásokból római kori téglatöredékek, római kori szürke kerámiatöredékek és fehér színű habarcs-töredékek kerültek elő. A 2. számú beásás felső részén, jobb oldalt egy 2 cm vastag fehér habarcsos-köves betöltési réteg is megfigyelhető volt.

A domb keleti oldalában rendkívül intenzíven kerültek elő fémleletek a fémkeresős kutatás során. Ezek minden bizonnyal nagyrészt a lepusztult dombról származtak, másodlagos helyzetből emeltük ki őket. Köztük a római leletanyag dominált: római bronzpénzek, kisméretű ólom, réz, bronz és vastárgyak. A dombon és a domb közvetlen környezetében minden irányban elvégzett fémkereső műszerrel végzett kutatás azonban nemcsak római, de középkori és kora újkori leleteket is produkált. Ezek közül a nagy mennyiségben előkerült vasszőgek, egy D alakú vas csat, rézedény-töredékek, ólom puskalövedékek és egy középkori ezüst pénzérme emelhető ki. A nagy mennyiségű vasszőg jelenléte feltehetőleg

62 Boruzs – Szabó: *Újabb adatok és szempontok*, 85.

63 A kutatás 2018.10. 29. és 2018. 12. 31. között zajlott. A terepbejárásokon a következő kutatók vettek részt: Hancz Erika régész (török kor), Pécsi Tudományegyetem; Dr. Nagy Levente régész (római kor), Pécsi Tudományegyetem; Polgár Balázs régész-muzeológus, Hadtörténeti Intézet és Múzeum; Prof. Dr. Pap Norbert geográfus-történész, Pécsi Tudományegyetem; Dr. Kitanics Máté geográfus-történész, Pécsi Tudományegyetem; Dr. Gyenizse Péter geográfus, Pécsi Tudományegyetem; Szalai Gábor geográfus, Pécsi Tudományegyetem.

az írott forrásokban is szereplő, fából épült török pavilonhoz, illetve a 17. század végétől az 1760-as, 1770-es évekig itt állt kápolnához köthető. A domb nyugati oldalán, a tetőrégióban egy 18. századi, ezüstözéssel díszített kereszt is előkerült, amely ismét csak a kápolna egykori ittlétét tanúsíthatja.

A domb környezetében is sok volt a másodlagos helyzetű római téglá és téglatöredék, nagyméretű faragott épületek, római pénz, vasszög. Árkok és sáncok vonalai keretették a dombot, amelyek között a régészeti jelenségekkel egykorú, illetve a korábbi kutatásokhoz kötődő jelenségek is megfigyelhetők voltak.

A vizsgálatok második fázisában, 2020 áprilisában a Törökdombon és annak művelés alá nem vont közvetlen környezetében Stibrányi Máté irányításával geofizikai felmérésre került sor. A geofizikai kutatás során a helyszínt egymással átfedően, többféle mérési módszerrel is megvizsgáltuk: földradaros (GPR, Ground Penetrating Radar) és egyenáramú elektromos ellenállás tomográfia módszert (ERT, Electrical Resistivity Tomography) alkalmaztunk, melynek során a dombon vélhetően falmaradványoknak megfeleltethető anomáliákat, a domb nyugati környezetében pedig körítőárok vonalát sikerült azonosítani.

A 2018 ŐSZI TEREPEJÁRÁSON ELŐKERÜLT KELTA ÉS RÓMAI ÉRMEK KIÉRTÉKELÉSE

AZ ÉRMEK MEGHATÁROZÁSA, KRONOLÓGIAI ELOSZLÁSA

A fentebb említett, 2008. évi régészeti feltárás adatai alapján a Törökdombtól északra egy nagy kiterjedésű kelta település helyezkedett el, amelynek felszíni telepnyomai, köztük pl. a kelta kerámiatöredékek, későbbi földmunkák miatt másodlagos helyzetben szóródtak szét a környéken.⁶⁴ Kézenfekvő lenne, hogy a törökdombi terepejárás során talált Kapos-völgyi típusú kelta ezüstdrachmát (4. ábra) is összefüggésbe hozzuk ezzel a településsel, de maga az érme a terepejárás során nem a Törökdombtól északra, hanem legalább 20 méterre délre került elő. Előlapján a II. Philippos makedón király által veretett érmeiről ismert Zeus-fej sematikus utánzata látható, az alábbi, Kapos-völgyi típusú érmekhez hasonló ismertetőjegyekkel: kerek arc, rövid orr, rövid szakáll, gombszem, kis lángnyelvekre emlékeztető szakállszőrök.⁶⁵ Hátlapján egy lovas sematikus alakja látható. A terepejárás során talált érme teljesen azonos típusú párdarabja Karl Pink éremkatalógusában szintén Baranya megyéből származik.⁶⁶ A legfontosabb leltőhelyeik miatt korábban regölyi, szalacscai típusnak is nevezett Kapos-völgyi tí-

64 Boruzs – Szabó: *Újabb adatok és szempontok*, 92; Voicsek: *Sátorhely*, 268–269.

65 Torbágyi Melinda: *Bemerkungen zur Chronologie der keltischen Münzen des Kapostaler Typs*. In: *Stephanos nomismatikus: Edith Schöner-Geyss zum 65. Geburtstag*. Szerk. Ulrike Peter. Berlin, 1998. 631–632.

66 Karl Pink: *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. Dissertationes Pannonicae II*, 15. Bp., 1939. 106.; Abb. 500.

pusú érem pontosabb keltezése a Kr. e. 2. század vége és Kr. e. 1. század utolsó harmada között, jól keltezhető régészeti kontextusok hiányában bizonytalan.⁶⁷

4. ábra. Kapos-völgyi típusú ezüstdrachma a Törökdombról. Fotó: Hancz Erika

A szórvány kelta ezüstdrachmától eltekintve a terepbejárás során 24 db római érem került elő. Az érmek egy része kopott, ábrázolásaik rosszul kivehetők, felirataik rosszul olvashatók, ennek ellenére valamennyit sikerült több-kevesebb pontossággal meghatározni.⁶⁸ Az érmek részletes leírását a mellékelt táblázat tartalmazza (1. táblázat).

67 Bíró-Sey Katalin: Keltischer Bronzemünzfund vom Kapostaler Typ. *Folia Archaeologica* 42 (1991) 74; Torbágyi: *Bemerkungen zur Chronologie*, 636; Torbágyi Melinda: Coins and Coin use in the Celtic World. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 49 (2013) 68.

68 A meghatározások a Roman Imperial Coinage sorozat V/1, V/2, VIII. és IX. kötetei alapján történtek. Lásd: Percy Webb: *The Roman Imperial Coinage. Volume V, Part 1-2*. London, 1968; John Philip Cozens Kent: *The Roman Imperial Coinage. Volume VIII. The Family of Constantine I. (A.D. 337-364.)* London, 1981; Pearce, J. W. E.: *The Roman Imperial Coinage. Volume IX. Valentinian I – Theodosius I.* London, 1951. Az azonosításoknál hálás köszönettel vettük figyelembe Vida István előzetes császár- és verde-meghatározásait is.

Megnevezés	Típus	Leírás	Méret és tömeg	Előkerülés helye	Lelet-szám
Kelta ezüstdrachma	Kapos-völgyi típus, Pink Abb. 500.	Kr. e. 1. század. Obv: szakállas, diadémós férfifej. Rev: sematikus lovas ábrázolás.	d: 1,4 cm, m: 3,09 g	E 619942 N 064847	65
Antoninianus	RIC V/1, Nr. 575	Gallienus, 260–268. Obv: Gallienus sugárkoszorúval és GALLIENUS AUG(ustus) körirattal. Rev: balra álló Pax oliva ágat és jogart tart, PAX AUGUSTA körirattal. Verde: Siscia	d: 2,1 cm, m: 2,89 g	E 619957 N 064893	81
Antoninianus	RIC V/1, Nr. 193	Gallienus, 260–268. Erősen kopott. Obv: Gallienus sugárkoszorúval és rosszul kivehető GALLIENUS körirattal. Rev: Fortuna, rosszul látható FORTUNA [redux] körirattal. Verdejel: Róma	d: 1,8 cm, m: 3,19 g	E 619938 N 064850	30
Antoninianus	RIC V/2, Nr. 375	Probus, 276–282. Obv: Probus sugárkoszorúval és IMP(erator) C(aesar) PROBUS P(ius) F(elix) AUG(ustus) körirattal. Rev: Hercules bunkóval és oroszlánbőrrel, ERCULI PACIF(ero) körirattal. Verdejel: Ticinum [V]XXT	d: 2,2 cm, m: 3,79 g	E 619940 N 064872	10
AE3	RIC VIII, Nr. 56, Obv. Cs. 6. (Thessalonica)	II. Constantius, 337–340. Obv: FL(avius) IUL(ius) CONSTANTIUS körirattal. Rev: két szemben álló katona két labarummal és GLORIA EXERCITUS körirattal. Verde: Thessalonica (SMTSA)	d: 1,7 cm, m: 2,60 g	E 619919 N 064896	5
AE2	Rev: Fel temp reparatio, leroskadó lovas típus, 3. variáns, RIC VIII, Nr. 342 (Siscia)	II. Constantius, 348–354. Obv: D(ominus) N(oster) CONSTANTIUS P(ius) F(elix) AUG(ustus) körirattal. Rev: lerogyó lován ülő ellenségére lesújtó római katona FEL(icium) TEMP(orum) REPARATIO körirattal. Verde: Siscia (II/ASIS)	d: 2,1 cm, m: 4,14 g	E 620195 N 064342	16

AE2	Rev: Fel temp reparatio, leroskadó lovas típus, 3. variáns, RIC VIII, Nr. 96 (Cyzicus)	II. Constantius, 348–354. Obv: D(ominus) N(oster) CONSTANTIUS P(ius) F(elix) Aug(ustus) körirattal. Rev: lerogyó lován ülő ellenségére lesújtó római katona FEL(icium) TEMP(orum) REPARATIO körirattal. Verde: Cyzicus (SMKA, Γ)	d: 2,4 cm, m: 4,78 g	E 619947 N 064886	61
AE3	Rev: Fel temp reparatio, leroskadó lovas típus, 3. variáns, RIC VIII, Nr. 361 (Siscia)	II. Constantius, 351–358. Obv: D(ominus) N(oster) CONSTANTIUS P(ius) F(elix) Aug(ustus) körirattal. Rev: lerogyó lován ülő ellenségére lesújtó római katona FEL[(icium) TEMP(orum) REPARATIO] körirattal. Verde: Siscia	d: 1,6 cm, m: 2,27 g	E 619941 N 064874	2
AE2	Rev: Fel temp reparatio, leroskadó lovas típus, 3. variáns, RIC VIII, Nr. 342 vagy 344 (Siscia)?	II. Constantius, 351–354. Obv: D(ominus) N(oster) CONSTANTIUS P(ius) F(elix) AUG(ustus) körirattal. Rev: lerogyó lován ülő ellenségére lesújtó római katona FEL[(icium) te]MP(orum) REPARATIO körirattal. A verde neve nem kivehető, vsz. Siscia. Verdejel: Obv: A; Rev: II	d: 1,9 cm, m: 4,52 g	E 619952 N 064876	9
AE2	Rev: Fel temp reparatio, leroskadó lovas típus, 3. variáns, RIC VIII, Nr. 104 (Nicomedia)	II. Constantius, 355–361, Újravert érem vagy veretkettőződés. Obv: D(ominus) N(oster) CONSTANTIUS P(ius) F(elix) Aug(ustus) körirattal. Rev: lerogyó lován ülő ellenségére lesújtó római katona FEL(icium) TEMP(orum) REPARATIO körirattal. Verde: Nicomedia (SMNA)	d: 1,8 cm, m: 2,46 g	E 619935 N 064871	11
AE2	Rev: Fel temp reparatio, leroskadó lovas típus, 3. variáns	II. Constantius, 351–354. Erősen kopott, a verde neve nem kivehető. Rev: feltehetően lerogyó lován ülő ellenségére lesújtó római katona olvashatatlan, valószínűleg FEL(icium) TEMP(orum) REPARATIO körirattal.	d: 1,9 cm, m: 3,92 g	E 619944 N 064876	39

AE2	Rev: Fel temp reparatio, leroskadó lovas típus, 3. variáns	Constantius Gallus, 351–354. Obv: jobbra néző diadém nélküli fej CONSTANTIUS körirattal. Rev: erősen kopott, valószínűleg lerogyó lován ülő ellenségére lesújtó római katona egy mára olvashatatlanná vált FEL(icium) TEMP(orum) REPARATIO körirattal. Verdejel: A vagy V	d: 1,9 cm, m:3, 66 g	E 619949 N 064878	41
AE2	Rev: Fel temp reparatio, leroskadó lovas típus, 3. variáns, RIC VIII, Nr. 342 (Siscia)	Constantius Gallus, 351–354. Obv: jobbra néző diadém nélküli fej D(ominus) N(oster) CONSTANTIUS P(ius) F(elix) AUG(ustus) Rev: lerogyó lován ülő ellenségére lesújtó római katona FEL(icium) TEMP(orum) REPARATIO körirattal. Verde: Siscia (Obv: A; Rev: II/ASIS)	d: 2 cm, m: 5,32 g	E 619939 N 064896	49
AE2	Rev: Fel temp reparatio, leroskadó lovas típus, 3. variáns	II. Constantius, 348–354. Obv: jobbra néző diadémossal büszkén olvashatatlan körirattal. Rev: erősen kopott, verde neve nem olvasható. Valószínűleg lerogyó lován ülő ellenségére lesújtó római katona olvashatatlan FEL(icium) TEMP(orum) REPARATIO körirattal. Verdejel - Obv: rosszul látható A	d: 1, 9 cm, m: 4,22 g	E 619940 N 064870	79
AE3		I. Valentinianus vagy Valens, 364–378. Erősen kopott. Rev: balra lépő, jobbájában koszorút tartó Victoria, olvashatatlan körirattal.	d: 1,6 cm, m: 1,39 g	E 619945 N 064874	6
AE3	RIC IX, Nr. 27a (Thessalonica)	I. Valentinianus, 367–375. Obv: Jobbra néző Valentinianus gyöngyös diadémossal és D(ominus) N(oster) VALENTINIANUS P(ius) F(elix) AUG(ustus) körirattal. Rev: balra lépő, jobbájában koszorút tartó Victoria SECURITAS REI PUBLICAE körirattal. Verde: Thessalonica. Verdejelek (rev.): V/A/TES	d: 1,7 cm, m: 2,52 g	E 620195 N 064342	14

AE3	RIC IX, Nr. 7b (Aquilaia)	Valens, 364–367. Újravert érem. Obv: jobbra néző Valens gyöngyös diadémmal és D(ominus) N(oster) VALENS P(ius) F(elix) AUG(ustus). Rev: ellenséget jobbjával térdre kényszerítő, bal kezében labarumot tartó katona GLORIA ROMANORUM körirattal. Verde: Aquileia. Verdejel: SMAQS	d: 1,8 cm, m: 2,18 g	E 619958 N 064886	17
AE3	RIC IX, Nr. 15a (Siscia)	I. Valentinianus, 367–375. Obv: jobbra néző császár rosszul látható D(ominus) N(oster) VALENTINIANUS P(ius) F(elix) AUG(ustus) körirattal. Rev: balra lépő, jobbjában koszorút tartó Victoria SECURITAS REI PUBLICAE körirattal. Verde: Siscia, részben olvashatatlan verdejellel, amely valószínűleg ez volt: R/•ΔSISC	d: 1,7 cm, m: 1,9 g	E 619955 N 064881	18
AE3	RIC IX, Nr. 15b (Roma)	Valens, 364–367, Róma. Újravert érem. Obv: jobbra néző császár gyöngyös diadémmal, D(ominus) N(oster) VALENS P(ius) F(elix) AUG(ustus) körirattal. Rev: ellenséget jobbjával térdre kényszerítő, bal kezében labarumot tartó katona GLORIA ROMANORUM körirattal. Verde: Róma; Verdejel: R B	d: 1,8 cm, m: 1,86 g	E 619949 N 064888	54
AE3	RIC IX, Nr. 26b (Thessalonica)	Valens, 367–375. Obv: jobbra néző császár gyöngyös diadémmal és D(ominus) N(oster) VALENS P(ius) F(elix) AUG(ustus) körirattal. Rev: ellenséget jobbjával térdre kényszerítő, bal kezében labarumot tartó katona GLORIA ROMANORUM körirattal. Verde: Thessalonica Verdejel (rev.): V/A/TES	d: 1,9 cm, m: 2,04 g	E 619940 N 064873	55
AE4	RIC IX, Nr. 29 (Róma)	Valens, 375–378. Erősen kopott. Obv: jobbra néző Valens (?) gyöngyös diadémmal. Rev: balra lépő, jobbjában koszorút tartó Victoria, nehezen olvasható, valószínűleg VICTORIA AUGGG körirattal. Verde: Róma.	d: 1,5 cm, m: 1,63 g	E 619936 N 064869	56

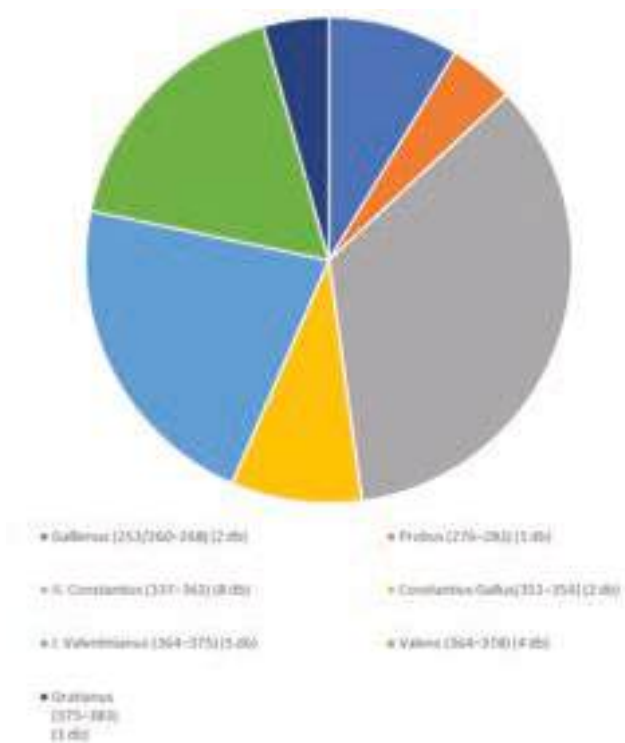
AE3	RIC IX, Nr. 7a (Siscia)	I. Valentinianus, 364–367. Obv: jobbra néző császár diadémmal, D(ominus) N(oster) VALENTINIANUS P(ius) F(elix) AUG(ustus) körirattal. Rev: balra lépő, jobbában koszorút tartó Victoria SECURITAS REI PUBLICAE körirattal. Verde: Siscia Verdejelek: */A/DΔSISC	d: 1,8 cm, m: 2,74 g	E 619950 N 064885	62
AE3	RIC IX, Nr. 14a (Siscia)	I. Valentinianus, 367–375. Obv: jobbra néző császár diadémmal és rosszul olvasható D(ominus) N(oster) VALENTINIANUS P(ius) F(elix) AUG(ustus) körirattal. Rev: ellenséget jobbával térdre kényszerítő, bal kezában labarumot tartó katona GLORIA ROMANORUM körirattal. Verde: Siscia Verdejelek: R(?)/•FSISC	d: 1,6 cm, m: 2,00 g	E 619946 N 064878	64
AE3	RIC IX, Nr. 15a (Siscia)	I. Valentinianus, 367–375. Obv: jobbra néző császár sugárkoszorúval, D(ominus) N(oster) VALENTINIANUS P(ius) F(elix) AUG(ustus) körirattal. Rev: balra lépő, jobbában koszorút tartó Victoria SECURITAS REI PUBLICAE körirattal. Verde: Siscia Verdejelek: R/•ASISC	d: 1,7 cm, m: 2,52 g	E 619935 N 064893	84
AE3	RIC IX, Nr. 18b (Aquileia)	Gratianus, 375–378. Obv: jobbra néző császár gyöngyös diadémmal és D(ominus) N(oster) GRATIANUS P(ius) F(elix) AUG(ustus) körirattal. Rev: balra lépő, jobbában koszorút tartó Victoria SECURITAS REI PUBLICAE körirattal. Verde: Aquileia Verdejelek: *, •, SMAQ[S]	d: 1,7 cm, m: 1,77 g	E 619938 N 064891	48

1. táblázat. A 2018. évi kutatás során előkerült érmék és leírásuk⁶⁹

A legkorábbi két érem a terepbejáráson gyűjtött anyagban Gallienus császár két antoninianusa egyeduralkodásának időszakából (260–268), ezt követi Probus császár antoninianusa (276–282). A tetrarchia és Nagy Konstantin uralko-

⁶⁹ A „Méret és tömeg” oszlopban: d = átmérő; m = tömeg.

dásának időszakából egyáltalán nem kerültek elő érmek a terepbejáráskor, de ehhez hozzá kell tennünk, hogy az 1924-ben végzett sáncátvágás során a dombtetőtől számított 3,5 méter mélységben, a kutatóárok alján, ahol Gergely „*habarccsal kötött termésköréteget*” látott, Numerianus császár bronz verete (283–284), az „*árok felső részében*” pedig egy Nagy Konstantin érem (306–337) került felszínre.⁷⁰ A 2018-ban talált 21 db 4. századi érem közül 8 db keltezhető II. Constantius (337–361), 2 db Constantius Gallus (351–354), 5 db I. Valentianus (364–375), 4 db Valens (364–378), 1 db Valentinianus vagy Valens (364–378) és 1 db Gratianus (375–383) uralkodásának idejére.

5. ábra. A Törökdomb területén talált, azonosítható császárkori római veretek megoszlása (23 db). Készítette: Polgár Balázs

A 2018-ban talált érmek verdeeloszlását szemlélve a következő eredményt kapjuk: Siscia, 9 db érem; Róma, 3 db érem; Thessalonica, 3 db érem; Aquileia, 2 db érem; Ticinum, 1 db érem; Cyzicus, 1 db érem; Nicomedia, 1 db érem.⁷¹ Feltűnőnek tarthatnánk, hogy a birodalom szinte minden pontjából, nemcsak a közeli Sisciából érkeztek érmek a vizsgálati lelőhelyre. Azonban a közeli majsi

⁷⁰ Az érmek pontosabb leírását Gergely Endre nem közölte.

⁷¹ Összesen 20 érem esetében volt a verde beazonosítható.

késő római temető érmei a Törökdombon találtakéhoz hasonlóan szintén többféle verdéből származnak: Róma, Cyzicus, Konstantinápoly, Siscia, Sirmium, Aquileia, Thessalonica és Heraclea.⁷² Ennek a változatosságnak az oka az lehet, hogy a limesút fő közlekedési útként és kiemelkedő jelentőségű kommunikációs csatornaként annak közelében nagyléptékű éremforgalmat generált.

Időszak	Darabszám	Felirat
260–268	2	Rev: Pax Augusta, Fortuna Redux
276–282	1	Rev: Herculi Pacifero
283–284	1	Rev: ismeretlen
306–337	1	Rev: ismeretlen
337–340	1	Rev: Gloria Exercitus
348–354	2	Rev: Felicium temporum reparatio
351–354	3	Rev: Felicium temporum reparatio
351–355	2	Rev: Felicium temporum reparatio
355–361	2	Rev: Felicium temporum reparatio
364–367	3	Rev: Gloria Romanorum, Securitas rei publicae
364–378	1	Rev: bizonytalan
367–375	5	Rev: Gloria Romanorum, Securitas rei publicae
375–378	2	Rev: Victoria Augustorum triorum, Securitas rei publicae

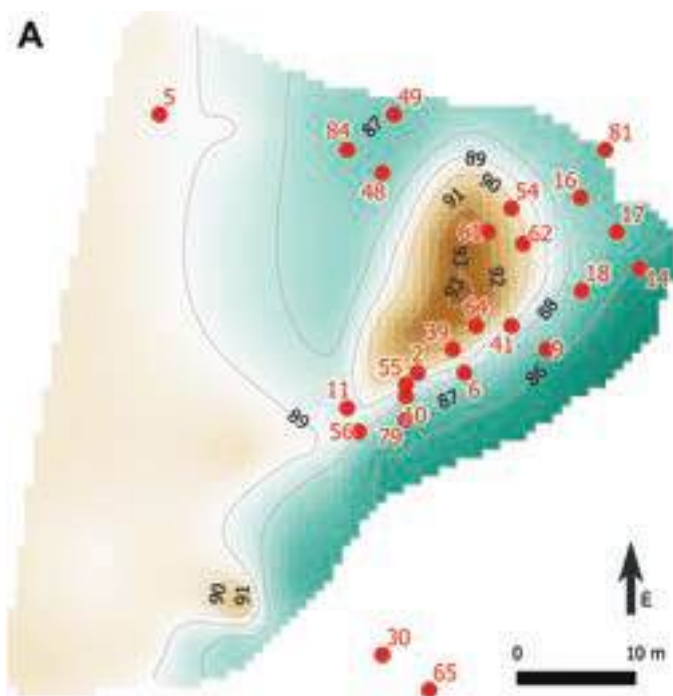
2. táblázat. Az előkerült római érmek⁷³ kronológiai eloszlása

A TÖRÖKDOMBON ELŐKERÜLT ÉRMEK TOPOGRÁFIAI ELEMZÉSE

A 2018. évi terepbejárás során talált érmek pontos lelőhelyét EOY-koordinátákkal rögzítettük, így az előkerült érmek szóródásának térképre vitele fontos topográfiai megfigyeléseket hordoz (6. ábra).

⁷² Sz. Burger Alice: Római kori temető Majson. *Archaeológiai Értesítő* 99 (1972) 1. sz. 88–89.

⁷³ Beleértve a Gergely Endre által talált 2 db római érmet is.

6. ábra. A terepbejáráson talált kelta érme (65. leletszám) és római érmek területi szóródása a domb területén és környezetében domborzatmodellen megjelenített GPS-koordinátákkal.

Készítette: Halmai Ákos – Gyenizse Péter

Az érmek többsége a terepbejáráson a domb elhordásakor keletkezett észak-kelet-délnyugati metszet omladékában, részben a dombot körülvevő feltöltődött körítőárok egykori területén került elő. Gyenizse Péter georeferálta az 1829-ben készített Duna-mappáció Törökdombot ábrázoló térképszelvényét, amelyen a körítőárok is jól látszik.⁷⁴ Ennek alapján – a 2020-ban elkészült geofizikai felmérést is figyelembe véve – nem kizárt, hogy a domb keleti oldalán a 14., 17. és 81. számú lelet, vagyis egy SECURITAS REI PUBLICAE köriratos I. Valentiniánus érme, egy GLORIA ROMANORUM köriratos Valens érme és egy PAX AUGUSTA köriratos Gallienus érme lelőhelye már nem a domb egykori helyére, hanem a körítőárok területére esik. A domb nyugati szomszédságában a 48., 49. és 84. számú leletek, tehát Valentinianus és Gratianus SECURITAS REI PUBLICAE köriratú, valamint Constantius Gallus FEL TEMP REPARATIO köriratú vereteinek lelőhelye a Duna-mappáció térképszelvénye, és a körítőárok egy szakaszát biztosan azonosító geofizikai felmérés alapján nagy valószínűséggel a körítőárok területén helyezkedik el.

A 65. leletszámú kelta ezüstdrachma és a 30. leletszámú Gallienus érme FORTUNA REDUX körirattal a domb középpontjától több mint 20 méterre

⁷⁴ A Duna-mappáció DVD ROM. *A Duna folyó magyarországi szakaszának térképei (1819–1833) az osztrák határtól Péterváradig*. Pécs, 2006.

délre került elő, a körítőárkon túl. II. Constantius 5. leletszámú GLORIA EXERCITUS köriratú verete uralkodása első éveiből pedig a domb középpontjától mintegy 30 méterre északnyugatra került felszínre.

*A TÖRÖKDOMB RÓMAI KORI ÉREMFORGALMÁNAK VIZSGÁLATA
A SZARMATA LIMES KATONAI LÉTESÍTMÉNYEINEK
ÉREMFORGALMA TÜKRÉBEN*

Hivatkozva a korábbi történeti földrajzi kutatások eredményeire, amelyek szerint a Törökdomb egy, a római korban őrtorony építése céljából mesterségesen kialakított kiemelkedés volt, kicsi a valószínűsége annak, hogy a domb északkelet-délnyugati metszetének omladékában, vagy akár a körítőárok területén talált érmek egy másik római lelőhelyről kerültek volna másodlagosan, akár a népvándorlás korban, akár a középkorban, akár a török korban vagy később a helyszínre. A terepbejáráson gyűjtött leletanyag arra az értelmezésre sem szolgáltat bizonyítékot, amely szerint azok egy korábban, a 2–3. században a Törökdomb helyén vagy közvetlen közelében működő római település elpusztult, majd elplanírozott maradványai, felszíni telepnyomai, és az ott elvesztett korábbi (3. századi) érmek kerültek volna be a Törökdomb későbbi időszakban, pl. a késő római korban felhordott földjébe. Sokkal valószínűbb, hogy az itt talált érmek az őrtorony építési és használati idejéhez köthetők. Így a limesúton bonyolódó folyamatos forgalom jobb megismeréséhez is tényleges forrásértékkel rendelkeznek.⁷⁵

A terepbejáráson talált 24 db, és az 1924. évi ásatáson talált 2 db, vagyis összesen 26 db római érme mennyisége alkalmas arra, hogy a Törökdomb római kori éremforgalmát összevessük a valeriai szarmata limes-szakasz más őrtornyainak terepbejárásai, egy esetben pedig feltárása során előkerült éremanyagokkal. Kézenfekvő elsőként az összehasonlítás a PTE Régészet Tanszéke által 2009 és 2011 között, Visy Zsolt vezetésével elvégzett terepbejárások eddig közölt eredményeivel (3. táblázat), annak ellenére is, hogy a leletanyag teljes feldolgozása és publikálása egyelőre nem történt meg.⁷⁶ A következő táblázatban a terepbejárások során talált érmek számaránya szerinti sorrendben mutatjuk be az őrtornyok területén talált érmek időrendi eloszlását.

⁷⁵ Mindennek teljeskörű bizonyítására ásatás szükséges.

⁷⁶ Visy Zsolt (szerk.): *A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008-2011 között*. Pécs, 2011. 75–77, 85–87, 90, 91, 95, 96, 123–125, 128, 129, 131, 134–136, 163–165, 167, 168; 64., 65., 77., 79., 83., 86., 91., 92., 93., 127., 132. kép.

⁷⁷ Ebből 4 db 3. század és 22 db 4. század.

Örtorony	Darabszám	Időszak
Altinum 1. burgus (Törökdomb)	26 ⁷⁷	3–4. sz.
Matrica 5. burgus	13	4. sz.
Ad Statuas 3. burgus	9	4. sz. második fele
Lussonium 10. burgus	9	4. sz.
Ad Statuas 2. burgus	6	4. sz. második fele
Vetus Salina 11. burgus	2	4. sz. (Crispus, II. Constantius)
Annamatia 6. burgus	2	4. sz.
Annamatia 8. burgus	2	4. sz.
Vetus Salina 11. burgus	2	4. sz. (Crispus, II. Constantius)
Annamatia 11. burgus	1	4. sz. (Crispus)
Vetus Salina 8. burgus	1	Crispus
Lussonium 6. burgus	darabszám?	3–4. század

3. táblázat. A pannoniai szarmata limes-szakasz egyes őrtornyaitak éremanyagai, és időbeli eloszlásuk

A sor kiegészíthető egy másik terepbejárás-sorozatból (Czövek Attila bejárásaiból) ismert példával. A Lussonium 11. burgus területén 14 db érem került elő, ebből 7 db II. Constantius, 1 db Constantius Gallus, 1 db Iulianus, 4 db Valens és 1 db Valentinianus idejéből.⁷⁸ A Lussonium 10. burgus területén pedig további 18 db érem került felszínre, 2 db Nagy Konstantin, 1 db Crispus, 1 db Constans, 8 db II. Constantius, 1 db Constantius Gallus, 1 db Valentinianus és 4 db Valens által kibocsátott veret.⁷⁹

A felsorolt őrtornyok közül, noha a teljes éremanyag publikálása nem történt meg, a Lussonium 6. burgus éremanyaga lenne talán leginkább a törökdombi anyaggal összevethető. Itt a terepbejárást végzők egy 3. század második felében épülő, majd a 4. század közepén, II. Constantius idején újjáépülő őrtoronyról számolnak.⁸⁰ Ebben az esetben azonban a limesút túloldalán, az őrtorony szemben egy 2–4. században lakott település is elhelyezkedett, gazdag felszíni leletanyaggal,⁸¹ amely a lelőhely éremforgalmára és az őrtorony keltezésére is befolyással lehetett.

A terepbejárási adatok áttekintése után érdemes megnézni, hogy egy őrtorony-ásatás a közeli Tolna megyéből milyen éremanyagot hozott napvilágra, bemutatva egy átlagos római őrtorony éremforgalmát.

Az ásató Péterfi Zsuzsanna által részben épületszerkezeti alapon, részben a leletanyag alapján a 4. század második felére, mindenekelőtt I. Valentinianus korára keltezett Alisca 3. őrtoronyból (Őcsény-Soványtelek) 44 db érem került elő: a 3. századból 1 db, a 4. század első feléből 5 db, a 355 és 363 közötti időszakból 11 db, a Valentinianus-dinasztia idejéből (364–378) pedig 24 db (a töb-

78 Czövek Attila: Topográfiai adatok a limes Fadd menti szakaszához. In: *Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve XXI.* Szerk. Gaál Attila. Szekszárd, 1999. 136.

79 Prohászka Péter – Torbágyi Melinda: *Regesten der antiken Fundmünzen und Münzhorte in Ungarn I.* Komitat Tolna. Bp., 2017. 144–145.

80 Visy: *A Danube Limes Program*, 90, 124, 129, 135, 164, 167; 83. kép.

81 Czövek: *Topográfiai adatok*, 136.

bi érem egyéb).⁸² 2007-ben további 125 db pontosan meghatározott érem került elő az őrtorony védőárkából, a közeli település objektumaiból és a környező szántásból: Septimius Severus, Gallienus, Aurelianus, Tacitus és Maximianus császár érmei a legkorábbiak (7 db 3. századi érem), a 118 db 4. századi érem közül Valentinianus, Valens és Gratianus veretei a legkésőbbiek (59 db érem), további 59 db pedig a Nagy Konstantin és a Constantinus-dinasztia idejére keltezhető.⁸³

A törökdombi őrtorony és a szarmata limes Altinum és Matrica közötti szakaszán vizsgált őrtornyok terepbejárási (egy esetben ásatási) anyagának összehasonlítása azt az eredményt hozza, hogy az éremforgalom jól jelzi a nagyrészt fából épült, nem minden esetben hosszú ideig álló őrtornyok használati idejét, de nem feltétlenül tükrözi a pontos építési idejüket.

Hasonló kép rajzolódik ki a törökdombi éremanyag és a kelet-pannoniai segédcsoport táborok, késő római erődök éremforgalmának összehasonlításából Altinumtól Intercisáig. Észak felé haladva az első segédcsoport tábor és késő római erőd Kölked, Hajlok-part (Altinum), ahol a régebbi kutatások (1979-ig) I. Constantinus (306–337), Constans (337–350) és II. Constantius (337–361) idejéből említik a legtöbb érmet, míg a legkésőbbi érem Valens uralkodási idejéből származik (364–378).⁸⁴ 2009 és 2018 között újabb terepbejárások, majd a Janus Pannonius Múzeum 2018. évi ásatása során ezres nagyságrendű leletanyag, köztük „*darabszámra alig említhető*” 3. századi antoninianusok és a „*döntő anyagot adó*” 4. századi érmek kerültek elő, feldolgozásra várva.⁸⁵

Dunaszekcső (Lugio/Florentia) segédcsoport táborának éremanyaga a maga teljességében nem ismert, a hozzá tartozó polgári település 1999–2000 során elvégzett ásatásaiból meghatározható 36 db érem közül 5 db érem a Kr. u. 1. század második felére, 6 db érem a 2. századra és a 3. század első felére, 6 db érem a 3. század második felére, 19 db érem pedig a 4. századra keltezhető. Az éremforgalom korszak-megoszlása megfelel a tábor és a polgári település építéstörténetéről alkotott korábbi képnek.⁸⁶

A kisebb megszakításokkal 1987 óta folyó paks-dunakömlődi (lussoniumi) ásatások során 1987 és 2011 között 489 db érem került elő. Ezek közül 17 db érem az 1. századra, 2 db érem a 2. századra, 47 db érem a 3. századra keltez-

82 Péterfi Zsuzsanna: Az Öcsény-sóványtelki őrtorony feltárása. In: *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai*. Bölcse, 1998. október 7. Szerk. Gaál Attila. Szekszárd, 1999. 161–200.

83 Boruzs – Szabó: *Újabb adatok és szempontok*, 85; Prohászka – Torbágyi: *Regesten der antiken Fundmünzen*, 197–203.

84 Fülep Ferenc – Sz. Burger Alice: *Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig*. Pécs, 1979. 256.

85 Szabó Máté – Kovaliczky Gergely – Lóki Róbert: *Altinum – Erőd a Római Birodalom kapujában. Várak, kastélyok, templomok évkönyv*. 2018. 89–90.

86 Nagy Balázs – Gábor Olivér: *Lugio északi vicusának éremanyaga az 1999–2000. évi feltárás alapján (Dunaszekcső, Szt. János-hegy)*. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 54*. Szerk. Gáti Csilla. Pécs, 2017. 260–262.

hető, a többi érem késő római.⁸⁷ Nagy Balázs elemzése alapján a lussoniumi kőerőd 240-es években feltételezett (újja)építésével magyarázható a 3. század második felének nagyobb éremmennyisége, 44 db érem.⁸⁸ Az éremforgalom ebben az esetben is jól összevethető a tábor más forrásokból ismert építéstörténetének egyes korszakaival, a terra sigillatákkal jól keltezhető Claudius-kori első periódustól kezdve,⁸⁹ a nagy mennyiségben vert 4. századi érmek provinciaszerete megfigyelhető megugrását is figyelembe véve.

Még északabbra, a baracsi (Annamatia) segédcsoport tábor 1999 és 2005 közötti ásatásai során előkerült 187 db érem megoszlása a következő volt: 2 db érem az 1. századra, 5 db érem a 2. századra, 22 db érem a 3. századra, 158 db érem pedig a 4. századra keltezhető.⁹⁰ A legkésőbb a Flavius-korban (69–96) kezdődő első építési periódustól kezdve végigkíséri az éremforgalom a tábor építéstörténetét,⁹¹ de az érmek számának megugrása a 4. században a leginkább szembetűnő.

Hasonló tendenciát mutat a 2. század elején már biztosan álló intercisai segédcsoport tábor éremforgalma az 1980-as évekig előkerült, egyértelműen meghatározható 1687 db érem elemzése alapján is, erős 4. századi túlsúllyal. 5 db érem keltezhető az 1. századra, 54 db érem a 2. századra, 360 db érem a 3. századra (193-tól, a Severus-kor kezdetétől számítva). A 3. századi érmek közül kiemelten 90 db érem került elő a Törökdombon is előforduló Gallienus és Salonina időszakából, 1 db érem pedig Numerianus császár idejéből. 1267 db érem a 4. századra (284-től, a tetrarchia kezdetétől számítva), míg 1 db érem az 5. századra keltezhető.⁹²

A vizsgált katonai létesítmények éremforgalmának összefoglaló adatsora, a vizsgálatba bevont érmek mennyiségi csökkenő számsorrendje szerint az alábbi táblázatban (4. táblázat) látható:

87 Nagy Balázs: Lussonium castrum (Paks-Dunakömlőd, Tolna m.) éremanyaga az 1969 és 2011 között végzett régészeti feltárások tükrében. *Paksi Múzeumi Füzetek* 7 (2014-2015) 1. sz. 73–80; Szabó Antal (szerk.): *A császárláb nyomában – The Emperor's Legacy*. (Kiállítási katalógus) Paks, 2011. 62–65.

88 Nagy: *Lussonium castrum*, 78–80.

89 Visy Zsolt (szerk.): *The Roman Army in Pannonia*. Bp., 2003. 122.

90 Kovács Péter: *Excavation in the roman auxiliary fort of Annamatia (Baracs)* I. Bp., 2005. 26–27, 38–39, 53–54, 64, 83–88, 98–99. A késő római északnyugati legyező alakú saroktoronyból előkerült 155 db-os éremkincsleletből, 2 db a 3. sz. 2. felére, 1 db Carinus, 3 db Nagy Konstantin, 1 db Crispus, 11 db II. Constantius, 1 db Iulianus, a többi 136 db érem Valentinianus, Valens és Gratianus császárok idejére keltezhető: Kovács: *Excavation in the roman*, 83–88.

91 Visy: *The Roman Army in Pannonia*, 119–121.

92 Fitz Jenő (szerk.): *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn I. Komitat Fejér*. Bonn-Bp., 1990. 53–92. A 4. századi érmek túlsúlyának egy-egy katonai létesítmény vagy település éremforgalmában az az oka, hogy Nagy Konstantin uralkodási idejétől kezdve csökken a pénz vásárlóértéke, csak az aranypénz, a solidus stabil, emiatt nő meg a számuk szinte minden lelőhelyen: Torbágyi Melinda: „Purse finds” in the late Roman graves in Pannonia. In: *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler*. Szerk. Bíró Szilvia. Győr, 2009. 530.

Lelőhely	Érmek száma	Kutatás módja	Időszak/darabszám				Datálás a korábbi kutatás szerint
			1. sz.	2. sz.	3. sz.	4. sz.	
Intercisa tábor	1687	ásatás (1980–as évekig)	5	54	360 (193-tól)	1267 (284-tól)	2. sz.–5. sz. 1. harmada
Lussonium tábor	489	ásatás (1987–2014)	17	2	47	423	1. sz. közepe–5. sz. 1. harmada
Annamatia tábor	187	ásatás (1999–2005)	2	5	22	158	1. sz. 2. fele–5. sz. 1. harmada
Alisca 3. őrtorony	44	ásatás (1992–1994)	-	-	1	43	4. sz. 2. fele–5. sz. 1. harmada
Lugio/Florentia vicus	37	ásatás (1999–2000)	5	3	10	19	1. sz. közepe–5. sz. 1. harmada
Törökdomb, Altinum 1. őrtorony	26	ásatás, terepbejárás (1924, 2018)	-	-	4	22	római kor, pontosabb datálásra e tanulmány tesz javaslatot
Lussonium 11. burgus	14	terepbejárás (1995–1999)	-	-	-	14	4. sz. 2. fele
Matrica 5. burgus	13	terepbejárás (2009–2011)	-	-	-	13	4. sz.
Ad Statuas 3. burgus	9	terepbejárás (2009–2011)	-	-	-	9 (4. sz. 2. fele)	4. sz. 2. fele
Lussonium 10. burgus	9	terepbejárás (2009–2011)	-	-	-	9	4. sz.
Ad Statuas 2. burgus	6	terepbejárás (2009–2011)	-	-	-	6 (4. sz. 2. fele)	4. sz. 2. fele
Vetus Salina 11. burgus	2	terepbejárás (2009–2011)	-	-	-	2 (Crispus, II. Constantius)	4. sz.
Annamatia 6. burgus	1	terepbejárás (2009–2011)	-	-	-	1	4. sz.
Annamatia 8. burgus	1	terepbejárás (2009–2011)	-	-	-	1	4. sz.
Annamatia 11. burgus	1	terepbejárás (2009–2011)	-	-	-	1 (Crispus)	4. sz.
Vetus Salina 8. burgus	1	terepbejárás (2009–2011)				1 (Crispus)	4. sz.

4. táblázat. A vizsgált katonai létesítmények éremforgalmának összefoglaló adatsora

A törökdombi őrtoronytól északra elhelyezkedő katonai táborok és őrtornyok éremforgalmának rövid áttekintése azzal az eredménnyel szolgál, hogy a kisbronzok késő római tömeges használatától eltekintve az érmek eloszlása (ahol nem 1–2 db érme, hanem legalább 6–9 db került elő) jól követi a katonai létesítmény (vagy a hozzá tartozó település) más történeti–régészeti forrásokból ismert kronológiáját, működési idejét. Ennek köszönhetően néhány kettős árokkal körbekerített őrtorony (a vizsgált táblázatban Matrica 5., Vetus Salina 8.,

Annamatia 6. és 8.) korábbi, kizárólagosan Valentinianus-kori (364–375) építési ideje⁹³ a 4. századra, illetve a század második felére módosult.⁹⁴

Ennek a tendenciának az igazolására ellenpróbaként egy olyan limes menti lelőhely éremforgalmát is érdemes megnézni, amelyre a 2., de mindenekelőtt a 3. században prosperitás, a 4. században pedig inkább a hanyatlás volt jellemző. A jól dokumentált 2008–2009. évi feltárásból ismert limes menti útállomás, Bátaszék-Lajvér éremforgalmáról van szó, ahol 1137 db előkerült érem közül 637 db kontextusból származó (nem szórvány) érem az alábbi megoszlást mutatja:

- 1 db dunaszekcsői típusú kelta érem mellett a Kr. e. 82 és Kr. u. 193 közötti időszakból, amikor vicus és temető működött a területen, 84 db érem;
- 194 és 273 között, amikor egy kőből épült útállomás nagy mennyiségű forgalmat bonyolított a területen, 411 db érem;
- 273 és 450 között, amikor Valentinianus korát megelőzően még használhatták az épületet és intenzíven temetkeztek a szomszédos temetőbe, 142 db érem.⁹⁵

Az éremforgalom ebben az esetben is jól összevethető az útállomás és a hozzá tartozó temető ásatásaiból ismert kronológiai besorolással.

A TÖRÖKDOMBI ŐRTORONY LEHETSÉGES ÉPÍTÉSI IDEJE

A 3. SZÁZAD VÉGÉN – 4. SZÁZAD ELEJÉN?

Pannonia-szerte jól ismertek azok a 250-es években, de igen gyakran 259–260-ban záródó éremveretek (legalább 26 éremlelet anyagában), amelyek az erre az időszakra keltezett szarmata–roxolán betörések bizonyítékai. Emellett polgárháborús helyzet is nehezítette ekkor a pannoniai provinciák lakóinak életét: 258-ban Mursa mellett Ingenuus ellencsászárt is legyőzte a központi hadsereg Aureolus vezetésével.⁹⁶ Fejér megyéből az 1233 db érmet számláló híres nagyvenyimi éremlelet (záróverete: 256. évi) mellett csak Intercisa táborából és közvetlen környezetéből három olyan éremkincslelet is előkerült, amelynek záróveretei 253-ból, 254-ből és 256-ból származnak.⁹⁷

A törökdombi terepbejárás során talált legkorábbi három érem a békeisten-nő PAX AUGUSTA, a szerencsehozó FORTUNA REDUX, és a békét hozó Hercules ([h]ERCULI PACIFERO) hátlapai ábrázolásaival (7. ábra) azonban már Gallienus császár egyeduralkodásának idejéből (260–268), illetve Probus császár korából (276–282) származik. Pannonia ekkor már túl volt a 259–260. évi barbár

93 Visy: *A Ripa Pannonica*, 117–118.

94 Visy: *Danube Limes Program*, 134–136; Czövek: *Topográfiai adatok*, 136.

95 Majerik Vera – Nicklas Larsson – Redő Ferenc: Római kori útállomás a Lajvér partján. *Ókor* 13 (2014) 4. sz. 95–98. Az 1133 db meghatározott érem felsorolása: Prohászka – Torbágyi: *Regesten der antiken Fundmünzen*, 66–107.

96 Fitz Jenő: Gallienus légiós-antoninianusai. *AlbaRegia* 4 (1963–1964) 5. sz. 258–259; Redő Ferenc: Újabb híradás a biatorbágyi kincseletekről. *Magyar Régészet online magazin*. 2012 tavasz. 4.

97 Fitz: *Die Fundmünzen*, 174–180, 272–279.

támadásokon, sőt, Probus császár már a provinciák gazdaságát is fel akarta lendíteni. Így a törökdombi őrtorony – a jelenleg ismert leletanyag alapján – már mindenképpen a legnagyobb barbár támadás visszaverése, 260 után épülhetett.

7. ábra. A Gallienus és Probus antoninianusok hátlapja Pax Augusta, Fortuna Redux és Hercules Pacifer ábrázolásaival. Fotó: Hancz Erika

Az első tetrarchia idején, legkésőbb 300 és 303 között, amikor Sopianae az újonnan kialakított Valeria provincia polgári közigazgatási székhelyévé vált,⁹⁸ stratégiai okokból szükségessé válhatott a Sopianaehez legközelebb eső limes-szakasz hatékonyabb védelme. Diocletianus császárnak és Galeriusnak számos alkalommal meg kellett küzdenie a szarmatákkal (285, 289–294, 299–300, 302).⁹⁹ A Sirmiumban gyakran tartózkodó Diocletianus 293. november 5-én maga is járt a közeli Lugio táborában, ahonnan két rendeletet adott ki.¹⁰⁰ A kölkei késő római erőd előzetes ásatási jelentések által sugallt, legkorábban az első tetrarchia-korára (284–305) tett kelezését¹⁰¹ indokolhatta az a körülmény, hogy az új közigazgatási székhely, Sopianae védelmét a Lugio és Ad Militare táborai közötti limes-szakaszon a délkeleti irányból érkező támadásokkal szemben is meg kellett erősíteni, legkésőbb a 4. század elején.¹⁰² Tetrarchia-kori építkezések, helyreállítások több helyen is adatoltak a pannoniai limes mentén. Ezek közé tartozik Dél-Pannoniában két újonnan szervezett legió (V. Iovia, VI. Herculia) táborhelyének kialakítása, átalakítása, illetve Pannonia horvátországi és szerbiai limes-szakaszán történő építkezések, több táborban is (Aureus Mons, Batina?, Rakovac/Ad Herculem?, Čortanovci/Castra Herculis).¹⁰³ A Du-

98 Kovács Péter: *Pannonia története a későrómai korban* (Kr. u. 384–395). Bp., 2019. 30–31.

99 Kovács: *Pannonia története*, 18–22, a források felsorolásával.

100 *Codex Iustinianus* 9, 20, 10; *Codex Iustinianus* 9, 20, 11.

101 Szabó et al.: *Altinum*, 89–90.

102 A limes szakasz leírása: René Ployer – Marinus Polak – Ricarda Schmidt (eds.): *The Frontiers of the Roman Empire. A Thematic Study and Proposed World Heritage Nomination Strategy*. Vienne-Nijmegen-Munich, 2017. 168–169.

103 Kovács Péter: Adatok a tetrarchia-kori katonai építkezésekről Pannoniában. *Antik Tanulmányok* 45 (2001) 1–2. sz. 156–157; Ployer et al.: *The Frontiers of the Roman Empire*, 169–171. Pillanatnyilag nem lehet válaszolni arra a kérdésre, hogy milyen erőd épült Aquincummal szemben 293-ban. A tisztánlátást elősegíthetik Beszédes József ásatási eredményei, aki jelenleg, vagyis 2020 nyarán a budapesti XIII. kerületben az Aquincummal szemben elhelyezkedő, korábban Transaquincumnak, Contra Aquincumnak nevezett erődben végez ásatást.

nántúlon ekkor kerül sor Brigetio, Ulcisia védműveinek átépítésére, valamint új építkezésekre a pilismaróti Kis-hegyen és Aquincummal szemben.¹⁰⁴ Egy kőből felhúzott erős őrtorony Altinum újratervezett erődjének szomszédságában pedig akár részét is képezhette a Dél-Pannoniában jól adatolt tetrarchia-kori új határ-védelmi koncepciónak.

Intercisa táborának közelében a Duna medréből két Diocletianus-kori éremlelet ismert, legkésőbb 295-re keltezett záróveretekkel: az egyik leletben 67 db érem közül 3 db származik Gallienus és 25 db Probus idejéből, a másik leletben 112 db éremből 3 db származik Gallienus, 35 db Probus és 4 db Numerianus idejéből.¹⁰⁵ E két éremlelet alapján feltűnő, hogy a Törökdombon legkorábbi éremként előforduló Gallienus, Probus és Numerianus érmeiket Diocletianus császár idején is használták, így a 260–280-as években vert érmek önmagukban nem zárják ki a törökdombi őrtorony lehetséges tetrarchia-kori keltezését. Fontos továbbá megjegyezni azt is, hogy a két legkorábbi érem Gallienus idejéből nem a domb területén, illetve omladékából került elő, hanem a dombtól kissé messzebb, déli és nyugati irányban.

Amennyiben a Numerianus császár által kibocsátott érem (283–284) Gergely Endre ásatásán, a kutatóárok legalján az őrtorony egyik falának alapozásából, vagy a padlószint alatt került elő, az őrtorony építése már Diocletianus és társcsászárainak uralkodási idején, a tetrarchia idején történt. Amennyiben azonban az érem falkiszedésből (a később kiszedett római falak árkából), vagy egy későbbi beásásból került elő, ilyen jellegű egyértelmű datálóértéke nincs. Ugyanez vonatkozik az 1924-ben kiásott kutatóárok betöltéséből ismert Nagy Konstantin éremre is. Ezért bár kézenfekvő lenne az őrtorony építését az éremforgalom alapján közvetlenül a 260-as, vagy akár a 280-as éveket követő időszakra keltezni, a 2018. évi terepbejárási anyag, illetve az 1924. évi rosszul dokumentált ásatási anyag pontos régéztani megfigyelések hiányában önmagában egyelőre nem teszi lehetővé az őrtorony építési idejének meghatározását.

FELHASZNÁLHATÓ-E A TÖRÖKDOMBTÓL DÉLRE FELTÁRT SÍROK KONSTANTIN-KORABELI ÉREMANYAGA AZ ŐRTORONY KELTEZÉSÉHEZ?

A Törökdombtól fél kilométerrel délre,¹⁰⁶ „... az országút közelében, a Vizslakra vezető délebbi út hepehupás, egyenetlen környezetében ...”, a mohács-eszéki országút keleti oldalán Gergely Endre által feltárt négy késő római sír közül három sírban voltak érmek:

- az első sírban 1 db Constantinus Iunior veret (valószínűleg II. Constantinus, 333–340);
- a harmadik sírban 4 db Nagy Konstantin és 2 db Constantinus Iunior (II. Constantinus) érem;

104 Kovács: *Adatok a tetrarchia-kori*, 158–166; Kovács: *Pannonia története*, 22–28, 32.

105 Fitz: *Die Fundmünzen*, 188–192.

106 Janus Pannonius Múzeum Régészeti Adattár (= JPM RA) Nagynyárád 1252-83.

- a negyedik sírban 1 db Constantinus Iunior (II. Constantinus) és 1 db II. Constantius érem.¹⁰⁷

A négy késő római sír Visy Zsolt szerint a törökdombi őrtorony közelében felépült, szórványleletek nyomán azonosítható településhez tartozik.¹⁰⁸ Késő római őrtornyok védőárkának közelében felépített, az őrtoronnyal részben vagy teljesen egyidejű késő római település létezésére van példa a Ripa Pannonica mentén. Dunaszentgyörgy-Déllő lelőhelyen a limesút keleti oldalán állt a Lussonium 6. őrtorony, a nyugati oldalán pedig egy 2–4. században lakott település, gazdag felszíni leletanyaggal.¹⁰⁹ Szabó Géza ásatásán 2007-ben az őcsény-sóványtelki őrtorony külső árkanak szomszédságában 4. századi telepjelenségek, gödrök, kút, kemencék, árkok kerültek elő, az objektumok betöltéseiből tegula, imbrex, házi kerámia és mázas kerámia töredékekkel.¹¹⁰ A Törökdombbal szemben, a limesút túloldalán azonban számottevő római település egyelőre biztosan nem igazolható, az Újistállónál késő középkori temető és település került beazonosításra és részben feltárássra. A Törökdombhoz legközelebb eső – terepbejárásokkal és ásatásokkal biztosan adatolt – római kori település a sátorhelyi Állami Gazdaság területén, a Borza-majortól keletre, a Borza-patak két partján található. Papp László 1967-ben egy 3–4. századi település hat földbe mélyített házát tárta itt fel.¹¹¹ Az ásató által közölt helymeghatározás alapján ez a település több mint 2 km távolságra lokalizálható a Törökdombtól és a római síroktól, ezért a Gergely Endre által feltárt négy késő római sír ehhez a településhez nem tartozhat.¹¹²

Amíg nem sikerül hitelt érdemlően bizonyítani egy, a Törökdomb körül elhelyezkedő római település vagy villagazdaság létezését,¹¹³ addig feltételezhető, hogy a négy késő római sír összefüggésbe hozható az őrtorony fennállásával. Ezért a sírokban talált érmek, ha közvetlenül nem is, de közvetetten figyelembe vehetők a római őrtorony építési és használati idejének vizsgálata során. Az

107 Későbbi kutatási feladat lehet a sírok leletanyagának felkutatása, az ásató által sírmellékletként említett hagymafejes fibula, kígyófejes karperec, üvegedények és egyéb mellékletek feldolgozása.

108 Visy: *A Ripa Pannonica*, 99.

109 Czövek: *Topográfiai adatok*, 136.

110 Boruzs – Szabó: *Újabb adatok és szempontok*, 85.

111 Fülep – Sz. Burger: *Baranya megye története*, 226, 312.

112 A majsi Mersei-dűlőben, a Törökdombtól legalább 4–4,5 km távolságra feltárt temetőrészlet-től (Sz. Burger: *Római kori temető Majson*, 64–99.) északra Papp László talált késő római településnyomokat (Fülep – Sz. Burger: *Baranya megye története*, 226.). A Bertók Gábor által vezetett majsi műszeres lelőhely-felderítő kutatások előzetes jelentései is megemlékeznek római leletekről, valamint római (?) árkokról, házfelt szerű anomáliákról a késő római temetőtől 2–2,5 km távolságra északra, ahol a Földvár nevű középkori faluhelyet keresték (Bertók Gábor – Gáti Csilla: *Régi idők – új módszerek. Roncsolásmentes régészet Baranyában 2005–2013*. Bp.-Pécs, 2014. 164; VIII. 9, VIII. 11. kép).

113 Későbbi kutatási feladat az 1977-ben állítólag a Törökdomb elhordása során előkerült római oszlop részletes vizsgálata, ennek publikálása, a rá vonatkozó múzeumi adattári anyag vizsgálatával együtt. Az oszlop mindazonáltal akár másodlagosan is ide kerülhetett egy távolabbi római lelőhelyről.

érmek alapján lehetséges, hogy az őrtorony a tetrarchia és Nagy Konstantin császár uralkodása idején már állt. Amennyiben azonban feltételezzük, hogy a sírokba szándékosan tettek be régebbi, esetleg forgalomból kivont érmeket, a temetkezések lényegesen későbbi keltezése sem zárható ki (lásd a következő fejezetet).

A sírok mellékleteinek és éremanyagának feldolgozása későbbi kutatási feladat lehet, mindenesetre a 2018. évi terepbejárásán is előkerült egy olyan érem, amely kronológiai szempontból ahhoz a 330-as évekbeli időszakhoz tartozik, amelyre a sírokban talált II. Constantinus érmek potenciálisan keltezhetők lehetnek. II. Constantius császár korai veretének hátlapján (337–340) GLORIA EXERCITUS körirat látható, a hátlap diadaljelenyekkel felvonuló katonákat ábrázol (8. ábra). Az érem azonban nem a domb területén, hanem tőle legalább 30 méterre, északnyugatra került elő.

8. ábra. II. Constantius császár Gloria exercitus köriratú verete.

Fotó: Hancz Erika

A TÖRÖKDOMBI FH 3 TÍPUSÚ FEL TEMP REPARATIO VERETEK KELTEZŐ ÉRTÉKE

Feltűnő, hogy a 2018. évi terepbejárásán előkerült 24 db késő római érem között 9 db érem kronológiai szempontból összetartozik, és noha nem mind ugyanaból az időből származnak, és nem mindet verette ugyanaz a császár (7 db érmet II. Constantius, 2 db érmet Constantius Gallus bocsátott ki), hátlapjukon ugyanaz az ábrázolási típus figyelhető meg. Ez a típus a II. Constantius császár által 348-ban bevezetett, a boldog idők visszaállítására utaló FEL TEMP REPARATIO érmek 3. számú leroskadó lovas (Falling Horseman – FH 3) típusa (9. ábra). Ennek kompozíciója szerint egy római katona – talán a trójai háborúra, vagy a perzsák legyőzésére asszociálva – lándzsájával leszúr egy leroskadó lovon ülő lovast, aki kezét kegyelmet kérően emeli fel a győztes római katona felé, miköz-

ben a leesett pajzsa a földön fekszik.¹¹⁴ A 9 db érem közül – ahogy a meghatározás során látható volt – 2 db 348–354 között, 2 db 351–355 között, 3 db 351–354 között, 2 db pedig 355–361 között készült.

9. ábra. A Törökdombon talált II. Constantius és Constantius Gallus érmek FH 3 típusú hátlapjai. Fotó: Hancz Erika

A pannoniai provinciákban 351 és 361 között számos éremleletet rejtettek el. Ezek közül kiemelkedik a Perbál határában egy szürke edényben eldugott, legalább 526 db-os, valamint az ács-vaspusztai segédcsoport tábor északkeleti legyező alakú saroktornyában talált 95 db-os éremlelet. A perbáli érmek nagy része és az összes meghatározható ácsi érme (90 db) az FH 3 típushoz tartozott.¹¹⁵ Mindkét éremlelet a 354. évvel záródott. Elrejtésüket a korábbi kutatás egy 354–355 körül történt barbár betöréssel magyarázta, amelyek megelőzték a 356–357. évi nagy kvád–szarmata betörést és II. Constantius barbaricum-i boszszúhadjáratát.¹¹⁶ A FEL TEMP REPARATIO típusok és általában a Constantinus-dinasztia által kibocsátott érmek forgalmi ideje meglehetősen rövid és behatárolható, ezért a dinasztia érmeivel záródó sírok, kincsletek esetében a záróveret általában pontosan keltezi az adott régészeti jelenséget. Ez azért volt, mert az alacsony vásárlóértékű kisbronzokat nagy tömegekben verték a birodalmi pénzverdékben, a folyamatosan és nagy mennyiségben terjedő aprópénz így 1–2 év alatt a birodalom legeldugottabb helyeibe is eljutott.¹¹⁷

II. Constantius 354-ben kiadott rendeletében¹¹⁸ kivonta a korábbi címleteket a forgalomból, ezért a jogszabály szerint forgalomképtelenné vált korábbi érme-

¹¹⁴ John Philip: *The Roman Imperial Coinage VIII*, 38.

¹¹⁵ Biróné Sey Katalin: A perbáli éremlelet. *Folia Archaeologica* 16 (1964) 63–77; Gabler Dénes: Későrómai éremlelet Ács-Vaspusztáról. *Archaeológiai Értesítő* 99 (1972) 2. sz. 232.

¹¹⁶ Ammianus Marcellinus: *Res Gestae* XVI, 10; XVII, 12–13, XIX, 11; Biróné Sey: *Perbáli éremlelet*, 66; Gabler: *Késő római éremlelet*, 237; Kovács: *Pannonia története*, 120–135, részletes forráselemzésekkel.

¹¹⁷ Gabler: *Késő római éremlelet*, 236; Torbágyi: „Purse find”, 525, 535.

¹¹⁸ *Codex Theodosianus* 9, 23, 1.

ket jó szívvel helyezhették el sírmellékletként a halottak mellé.¹¹⁹ Ebből a szempontból feltűnő, hogy a Baranya megyei temetőkből (Fazekasboda, Zengővárkony II., Majs) nagyobb mennyiségben kerültek be a sírokba (forgalomból kivont?) II. Constantius-korabeli érmek, sőt a majsi temetőben (2, 12, 26, 36, 40. sírok) még korábbi, 2–3. századi érmek is.¹²⁰ Mindebből az is következik, hogy a Törökdombtól délre feltárt négy késő római sír Nagy Konstantin, II. Constantinus és II. Constantius által kibocsátott érmeit akár 354 után is sírba helyezhették a halottak mellé, amikor ezek az érmek – legalábbis a császárhoz kötődő hadsereg és a közigazgatás számára – már nem voltak forgalomban. Hozzátehetjük ehhez, hogy a Törökdombon talált rövid forgalmi idejű, 354 után már nem használt II. Constantius érmek egy kifejezetten a 350-es évekre jellemző aktivitásra utalnak, amely az őrtorony folyamatos használatát bizonyítja.

VALENTINIANUS, VALENS ÉS GRATIANUS ÉRMÉI A TÖRÖKDOMBON, MINT AZ ŐRTORONY VALENTINIANUS-KORI MŰKÖDÉSÉNEK BIZONYÍTÉKAI

A terepbejáráson talált római érmek közül a legtöbb, 11 db I. Valentinianus (5 vagy 6 db), Valens (4 vagy 5 db) és Gratianus idejéből származik (1 db). Ezek közül 3 db érem keltezhető a 364–367 közötti, 5 db a 367–375 közötti, és 2 db a 375–378 közötti időszakra. Egy rosszul kivehető VICTORIA AUGUSTORUM TRIORUM hátlapot leszámítva, a Valentinianus-dinasztia érméinek hátlapja két birodalomszerte elterjedt fő típust mutat: a GLORIA ROMANORUM (a rómaiak dicsősége) körirattal ellátott hátlap egy ellenséges barbárt legyőző, diadaljelvényt tartó római katonát ábrázol (10. ábra), míg a SECURITAS REI PUBLICAE (az állam biztonsága) körirattal ellátott hátlap egy jobbáiban koszorút tartó Victoria-alakot (11. ábra).

Ezek az érmek mindenképpen azt igazolják, hogy a Törökdomb zónájában folyamatos volt az éremforgalom a Valentinianus-dinasztia idején is. A Valentinianus- és Valens-érmek nagyobb számaránya azonban nem bizonyítja azt a limes-kutatásban szinte közhelyszerűen elterjedt nézetet, amely szerint a törökdombihoz hasonló, masszívan megépített őrtornyok mindenekelőtt Valentinianus határvédelmi építkezéseihez kapcsolódnának. A rövid forgalmi idejű II. Constantius érmek ugyanis – ahogy az előző fejezetben láttuk – egyértelműen Valentinianus uralkodását megelőző aktivitást jeleznek a lelőhelyen.

119 Torbágyi: „Purse find”, 525–531.

120 Dombay János: Későrómai temetők Baranyából. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1957*. Szerk. ifj. Kodolányi János. Pécs, 1957. 304–305; Sz. Burger: *Római kori temető Majson*, 76, 88–89; Torbágyi: „Purse find”, 525.

10. ábra. Gloria romanorum köriratatos hátlapok a Törökdombról.

Fotó: Hancz Erika

11. ábra. Koszorút tartó Victoriát ábrázoló hátlapok a Törökdombról.

Fotó: Hancz Erika

Egyelőre hiányoznak a Törökdombról a Valentinianus-kori katonai építkezéseket (vagy tetőjavításokat) bizonyító, tisztneveket tartalmazó bélyeges téglák is.¹²¹ Ezért, amíg ásatási megfigyelések az ellenkezőjét nem bizonyítják majd, az a lehetőség sem valószínű, hogy a Törökdombot kizárólag Valentinianus (esetleg II. Constantius) idején létesíthették volna a 4. század második felében, és a 4. század második felét megelőző időszakra keltezhető leletek másodlagosan, egy másik római lelőhelyről, földkitermelés következtében keveredtek volna bele a mesterséges domb földjébe, a 4. század második felére keltezett érmek, leletek közé. Az érmek pontos előkerülési helyét jelző térkép szerint a 4. század közepét megelőző időszakban vert érmek közül a két Gallienus érem a dombon kívül került elő, a Probus érem nem.

Más pannoniai lelőhelyekhez hasonlóan 378 után a Törökdombon is megszűnik az éremforgalom, nagyon kevés 378 után vert érem kerül a pannoniai provinciákba, így a limes mentén is szükségszerűen a korábbi Valentinianus, Valens, Gratianus érmeket használják tovább.¹²² A törökdombi őrtorony 378 utáni használatát és későbbi sorsát az érmek segítségével így már nem tudjuk nyomon követni, legfeljebb a terepbejárások során talált kerámiaanyag elemzése lehet segítségünkre.

121 Időrendjüket részletesen elemzi Kovács: *Pannonia története*, 176–181.

122 Torbágyi: „Purse find”, 528.

A 2018 ŐSZI TEREPEBJÁRÁSON ELŐKERÜLT RÓMAI KORI KERÁMIATÖREDÉKEK ÉRTÉKELÉSE

Bár a Törökdombon járt kutatók a múlt század folyamán többször is megemlékeztek őskori, illetve korongolt kelta kerámiatöredékekről a helyszínen, a 2018 őszi terepbejáráson gyűjtött edénytöredékek között őskori kerámia nem volt, valamennyi vizsgálat alá vont kerámia római korinak bizonyult.¹²³ Emellett néhány terepbejáráson talált bélyeg nélküli téglatöredék is bemutatásra kerül. A töredékek leírását az alábbi táblázat mutatja (5. táblázat).

Leírás	Méret	Leletszám
Vállbordával ellátott, jól iszapolt, keményre égetett, kvarcsemcsés felületű sötétszürke tál oldaltöredéke.	M: 1,8 cm, Sz: 4,5 cm, V: 1,1 cm, d: 29 cm	Ker. 1
Ívelt nyakú, szegletes vállú kavicszemcsékkel soványított, szemcsés felületű szürke tál ívelten kihajló váll és nyaktöredéke, belső oldalán erőteljes korongolással.	M: 4,5 cm, Sz: 8 cm, V: 1,8 cm, d: 34 cm	Ker. 2
Jól iszapolt, keményre, külső oldalán (másodlagosan?) foltosra égett vörösszürke edény (fazék?) oldaltöredéke, külső oldalán vízszintes simításnyommal, belső oldalán erőteljes korongolással.	M: 4, 2 cm, Sz: 4 cm, V: 0,8 cm	Ker. 3
Sötétszürke kvarcsemcsés felületű, homokkal soványított edény oldaltöredéke, belső oldalán erőteljes korongolással.	M: 2,5 cm, Sz: 3,3 cm, V: 0,9 cm	Ker. 4
Sötétszürke, kézzel formált, kavicsokkal soványított, kvarcsemcsés felületű, széles barázdákkal függőlegesen fésült díszítésű fazék oldaltöredéke.	M: 4 cm, Sz: 4,6 cm, V: 1,3 cm	Ker. 5a
Sötétszürke, kézzel formált, kavicsokkal soványított, kvarcsemcsés felületű, széles barázdákkal függőlegesen fésült díszítésű fazék oldaltöredéke.	M: 2,8 cm, Sz: 6,1 cm, V: 0,7 cm	Ker. 5b
Szürke, keményre égetett, kvarcsemcsés felületű edény (kancsó vagy korsó?) oldaltöredéke.	M: 6,8 cm, Sz: 6,1 cm, V: 0,5 cm	Ker. 6
Vörösszürke, lapos aljú, mészhomokkal soványított tál vízszintes aljtöredéke.	M: 5 cm, V: 1 cm	Ker. 7
Sötétszürke, kavicsos szemcsés anyagú, kihajló peremű tál peremtöredéke, belső oldalán erőteljes korongolással.	M: 2,8 cm, Sz: 8,2 cm, V: 0,8 cm, d: 40 cm	Ker. 8
Belső oldalán téglaszínű, külső oldalán barna mázas, szemcsés felületű, apró kavicsokkal soványított, szűk nyakú korsó oldaltöredéke, szalagfűl indítással.	M: 4,5 cm, Sz: 6,5 cm, V: 0,7 cm,	Ker. 9
Fekete falmaggal és szürke köpennyel kiegészített törésfelületű, durván iszapolt vörösbarna fazék (vagy hombár?) oldaltöredéke.	M: 5,5 cm, Sz: 6 cm, V: 1, 6 cm	Ker. 10
Vörösbarna felületű, kvarchomokkal soványított edény (korsó, kancsó vagy bögre?) bordázott díszítésű oldaltöredéke, barna máz (?) szórványos nyomaival.	M: 5 cm, Sz: 6 cm, V: 0,5 cm	Ker. 11

123 Fekete Máriának köszönjük, hogy a kerámiaanyagot átnézte ebből a szempontból. A nehezen azonosítható töredékek keltezésével kapcsolatos észrevételeket, módszertani vitákat Szabó Antalnak és Fazekas Ferencnek is köszönjük.

Fekete falmaggal és sötétszürke köpennyel kiégetett törésfelületű, kvarchomokkal soványított, barna edény (fazék?) oldaltöredéke.	M: 1,7 cm, Sz: 2,8 cm, V: 1,2 cm	Ker. 12
Szürkésbarna, apró kavicsokkal soványított edény (kancsó vagy korsó?) oldaltöredéke.	M: 5 cm, Sz: 7,7 cm, V: 0,7 cm	Ker. 13
Vörösesbarna falmaggal és sötétszürke köpennyel (parciális oxidációs égetéssel) kiégetett, kvarcsemcsékkel soványított edény (fazék?) oldaltöredéke.	M: 4,5 cm, Sz: 5,2 cm, V: 0,5 cm	Ker. 14
Világosszürke, kavicsokkal soványított, vastag falú, széles barázdákkal függőlegesen fésült díszítésű fazék oldaltöredéke.	M: 5 cm, Sz: 4,3 cm, V: 1,3 cm	Ker. 15
Sötétszürke, kvarchomokkal soványított edény oldaltöredéke, belső oldalán erőteljes korongolásnyomokkal.	M: 2,2 cm, Sz: 2,6 cm, V: 0,6 cm	Ker. 16
Szürke, szemcsés felületű, kvarchomokkal soványított, rézsutos oldalú lapos aljú tál vagy tányér aljtöredéke, belső oldalán erőteljes korongolásnyomokkal.	M: 3,5 cm, Sz: 13,5 cm, V: 0,7 cm, d: 11 cm	Ker. 17
Szürke, szemcsés felületű, mészhomokkal soványított edény oldaltöredéke.	M: 5 cm, Sz: 6,7 cm, V: 0,6 cm	Ker. 18
Szürke, szemcsés felületű edény (kancsó, korsó vagy bögre?) oldaltöredéke, külső oldalán vízszintes barázdával.	M: 2,7 cm, Sz: 2,4 cm, V: 0,6 cm	Ker. 19
Másodlagos égésnyomokat mutató imbrex ívelt falú töredéke.	Sz: 16 cm, V: 2 cm	Ker. 20
Imbrex ívelt falú töredéke.	Sz: 13 cm, V: 2 cm	Ker. 21
Szemcsés felületű, kvarchomokkal és mészhomokkal soványított szürke hombár oldaltöredéke, belső oldalán kézzel részlegesen eldolgzott erőteljes korongolásnyomokkal.	M: 13 cm, Sz: 25,5 cm, V: 1,5 cm	Ker. 22
Másodlagos égésnyomokat mutató imbrex, ívelt falú töredéke.	Sz: 15 cm, V: 2 cm	Ker. 23
Tegula-töredék.	Sz: 4 cm, V: 4 cm	Ker. 24
Tegula-töredék.	Sz: 8,5 cm, V: 2,5 cm	Ker. 25
Tegula-töredék.	Sz: 5,7 cm, V: 3 cm	Ker. 26
Másodlagos égésnyomokat mutató imbrex ívelt falú töredéke.	Sz: 9,3 cm, V: 2 cm	Ker. 39

5. táblázat. A 2018. évi terepbejáráson talált kerámia- és téglatöredékek leírása¹²⁴

A meghatározható házikerámia-töredékek többségükben konyhai főzőedények és étkezésre szolgáló asztali edények, kisebb mértékben tárolóedények. A terepbejáráson gyűjtött római kori anyag egyetlen díszkerámiának számító, késő római mázas korsó töredéket tartalmaz.

Első látásra kora császárkorinak tűnnek a kézzel formált, függőleges fésüléssel díszített, világosszürke (Ker. 15) és sötétszürke (Ker. 5a-5b) színű fazék-töredékek, amelyek mindennapos konyhai használatra készültek (12. ábra). A törökdombi világosszürke fazéktöredékhez (Ker. 15) egészen hasonló színű, anyagú és fésülésű töredék a korai és középső császárkorban prosperáló albert-

124 A „Méret” oszlopban: M = magasság; Sz = szélesség; V = vastagság; d = átmérő.

falvai tábor vicusából, kevert rétegből került elő.¹²⁵ A törökdombi töredékeken látható, szélesebb barázdákat húzó függőleges fésülés a késő kelta kor, La Tène C-D időszak (Kr. e. 3. sz. közepe – 1. sz.) óta valóban jelen van a Kárpát-medencében. Előfordul ugyanakkor a kora császárkori, középső császárkori, sőt, a késő császárkori római fazekakon és a leányfalui Valentinianus-kori őrtoronyból ismert, egyébként 4–5. századra jellemző ún. szvéb fazék hasán is.¹²⁶ A kvarchomokkal soványított, szürke szemcsés anyagú és felületű kerámia a késő római korra is jellemző, és a 4. század második felében, 5. század első felében működő keszthely-fenékpusztai késő római belső erődben is kerültek elő hasonló töredékek.¹²⁷ A törökdombi fazéktöredékek késő római keltezése egyértelműen nem igazolható, de nem is zárható ki.

12. ábra. Ker. 5a-5b és Ker. 15. Fotó: Hancz Erika

A Ker. 22. számú szürke oldaltöredék belső felületén a korongolásnyomok mellett a gabona és száraz élelmiszerek tárolására (kisebb méretben a fazekakhoz hasonlóan főzésre) alkalmas hombárokra jellemző, kézzel történő eldolgozás nyomai figyelhetők meg,¹²⁸ ezért az edénytöredék hombárként is azonosítható (13. ábra).¹²⁹ A korábbi kutatások által kifejezetten késő kelta (La Tène D) időszakra és kora császárkorra keltezett hombártípusokról időközben

125 Horváth Friderika: Albertfalva bennszülött durva kerámiája. *Budapest Régiségei* 33 (1999) 370, 3. kép 12.

126 Hunyadi Ilona: *Kelták a Kárpát-medencében*. Dissertationes Pannonicae II, 18. Bp., 1944. 141–142; H. Kelemen Márta – Merczi Mónika: *Az esztergomi Várhegy a római korban*. Esztergom, 2019. 148; Horváth: *Albertfalva bennszülött*, 374; Horváth Friderika: Kézzel formált bennszülött kerámia. *Studia Comitatus* 30 (2007) 320; Bóna István: Beiträge zur Archäologie der Quaden. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 15 (1963) 1–4. sz. 290–291, Abb. 9; Ottományi Katalin: Késő római kerámia a leányfalui őrtoronyból. *Studia Comitatus* 22 (1991) 40, 85, 35. tábla 2.

127 Horváth Friderika: Das spätantike Keramikspektrum in Keszthely-Fenékpusztá – erste Ergebnisse. In: *Keszthely-Fenékpusztá im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung*. Szerk. Heinrich-Tamáska Orsolya. Bp.-Leipzig-Rahden/Westfalen, 2011. 614, 642–643.

128 Varga Gábor: Római hombárok Zalalövőről. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2007. 143, 153.

129 Annak ellenére, hogy a hombárokra jellemző perem és a hombárok nyakán és vállán esetlegesen kialakított díszítés az oldaltöredékeken nem látható.

kiderült, hogy mind Pannoniában, mind a Barbaricumban előfordulnak a Kr. u. 4–5. században is.¹³⁰ Ezért a hombártöredék nemcsak a kora császárkorban, hanem akár a késő római korban is készülhetett.

13. ábra. Ker. 22. Fotó: Hancz Erika

A lapos talpú, rézsutos oldalindítású tányér vagy tálforma oldala gyakran behúzott vagy egyenes peremben végződik, a törökdombi terepbejárásán két ilyen tál vagy tányér aljtöredéke került elő (Ker. 7., Ker. 17.). Mivel a Ker. 17. számú edény (14. ábra) oldalának csak az alja van meg, nehéz eldönteni, hogy az aljtöredék rövidebb oldalú, széles, lapos talpú tányérhoz, vagy hosszabb oldalú, lapos talpú tálhoz tartozott-e inkább. A behúzott peremű tálak és kora császárkori katonatányérok szürke változatai Pannonia-szerte megtalálhatók a 2. század eleje és az 5. század közepe, második fele közötti időszakra keltezett lelőhelyeken és kontextusokban, a késő római korban időnként mázas díszítéssel.¹³¹ Nemcsak behúzott, hanem egyenes peremű tálaknak is lehet széles, lapos talpa, amelyre a 4. századi pannoni kerámiaművességben szintén akad példa.¹³²

130 Párducz Mihály: *A szarmatakor emlékei Magyarországon I.* Archaeologia Hungarica 15. Bp., 1941. 15–16, 31, 38, XI. tábla 8; Varga: *Római hombárok*, 153; Horváth: *Das spätantike Keramikspektrum*, 624; Kelemen-Merczi: *Az esztergomi Várhegy*, 139–140.

131 Ottományi Katalin – Sosztarits Ottó: *Spätrömische Töpferöfen im südlichen Stadtteil von Savaria. Savaria* 23 (1996-1997) 3. sz. 149; Kelemen – Merczi: *Az esztergomi Várhegy*, 134; Miklósi Szöke Mihály: *Késő római mázas kerámia Brigetio legiotáborából. Komárom Megyei Múzeumok Közleményei* 12 (2006-2008) 165.

132 Horváth: *Das spätantike Keramikspektrum*, Abb. 5, 7; Sz. Burger Alice: *Das spätrömische Gräberfeld von Somogyszil. Fontes Archaeologici Hungariae*. Bp., 1979. 45, 101. [Somogyszil, 86. sír].

14. ábra. Ker 17. Fotó és profilrajz: Hancz Erika

15. ábra. Ker. 1. Fotó és profilrajz: Hancz Erika

Ha esetleg pontosítani akarnánk a kerámiatöredék keltezését, a 2–5. századi időszávon belül, megfigyelhető egy tendencia, miszerint a rézsutos oldalú, akár behúzott, akár egyenes peremű tálak oldala az 1–2. században még szabályosabban ívelt, a 3–4. század folyamán inkább egyenessé vált. A 4. századi érmekeket tartalmazó sírokból ismert formák részben a 3. századiakkal azonosak.¹³³ Kivételek is erősíthetik azonban a szabályt: egy inkább íveltebb, mint egyenes oldalú változat ugyanis az esztergomi Várhegyről a késő római rétegből is ismert.¹³⁴ Mindazonáltal, az inkább egyenes, mint szabályosan ívelt oldalfal indítású törökdombi tál keltezése a 4. századi asztali kerámiára jellemző erőteljes korongolásh nyomok alapján¹³⁵ inkább a 3., de még inkább a 4. század felé mutat.

Amennyire az apró oldaltöredék láttatni engedi, a Ker. 1. számú bordázott oldalú táltöredék (15. ábra), a jobban eltérő formájú kora császárkori Ringschüssel-típusok helyett leginkább egy késő római bordázott oldalú Ringschüsselhez hasonlít, amely a keszthely-fenekpusztai belső erőd 4. század második felére, 5. század első felére keltezett késő római periódusából, az

¹³³ Miklósy: *Késő római mázas kerámia*, 165; Horváth: *Das späantike Keramikspektrum*, 620–621.

¹³⁴ Kelemen – Merczi: *Az esztergomi Várhegy*, 22. tábla 203.

¹³⁵ Ld. ehhez Horváth: *Das späantike Keramikspektrum*, 615.

északkeleti saroktoronyból került elő.¹³⁶ A redukciós égetéssel készült, gyakran kvarcsezemcsékkel soványított késő római Ringschüsselekből, a középső császárkori, 3. századi változatokhoz képest kevesebb van, pannoniai gyártásuk (pl. Carnuntumban) talán még a század vége előtt megszűnt.¹³⁷

Töredékessége miatt nem könnyű a meghatározása annak az ívelten kihajló váll- és nyaktöredéknek, amely egy ívelt nyakú, szegletes vállú tál oldaltöredéke (Ker. 2.). Annak ellenére, hogy a tál pereme letört, az oldaltöredék ívelt nyaka és szegletes válla leginkább egy késő római S-profilú tál oldaltöredékéhez hasonlít, formai hasonlóságot mutatva egy leányfalui őrtoronyból és egy keszthely-fenekpusztai erődből származó, kvarccal soványított, szemcsés anyagú S-profilú táltöredékkel, amelyek a 4. század második felére, legkésőbb az 5. század első felére keltezhetők.¹³⁸

16. ábra. Ker 8. Fotó és profilrajz: Hancz Erika

A törökdombi terepbejárás során összegyűjtött egyetlen perem, egy kihajló peremű szürke táltöredék (Ker. 8.) (16. ábra) szintén a késő római S-profilú tálakkal mutat rokonságot. Hasonlóan kialakított peremek tartoztak egy szürke színű, csillámos anyagú S-profilú tálhoz a Valentinianus császár idejére keltezett leányfalui őrtoronyból, valamint egy kavicsos-szemcsés anyagú S-profilú tálhoz a szakályi bennszülött település cölöpszerkezetes késő római házából.¹³⁹

A kelta (La Tène C és D) eredetű, kora császárkorban népszerű, majd a 2. század után eltűnő és a 3. század végén némileg megváltozott formában újra visszatérő S-profilú tálforma még az 5. század első felében, közepén is előfordul.¹⁴⁰ Erre az időszakra, a 4. század második felére, esetleg az 5. század első felére javasolható a törökdombi Ker. 2. és Ker. 8. számú tálak oldal- és peremtöredékeinek keltezése is, annak ellenére, hogy a pontos formai analógiák megtalálása nehéz. Ennek az az oka, hogy a 4–5. század folyamán az egyre inkább önellátásra berendezkedő településeken egyre több az olyan kerámia, amelynek

136 Uo., Abb. 12, 7.

137 Uo., 617.

138 Ottományi: *Késő római kerámia*, 68, 5. tábla 22; Horváth: *Das spätantike Keramikspektrum*, Abb. 13, 4.

139 Ottományi: *Késő római kerámia*, 69, 7. tábla 31a; Gabler Dénes – Ottományi Katalin: *Késő római házak Szakályban. Archaeológiai Értesítő* 117 (1990) 2. sz. 177, 12. kép 1.

140 Ottományi: *Késő római kerámia*, 9; Horváth: *Das spätantike Keramikspektrum*, 617, 620, 642–643; Kelemen – Merczi: *Az esztergomi Várhegy*, 136.

spektrumában.¹⁴¹ Ezért egy meglehetősen apró oldaltörredék esetében, amelyen csupán egyetlen barázda látszik (Ker. 19.) (17. ábra), közelebbi, Baranya megyei területek kerámiájspektrumában indokolt hasonló színű és anyagú oldaltörredékeket keresni. Olyanokat, amelyeken hasonló kialakítású barázda látszik. Egy zengővárkonyi késő római sírban (II. temető, 5. sír, II. Constantius éremmel), valamint egy majsi késő római sírban (2. sír, Maximianus éremmel) előforduló példa alapján a Ker. 19. számú oldaltörredék egy kancsóhoz, korsóhoz, vagy akár egy bögréhez is tartozhatott.¹⁴²

17. ábra. Ker. 19 és Ker. 9. Fotó és profilrajz: Hancz Erika

A törökdombi terepbejárás során talált egyetlen díszkerámia töredék egy belső oldalán téglaszínű, külső oldalán barna mázas késő római korsó oldaltörredéke, perem alatti fülindítással (Ker. 9.) (17. ábra). A késő római mázas kerámia Pannonia mellett Noricum, Raetia, Moesia, Dacia Ripensis provinciák területén, de Germaniában és Észak-Itáliában is előfordul, használatát a gazdagabb középréteg engedte meg magának akár katonai létesítményekben, akár fontosabb utak mentén található városokban, vicusokban.¹⁴³ A Noricumban és Pannoniában már a 4. század elején jelen lévő mázas áru Nagy Konstantin idejétől kezdve a késő római temetők sírjaiban is megjelent: Ulcisia (Szentendre) késő római temetőjében egy 312-ben vert éremmel együtt került felszínre egy mázas korsó.¹⁴⁴ A mázas korsók és kancsók egyre nagyobb számban és egyre változatosabb kivitelben kerültek elő II. Constantius és I. Valentinianus érmekkel ellátott sírokból a limes menti lelőhelyeken is.¹⁴⁵

141 Lányi Vera: Die graue spätrömische Keramik von Tokod. In: *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod*. Szerk. Mócsy András. Bp., 1981. 83–84.

142 Dombay: *Későrómai temetők Baranyából*, X. tábla 6; Sz. Burger: *Római kori temető Majson*, 64, 23/2. kép.

143 Ottományi Katalin: Késő római mázas kerámia a budaörsi telepen. *Arrabona* 49 (2011) 1. sz. 277.

144 Nádorfi Gabriella: Glasierte Keramik in den spätrömischen Gräberfeldern Pannoniens. In: *Glasierte Keramik in Pannonien*. Szerk. Kovács Péter. Székesfehérvár, 1992. 45; Horváth: *Das spätantike Keramikspektrum*, 605–606; Kelemen – Merczi: *Az esztergomi Várhegy*, 141.

145 Nádorfi: *Glasierte Keramik*, 48; Ottományi Katalin: A Visegrád-Gizellamajori erőd Ny/I. helyiségének késő római kerámiája. *Archaeologia – Altum Castrum Online* 2013. 11.

378 után, amikor az éremforgalom visszaesik és a jól keltezhető érmek száma erősen csökken a limes menti lelőhelyeken, a mázas kerámia továbbra is előfordul a sírokból a 4. század végére, 5. század első évtizedeire keltezhető tárgyak mellett, sőt még az 5. század első felének további évtizedeiben is.¹⁴⁶ A mázas kerámiaművességben jól megfigyelhető tendencia, hogy a máz színe a 4. század vége felé haladva sötétedik (ezek szerint a barna mázas törökdombi korsó keltezése inkább a század második felére lenne tehető),¹⁴⁷ de a rendelkezésre álló anyagok és a számos műhelyben készült mázas kerámia kiégetésének minősége befolyásolja a máz színét.¹⁴⁸

Ezért a mázas korsótöröredék barna színe a 4. századon belül önmagában keltező értékkel nem bír. A törökdombi mázas oldaltöröredékhez (Ker. 9.) hasonlóan szűk nyakú, egyfülű, tagolatlan vagy bordával tagolt peremű korsóformák perem alatti fülindítással előfordulnak a II. Constantius császár idején épülő Visegrád, Gizella majori kiserődben, a Valentinianus császár idején épült leányfalui őrtoronyban, a legkésőbb Valentinianus császár idején épült tokodi erődben, valamint a budaörsi vicus Teuto temetőjében.¹⁴⁹ Ez a korsótípus más késő római telepeken is gyakori forma a 4. század közepe és az 5. század eleje között.¹⁵⁰

A 2018. évi őszi terepbejáráson előkerült kerámiatöröredékek kronológiai elemzési kísérlete azzal az eredménnyel zárult, hogy a nemritkán kelta vagy itáliai eredetű, kora császárkorban népszerű kerámiatípusok (fésűs díszítésű kézzel formált fazekak, lapos aljú, behúzott vagy egyenes peremű tálak, hombár) keltezése lehetséges a 3. századra, de ezek a típusok a 4. században is előfordultak. A kora császárkorban népszerű, de a 4. században – kissé eltérő formaspektrummal – újra divatos S-profilú tálak, bordás oldalú tálak és a barna mázas korsótöröredék esetében a 4. századon belül inkább a század második fele, legkésőbb az 5. század első fele jöhet számításba. További – jóllehet csak közvetett – érv a kerámiaanyag keltezésének 4. század felé való eltolása mellett az, hogy a kerámiaanyagban szignifikánsan fordulnak elő olyan kvarchomokkal

146 Nádorfi: *Glasierte Keramik*, 51; B. Bónis Éva: *Glasierte Keramik in der Spätrömerzeit in Tokod*. In: *Glasierte Keramik in Pannonien*. Szerk. Kovács Péter. Székesfehérvár, 1992. 54; Ottományi: *Késő római mázas kerámia a budaörsi telepen*, 277.

147 Egy késő római korban (4. század második felében – 4. század végén) használt savariai faze-kaskemence betöltésében (Szombathely, Kőszegi u. 3/a.) előkerült egy, a törökdombihoz hasonlóan belül vörös-téglaszínű, kívül barna mázas korsótöröredék (Ottományi – Sosztarits: *Spätrömische Töpferöfen*, 175.).

148 Ottományi: *A Visegrád-Gizellamajori erőd*, 8.

149 Ottományi: *Késő római mázas kerámia a budaörsi telepen*, 7. kép 1; Ottományi: *A Visegrád-Gizellamajori erőd*, 7–8, 16, 8. kép 1.

150 Ottományi: *Késő római mázas kerámia a budaörsi telepen*, 267. A törökdombi korsótípus Kölcze Bettina késő római sírmellékletekre alapozott új tipológiájában nem található meg (Kölcze Bettina: *Tipológiai kísérlet Pannonia provincia késő római mázas kerámiáihoz*. *Magyar Régészet online magazin* 2018 ősz. 22.). Ennek oka lehet, hogy a késő római sírokból a korhatározásra alkalmasabb temetőanyag formaspektruma időnként meglehetősen szűk. B. Bónis Éva: *A mázas kerámia Pannoniában. Eredmények és gyártási központok*. *Archaeológiai Értesítő* 117 (1990) 2. sz. 33.

soványított, szemcsés felületű, nemritkán erőteljes korongolásnyomokat mutató fazekastermékek, amelyek az – ebből a szempontból alaposabban megvizsgált – késő római limes-létesítmények, erődök, őrtoronyok jellegzetes kerámialeletei.

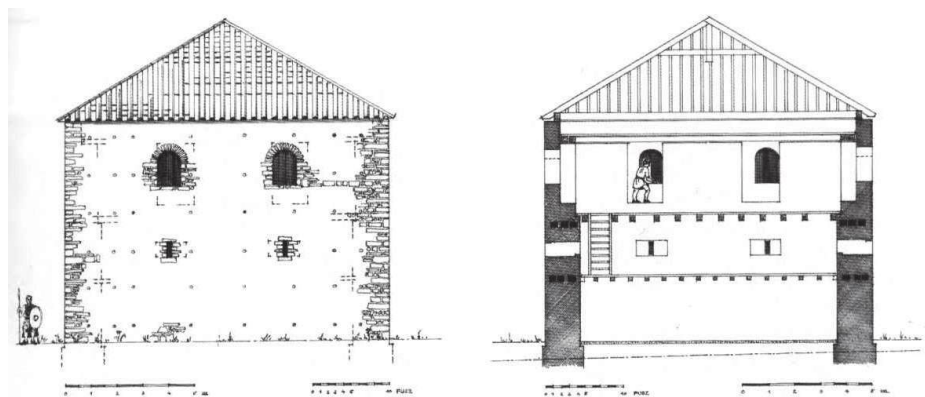
AZ ŐRTORONY ÉPÜLETSZERKEZETÉNEK ÉS PUSZTULÁSÁNAK KÉRDÉSE

A 2018. évi terepbejárás során gyűjtött érmek és kerámiatöredékek vizsgálata alapján a Törökdombon késő római őrtorony állt. Ezért a torony épületszerkezetének rekonstrukcióját egy máig 9 méter magas felmenő falú alsó-ausztriai őrtorony, az I. Valentinianus idején épült Bacharnsdorf példája (18. és 19. ábra) alapján érdemes leginkább elképzelni,¹⁵¹ annak ellenére, hogy a törökdombi őrtorony valószínűleg nem Valentinianus idején épült. A pannoniai késő római őrtornyok mérete általában 8 x 8 és 15 x 15 méter között váltakozik, falvastagságuk többnyire 1–1,5 méter.¹⁵² Minden esetben árok vette körül őket, ezért érveltünk a dombot körülvevő, Gergely Endre által kutatott árok római kori eredete mellett, bár az árok alakját (hogy valóban a római korra jellemző V-alakú árokról van-e szó) későbbi ásatásnak kell dokumentálnia. A bacharnsdorfi őrtorony példája nyomán a törökdombi őrtorony is többemeletes, bár a nagyméretű Valentinianus-kori toronymnál kisebb lehetett, az északkelet-délnyugati metszetben látható beásások (feltételezett alapárkok és/vagy falkiszedések), illetve a 2020. évi geofizikai mérések eredményei alapján 7 x 7 vagy legfeljebb 7,5 x 7,5 méter nagyságú. Ettől függetlenül magának a mesterségesen kialakított dombnak stabil alapot kellett biztosítania a toronyalapozás számára. A bacharnsdorfi késő római őrtorony az 1985-ben elkészült, a középkori átépítéseket is figyelembe vevő, részletes műemléki felmérések alapján komor, vastag falú, kisméretű ablakokkal tagolt falsíkkal, de körbefutó erkéllyel nem rendelkező építményként rekonstruálható.¹⁵³ Így az őrtorony-rekonstrukciós rajzokon gyakran előforduló, emeletmagasságban körbefutó külső erkéllyel a Törökdombon sem kell számolni.

151 René Ployer: Bacharnsdorf. In: *Der römische Limes in Österreich. Führer zu den archäologischen Denkmälern*. Eds. Verena Gassner – Andreas Pülz. Wien, 2015. 200–201; Ployer et al.: *The Frontiers of the Roman Empire*, 143.

152 Visy: *Ripa Pannonica*, 116–118.

153 Ployer: *Bacharnsdorf*, 201.

18. ábra. A bacharnsdorfi őrtorony rekonstrukciós rajza¹⁵⁴

19. ábra. A bacharnsdorfi őrtorony maradványai¹⁵⁵ (balra) és a törökdombi őrtorony rekonstrukciós javaslata (jobbra). Készítette: Gyenizse Péter

A helyszínen látható nagy mennyiségű kő és téglá alapján mindenképpen téglá tetőzettel, tegulákkal és imbrexekkel fedett kő őrtornyot kell elképzelnünk. Emellett a téglák egy része nemcsak tetőtéglaként, de halszákamintás „opus spicatum” díszfalazat kialakítása kedvéért falazótéglaként is szolgálhatott. A terepbejáráson gyűjtött imbrexek egy része másodlagos égésnyomokat mutat, ez alapján az sem zárható ki, hogy az őrtorony tűzvészben pusztult el.

¹⁵⁴ Uo.

¹⁵⁵ <https://dunaiszigetek.blogspot.com/2019/02/fal-bacharnsdorfbán.html> (A letöltés ideje: 2020. július 24.).

Az éremforgalom a lelőhelyen 378 után megszűnt. Néhány terepbejáráson gyűjtött kerámiatípus – ahogy az előző fejezetben láttuk – megérte a 4. század végét, sőt az 5. század első felét is. Ezek a kerámiatípusok az 5. század első felének vonatkozásában azonban, még ha megérték is ezt az időszakot, pontosan nem keltezhetők. Összességében az 5. század első harmadára jellemző történeti helyzet alapján azt feltételezhetjük, hogy az őrtorony a 430-as években, Valeria provincia feladása idején veszítette el végérvényesen hadászati–stratégiai jelentőségét.¹⁵⁶

A 2018. ŐSZI TEREPEBJÁRÁSON ELŐKERÜLT KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI LELETEK

Közvetlenül a megmaradt dombon és a domb környékén terepbejárással és fém-detektorral végzett kutatás során a középkor, a kora újkor és újkor időszakába tartozó leletek is előkerültek.

Egy kisméretű, irizált felületű, kissé íves üvegtöredéket (21. ábra 4) is találunk üvegsalak¹⁵⁷ (21. ábra 5) társaságában, amely nemcsak az üveg itteni használatát bizonyítja, de talán annak közeli gyártását is. A domb keleti oldalán jelentkező ún. 3. számú beásásból rózsaszín habarcsmaradványokat gyűjtöttünk.¹⁵⁸ Mivel Kiss Attila az általa 1974-ben azonosított, római kori téglákból rakott kutat habarcsa miatt török korinak vélte, nem kizárt, hogy az általunk felgyűjtött habarcs is török kori. Ezt a későbbiekben anyagvizsgálat döntheti el.

Mivel a terepbejárás során intenzív fémkereső műszeres kutatást végeztünk, ezért a leletek nagy részét a vas, bronz, réz, ezüstözött réz és ólomtárgyak tették ki. Ezek egyrészt – kisebb számban – a mindennapi viseleti és használati tárgyak körébe tartoztak, mint a vas csat, a középkori pénzérme, a zárszerkezet, a lópatkó. Speciális dísztárgynak minősült az a kereszt, amelyet a dombtető nyugati oldalán találtunk, és amely a Törökdomb kápolna időszakából maradt fenn. A díszítmények körébe egy ólom dísz, valamint szalagok, lemezek voltak sorolhatók. Az ólomtárgyak nagy részét kisméretű lövedékek tették ki. A vastárgyak többsége viszont az egykor itt álló épületekhez tartozó szegek csoportjába tartozott. A vastárgyakat megtisztítottuk, de még restaurálásra várnak. Így előfordulhat, hogy később akár valamelyik tárgyon mintázat vagy egyéb új jellegzetesség lesz megfigyelhető.

HUNYADI DENÁR

A középkor időszakának legfontosabb lelete Hunyadi Mátyás ezüstdenárja volt (1468–1481, CNH II. 235A), amelyet a Törökdomb keleti oldalának déli részén,

156 Tóth Endre: Valeria vége. *Arrabona* 44 (2006) 1. sz. 579–596.

157 Az üvegsalak az üvegyártás mellékterméke. Ahol ilyen anyag nagy mennyiségben kerül elő, ott üvegyártás folyhatott egykor.

158 Egyelőre úgy véljük, hogy a 3. számú beásás helye nem azonos a Kiss Attila által 1974-ben azonosított kút helyével. A kút ettől kissé keletebbre, az azóta elbányászott területen állhatott. Helyszínét, amelyet csak feltárással lehet megerősíteni, a mai keleti profil omladéka alatt sejtjük.

mindjárt a domb mellett találtunk (6. táblázat és 20. ábra). Nincs kizárva, hogy a domb pusztulásakor kerülhetett ide, és mivel erősen kopott állapotban került elő, feltehetőleg sokáig lehetett forgalomban.

Megnevezés	Időszak	Leírás	Méret	Előkerülés helye ¹⁵⁹	Lelet-szám ¹⁶⁰	Fotó-szám ¹⁶¹
Érem	Hunyadi Mátyás	Hunyadi Mátyás ezüst denárja (1468–1481), CHN II. 235A)	d: 1,6 cm	E619942 N064877	1	20/1-2

6. táblázat. A Hunyadi denár leírása

20. ábra. Hunyadi Mátyás ezüst denárja. Fotó: Hancz Erika

VAS KARIKÁK, CSATOK

A lelőhelyen összesen két ilyen jellegű tárgy látott eddig napvilágot (7. táblázat). Az egyik egy nagyméretű, karikából és ráhajlított tuskéből álló csat, amelyet nem viseleti elemként, hanem valamilyen súlyosabb tárgy szíjjal való rögzítésére használhattak a kora újkor folyamán (21. ábra 1–2). A másik csat viszont egy D

159 A leletek mind a Törökdombról és közvetlen környezetéből kerültek elő. A koordinátákat EOV-ben adtuk meg.

160 Az általunk előkerült fémleleteket 1-től kezdődően számozással láttuk el előkerülési sorrendben, típustól és korszaktól függetlenül.

161 A tanulmányban lévő ábrákon szereplő fotókat jelöli.

alakú tipikus középkori, kora újkori vas övcsat, amely a Törökdőmbon 16–17. századi emberi jelenlétre utal (21. ábra 3).

Megnevezés	Típus	Leírás	Méret	Előkerülés helye	Lelet-szám	Fotó-szám
Vas karika	Ráhúzott rögzítő tűskével	Nagyméretű vas karika/csat, rögzítő tűskével.	d: 8,4 cm, V: 1 cm, tűske M: 9 cm	E619935 N064858	12	21/1-2
Vas csat	D alakú	Kisméretű D alakú vas övcsat, csatttűske nélkül került elő. Átmetszete lekerekített négyzet alakú.	M: 5,6 cm, Sz: 5 cm, V: 1,1 cm	E619938 N064848	13	21/3

7. táblázat. Vas karika és vas csat leírása

21. ábra. Csatok és üvegmaradványok a Törökdőmbon. 1-2: Nagyméretű vas csat; 3: D alakú csat; 4: üvegtöredék; 5: üvegsalak. Fotó: Hancz Erika

EGYÉB, A MINDENNAPI ÉLETTEL KAPCSOLATOS TÁRGYAK

Ebbe a csoportba soroltuk többek között azt a vas forgópántot, amely egy zár-szerkezet részét képezte (22. ábra 1). Kisméretű, inkább valamilyen kisebb ajtón vagy ablakon lehetett többedmagával. Az ólomlövedékek mellett (lásd lejjebb) az ólomleletek sorába illeszkedik egy díszítésként használt, dudoros felületű, töredékes ólomlemez (22. ábra 4). Hasonló, csak jobb kidolgozású csepp alakú ólom-

dísz a Szigetvár melletti turbéki ásatásunkról ismert 16. század végi kontextusból. A Törökdombon, -20 cm-ről, más vasleletek társaságában előkerült lópatkó nem a széles középkori, hanem a keskeny újkori típusba tartozik és jól kidolgozott (22. *ábra* 5). Felszínre került továbbá egy kétoldali tüskével ellátott, töredékes vastárgy is, amelynek pontos funkciója egyelőre ismeretlen (22. *ábra* 2). A felsorolt tárgyakat és leírásukat az alábbi táblázatban foglaltuk össze (8. *táblázat*).

Megnevezés	Típus	Leírás	Méret	Előkerülés helye	Lelet-szám	Fotó-szám
Zárszerkezet	Forgópánt	Vas forgópánt erősen korrodált formában, de az alakja jól kivehető.	M: 4 cm, Sz: 1,8 cm, d: 2 cm	E619948 N064879	27	22/1
Tüskés vastárgy	-	Kétoldali tüskével ellátott kisméretű vastárgy, a vége meghajlik. Töredékes.	M: 2,5 cm, legnagyobb Sz: 1,8 cm	E619940, N064890	51	22/2
Ólombísz	Csepp alakú	Dudoros felszínű, csepp alakú, töredékes ólombíszítmény, másik oldala sima felületű.	M: 2 cm, Sz: 3,5 cm, V: 0,6 cm	E619940 N064873	3	22/4
Lópatkó	Keskeny lemezes	Keskeny késői lemezes lópatkó, egyik szára hiányzik. Látszik az egyik téglalap alakú lyuk a felerősítés számára.	M: 13,5 cm, Sz: 1-3-4 cm	E619937, N064872	57	22/5

8. táblázat. Egyéb, a mindennapi élettel kapcsolatos tárgyak és leírásuk

22. ábra. Egyéb használati tárgyak és ólomtárgyak 1: zárszerkezet forgópántja; 2: vastüske; 3: ólomlövedék; 4: ólomtöredék; 5: patkó. Fotó Hancz Erika

EGYHÁZI TÁRGYAK: KERESZT

A Törökdomb 18. századi kápolna-időszakából előkerült egy ezüstözött, lemezből kivágott kereszt (9. táblázat és 23. ábra), amely egyidős az ottani egykori kápolnával, annak használati tárgyát képezte. A kereszt szárai háromkaréjú virágszerűen kiszélesednek, külső felületén ezüstnyomok figyelhetők meg. A felső részén egy kis kerek akasztófül látható, ugyanakkor a hátoldalára valószínűleg utólag egy rézszalagot szegecseltek. A függőleges részén még egy szegecs, alul a háromkaréjos részen pedig egy kisméretű lyuk látható. Ez utóbbiak azt bizonyítják, hogy egy ládika vagy oltár díszje lehetett.

Megnevezés	Típus	Leírás	Méret	Előkerülés helye	Leletszám	Fotószám
Kereszt	Réz lemez	18. századi ezüstözött réz kereszt. Az ezüstnyomok a külső felületén figyelhetők meg. Corpus nélküli. Hátoldalán szegecselt rézszalag töredéke látható.	M: 9,5 cm, teljes Sz: 5 cm. Test és a szárok Sz: 0,5 cm	E619943 N064885	37	23/1-2

9. táblázat. A Törökdombon előkerült kereszt leírása

23. ábra. Kereszt előlapja és hátlapja. Fotó: Hancz Erika

SZALAGOK ÉS LEMEZEK

A vizsgált területen nagy számban kerültek elő réz-, bronz- és vasszalagokhoz, lemezes tárgyakhoz, valamint edényekhez tartozó töredékek (10. táblázat és 24. ábra). Töredékességük miatt nem mindegyik tárgyat lehet pontosan meghatározni. Díszítmény nem látszik rajtuk, azonban nem kizárt, hogy a restaurálást követően egyes leleteken díszítés is előkerülhet, amely további támpontot adhat funkciójuk beazonosításához és a korszakoláshoz. Anyagukat és kidolgozásukat tekintve inkább középkorinak, kora újkorinak tűnnek, semmint rómainak.

Megnevezés	Típus	Leírás	Méret	Előkerülés helye	Lelet-szám	Fotó-szám
Vaslemez két darabban	Sima	Enyhén íves, sima vaslemez. Borítás része lehetett. Lemezesen korrodált.	1: M: 7 cm, Sz: 3,5 cm 2: M: 5,6 cm, Sz: 2,3 cm	E619960 N064802	21	24/1
Rézlemez-töredék	Sima	Kisméretű rézlemez-töredék. Felszíne sima. Díszítetlen.	M: 2 cm, Sz: 2 cm	E619933 N064880	58	24/2
Réz szalag	Sima	Vékony, keskeny réz szalag töredéke.	M: 2,5 cm, Sz: 1 cm	E619967 N064863	22	24/3
Réz lemez/szalag	-	Réz lemez/szalag kisméretű vékony töredéke, zöld korrózió nyomával, másodlagosan kissé meghajlott.	M: 2,5, Sz: 1,5 cm	E619949 N064870	29	24/4
Réz szalag	Keskeny	Kisméretű vékony rézszalag töredéke.	M: 2 cm, Sz: 1,1 cm	E619950 N064879	8	24/5
Vas szalag	Széles	Vékony, széles, erősen korrodált vas szalag.	megmaradt M: 6,3 cm, Sz: 3,5 cm	E619953 N064883	34	24/6
Vaslemez/szög	Téglalap átmetszetű, vastag	Kisméretű vastöredék. Átmetszete téglalap alakú. Erősen korrodált.	M: 3,7 cm, Sz: 0,4 cm	E619933 N064896	67	24/8
Bronzedény-perem	Íves	Egyenes, felül szélteben íves, nehéz, nagyméretű edényperemhez közeli töredék/lemez.	M: 2,1 cm, Sz: 5,6 cm	E619944 N064863	80	24/9

10. táblázat. A Törökdombon előkerült szalagok, lemezek és leírásuk

24. ábra. Szalagok és fémedény-töredékek. Fotó: Hancz Erika

ÓLOMLÖVEDÉKEK

A terepbejárások során 6 db kézi tűzfegyverhez köthető ólomlövedék került elő (25. ábra). A hatból kettő kilőtt és deformálódott, négy pedig elejtett, illetve ép példány volt. Az ép lövedékek közül három a gömblövedékek, egy a palack alakú lövedékek sorába tartozott, valamennyi példányt öntőformába való öntéssel alakították ki. Mindegyik darabot a kora újkorra, illetve az újkorra datálhatjuk.¹⁶² A lövedékek leírását, méretét, táblázatban adatozzuk (11. táblázat).

Megnevezés	Típus	Méret	Előkerülés helye	Lelet-szám	Fotó-szám
Kézilőfegyver-lövedék	Deformálódott darab (kora újkor / újkor)	M: 2 cm, d: 1 cm, fülecs M: 0,55 cm, fülecs d: 0,5 cm	E619945 N064875	7	25/6
Kézilőfegyver-lövedék	Deformálódott darab (kora újkor / újkor)	M: 1,7 cm, Sz: 1,6 cm	E619946 N064890	63	25/2

¹⁶² A kora újkori, újkori kézitűzfegyver-lövedékekhez összefoglalóan lásd: Daniel M. Sivilich: *Musket Ball and Small Shot Identification: A Guide*. Norman, 2016.

Kézilőfegyver- lövedék	Ép gömblövedék (ép öntési csomkkal) (kora újkor / újkor)	M: 1,6 cm, d: 1,2 cm, fülecs M: 0,6 cm, fülecs d: 0,6 cm	E620006 N064805	83	25/1
Kézilőfegyver- lövedék	Deformálódott darab (kora újkor / újkor)	M: 1,6 cm, Sz: 1,5 cm	E619950 N064879	40	25/3
Kézilőfegyver- lövedék	Ép gömblövedék török madarászpuskához (kora újkor?)	M: 1,2 cm, d: 1 cm	E619939 N064864	43	25/4
Kézilőfegyver- lövedék	Ép, palack alakú darab (kora újkor)	M: 2,1 cm, d: 1 cm, fülecs M: 0,5 cm, fülecs d: 0,6 cm	E619947 N064879	23	25/5

11. táblázat. A Törökdombon előkerült lövedékek és leírásuk

25. ábra. Lövedékek. Fotó: Hancz Erika

ÁCSKAPOCS ÉS SZEGEK

A területen számos, fából ácsolt épületre/épületekre utaló maradvány került elő. Ezek közé tartozik az a nagyméretű ácskapocs is, amelynek teste kissé ívelt, végei lekerekített téglalapban végződnek úgy, hogy abból tüskék indulnak ki (12. táblázat és 26. ábra). Ez minden bizonnyal vagy a török krónikákban is szereplő török pavilonhoz tartozhatott, amelyet Nagy Szulejmán szultán tiszteletére emelt

Haszán budai beglerbég 1630/1631-ben, vagy pedig a török kort követően létesített kápolna építéséhez használhatták fel.

Megnevezés	Típus	Leírás	Méret	Előkerülés helye	Lelet-szám	Fotó-szám
Ácskapocs	Levágott sarkú téglalapban végződő, tüskés	Nagyméretű, téglalap alakú, a végein sarkosan levágott vas ácskapocs. Teste közepén kissé meghajlott. Tüskéje négyzetes átmetszetű, hegyben végződik. Ívelt, szélteben vastag testű.	M: 22 cm, Sz: közepén 3,8 cm, a szélein 2,4 cm, tüske -H: 2-3,5 cm.	E619949 N064879	25	26/1-2

12. táblázat. A Törökdombon előkerült ácskapocs leírása

26. ábra. Ácskapocs. Fotó: Hancz Erika

A vizsgált területen előkerült vasszegeket funkció, méret és forma szerint öt csoportba osztottuk. A nemesebb, kovácsok által készített szegeket az 1–3. csoportokban találjuk (13. táblázat).

Az 1. csoportba eddig egyetlen szeg tartozik, amely deszka befogatására szolgált (27. ábra 1). A 2. csoportba eddig szintén csak egy szeget soroltunk, egy nagyméretű ácsszeget (27. ábra 2). A 3. típust a vékony, viszonylag hosszú, nagyméretű, elkalapált fejű szegek csoportja jelenti (27. ábra 3-6).

Megnevezés	Típus	Leírás	Méret	Előkerülés helye	Lelet-szám	Fotó-szám
Nagyméretű vasszeg	1. Deszka befogatásához	Nagyméretű vastag vasszeg, meghajló, nem megvastagodó felső részzel, deszka befogatásához. Az alja élben végződik. Négyzetes átmetszetű.	M: 10 cm, Sz: 1,7 cm	E619959 N064884	19	27/1
Nagyméretű vasszeg	2. Ácsszeg	Nagyméretű, vastag, téglalap átmetszetű, szabálytalan kalapált fejű, keskenyedő végű vaskos vasszeg.	M: 7 cm, Sz: 0,7 cm, fej d: 2,3 cm	E619954 N064879	32	27/2
Vékony, nagyfejű szeg	3. Nagy, elkalapált fejű	Hosszú, egyenes, téglalap átmetszetű, fokozatosan az éle felé keskenyedő, törött hegyű, piskóta alakban elkalapált fejű szeg.	M: 6,2 cm, fej d: 1,6-1,2 cm	E619946 N064878	28	27/3
Vékony, nagyfejű szeg	3. Nagy, elkalapált fejű	Hosszú, keskeny, a vége felé keskenyedő, töredékes, elkalapált fejű vasszeg.	M: 8 cm, fej d: 1,5 cm	E619953 N064875	31	27/4
Vékony, nagyfejű szeg	3. Nagy, elkalapált fejű	Kisméretű szög, a vége hiányzik, a feje piskóta alakban elkalapált, négyzetes átmérőjű.	M: 3,1 cm, fej d: 1,5x0,6 cm, V: 0,5 cm	E619952 N064879	33	27/5
Vékony, nagyfejű szeg	3. Nagy, elkalapált fejű	Egyenes, négyzetes átmetszetű, a vége felé keskenyedő, törött hegyű, kerek, elkalapált fejű szög.	M: 3,1, Sz: 1,2 cm	E619955 N064882	44	27/6

13. táblázat. A nemesebb, kovácsok által készített szegek és leírásuk

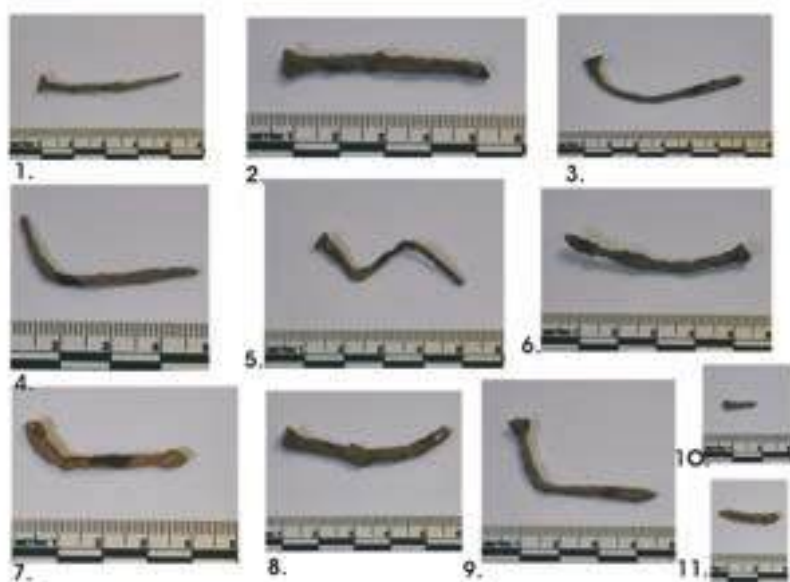

27. ábra. Vasszegek 1: deszka befogatására használt szeg 2: nagyméretű ácsszeg 3-6: keskeny testű, nagyfejű szegek. Fotó: Hancz Erika

A vasszegek 4. csoportjában azok a példányok találhatók (14. táblázat), amelyek vékonyak, gyengébb megmunkálásúak, kisméretű kerek vagy téglalap alakú fejük van, ill. huzalból alakították át őket (28. ábra). Mindegyik teste erősen ívelt vagy élesen meghajlik, amely a használat nyomát mutatja.

Megnevezés	Típus	Leírás	Méret	Előkerülés helye	Lelet-szám	Fotó-szám
Egyszerű vasszeg	4. Vékony, kisfejű	Kisméretű, kissé íves, kerek formájú elkalapált fejű, kerek átmetszetű, keskenyedő végű. A vége hegyben végződik.	M: 4,3 cm, Sz: 0,2 cm	E619954 N064889	36	28/1
Egyszerű vasszeg	4. Vékony, kisfejű	Kisméretű, vékony, alig kiszélesedő fejű, egyenes vasszeg.	M: 4,6 cm, fej d: 0,6 cm	E619942, N064888	50	28/2
Egyszerű vasszeg	4. Vékony, kisfejű	Vékony, kerek, kalapált fejű, ívesen hajlott.	M: 7 cm, V: 0,2 cm, fej d: 0,6 cm	E619940 N064895	52	28/3
Egyszerű vasszeg	4. Vékony, kisfejű	Vékony, kisméretű, élesen meghajlott, fej nélküli (hiányos).	M: 4,6 cm, d: 0,3 cm	E619949 N064892	47	28/4
Egyszerű vasszeg	4. Vékony, kisfejű	Kétszeri hajlítással ellátott, vékony, kisméretű, kerek fejű.	M: 4,5 cm, V: 0,2 cm, fej d: 0,4 cm	E619936 N064884	59	28/5
Egyszerű vasszeg	4. Vékony, kisfejű	Enyhén egész testében meghajlott, kis, lekerekített téglalap alakú fejű, a vége fokozatosan keskenyedik.	M: 5 cm, d: 0,3 cm	E619943 N064890	69	28/6
Egyszerű vasszeg	4. Vékony, kisfejű	Vasszeg/huzal. Kissé meghajlott, egyenletes átmérőjű, töredékes.	M: 6,5 cm, d: 0,3 cm	E619939 N64891	70	28/7
Egyszerű vasszeg	4. Vékony, kisfejű	Kicsi, kalapált, kerek fejű, enyhén ívelt, hiányos végű.	M: 5,3 cm, V: 0,2 cm, fej d: 0,6 cm	E619948 N064893	73	28/8
Egyszerű vasszeg	4. Vékony, kisfejű	Élesen hajlított, vékony, kis, kerek fejű vasszeg.	M: 5 cm, V: 0,2 cm, fej d: 0,5 cm	E619952 N064893	74	28/9
Egyszerű vasszeg	4. Vékony, kisfejű	Kisméretű szeg vége, erősen töredékes, hiányos.	M: 1,2 cm, V: 0,2 cm	E619953 N064894	4	28/10
Egyszerű vasszeg	4. Vékony, kisfejű	Kisméretű vékony szeg töredéke, hiányos.	M: 2,5 cm, V: 0,1 cm	E619950 N064895	76	28/11

14. táblázat. Vékony, gyengébb megmunkálású szegek és leírásuk

28. ábra. Vasszegek 1-11: keskeny testű, kisfejű szegek és hiányos szegek.

Fotó: Hancz Erika

Az 5. csoportba a rendkívül vékony testű példányokat soroltuk (15. táblázat). Ezek vagy nagyon keskeny, tűszerű szögek (29. ábra 2-5, 8), vagy valóban tű formájúak, de előfordul, hogy ezek is meghajlanak (29. ábra 1, 4, 7). Valószínűleg mindegyiket azonos funkcióval, egy faépület kisebb faelemeinek rögzítésére használták. A keskeny, hiányos fejű szögeket szintén ebbe a csoportba tettük, bár előfordulhat, hogy néhányuk egykor a 4. csoportba tartozott (pl. 29. ábra 2-3, 6).

Megnevezés	Típus	Leírás	Méret	Előkerülés helye	Leletszám	Fotószám
Vastű	5. Tűszerű	Hosszú, téglalap átmetszetű, a vége felé keskenyedő, kissé egész testében meghajlott, fej nélküli.	M: 9,3 cm, V: 0,1-0,6 cm	E619945 N064878. 2. objektum felett	38	29/1
Vasszeg	5. Tűszerű	Kis, vékony vasszeg, a feje hiányzik.	M: 4,7 cm, d: 0,2 cm	E619945 N064893	71	29/2
Vasszeg	5. Tűszerű	Kisméretű, fej nélküli, kettőbe tört vasszeg.	M: 5 cm, d: 0,15 cm	E619942 N064891	68	29/3
Vastű	5. Tűszerű	Rendkívül vékony, enyhén hajlított, fej nélküli, törött.	M: 3,4 cm, V: 0,09 cm	E619942 N064894	53	29/4
Vasszeg	5. Tűszerű	Hosszú, vékony, kerek átmetszetű, fej nélküli, a vége kissé hajlott.	M: 6,3 cm, d: 0,1 cm	E619951 N064894	72	29/5
Vastű	5. Tűszerű	Kisméretű, rendkívül vékony, tűszerű, fej nélküli.	M: 2,5 cm	E619952 N064892	78	29/6

Vastű	5. Tüszertű	Rendkívül vékony, a vége felé keskenyedő, ívelt testű.	M: 6,2 cm	E619955, N064889	46	29/7
Vasszeg	5. Tüszertű	Kisméretű, vékony, kerek átmetszetű, kissé ívelt testű, töredékes.	M: 2,7 cm, V: 0,15 cm	E619951, N064893	77	29/8

15. táblázat. A rendkívül vékony testű szegek és leírásuk

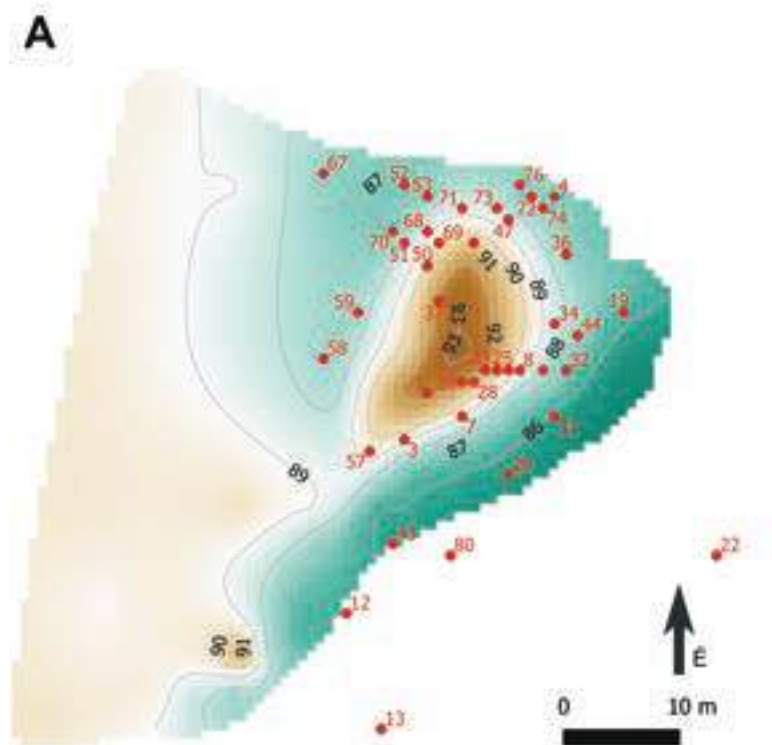

29. ábra. Tüszertű vasszegek és vastűk. Fotó: Hancz Erika

A KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI FÉMLELETEK TOPOGRÁFIAI HELYZETE

A 2018. évi terepbejárás során talált középkori és kora újkori fémtárgyak pontos előkerülési helyét EOV-koordinátákkal mértük be, így az előkerült fémleletek szórodásának térképe ez esetben is fontos topográfiai megfigyeléseket rögzít (30. ábra).

A fémleletek többsége a terepbejáráson a domb elhordásakor keletkezett északkelet-délnyugati metszet omladékában, részben pedig a dombot körülvevő feltöltődött körítőárok egykori területén került elő. A korábban említett georeferálás eredménye alapján, illetve a 2020-ban elkészült geofizikai felmérést is figyelembe véve nem kizárt, hogy a domb keleti oldalán a 19. leletszámú, deszka befogatásához használt nagyméretű vasszög lelőhelye már nem a domb egykori területére, hanem a körítőárok helyére esik. A domb nyugati szomszédságában három vékony kisfejű vasszög (52, 59, 70), egy vastű (53), egy rézlemez töredék (58) és egy vastöredék (67) lelőhelye a Duna-mappáció vonatkozó szelvénye, illetve a körítőárkot biztosan megtaláló geofizikai felmérés alapján nagy valószínűséggel az árok területére esik.

30. ábra. A terepbejáráson talált középkorra és kora újkorra keltezett fémtárgyak területi szóródása a domb területén és környezetében, domborzatmodellen megjelenített GPS-koordinátákkal.

Készítette: Halmai Ákos – Gyenizse Péter

A 43. leletszámú, kora újkori gömb alakú lövedék és a 80. leletszámú bronz-edény-perem a domb középpontjától több mint 17 méterre délre kerültek elő, a körítőárkon túl. Még délebbre, a domb központjától több mint 25, illetve 33 méterre bukkant elő a 12. leletszámú ráhúzott rögzítő tüskével ellátott kora újkori vas karika és a 13. leletszámú D alakú kora újkori vas csat. A domb középpontjától több mint 28 méterre délkeletre került elő a 22. leletszámú rézsza-lag töredék.

Megjegyzendő, hogy a faépületek és faberendezések ácsolására, szögelésére alkalmas kisebb és nagyobb méretű vastűk és vasszőgek (14 db) kis számú kivételtől eltekintve mind a domb területéről kerültek elő, csakúgy, mint a faépület létezését közvetve igazoló ácskapocs (25) és ajtópánt (27) is. A Hunyadi Mátyás idején vert ezüstdenár (1) és a 18. századi lemezkereszt (37) kifejezetten a domb területén, illetve tetején került elő, közvetett topográfiai adatokat szolgáltatva a domb késő középkori, esetleg török kori látogatottságának megállapításához, illetve az írott forrásokból említett fakápolna lokalizálásához.

A terepbejárás során talált 6 db kora újkori lövedék közül a dombtól délre talált, az írott forrásokból is ismert vadászatokat sejtető egyetlen török ma-

daráspuska lövedéket leszámítva (43), öt lövedék lelőhelye szintén egyértelműen a dombhoz kapcsolódik. Kettőt puskából lőttek ki: e megfigyelés alapján nem kizárt, hogy a dombnál a kora újkorban legalább egy, de lehet, hogy két alkalommal is fegyveres konfliktus történt.

GEOFIZIKAI FELMÉRÉS A TÖRÖKDOMBON 2020-BAN

A KUTATÁS ÉS A TEREPI ADATGYŰJTÉS MÓDSZERE, A MÉRÉSI ADATOK FELDOLGOZÁSA

2020. április 28-án régészeti geofizikai felmérésre került sor a Törökdomb területén.¹⁶³ A felmérés idején a terület növényzettel sűrűn benőtt, mérésre kevésbé alkalmas állapotban volt. Évtizedekkel korábban földbányászás során a domb nagyobb felét elhordták. A megmaradt rész keleti, nyugati és északi partfala meredek, és folyamatosan pusztul, így ezek a partoldalak geofizikai módszerekkel nem voltak kutathatók. Az objektum felső része a déli oldalról rövid emelkedőn közelíthető meg.

A geofizikai kutatás során a helyszínt egymással átfedően, többféle mérési módszerrel is megvizsgáltuk: földradaros (GPR, Ground Penetrating Radar) és egyenáramú elektromos ellenállás tomográfia módszert (ERT, Electrical Resistivity Tomography) alkalmaztunk. A földradarral történő felmérés során az elektromágneses hullámok gerjesztését és detektálását a felszínen húzott MALA GX 450 MHz-es HDR antennákkal végeztük. A vizsgálatot két részterületen, a HF01 és HF02 helyszíneken végeztük el: előbbi a domb felső részén, illetve az oda délnyugat felől vezető „rámpán”, utóbbit pedig a domb már részben leszakadt, elpusztult délkeleti részén. Mindkét esetben igyekeztünk maximálisan kihasználni a mérésre alkalmas területet, ami ugyanakkor a lelőhely topográfiai- és vegetációs viszonyai miatt meglehetősen szűkös volt. A mérések során párhuzamos, és ezekre merőleges szelvényeket húztunk, amelyek egymástól való távolsága mindkét irányban 50 cm volt. A haladási irányba eső mintavételezési távolságot 2,5 cm-re állítottuk be. A felméréndő területek sarokpontjait JAVAD GNSS külső antennával rendelkező térinformatikai GPS-szel, centiméteres vízszintes pontossággal határoztuk meg. Munkánk során összesen 120 m² területen végeztünk földradaros mérést a fenti elvek alapján.

Az így nyert adatok feldolgozásához GPR-SLICE földradar feldolgozó szoftvert alkalmaztunk. Az adatok feldolgozása során először a terepen felvett két-dimenziós szelvényeket a geofizikai jelfeldolgozásból ismert módszerekkel szűrtük.¹⁶⁴ Ezekből generáltunk háromdimenziós adattömböt, melynek vízszintes szeleteit felülnézeti anomália-térképként ábrázoltuk.

163 A geofizikai felmérés munkatársai a következők voltak: Dr. Stibrányi Máté, Nagy László, Klembala Zsombor, Kecskés Bence és Somogyi Ferenc.

164 A következő szűrési eljárásokat alkalmaztuk: amplitúdó erősítés, háttérzaj hatását csökkentő szűrés, alapvető frekvencia-szűrések, talajsebesség meghatározása és migráció.

Az egyenáramú elektromos ellenállás tomográfia-mérést egy ARES II típusú, multielektrodás, 5 csatornás műszerrel végeztük el, szintén két részterületen (HF03, HF04). A mérés során párhuzamos szelvényeket húztunk, amelyek egymástól való távolságát a HF03 terület esetén 0,5 méterre, a HF04 területnél pedig 2 méterre állítottuk be. Az elektródatávolság mindkét helyszínen 1 méter, a mérési elrendezés ún. dipól–dipól volt. A felmérendő terület sarokpontjait a földradaros helyszínekhez hasonlóan JAVAD GNSS külső antennával rendelkező térinformatikai GPS-szel, centiméteres vízszintes pontossággal határoztuk meg. A terepi munka során összesen 142 m² területen végeztünk mérést a fenti elvek alapján. A feldolgozás során, amelyhez a Res2dinv/Res3dinv szoftvereket használtuk, geofizikai inverzió segítségével közelítettük a valós ellenállás értékeket. A földradaros méréshez hasonlóan a mért szelvényeket egyenként szűrtük, ezekből háromdimenziós adattömböt állítottunk elő, végül ebből generáltunk mélységzszeleteket.

A GEOFIZIKAI FELMÉRÉS EREDMÉNYEINEK ÉRTELMEZÉSE

Mint fentebb említettük, a HF01 területen GPR-mérést, míg a HF03 területen ERT-mérést végeztünk. Mivel e két terület vizsgálata egymással átfedésben zajlott, ezért itt együtt tárgyaljuk őket. Ez a két mérés fedte le ugyanis a Törökdomb felső, még viszonylag ép állapotban levő részét,¹⁶⁵ illetve az ahhoz délnyugat felől felvezető keskeny ösvény vonalát.

A mobilabb, könnyen mozgatható földradarral a domb felső részének, illetve a felvezető ösvénynek a legnagyobb részét meg tudtuk vizsgálni, de ez így sem jelentett többet egy 1,5–7 méter széles, és megközelítőleg 16 méter hosszú, keskeny sávnál. Az elektromos műszerrel a mérés gyakorlati részének kötöttebb, kevésbé variálható volta miatt csak egy keskenyebb, 1–2,5 méter széles és 16 méter hosszú sávot mérhettünk fel.

A földradar eredményképeit 110 cm mélységig jelenítettük meg. A felső kb. fél méter túlságosan zavart volt ahhoz, hogy érdemi megfigyeléseket tehessünk, de a 40–60 cm közötti mélység-szelvényben már érdekes jelenségek mutatkoznak. Itt ugyanis a mérési kép északkeleti és délnyugati részén is két, egymástól elkülönülő anomáliatömb vehető ki. Ezek még markánsabban elkülönülnek a 60–80 cm közötti, majd az ennél mélyebb szelvényeken is. Az északkeleti oldalon lévő, közel „háromszög” alakú anomáliatömb feltehetően épületekhez kötődik, nagy valószínűséggel azok maradványa, az esetleges falak- és törmelékrétegek alkotják. Ezt látszik megerősíteni az is, hogy ezen belül több egyenes vonalú, egymáshoz kapcsolódó jelenség is látszik, melyek talán épp az egyik itt állt épület falainak vonalait mutatják.

A délnyugati anomáliatömb ma a dombra felvezető ösvény területére esik. Pontos értelmezésére ennyi adatból ugyan nincs mód, de itt sem kizárt, hogy

¹⁶⁵ A domb felső részén is több zavaró objektum helyezkedett el: fák, illetve egy magassági pont betonlapokkal körbevett tömbje akadályozta a hatékony kutatást.

egy épített objektumhoz kötődő törmelékrétegről, talán egy lepusztult falazat törmelékéről van szó.

A két anomáliatömb elkülönülő voltát megerősítik az ERT-mérések (HF03) is. A keskeny mérési képen ugyanis 60 cm-es mélységben jól látható a délnyugati részen egy keresztben futó, kifejezetten magas, illetve az északkeleti oldalon egy közepes fajlagos ellenállású anomália. Véleményünk szerint a két méréstípuson azonosított anomáliák egyértelműen összefüggésben állnak egymással. A délnyugati oldalon a GPR, illetve az ERT-mérés értelmezése átfedésben van, és ugyanez mondható el az északkeleti oldalon is. Utóbbinál a közepes fajlagos ellenállású anomália beleesik a radaron azonosított, „háromszög” alakú tömbbe.

A HF02 területen, a Törökdomb keleti oldalán, a leomlott partfal aljában lévő rézsűs részen elvégzett GPR-méréssel az volt a célunk, hogy az egykor itt lévő, 1974-ben Kiss Attila által török kútként azonosított objektum helyét lokalizáljuk.

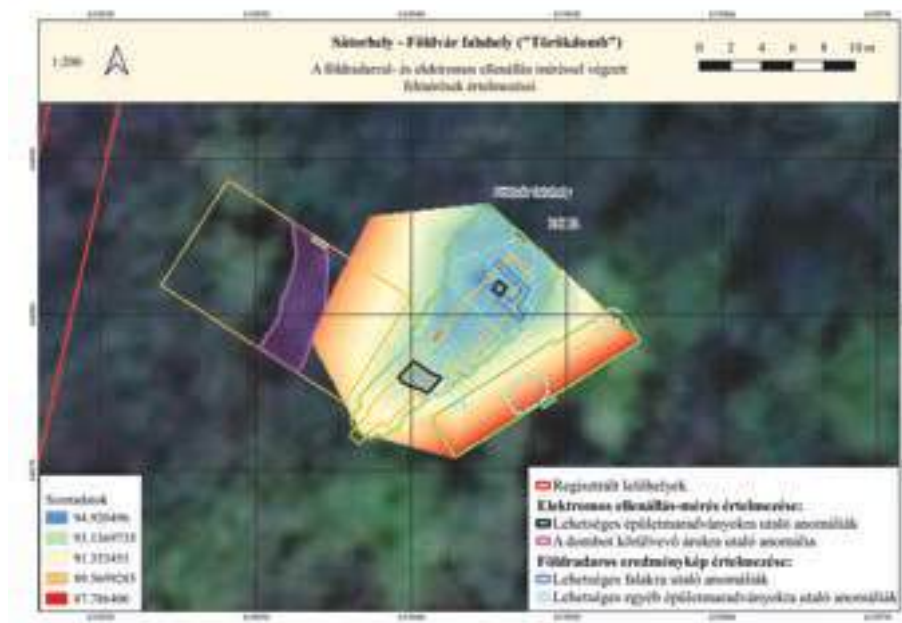
A területen nem lehetett olyan anomáliákat megfigyelni, melyek minden kétséget kizáróan a kutat jelzik. Ugyanakkor több olyan jelenség is látható, amelyek további vizsgálatra lehetnek érdemesek. A legnyugatabbi anomália a legkisebb kiterjedésű (kb. 50 cm széles), ezért ez feltehetőleg nem a kút, hanem másmilyen, kisebb épített objektum, valamilyen leszakadt falmaradvány, törmelék nyomát jelölheti. A középső, inkább egy anomáliatömbként értelmezhető, és közel 2,8 x 1,7 méteres területet fed le. Az északkeleti sarokban egy 1,2 x 1,5 méter méretű jelenség mutatkozik. A mérési keresztshelvények alapos vizsgálata alapján úgy véljük, legvalószínűbben ez utóbbi jelezhet épített maradványt, de a kútként való azonosítás itt sem egyértelmű, ehhez további kutatás szükséges.

A HF04 területen, a Törökdomb északnyugati oldalán ERT-mérést végeztünk. Az összes mérés közül itt a legegyszerűsebb az értelmezés: 0,5 métertől kezdve ugyanis minden mélységben kivehető egy közel észak–déli irányú, a középső részén enyhén kelet felé „kihasasodó” anomaliasáv. Ez nagy valószínűséggel azonosítható a dombot körülvevő egykori árok (mára betemetett) maradványaként.

Összefoglalva, a domb felső részén elvégzett GPR-mérés és ERT-mérés eredményeként (31. ábra) jól elkülöníthető egymástól két anomáliatömb, melyek közül különösen az északkeleti, közel „háromszög” alakban megfigyelhető jelenségcsoport utalhat egykori épület(ek) nyomaira. Ezt erősíti, hogy ezen belül látszólag egyenes vonalú, falak vonalaira utaló anomáliák is kivehetőek. Hogy a római építmény, a források alapján ide lokalizálható török faépület, vagy a későbbi keresztény kápolna nyomairól van-e szó, ahhoz mindenképp további kutatások szükségesek.

A domb keleti oldalán, az egykor feltételezhetően itt állt kút kutatása kapcsán elvégzett földradaros mérés eredményképein nem határozható meg olyan jelenség, mely minden kétséget kizáróan ilyen építményre utalna, de különösen a mérési képek középső- és északkeleti részén megfigyelt anomáliák további kutatásokra (hitelesítő feltárássra) érdemesek lehetnek.

A domb nyugati oldalán elvégzett elektromos mérés szolgáltatta a legjobban értelmezhető eredményt. Itt ugyanis szinte teljesen biztosan a halmot körülvevő egykori árok mára betemetett vonalát tudtuk azonosítani egy, a mérési képeken közel észak–déli irányban (középső részén enyhén kelet felé kihasasodó formában) keresztülfutó anomália formájában.

31. ábra. A GPR- és ERT-mérések eredményeinek, anomáliáinak értelmezése

A 2020. évi geofizikai mérések során azonosított anomáliák összehasonlítása a Gergely Endre által 1924-ben és a PTE kutatócsoportja által 2018–2020-ban a Törökdombon megfigyelt régészeti jelenségekkel

Gergely Endre 1924. évi ásátásán megfigyelt jelenségek	A 2018. évi terepbejárás és egyéb helyszíni szemlék megfigyelt jelenségei	Földradar (GPR) által megfigyelt jelenségek 2020-ban a domb tetején	Elektromos ellenállás tomográfia (ERT) által megfigyelt jelenségek 2020-ban a domb tetején
A megfigyelés(ek) helye			
A dombot közepén keresztülvágó EÉNy-DDK irányú 1,5 méter széles kutatóárok.	Az ÉNy-DK-i metszettel.	A domb tetején ÉK-DNy irányú, 1,5–7 m széles, 16 m hosszú sávban kijelölt terület, a dombra vezető ösvény zónája, valamint az elhordásakor keletkezett ÉK-DNy irányú metszetenél a partfal alja.	A domb tetején az ÉK-DNy irányú, 1–2,5 m széles, 16 m hosszú sávban kijelölt terület.
A domb (teljes) területén a földfelszín alatt kb. 40 cm mélységben			
A 8 m magas halom tetejétől számított 2,25–2,3 m mélységben a kutatóárok alján és a kutatóárok földjében (vagyis 0 m és 2,25–2,3 m között folyamatosan) laza, felhányt föld habarcstörmelékekkel, téglatörmelékkel, tégladarabokkal, kerámiatöredékekkel és egy Nagy Konstantin érmével.	A domb DNy-i szélén 0,4 m mélységben téglás feltöltésréteg.	A 8 m magas halom tetejétől számított 0,4–0,6 m mélységben a mérési kép ÉK-i és DNy-i részén, a felvezető ösvény területén épületmaradványok, falak, törmelékrétegek nyomai.	–
A domb északi-északkeleti részén			
A 8 m magas halom tetejétől számított 2,25–2,3 m mélységben a kutatóárok alján és a kutatóárok földjében (vagyis 0 m és 2,25–2,3 m között folyamatosan) laza, felhányt föld habarcstörmelékekkel, téglatörmelékkel, tégladarabokkal, kerámiatöredékekkel és egy Nagy Konstantin érmével.	A domb ÉK-i szélén a domb tetejétől 2,3 m mélységig követhető, 1,9 m széles 3. számú beásás égett faszenes réteggel, római téglákkal, rózsaszín habarcstöredékekkel.	A halom tetejétől számított 0,6–1,1 m mélységben a mérési kép északkeleti részén egy közel háromszög alakú felületen épületmaradványok, falak, törmelékrétegek nyomai.	A halom tetejétől számított 0,6 m mélységben a mérési kép északkeleti részén közepes fajlagos ellenállású anomália.

A kutatóárok É-i végén a halom tetejétől számított 3,5 m-re mélyített szelvény (gödör) fenekén részlegesen látható egy sor habarccsal kötött termésköréteg.	A 3. számú beásás V alakban összeszűkülve folytatódhat 3,5 m mélységig, de a leomló partfal aljában már nem követhető.	A műszer a domb tetejéről 3,5 m mélységben nem mutatott adatot.	A műszer a domb tetejéről 3,5 m mélységben nem mutatott adatot.
Gergely Endre nem tudott lemélyülni 4,5 m mélységig.	A leomló partfal aljában 4,5 m mélységig nem követhetők a jelenségek.	A leomló partfal aljában az ÉK-i sarokban, a halom tetejétől számított 4,5 m mélységben földradarral azonosított 1,2 x 1,5 m-es jelenség, épített maradvány.	–
A domb középső részén			
A kutatóárok közepén ismeretlen mélységben keresztbe futó betömött árok „félbarna” betöltéssel.	A domb közepén a dombtetőtől számított 1,8 m mély, 1 m széles 1. számú beásás barna humuszos betöltéssel, római téglatörmelékekkel. A domb tetejétől számított 1,3 m mélységben az 1. és 2. számú beásások között római épülethez tartozó köves omladékréteg.	–	–
A 8 m magas halom tetejétől számított 2,25–2,3 m mélységben a kutatóárok alján és a kutatóárok földjében (vagyis 0 m és 2,25–2,3 m között folyamatosan) laza, felhányt föld habarcs-törmelékekkel, téglatörmelékekkel, tégladarabokkal, kerámiatöredékekkel és egy Nagy Konstantin érmével.	A domb tetejétől 1,7 m mélységig lenyúló, 1,5 m széles, lekerekített téglalap alakú 2. számú beásás római téglatörmelékekkel, kerámiatöredékekkel és fehér habarcsos-köves betöltéssel.	A halom tetejétől számított 0,6–1,1 m mélységben a mérési kép északkeleti részén egy közel háromszög alakú felületen épületmaradványok, falak, törmelékrétegek nyomai.	–
A kutatóárok közepén 3,5 m-re mélyített szelvény (gödör) fenekén, teljes felületben egy sor habarccsal kötött termésköréteg és egy Numerianus érem.	A leomló partfal aljában 3,5 m mélységig nem követhetők a jelenségek.	A műszer a domb tetejéről 3,5 m mélységben nem mutatott adatot.	A műszer a domb tetejéről 3,5 m mélységben nem mutatott adatot.

Gergely Endre nem tudott lemélyülni 6,3 m mélységig.	A leomló partfal aljában 6,3 m mélységig nem követhetők a jelenségek.	A leomló partfal aljában a középső részen a halom tetejétől 6,3 m mélységben 2,8 x 1,7 m-es, földradarral azonosított anomália tömb.	
A domb déli-délnyugati részén			
A 8 m magas halom tetejétől számított 2,25–2,3 m mélységben a kutatóárok alján és a kutatóárok földjében (vagyis 0 m és 2,25–2,3 m között folyamatosan) laza, felhányt föld habarcstörmelékkel, téglatörmelékkel, tégladarabokkal, kerámia-töredékekkel és egy Nagy Konstantin érmével.	A sűrű növényzet miatt nehezen látható jelenségek. A domb délnyugati szélén 0,4 m mélységben téglás feltöltésréteg.	A halom tetejétől számított 0,6–1,1 m mélységben a mérési kép DNy-i részén, a felvezető ösvény területén épített objektumhoz kötődő törmelékrtég, talán egy lepusztult falazat törmeléke.	A halom tetejétől számított 0,6 m mélységben a mérési kép DNy-i részén, kifejezetten magas fajlagos ellenállású, keresztbe futó anomália.
A kutatóárok D-i végén 3,5 m-re mélyített szelvény (gödör) fenekén, teljes felületben egy sor habarccsal kötött terméskőréteg, épületmaradvány (fal) falkiszedése.	A domb tetejétől számítva 3,5 m mély, 0,9 m széles beásásban római kövek és téglák, Visy Zsolt fotóján „opus spicatum” falazás nyomai.	A műszer a domb tetejéről 3,5 m mélységben nem mutatott adatot.	A műszer a domb tetejéről 3,5 m mélységben nem mutatott adatot.
Gergely Endre nem tudott lemélyülni 4,5 m mélységig.	A leomló partfal aljában 4,5 m mélységig nem követhetők a jelenségek.	A leomló partfal aljában a délnyugati részen, a halom tetejétől 4,5 m mélységben földradarral azonosított 0,5 m széles épített objektum, valamilyen leszakadt falmaradvány, törmelék nyoma.	

16. táblázat. Az 1924. évi ásatás, a 2018. évi terepbejárás és a 2020. évi geofizikai vizsgálat eredményeinek összehasonlítása

Az összefoglaló táblázatból (16. táblázat) jól kirajzolódik az a tendencia, amely szerint a Törökdombot, illetve megmaradt részét 1924-ben belülről megkutató ásatás, 2018-ban felülről és oldalról vizsgáló terepbejárás, valamint a 2020-ban felülről vizsgáló kétféle geofizikai felmérés részben ugyanabban a mélységben ugyanazokat a jelenségeket azonosította. Ezek a jelenségek az ásatáson omladékrétegekként vagy falkiszedésekként, a terepbejárások és egyéb helyszíni szemlék során beásásokként, a geofizikai felmérések során anomáliákként jelentkeztek. A dokumentált jelenségek legnagyobb része a dombon álló őrtorony építőanyagaiból (kövek, téglák, habarccs-maradványok) tevődik össze, és a rendelkezésre álló adatok alapján beásásokként, feltöltésekként, omladékokként, falrészletekként értelmezhetnék őket a kutatásokban résztvevő kollégák.

Míg Gergely Endre kutatóárákában 2,25–2,3 méteres mélységig nem lehet tudni, hogy ezek az épületmaradványok milyen mélyen jelentkeztek, a földradar már 40–60, de még inkább 60–110 centiméteres mélységben, az elektromos ellenállás tomográfia pedig 60 centiméteres mélységben észlelte őket. Amíg nem történik a dombon hitelesítő ásatás, az őrtorony eredeti szerkezete, alaprajza, mérete csak fenntartásokkal rekonstruálható. A táblázatban bemutatott összesítő adatok alapján azonban munkahipotézisként felvethető, hogy az épületmaradványok egy legfeljebb 7,5 x 7,5 méteres, 1–1,5 méteres falvastagságú őrtorony egykori északkeleti és délnyugati falához, falkiszedéséhez, illetve omladékához tartoztak. Ezek a jelenségek jelentkeztek a régi ásatás jelentésében megemlített 2,3, illetve 3,5 méter mély kutatóárokban, a terepbejáráson dokumentált 1,7–3,5 méteres mélységig követhető beásásokban és omladékrétegekben, valamint a 0,4–1,1 méteres (a partfal aljában 4,5–6,3 méteres) mélységig követhető geofizikai anomáliáknál.

A torony délkeleti fala biztosan elpusztult legkésőbb az 1970-es évekbeli földkitermelések során, talán az írott forrásokban említett, de még az 1970-es években is látni vélt török kút maradványaival együtt. A torony északnyugati fala – vagy még inkább: falkiszédése – reményeink szerint még kutatható lehet a domb megmaradt részének belsejében.

32. ábra. A Török domb északkeleti-délnyugati metszete a 2018. évi terepbejárás idején. A mérőrudakkal jelölt 1. számú beásástól balra, mélyebben látszik a 3,5 méteres mélységig lenyúló, falazásnyomokat is mutató beásás. Az 1. számú beásástól jobbra, egymás mellett látszik a 2. és 3. számú beásás.

Fotó: Szalai Gábor

A terepbejárások, de már a korábbi helyszíni szemlék során is megfigyelhető téglás feltöltésréteg, illetve omladékréteg az északkeleti-délnyugati metszetben 40 cm és 130 cm mélységben közvetetten jelzi, hogy az őrtorony rétegsorát ebben a mélységben lehet majd dokumentálni egy későbbi ásatás során (a falak alapozási árkait még mélyebben), mindez a geofizikai kutatások alapján is feltételezhető.

Minden bizonnyal csak a hitelesítő ásatás új megfigyelései rögzíthetik majd a domb tetején a feltételezett 17–18. századi oszmán faépület és kápolna gerenda-alapárkait is. Nem világos ugyanis, hogy a Gergely Endre által megfigyelt keresztbe futó betömött árok „félbarna” betöltéssel egy 17–18. századi faépület alapozási árka volt-e, vagy egy későbbi korokból származó kincskereső árok vagy gödör. Ilyen kincskereső gödrök létezéséről Gergely Endre többször is megemlékezett ásatási jelentésében, ezek a Törökdomb utóéletéhez, újkori történetéhez szervesen hozzátartozó beásások szintén egy hitelesítő ásatás keretei között dokumentálhatók.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Sátorhely község közigazgatási területéhez tartozó Törökdomb az 56-os számú főút mellett, közvetlenül a volt Állami Gazdaság épületegyüttesének térségével szemben található. Egy, a pleisztocén korban keletkezett ármentes terasz peremén helyezkedik el, környezetét ma is mocsaras terület uralja. A teraszperemet a mocsárlecsapolások, az intenzív szántóföldi művelés, az erdőgazdálkodás, illetve az útépitési munkálatok alakították, a Törökdomb mai arculatát a jelentős mértékű földkitermelés és a suvadás romboló folyamatai formálták.

A Törökdomb területén és környezetében elvégzett 2018. évi terepbejárások a „*Mohács 1526-2026. Rekonstrukció és emlékezet*” elnevezésű kutatási program keretei között zajlottak, fémkereső műszeres lelőhely-felderítéssel és felszíni leletgyűjtéssel. A korábbi történeti földrajzi vizsgálatok alapján mesterségesen felhordott, eredetileg 25–30 méteres nagyságú, legalább 8 méter magasságú domb nagy részét az 1960-as és 1970-es években több alkalommal elhordták. A földkitermelés következményeképpen egy északkelet-délnyugati irányban jól látható domboldal-metszet alakult ki, amelyben négy beásás látszik.

A metszet délnyugati szélén látható egy, a dombtetőtől számítva 3,5 méter mély, római köveket és téglákat tartalmazó beásás, amelyet Visy Zsolt korábban lefényképezett és dokumentált. Ettől a beásástól északkeletre a terepbejárás során három további beásást lehetett dokumentálni az északkelet-délnyugati domboldal-metszetben, amelyek római téglatöredékeket, kötőredékeket, faszén- és habarcsmaradványokat tartalmaztak.

2020. április 28-án – szintén a már említett kutatási program keretén belül – kétféle módszerrel geofizikai felmérést végeztünk a dombtetőn, illetve az északkelet-délnyugati metszeten a leomló partfal aljában. Mind a földradar, mind a talajellenállás tomográfia a domb északkeleti és délnyugati részén két egymástól elkülönülő felületen falmaradványokra, törmelésekre, omladéokra uta-

ló anomáliákat mutatott ki. A terepbejárás eredményeinek feldolgozása során összevetettük a földradar és a talajellenállás tomográfia által azonosított jelenségeket a 2018. évi terepbejárás során látott beásásokkal, valamint a Gergely Endre által 1924-ben ásott észak-déli irányú kutatóárokban megfigyelt jelenségekkel.

A terepbejárási és geofizikai mérések együttesen igazolták és újabb adatokkal pontosították azt a korábbi feltevést, amely szerint a mesterségesen kialakított domb tetején egy legalább 6 x 6 méteres belvilágú, 1–1,5 méteres falvastagsággal számolva legfeljebb 7,5 x 7,5 méteres nagyságú, kőből épült őrtorony állt, téglá tetővel (tetőtéglákkal és kúpcserepekkel). Az őrtorony – ma már nagy valószínűséggel csak falkiszedések formájában jelentkező – alapfalait a mesterséges domb felhordott földjébe alapozhatták, amelyből az következhet, hogy a mesterséges domb felhordása is a római korban történt.

A geofizikai felmérés során a dombtetőtől mintegy 10 méter távolságra, a domb nyugati oldalán sikerült azonosítani az időközben feltöltődött körítőárok egy szakaszát, amely a 17–20. századi térképek és leírások tanúbizonysága szerint körülvette a dombot, és amelynek létezését Gergely Endre az 1924. évi ásásán igazolta.

A 2018. évi terepbejárások során fémkereső műszeres vizsgálat során előkevert fémleletek között volt 1 db érem, egy Kapos-völgyi típusú ezüst drachma a Kr. e. 1. századból, amely megtalálási helyének koordinátája alapján a domb déli szomszédságában, a körítőárok területén kívül került elő. A domb északi szomszédságában, az 56. főút nyugati oldalán Voicsek Vanda által 2008-ban részlegesen feltárt nagy kiterjedésű kelta és kora császárkori település a domb tágabb környezetének késő vaskori lakottságát igazolja.

24 db további érem a római korból származik. A legkorábbi keltezésű két antoninianus Gallienus császár egyeduralkodásának idejéből (260–268), Pax Augusta és Fortuna Redux ábrázolásos hátlapokkal a domb déli és északkeleti szomszédságában bukkant felszínre. Időrendben a következő érem egy Probus császár által veretett antoninianus (276–282) már a domb területéről, Hercules Pacifer ábrázolásos hátlappal.

A terepbejáráson nem kerültek elő érmek a tetrarchia és Nagy Konstantin uralkodásának idejéből, de Gergely Endre 1924. évi ásásán az általa húzott kutatóárok alján, 2,25–2,3 méteres mélységben egy Numerianus császár által veretett érmet (283–284), a kutatóárok földjében pedig egy Nagy Konstantin-korabeli veretet (306–337) talált. A dombtól 500 méterre délre, szintén Gergely Endre által feltárt késő római sírokból Nagy Konstantin és II. Constantinus idején vert érmek kerültek napvilágra. A domb nyugati szomszédságában, a körítőárok területén kívül II. Constantius császár korai, hátlapján Gloria exercitus körirattal ellátott bronz verete bukkant elő (337–340).

9 db érem azonos típusú hátlappal, Felicium temporum reparatio körirattal és 3. típusú leroskadó ellenséges lovas-ábrázolással 348–361 közé keltezhető. Közülük 7 db II. Constantius császár, 2 db Constantius Gallus idejéből (351–354) származik. Az érmek az egyik Constantius Gallus veret kivételével, amely a nyugati körítőárok területéről származik, mind a domb területéről valók. Ezek

az érmek rövid forgalmi idejük miatt jól keltezhetők, így a dombon épült őrtorony használatát II. Constantius császár idején mindenképpen igazolják.

I. Valentinianus császár idejére (364–375) 5 db, Valens császár idejére (364–378) 4 db, Valentinianus vagy Valens császár idejére (364–378) 1 db, valamint Gratianus császár idejére szintén (364–383) 1 db érmet keltezhetők. Közülük 3 db érmet keltezését 364–367 közé, 5 db érmet keltezését 367–375 közé, 2 db éremét pedig 375–378 közé lehetett szűkíteni. A Valentinianus-dinasztia idejére keltezhető összesen 11 db érmet közül öt hátlaapon *Securitas rei publicae* körirat, egy hátlaapon *Victoria Augustorum* trionum volt olvasható koszorút tartó *Victoria* ábrázolással. 4 db érmet hátlapján *Gloria romanorum* körirat szerepelt ellenségét térdre kényszerítő katona ábrázolásával. Ezek az érmek, melyek közül 3 db a körítőárok területén, az összes többi érmet a domb területén került felszínre, igazolják az őrtorony Valentinianus-kori használatát.

Az éremleletek feldolgozásának és kiértékelésének részét képezte a Törökdombtól északra, a Kelet-dunántúli limes-szakasz mentén terepbejárással és ásatással megkutatott őrtornyok, valamint ásatással kutató limes táborok és egy útállomás éremforgalmának összehasonlítása. Az éremforgalom komplex vizsgálata azt az eredményt hozta, hogy a vizsgált lelőhelyekről előkerülő érmek szinte minden esetben arra az időszakra keltezhetők, amikor a katonai létesítményeket valóban építették és használták. Ebből következően a Törökdombon talált római érmek is közvetett támpontot nyújtanak az őrtorony keltezési és használati idejének megállapításához.

Terepbejárás anyagról lévén szó, az érmek eredeti leletösszefüggései nem ismertek, de a Gergely Endre ásatásán a kutatóárok alján talált Numerianus érmet alapján nem kizárt, hogy az őrtorony a 3. század végén, 4. század elején épült.¹⁶⁶

Írott források és régészeti adatok egész sora tanúskodik arról, hogy ebben az időszakban a szarmaták ellen több hadjáratot indító Diocletianus császár (284–305) újabb erődítményekkel erősítette meg a Dél-pannoniai limes-szakaszt. Ezeket a beruházásokat az újonnan kialakított provincia, Valeria új székhelye, Sopianae védelme is indokolta. Ennek megfelelően a törökdombi őrtorony az Altinum (Kölked) és Ad Militare (Kiskőszeg, Gradac) erődjei közötti határvédelmi rendszer kulcsfontosságú elemévé válhatott a két erődöt összekötő limesút-szakasz keleti oldalán. A törökdombi őrtorony egy mesterséges dombra felépülve uralta a környező tájat, mint a határ mentén kialakuló katonai táj (*military landscape*) egyik jellegzetes és emblematikus példája.

Pannonia legtöbb lelőhelyéhez hasonlóan a törökdombi őrtorony területén is megszűnt (jelenlegi ismereteink szerint) az éremforgalom 378 után, ezért keveset lehet tudni az őrtorony működési idejének végéről. Bizonyító régészeti adatok hiányában – ismételten a történeti helyzet ismeretében – nem kizárt, hogy az őrtorony Valeria provincia határvédelmi rendszerének részeként a 430-as évekig fennállt, amikor a provincia területe hun uralom alá került és a római közigazgatás megszűnt.

¹⁶⁶ Ezt a keltezési javaslatot a későbbi hitelesítő ásatások eredményei igazolhatják vagy cáfolhatják.

A terepbejárások során összegyűjtött és meghatározott húsz kerámatöredék között őskori, középkori és kora újkori töredékek nem fordultak elő, annak ellenére sem, hogy a korábbi ásatás és helyszíni szemlék jelentései megemlítették őskori és késő középkori cserepeket a domb területéről.¹⁶⁷ A kerámatöredékek egyetlen perem kivételével mind kisméretű oldaltöredékek, kisebb részben aljtöredékek voltak, meghatározásuk így nem volt egyszerű. A kelta, kora császárkori és középső császárkori (2–3. századi) kerámiát nagy mennyiségben publikáló szakirodalom ismételt áttekintése ellenére sem sikerült olyan kerámiát azonosítani a törökdombi anyagban, amely kizárólag kelta, vagy kizárólag a 4. századot megelőző időszakra lett volna keltezhető.

Több oldal- és aljtöredék (pl. fésűs díszítésű fazéktöredékek, hombártöredék, vízszintes aljtöredék) tartozott olyan típusokhoz, amelyek gyakran fordulnak elő a 2–3. században is, de a legújabb kutatási eredmények alapján a 4. században is jelen vannak. Egy bordázott oldalú és két S-profilú táltöredék oldal- és peremtöredékei olyan táltípusokhoz tartoztak, amelyek jelen voltak ugyan a kelta és a kora császárkori időszakban is, de a töredékek legközelebbi formai párhuzamai rendre késő római erődökben, házakban és őrtornyokban bukkantak elő, ezért e táltöredékek keltezése inkább a késő római kor, a 4. század második fele, 5. század első fele irányába mutat. Biztosan késő római korra keltezhető egy barna mázas korsó oldaltöredéke, a 4. századon belül inkább a század második felében előforduló formai párhuzamokkal. A terepbejárás során a földfelszínen, jórészt a domb tetején gyűjtött kerámatöredékek pontos keltezése sok esetben nem lehetséges, ennek ellenére a más késő római erődökben, őrtornyokban előforduló párhuzamok alapján nem kizárt, hogy több törökdombi kerámatöredék még az 5. század első felében is használatban volt.

A Törökdomb a római őrtorony elpusztulása után is jól látható kiemelkedés maradt a környező tájban. A terepbejárás során talált, Hunyadi Mátyás idején vert ezüstdenár (1468–1481) a domb aljában, annak omladékában került elő, bizonyítva, hogy a domb a késő középkorban is használatban lehetett. A terepbejárás során talált fémtárgyak közül legalább 51 db tárgy a középkorra vagy a kora újkorra keltezhető: a Mátyás-kori ezüstdenáron kívül 4 db vastű, 5 db vékony tűszerű vasszőg, 11 db vékony kislemez, 6 db nagyméretű vasszőg, 1 db ácskapocs, 1 db D alakú vascsat, 6 db ólom puskaövedék, 1 db bronzedény-perem, 2 db vaslemez, 2 db rézlemez, 1 db ólomlemez, 3 db rézszalag, 1 db vasszalag, 1 db vas forgópánt, 1 db tüskés vastárgy, 1 db ólomdísz, 1 db lópatkó, 1 db vaskarika ráhúzott rögzítő tüskével és 1 db ezüstözött rézlemez kereszt. A tárgyak többsége kifejezetten a domb területéről került elő, 6 db fémtárgy lelőhelye a koordináták alapján a körítőárok területére lokalizálható, míg 5 db fémtárgy a domb déli szomszédságában bukkant elő, a domb közép-pontjától 17–33 méter távolságra, a körítőárkon kívül.

A kisebb és nagyobb méretű vasszőgek, vastűk olyan eszközök, amelyek alkalmasak fából készült épületek, fagerendák és fa berendezések ácsolására és

167 Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy az 1960-as és 1970-es években a dombnál nagyobb tömegű föld mozgatására került sor, illetve az objektum nagy részét ekkor elhordták.

szögelésére. Ebbe a körbe tartozik a dombon talált ajtóhoz tartozó forgópánt és ácskapocs is. Az említett vaseszközök a késő középkoron és a kora újkoron belül pontosan nem keltezhetők. Mivel azonban fából készült épület(ek)hez tar-tozhattak, így az írott források hozzásegíthetnek bennünket a keresett építmé-ny(ek) azonosításához.

Ibrahim Pecsevi történetíró az 1640-es években, Henrik Ottendorf és Evlia Cselebi utazók 1663-ban, míg Tobias von Hasslingen vezérőrnagy, Giovanni Francesco Gemelli Careri¹⁶⁸ itáliai önkéntes katona és Sir Paul Rycaut angol diplomata az 1687. évi katonai események kapcsán emlékeztek meg egy, a dom-bon látott faépületről, amelyhez kút is tartozott. A domb tetején álló fa kioszkot (pavilont) 1630/1631-ben építtette Haszán budai pasa, hogy zárandokhelyül szolgáljon a muszlimok számára az 1526. évi mohácsi csatában elesett oszmán katonák temetkezési helyének közelében. A pavilon 1686–1687-ig, a terület visz-sza foglalásáig működhetett zárandokhelyként. Kutatócsoportunk a vonatkozó írott források, a történeti térképek, a népi emlékezet és a korábbi régészeti vizs-gálatok adatai alapján arra az eredményre jutott, hogy a Császárdomb és a Tö-rökdomb ugyanaz a hely.¹⁶⁹ Így ennek tetején állt az az előbb említett oszmán pavilon, amely a mohácsi csatamezőnek, mint katonai tájnak, illetve zárandok-helyként a szakrális tájnak is domináns elemévé vált. 1687 körül azután az osz-mán pavilon helyén egy fakápolna épült, amely az 1760-as, 1770-es évekig működött. Ezt nem csak az írott források, de egy 1766-ban, egy 1769-ben, illet-ve egy, az 1770-es évek közepén készült térkép is megerősíti.

A 2018. évi és 2020. évi vizsgálataink során nem találtunk teljesen egyértel-mű topográfiai adatokat arra vonatkozóan, hogy hol helyezkedett el pontosan¹⁷⁰ az az írott forrásokban is említett 17. századi török kút, amelynek maradványa-it az 1974-ben és 1975-ben a helyszínt felkereső régészek még látták, és amely valamikor 1975 és 1977 között, a domb további elbányászása közben semmisül-hetett meg. Így csak hitelesítő feltárás bizonyíthatja vagy cáfolhatja majd azt a feltételezésünket, hogy a kút felszín alatti része, a keleti profil több méteres szélességben szétterülő omladéka alatt lehet.

Evlia Cselebi állításával ellentétben kutatócsoportunk nem talált meggyőző bizonyítékokat arra vonatkozóan, hogy a dombot körülvevő körítőárok a kora új-korban készült volna,¹⁷¹ megakadályozva, hogy a zárandokhelyen eltemetett musz-lim vértanúk csontjait az állatok összerágják. A terepbejárás során római érmek és középkori, kora újkori fémtárgyak egyaránt kerültek elő a domb nyugati oldalán geofizikai vizsgálatokkal egyértelműen lokalizálható árok nyomvonalában. A leg-főbb érv azonban az árok római kori keltezésére nem a római érmek jelenléte az időközben feltöltött árok legfelsőbb humusrétegében, hanem az a tendencia, amely szerint a római őrtornyokat mindig körülárkolták a római korban.

168 Careri, ahogy korábban említettük, itt már egy famecsetből átépített kápolnáról ír.

169 Pap et al.: *A mohácsi Törökdomb*.

170 Arra azonban következtethetünk, hogy az 1974–1975-ben még fennálló kút felszín alatti része, a keleti profil több méteres szélességben szétterülő omladéka alatt lehet.

171 Azt azonban nem tartjuk kizártnak, hogy a már meglévő árkot megújították.

A terepbejáráson talált, fentebb említett vasszögek, vastűk, ajtópánt és ácskapocs, kora újkori, újkori keletkezésük alapján akár az 1630/1631 és 1686–1687 között fennálló oszmán pavilon, akár az 1687 körül felépített,¹⁷² 1760-as, 1770-es évekig fennálló fakápolna deszkafalainak, faberendezésének rögzítésére is szolgálhattak. További fontos érvünk lehet a 18. századi fakápolna törökdombi lokalizálása mellett a terepbejárás során, pontosan a domb nyugati tetőrégiójában talált, 18. századi, 9,5 cm magasságú rézlemez kereszt, amelynek szárai háromszirmú virághoz hasonlóan szélesednek ki. A kereszt külső felületén ezüstnyomok figyelhetők meg, a felső szélén látható akasztófül és a hátoldalára szegecselt rézszalag alapján egy ládika vagy egy oltár része lehetett.

Mint láthatjuk, a terepbejárás során talált számos fémtárgy nyomós érvet szolgáltat ahhoz, hogy az írott forrásokból ismert 17–18. századi faépületekkel hozzuk őket kapcsolatba. További bizonyítékokat erre azonban csak egy hitelesítő feltárás eredményei hozhatnak, ahol még több, rétegtani kontextusban dokumentálható kora újkori lelet és jelenség (pl. gerendafalakkal összefüggésbe hozható alapozási árok) kerülhet elő.

A Törökdomb jelenlegi lepusztult, siralmas állapota ellenére is az egyetemes és magyar történelem jelentős időszakainak fennmaradt tanúja. Bár a 2018-ban elkészült világörökségi nevezési javaslatba – éppen lepusztult állapota miatt – nem kerülhetett be, szerves részét képezi a világörökségi címre érdemes Dunai Limes határvédelmi rendszernek.

Az Őrtorony felépítésére és a nagy földmunkával járó mesterséges domb kialakítására csak egy jelentős késő római határvédelmi beruházássorozat részeként kerülhetett sor. A domb a kora újkorban a mohácsi csata emlékezetéhez kapcsolódón vált zárandokhellyé, szakrális helyszínné. Emellett számos írott forrás, történeti térkép tartotta úgy számon, mint Szulejmán szultán sátrának helyszíne, és ezt a feltételezést a népi emlékezet is támogatta. Ennek következtében ez a téves lokalizáció¹⁷³ mindmáig kísért a dombbal foglalkozó szakirodalomban. Szigetvári vizsgálatainkból azonban tudjuk, hogy a szultáni sátorkomplexum már csak a méretei miatt sem férhetett volna el a Törökdombon. A szultáni sátorhely legendáját vélhetően a pavilon fa sátor alakja, és ennek vélt szimbolikus, mögöttes jelentése szolgáltatta.

Az 1926. évi 400 éves mohácsi ünnepségeken még fontos szerepet játszó ligetes domb szisztematikus megbolygatása az 1960-as és 1970-es években kulturális örökségvédelmünk legsötétebb fejezetei közé tartozott. A domb legnagyobb része ekkor semmisült meg, csak a középső harmada maradt meg, feltehetőleg annak köszönhetően, hogy a tetején lévő, említett geodéziai mérőpontot nem merték elbontani. A Kulturális Örökség Védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény alapján a helyszín régészeti lelőhelyként általános védetség alatt áll, emellett 2013 óta – mindenekelőtt a római Őrtoronyra való tekintettel – külön jogszabályban, miniszteri rendeletben védett lelőhely.

¹⁷² Vagy átépített.

¹⁷³ Lásd többek között a következő művekben: B. Szabó János: *A mohácsi csata*. Bp., 2006. [Térkép.] 141. Vö. B. Szabó János: *Mohács. Régi kérdések, új válaszok*. Bp., 2015. 119–132.

Úgy véljük, hogy a 2026. évi, 500 éves megemlékezésekre való felkészülés jó alkalmat teremthet arra, hogy a geográfusok és régészek 2018-ban megkezdett munkája a helyszínen tovább folytatódjon, és hogy feltárások során szerezzünk minél több információt arról a helyről, ahol egykor római őrtorony, majd a mohácsi csata első oszmán és keresztény emlékműve állt.

MOHÁCS 1526–2026 REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

A jelen kötet merőben különböző szakmai törekvések eredőjeként jött létre. A baranyai vízrendszert vizsgáló geomorfológusok, a li-mest és más korok katonai vonatkozású jelenségeit kutató régészek, a 16–17. századi hódoltsági korról foglalkozó turkológusok, történészek és a military landscapet rekonstruáló történeti földrajzosok ritka együttműködésére került sor 2017–2020 között, hála a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programja „Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és emlékezet” című projektjének. Nagyon ritka és különleges lehetőség, hogy ennyi különböző szakma képviselői együtt dolgozhatnak egy olyan komplikált probléma megoldásán, mint amilyen a mohácsi csata földrajzi kereteinek megrajzolása.

Az eredmények kijelölik a további Mohács-kutatás irányait is. A csata képe nem lesz már többé ugyanaz. De ennél többről van szó. A vizsgálataink a táj kutatásában mintát teremtenek: főként a katonai táj, de mindenféle emberi használatú táj történeti rekonstrukciójához kínálunk olyan módszertant, amelyet – komplexitását tekintve – eddig még senki nem alkalmazott.

Ára: 3800 Ft

ISBN 978-963-416-225-4

